

Ulla Wikander, *Feminism, familj och medborgarskap: Debatter på internationella kongresser om nattarbetsförbud för kvinnor 1889–1919* (2006)

Upplaga för elektronisk publicering för forsknings-, utbildnings- och biblioteksverksamhet och ej för kommersiella ändamål.

Publicerad med tillstånd från Makadam förlag.

Tryckt utgåva finns i bokhandeln: ISBN 978-91-7061-025-7

Makadam förlag, Göteborg & Stockholm

www.makadambok.se

Edition to be published electronically for research, educational and library needs and not for commercial purposes.

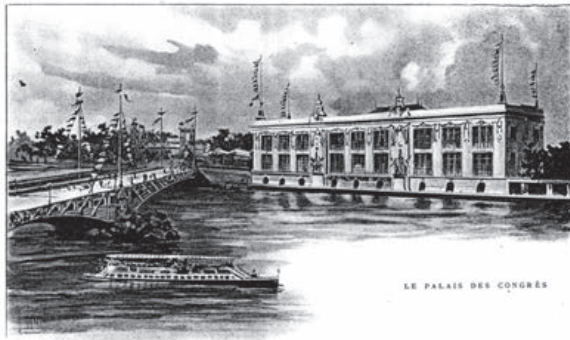
Published by permission from Makadam Publishers.

A printed version is available through book stores: ISBN 978-91-7061-025-7

Makadam Publishers, Göteborg & Stockholm, Sweden

www.makadambok.se

LE PALAIS DES CONGRÈS
ET
LES ŒUVRES D'ÉCONOMIE SOCIALE

Ulla Wikander

Feminism, familj och medborgarskap

Debatter på internationella kongresser
om nattarbetsförbud för kvinnor 1889–1919

MAKADAM 2006

MAKADAM FÖRLAG
GÖTEBORG · STOCKHOLM
WWW.MAKADAMBOOK.SE

Tryckt med bidrag från
Forskningsrådet för arbetsliv och socialvetenskap (FAS)

Kopiering eller annat mångfaldigande
kräver förlagets särskilda tillstånd.

*Feminism, familj och medborgarskap. Debatter på internationella kongresser om
nattarbetsförbud för kvinnor 1889–1919*

© Ulla Wikander 2006

Omslagsbild: Clémentine-Hélène Dufau, reklamteckning för tidningen *La Fronde*
(grundad 1897), Bibliothèque Marguerite Durand, Paris

Bilden återgiven med tillstånd från Archives Charmet/Bridgeman Art Library

Frontespis: Le Palais des Congrès, ur A. Quantin, *L'exposition du siècle, 14 Avril–
12 Novembre 1900, Paris*. Ouvrage édité par la revue *Le Monde Moderne*, Paris u å

ISBN (pdf) 978-91-7061-525-2

Innehåll

Erkänsla	7
I. Inledning	11
2. Kvinnor och lönearbete omkring år 1900	24
3. 1919: ILO legitimerar ojämlikhet	41
4. Paris 1889: Oeniga kvinnokongresser	56
5. 1890–1893: Särslagar för kvinnor på manskongresser	78
6. Paris 1892 och 1896: Jämlikheten hävdas	99
7. Berlin 1896: Utmaning från vänster	119
8. 1897: ”Arbetets frihet”	144
9. Paris 1900: Jämlikhet eller skydd för modern?	162
10. Paris 1900: Rätten till arbete enligt socialisterna	193
11. London 1899: Skyddslagar och särart	219
12. Berlin 1904: Rösträtt och moderskap	242
13. Bern 1906: Konvention med nattarbetsförbud	261
14. Toronto 1909: Rösträtt kontra skyddslagar	277
15. 1907 & 1910: Oeniga socialistiska kvinnor	283
16. 1911 & 1912: En feministisk international?	296
17. Paris 1913: Den franska feminismens svanesång	309
18. Resultat och reflexioner	316
19. Slutfundering	331
Appendix I	335
Appendix II	354
Appendix III	357
Källor och bibliografi	361
Register	404

For politics constitutes more than the structure of governments or of parties; it is more than the clash of economic or class interests. Politics is also a matter of milieu, of ideas, of attitudes, of styles of thought and conduct. [...] Mood, feelings, and ideas do change the world; they are not the sudden creations of some mythical wirepullers. How they change the world, and in combination with what other circumstances and interests, is a central and complex subject for the historian.

Fritz Stern, *The failure of illiberalism*, 1972

As to women, the basic need of economic independence seemed to me of far more importance than the ballot; though that of course was a belated and legitimate claim, for which I always worked as opportunity offered.

The Living of Charlotte Perkins Gilman.
An Autobiography, 1935

Erkänsla

Mitt första tack går till den som lärde mig till ekonomhistoriker och uppmuntrade mig att fortsätta vid universitetet: ett varmt postumt tack till Karl-Gustaf Hildebrand, professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet 1959–1977. Han var för mig en perfekt mentor och lärare. Hans syn på teori som byggnadsställningar, viktiga men inte något att ställa framför berättandet och empirin, är bara en av de lärdomar jag tagit till mig. Han ledde ett stort projekt om Svenska tändsticksaktiebolagets globalisering under mellankrigstiden, där jag fick arbeta nära forskare som Håkan Lindgren och Ragnhild Lundström, tålmodiga lärare och goda kollegor.

Bakom denna boks tillkomst ligger många års insamling av material från många arkiv och bibliotek inom västvärlden. Uppslaget kommer från flera håll. Särskilt tacksam är jag för den vetenskapliga miljö som under åren etablerats kring arbetslivs- och genusforskning – både nationellt och internationellt – i vilken jag funnit en bas av aldrig svikande stöd.

Utan pengar ingen forskning. Den svenska statsfeminismen spelade en avgörande roll, när universiteten ännu inte hade fått klart för sig den potential som fanns i det som då kallades kvinnoforskning. Först och främst fick jag stöd av det inte längre existerande Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR) som gav mig en forskartjänst i ekonomisk historia med inriktning på kvinnors villkor i mitten av 1980-talet. Utan den hade jag tippats ut från universitetet. Därtill har jag fått finansiering av dåvarande Arbetsmiljöfonden, numera Forskningsrådet för arbetsliv och socialvetenskap. Det forskningsrådet, FAS, har också stött publiceringen i Sverige. Svenska institutet har gett bidrag till resor. Rockefeller Foundation's Study and Conference Center i Bellagio, Italien, liksom HSFR har stött konferenser som gjort samarbetet med kollegor kring denna boks tema möjligt. Samhällsvetenskapliga kollegiet (Swedish Collegium for Advanced Social Science Studies, SCASSS) vid Uppsala universitet tillät mig att forska under sitt tak under ett halvår. Svenska kulturhuset i Paris har varit en god arbetsplats vid flera tillfällen.

Jag vill understryka min tacksamhet för den statliga satsningen på den forskningsinriktning inom vilken jag verkat. Det riktade stödet behövdes. Det behövs ännu eftersom det inom akademien finns en tröghet, som emellanåt kan slå ut i misogynga former. Under min professorstid, sedan 1996, har jag personligen aldrig utsatts men sett hur det drabbat kollegor som inte varit lika väletablerade. Institutionen för ekonomisk historia vid Stockholms universitet har utgjort en oas för forskning med genusinriktning i en tid då det börjat blåsa snålare. Stockholms universitets uttalade vilja att se en ökning av kvinnor på högre positioner visar på en medvetenhet om djupa kvarstående problem, som jag hoppas ska finna positiva lösningar.

Ett varmt tack till alla som engagerat sig vid mina besök på arkiv och bibliotek. Här kan bara nämnas några av de ansvariga men mitt tack är inte mindre till dem som bistått mig så att säga anonymt. Mitt första besök vid ett arkiv utanför Sverige gjorde jag 1986. Vid Archives Unit of ILO, Genève gav mig M Athanase Zoganas med råge allt behövligt stöd. I Paris har Bibliothèque CEDIAS vid Musée Social varit en återkommande anhalt: tack till Mmes Colette Chambelland och Françoise Blum, samt under senare år M Michel Prat för diskussioner och idéer, intresse och suveränt snabb framtagning. Bibliothèque Marguerite Durand har varit min andra replipunkt i den franska huvudstaden, där jag vill tacka Mme Annie Metz och all övrig personal. De som tjänstgjort på Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek i Stockholm och Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv i Köpenhamn har varit goda rådgivare under alla åren liksom de vid Kungliga Biblioteket. Alla de som hjälpt mig vid de många andra bibliotek och arkiv som min forskning fört mig till (se vilka i början av bokens bibliografi) får härmed också motta min djupt kända tacksamhet. Att som forskare komma till ett nytt arkiv eller bibliotek är en utmaning som kan kännas skrämmande. Den hjälp som jag fått har förenklat mitt arbete.

Alice Kessler-Harris forskning har sedan 1980-talet varit min inspirationskälla. Hon blev senare min vän. Det hela började när hennes bok *Out to Work* publicerades år 1982. Lynn Karlsson, Inger Jonsson, Lena Sommestad och jag studerade den kapitel för kapitel i en informell studiegrupp i Uppsala. Jane Lewis och Alice Kessler-Harris kom senare båda till en session vid en internationell konferens i ekonomisk historia i Bern 1986. Gro Hagemann och jag hade inbjudit dem och Ursula Nienhaus att bidra under rubriken "the sexual division of labour", ett för tiden och tillfället kontroversiellt ämne. Sessionen tilldelades en stor sal, byggd vid sekelskiftet 1900 i pampig jugendstil, möblerad med gyllenskimrande stolar polstrade med röd plysch. Vi satt på ett upphöjt podium vid salens kortända. Fonden bakom vårt bord domi-

nerades av en muralmålning med lättklädda nymfer. Vi fick oväntat många åhörare. Mötet mellan paneldeltagarna blev inledningen till flera års samarbete. Ett resultat blev boken *Protecting Women. Labor Legislation in Europe, the United States, and Australia, 1880–1920*. Den växande arbetsgruppen träffades vid konferenser i Belgien, Sverige och Italien. Den bestod, förutom av Kessler-Harris och Lewis, av Margarete Grandner, Gro Hagemann, Renate Howe, Ulla Jansz, Lynn Karlsson, Anna-Birte Ravn, Sonya O. Rose, Sabine Schmitt och Regina Wecker, som alla har haft betydelse för denna bok. Efi Avdela bidrog också. Ett stort tack går även till Jan Lambertz.

Dessutom vill jag framföra min tacksamhet till deltagare på seminarier och konferenser av varjehanda slag. Tack också till kollegor vid ekonomisk-historiska institutionerna vid Uppsala och Stockholms universitet samt vid kvinnohistoriska seminariet i Stockholm. Jag vill särskilt tacka kollegorna Christine Bladh, Eva Blomberg, Catherine Dahlström, Christina Florin, Renée Frangeur, Christina Garsten, Yvonne Hirdman, Pernilla Jonsson, Ulf Jonsson, Birgitta Jordansson, Eva-Karin Josefsson, Ulla Manns, Klaus Misgeld, Silke Neunsinger, Anita Nyberg, Lovisa af Peterséns, Abby Peterson, Lisbeth Stenberg, Elisabeth Sundin, Johan Söderberg, Annika Åkerblom, Klas Åmark, Gertrud Åström och Lisa Öberg för intresse och stöd. I den vänliga arbetsmiljön bland kollegor och doktorander vid ekonomisk-historiska institutionen vid Stockholms universitet – på senare år under prefekten Gunilla Peterson, som haft hjälp av Jane Bagge, Ulrika Moberg och Markko Persson – har min forskning igen kunnat ta fart och fått ta sin tid. Under årtionden har Föreningen för feministisk forskning vid Stockholms universitet varit ett viktigt stöd.

Tack till kollegor i Europa och USA: tack Minecke Bosch, Birgit Christensen, Cécile Dauphin, Leonore Davidoff, Anette Eklund-Hansen, Miriam Everard, Miriam Glucksmann, Kirsten Gomard, Francisca de Haan, Karen Hagemann, Karin Hausen, Karen Hunt, Joan B. Landes, Nathalie LeBouteillec, Kari Melby, Ursula Nienhaus, Karen Offen, György Péteri, Andrea Pétö, Pierette Pezerat, Bente Rosenbeck, Leila Rupp, Marlou Schrover, Bo Stråth, Brigitte Studer och Verta Taylor för idéer, kommentarer, tilltro, stöd och uppmuntran under årens lopp. Heidi Hartmann har vid två besök i Stockholm, troligen sig själv ovetande, gett mig inspiration att inrikta min forskning mot arbetarskyddslagstiftning i relation till kvinnors arbetsmarknad.

Gerd Callesen, Susanna Hedenborg, Lynn Karlsson och Yvonne Svanström läste ett preliminärt manus under sommaren 2003. Deras kommentarer då och senare om hur jag borde omstrukturera, förtydliga och radikalt skära bort, gav mig ny inspiration att gripa mig an arbetet, efter att det fått ligga nere många år. De har drygt

förtjänat mitt stora tack för sin insats! Gerd Callesen har därtill haft en annan stor betydelse: han har samlat ett rikhaltigt källmaterial omkring de socialistiska kvinnokongresserna, som startade år 1907 i Stuttgart. Det var ämnat för en slutvolym i den serie med manskongresser inom den Andra socialistiska internationalen som publicerats av förlaget Minkoff i Genève (se bibliografin). Men volymen blev aldrig utgiven. Det säger något om hur lågprioriterade kvinnors aktiviteter ännu är inom historieforskningen. Källmaterialet är nu återbördat till Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv i Köpenhamn och ska så småningom, sägs det, bli tillgängligt via Internet.

Med Johan Berggren har jag fört intressanta diskussioner och tillbringat många roliga stunder; hans feministiska medvetenhet har jag förhoppningsvis bidragit till. Jag hoppas att hans barn, mina barnbarn, Alma och Raoul en dag ska läsa vad jag skrivit. Jag vill sist men inte minst tacka Bascha Bähr, Dana Costa, Jérôme Ferrand, Gunilla Gren, Jesper Huor, Katy Kimbell, Toiko Kleppe, Veronica Nygren, Claudine Rospars, Eva Runefelt, Jan Stolpe, Stina och Esaias Strandberg, Tönis och Meidi Tönisson, Marita Wikander samt Annika Öhrner för diskussioner, distraktioner och vänskap.

Eftersom jag i denna studie har rört mig över många länder har jag använt mig – på ett för en nationellt inriktad forskare kanske lättsinnigt sätt – av forskning utan att i varje land kunna gå till grunden med all där relevant kunskap om de personer och de länderspecifika förhållanden, vilka jag tangerat. För detta kan jag bara be om ursäkt. Samtidigt vill jag framföra mitt tack till alla dem vars böcker jag har läst, liksom dem jag lyssnat till och vars kunskaper avsatt spår i min hjärna, som jag använt mig av utan att rätt kunna referera till den som från början skänkte mig insikten. För alla fel och brister i boken tar jag mitt ansvar.

Ulla Wikander

Stockholm i mars 2006

(I) Inledning

Der Arbeiterschutz ist auf der eine Seite eine
*nothgedrungene Concession des Staats an die Ar-
beiter*, auf der andern Seite rubrizirt er in die
bekannte Politik von Zuckerbrot und Peitsche.

Paul Ernst, 1890

Diskussioner om ett nattarbetsförbud för kvinnor – en så kallad skyddslag – fördes på internationella kongresser under 1890-talet. Redan långt tidigare hade sådana särdrag för kvinnor på arbetsmarknaden introducerats på nationell nivå i länder som England och Schweiz.¹ Nattarbetsförbudet för kvinnor blev en första testfråga för alla dem som ville internationalisera sociala reformer, däribland socialister. Skulle det överhuvudtaget gå att få igenom arbetsrättsliga konventioner på internationell nivå? Saken var inte helt enkel. De som var för en fri marknad ville inte se någon internationalisering av vissa länders restriktioner. Det fanns också ett annat slags motstånd från en långt mindre inflytelserik grupp.

För den första vågens kvinnorörelse blev nattarbetsförbudet *enbart för kvinnor* en av de mest ”brännande” frågorna under några årtionden. Det som gjorde nattarbetsförbudet känsligt var dess förhållande till kvinnors ökande krav på ekonomisk självständighet. Nattarbetsfrågan skulle i debatter tangera frågor som kvinnans roll i familjen, kvinnor som konkurrenter till män på arbetsmarknaden, prostitution och sedlighet. I anknytning till nattarbetsförbudet diskuterades farhågor och förhoppningar om följderna av kvinnors emancipation. Åsikterna var motstridiga bland kvinnor. De män som gärna såg reformer var i stort sett eniga om att kvinnor skulle må bra av att skyddas särskilt väl.

Denna bok kretsar kring detta nattarbetsförbud. Men det är inte förbudet

1. Wecker 1995; Lewis & Rose 1995; Lewis 1995.

i sig som är intressant. Diskussionerna vid de internationella kongresserna ger en möjlighet att se på vilket sätt uppfattningar om kvinnor och deras villkor formades i en brytningstid när den nya tidens välfärdssystem började etableras. Frågan om nattarbetsförbudet för kvinnor kan visa hur åsikter hos ledande grupper av män (vilka i sig inkluderade kvinnor) kunde leda till nationella lagar och en internationell konvention som präglade kvinnors reella villkor under lång tid och konfirmerade en speciell kvinnosyn. Införandet av ett nattarbetsförbud byggde på uppfattningar om vad kvinnor borde göra, vilka inte omfattades av alla, men av de mest inflytelserika.

Under decennierna omkring år 1900 införde allt fler stater ett nattarbetsförbud för enbart kvinnor. En samverkan mellan stater ledde till en internationell konvention så tidigt som 1906. Det var den så kallade Bernkonventionen, den första internationella arbetarskyddskonvention som införts. Enligt denna förbjöds kvinnor att arbeta natttid i industrier med fler än 10 anställda. Förbudet påverkade även overtidsarbetet. Ett nattarbetsförbud för kvinnor blev en del av en internationaliserad arbetsrätt. En ny internationell socialpolitik blev därmed en faktor som bidrog till att segregera män och kvinnor i arbetslivet. Den hade föregåtts av en motsägelsefylld opinionsbildning, som kom till uttryck på internationella kongresser, där starka lobbygrupper profilerade sig. År 1919 fördes nattarbetsförbudet för kvinnor vidare och skärptes som en konvention inom International Labour Organisation (ILO). Som sådan fick den hög status och har spritts över hela världen. Den har, med revisioner, fortsatt att gälla under hela 1900-talet.² Den blev ett integrerat led i byggandet av välfärdsstater och deras fortgående internationalisering. I forskning om välfärdsstaterna generellt har nattarbetsförbudet för kvinnor varit lågt prioriterat.³ Konventionen blev en del i moderna staters försök att etablera en internationell konsensus på arbetsrättens område. Men för kvinnor fick den dessutom till följd att de formellt gjordes till en särskild kategori arbetare.

Denna bok följer hur det gick att internationalisera en lagstiftning, som förbjöd alla *vuxna kvinnor* – däremot inte män – att arbeta natttid i fabri-

2. Wikander, Kessler-Harris & Lewis, 1995; Åkerblom 1998; Karlsson 2001a & b; *Night Work of Women in Industry* 2001.

3. Välfärdsstater har varit föremål för mycken forskning, se t ex Esping-Andersen 1990; Baldwin 1990; Lewis 1993; Sainsbury 1996; Topalov 1999; Wisselgren 2000; Horne 2004.

ker. Kortfattat och akademiskt kan sägas att detta är en studie av ideologiska diskussioners påverkan på nationella lagar och på skapandet av en internationell konvention. Det är ett försök att beskriva hur de moderna samhällena nyskapade villkor som försvårade att kvinnor blev jämlika män. Detta skedde under ett specifikt historiskt skede när kvinnors lönearbete tolkades som ett stort samhällsproblem, men fick långsiktigt verkande konsekvenser.

Att skapa genusarbetsdelning

Tiden 1889–1919 var en avgörande period både när det gällde en ideologisk och en praktisk konstruktion av en rigid genusarbetsdelning. Att män och kvinnor fick olika arbetsfärer i det nya samhället som samtidigt innebar demokratisering och urbanisering, var inte en enkel fortsättning av den arbetsdelning som funnits i bondesamhället. Det behövdes ingrepp i utvecklingen för att införa nya former av genusarbetsdelning i industrisamhället. Industrialismen bröt upp ett gammalt produktionsmönster och etablerade ett nytt, med nya regler, nya arbetsbetingelser, nya organisationsformer och en nygammal ideologi om kvinnor som annorlunda.

Debatter på internationella kongresser, arrangerade av både män och kvinnor, kring införandet av ett internationellt nattarbetsförbud för kvinnor ger en bild av hur denna nya konstruktion kunde gå till. Där kan de ideologiska brytningarna följas, när den äldre tidens uppfattningar konfronterades med nya villkor i arbetet och med nya idéer om alla människors lika rätt att delta i samhället. Debatterna fördes inte för sin egen skull utan för att påverka lagstiftningen. En effekt blev att skilda sätt att se på kvinnor fördjupades och artikulerades. Genom påverkan från grupper, som konstituerade sig internationellt, blev en specifik ideologisk uppfattning om kvinnor bekräftad genom lagar som i sin tur ändrade kvinnors reella möjligheter och skilde ut dem från mäns.

Bakom mitt intresse för debatterna på internationella kongresser om nattarbetsförbudet ligger en fråga, som upptagit många forskare – nämligen hur genusarbetsdelningen, den arbetsdelning som finns mellan kvinnor och män, förändras, bibehålls, skapas och omformuleras. Det finns många forskare före mig som visat att genusarbetsdelningen inte kan ses som naturgiven. Hypotesen att genusarbetsdelningen är en social konstruktion i förändring har gång

på gång bekräftats i vetenskapliga studier som kommit allt tätare sedan den andra vågens kvinnorörelse. Men insikten artikuleras långt tidigare.⁴

Jag ansluter mig till det som den nordamerikanska ekonomen Heidi Hartmann hävdade i sin klassiska artikel från år 1979 – själv läste jag den i svensk översättning 1981, under rubriken ”Kapitalismen, patriarkatet och könssegregationen i arbetet” – att det är genusarbetsdelningen som måste bli jämlik om kvinnor och män ska kunna uppnå samma maktpositioner i samhället. Det är genom genusarbetsdelningen som kvinnors sämre ekonomiska villkor och fortsatta ekonomiska beroende har kunnat fortsätta trots en demokratisk samhällsordning. Av genusarbetsdelningens skevhet följer andra möjligheter till underordning. Det var också Hartmann som pekade på den viktiga roll som arbetarskyddslagstiftningen fick för kvinnors villkor som arbetare i industrisamhället.⁵ Att denna syn på genusarbetsdelningen och dess följder för jämlikhet även omfattar fördelningen mellan betalt och obetalt arbete, är en självklarhet. Kvinnors uppgifter inom familjen är den ständigt underliggande premisen i diskussionerna om nattarbetsförbudet.

Medborgarskap

För att beskriva och analysera dessa diskussioner använder jag begreppet det ekonomiska medborgarskapet. Med ett jämlikt ekonomiskt medborgarskap menar jag en arbetsmarknad på vilken kvinnor och män har samma rättigheter och möjligheter. Ett sådant medborgarskap bygger på att kvinnor kan utbilda sig till manuella och intellektuella yrken, precis som män. Det innebär att de inte bör hindras av regler, lagar eller praktiker som gör skillnad på kön. Det innebär att ansvaret för barn delas mellan föräldrarna. Det innebär ett samhälle som organiserats för att detta ska vara möjligt, så att vuxna kan kombinera föräldraskap med individuellt ekonomiskt oberoende. Staten lägger genom sina lagar grunderna för ett ekonomiskt medborgarskap.

Ett ekonomiskt – liksom ett politiskt – medborgarskap har två sidor, en

4. Här några exempel: Clark (1919) 1992; Pinchbeck (1930) 1969; Kock 1938; Guilbert 1966; Dublin 1979; Kessler-Harris 1981; Hausen 1981, 1993a & b, 1987; Nienhaus 1982, 1995; Müller et al. 1983; Lewis 1984; John 1986; Milkman 1987; Cooper 1987; Wikander 1988, 1998; Glucksmann 1990, 2000; Parr 1991; Somestad 1992; Turbin 1992; Lewis 1993; de Groot & Schrover 1995; Hirdman 1998; Waldemarson 2000; Neunsinger 2001; Åmossa 2004.

5. Hartmann 1981.

formell och en praktisk. Relationen mellan rättigheter och praktiker har tett sig olika när det gällt arbetsmarknad och när det gällt politik. De politiska och ekonomiska medborgarskapen har haft olika förutsättningar.⁶

För det politiska medborgarskapet var den formella sidan viktig för att någon praktik värd namnet skulle kunna ta sin början. Först med den lagliga rätten fick kvinnor möjlighet att sitta i riksdagen. De var formellt uteslutna fram till dess de fick rösträtt och blev valbara. Naturligtvis hade kvinnor tidigare påverkat politik i vid bemärkelse. Sådan påverkan var syftet bakom initiativen till internationella kongresser. Men att kvinnor med tiden fick politiskt medborgarskap betydde inte att hindren var borta. Det politiska systemet bestod och består av praktiskt utövande. För Sveriges del går det att konstatera att det tog över 50 år från det att kvinnor erövrade det formella politiska medborgarskapet till dess att de praktiskt kan utöva det på nästan samma sätt som män.⁷ Ännu går det inte att säga att praktiken är fullt jämlik.

I viss mån kan man hävda att motsatsen gällt förhållandet mellan det ekonomiska medborgarskapets formella och praktiska sidor. Praktiken att lönearbeta gick före ett formellt och generellt tillstånd att göra det. Utan att ha ett enda enkelt formellt tillstånd har de flesta kvinnor arbetat för sin egen försörjning. Det ekonomiska medborgarskapet skiljer sig från det politiska genom att det inte funnits formulerat i en enda baslag, som avgjort om rättigheten fick utövas – ett lappverk av formella hinder har funnits. Begreppet ekonomiskt medborgarskap blir först användbart för en analys av ett samhälle där inkomster genom lönearbete på en så kallad arbetsmarknad blivit centrala för individens försörjning. Samhällets resurser fördelas med pengar som mellanhand. I ett sådant samhälle kan staten i ökande grad ställas till ansvar för hur den tillvaratar sina medborgares möjligheter att genom sitt arbete få tillgång till pengar och därmed försörjning. Det kapitalistiska systemets fördelningsregler samspelar med statens. Det ekonomiska medborgarskapet fanns (och finns) inbäddat i en mängd olika regler inom arbetsmarknaden, både statliga, professionella och lokala, vilka kan ändras och har ändrats.

Förändringar av medborgarskapets villkor har varit avsevärda för män och kvinnor under de senaste etthundra femtio åren i västvärlden. Nya regler för deltagandet i det politiska livet, genom en utökad rösträtt, är bara en av

6. Distinktionen mellan rättigheters formella och praktiska sida finns väl analyserat av Lister 1997.

7. Östberg 1997; Frangeur 1998; Florin & Nilsson 2000.

många förändringar. De har inte kommit till stånd utan ett starkt motstånd, bland annat från normer i samtidens genusideologi. Det är viktigt att försöka få syn på både de outtalade och de uttalade uppfattningarna som låg bakom nya genusrelationer. Genusarbetsdelningen har varit ett stort hinder. Den har upprätthållits till betydande del genom stadigt förankrade föreställningar om kvinnligt och manligt och om kvinnors särskilda roll i familjen men också genom regleringar och lagar. ILOs nattarbetsförbud för kvinnor blev en internationellt legitimerad särregel, som bekräftade en speciell kvinnosyn. Kvinnor fick, genom denna sanktionering av sin särart, inte ett formellt jämlikt ekonomiskt medborgarskap. Ändå måste kvinnor i en hård praktik försörja sig och inte sällan andra närstående i det industrialiserade samhället.

Feminism och jämlikhet

Ett nattarbetsförbud för enbart kvinnor infördes bara några decennier efter att europeiska regeringar en efter en tagit bort en annan styrning av arbetsmarknaden: skråregleringen. Under den hade kvinnors och män olika sysslor segregerats. Avskaffandet av skråregleringen gav kvinnor nya möjligheter att tjäna pengar på områden som tidigare varit förbehållna män. Men att upplösa normerna för en genusarbetsdelning hade inte varit avsikten med avregleringen. Kvinnors företagsamhet väckte anstöt, och deras framgångar som försörjningskapabla bidrog säkert till att nya regler enbart för kvinnor på arbetsmarknaden var lätta för män att anamma. Genom ett fokus på en lag och dess internationalisering, kan tidens syn på kvinnor ringas in och göras tydliga.

Redan tidigt hade nationella nattarbetsförbud för kvinnor mött protester. Kvinnor i England blev först beskyddade och där restes också först protester. Kritik av denna särslag skulle bli ständigt återkommande vid internationella kongresser under decennierna omkring år 1900. På feministiska internationella kongresser utvecklades en diskurs, som utgick från en ideologi om jämlikhet mellan kvinnor och män vilken borde omfatta arbetsmarknaden. Men kvinnor var långt ifrån enade i sin negativa syn på särbehandlingen. Nattarbetsförbudet prisades av kvinnor för att det bidrog till en tydlig genusarbetsdelning och för att kvinnor behövde skydd på grund av sitt ansvar för familj och barn. Förbudet berörde i första hand arbetarklassens kvinnor. Det

skulle visa sig svårt att bestämma kvinnors ställningstaganden till det speciella nattarbetsförbudet enligt en enkel höger-/vänsterskala i manspolitik.

Nattarbetsförbudets internationalisering studerar jag i ett feministiskt perspektiv. Detta tycks desto mer angeläget som själva ordet feminist – som ett ord för kvinnor i opposition mot manlig dominans – intimt hänger samman med diskussioner om nattarbetsförbudet för kvinnor. År 1890 lanserade Marya Chéliga-Loévy⁸ ordet *feminist* i sin tidskrift *Bulletin de l'Union Universelle des Femmes. Revue mensuelle*. Ordet bör vid det laget ha använts under några decennier. Till en början var det en medicinsk term.⁹ År 1872 tycks det redan ha varit en – om än ny – beteckning på oppositionella kvinnor. Då visste författaren Alexandre Dumas d y att *feminister* ville ha jämlikhet med män i fråga om utbildning och medborgerliga rättigheter. Detta motsatte sig Dumas starkt. Men hans definition av ordet får sägas vara identisk med den som Marya Chéliga-Loévy och andra kvinnor senare använde. Enligt Dumas menade *feminister* att

[a]llt som är fel beror på att man inte vill erkänna att kvinnan är jämlik mannen och att man bör ge henne samma uppfostran och samma rättigheter som mannen; mannen missbrukar sin styrka etc etc. Ni känner till resten.¹⁰

Marya Chéliga-Loévy använde beteckningen *feminist* positivt i en artikel om hur nattarbetsförbud för kvinnor diskuterades i den franska nationalförsamlingen. Ännu var förbudet inte infört. Artikeln var kritisk och ville hindra en lagstiftning. Chéliga-Loévy framhöll att politiskt obundna feminister stod bakom kritiken. Hennes sätt att kalla en grupp aktivister för *feminister* kan vara värt att referera:

8. *Bulletin de l'Union Universelle des Femmes* nr 4, 1890:6. Chéliga-Loévy var gruppens ledare; En aktivisttrio bestod av Clémence Royer, Eugénie Potonié-Pierre och Maria Martin, enl Jules Bois "Les Apôtres femmes du 'Féminisme' à Paris", *Le Figaro* 9/11 1894, refererad i Wilkins 1975:12; Om Clémence Royer, Fraisse 1985:97.

9. Cott 1987:14 samt i not anför Hubertine Auclert som den som infört ordet under 1880-talet. Referensen är otydlig, och hänvisar bl a till ett brev som Auclert publicerade 25 år senare, i vilket hon skulle ha använt ordet. Var brevet finns framgår inte; Om den tidiga medicinska användningen, se Fraisse 1989:198f.

10. "Tout le mal vient de ce qu'on ne veut pas reconnaître que la femme est l'égale de l'homme et qu'il faut lui donner la même éducation et les mêmes droits qu'à l'homme: l'homme abuse de sa force, etc. etc. Vous savez le reste. Nous nous permettrons de répondre aux féministes que ce qu'ils disent là n'a aucun sens." Dumas 1872:91f. – Alla översättningar av UW om inte annat anges.

Vi vill inte anklaga eller utpeka någon särskild person. Men vi vill säga att även om vi har stött någon politiker tidigare, kommer vi att upphöra med det stödet så snart som denne försämrar för Kvinnan genom att stödja den lag, som har blivit kallad för en *skyddslag*. Denna lag kommer nämligen att ta ifrån Kvinnan hennes möjlighet att tjäna sitt bröd och kasta ut henne från hennes arbetsplats och det enbart för att hon inte ska konkurrera med män. Ännu en gång vill vi slå fast att vi inte tillhör något politiskt parti. Vi är helt enkelt oberoende *feminister*. Mer än en gång har historien lärt oss, att efter att ha utnyttjats för att aktivt befrämja en sak, efter att ivrigt ha arbetat för denna sak, så har vi kvinnor skuffats tillbaka av de segrande politikerna till vår gamla plats som underordnade. Vi måste ta lärdom av dessa hårda erfarenheter och lära oss fokusera våra kvinnliga och feministiska krafter på ett enda mål: att förbättra Kvinnans förhållanden. Det är bara på detta enda som vi kommer att sätta in våra gemensamma ansträngningar och aktioner.¹¹

Dessa feminister såg sig som självständiga i politiskt hänseende, fria från mäns politiska grupperingar. De hade en egen historiesyn och en egen tolkning av avsikterna med nattarbetsförbudet: feminister ansåg att män ville införa en särslag för att minska konkurrensen från kvinnor på arbetsmarknaden och hålla kvar dem i ett ekonomiskt beroende. De ansåg att politiker vid tidigare tillfällen – och här syftar de säkert på kvinnors stöd för Tredje republiken i de orostider som inte låg långt borta – lovat kvinnor sådant de aldrig infriat. De som kallades sig för feminister ansåg att ekonomisk självständighet var avgörande för kvinnors emancipation. Och de reste krav på att behandlas som jämlikar av män. Det kravet negligerades när ett nattarbetsförbud för kvinnor infördes i Frankrike 1892.¹²

11. "Nous n'accusons et nous ne visons personne, mais quelle que soient les sympathies que nous puissions éprouver pour tel ou tel personnage politique, nous n'en tenons aucun compte, du moment où il fait bon marché du sort de la femme à qui la loi, soi-disant protectrice ôte la dernière bouchée de pain et la renvoie de l'atelier pour l'empêcher d'être la concurrente de l'homme. Nous déclarons encore une fois, que nous n'appartenons à aucun parti politique. Nous sommes franchement et indépendamment *féministes*. L'histoire nous a montré plus d'un exemple, qu'après avoir été exploitées comme instruments d'action, après avoir servi avec un zèle incomparable, les femmes ont été reposées par les politiciens vainqueurs au fond de leur ancienne servitude. Il s'agit donc, de profiter de ces leçons si dures et de savoir concentrer la force de l'élément féminin et féministe, ne poursuivant qu'un seul but: l'amélioration du sort de la femme. C'est à quoi se bornent nos tendances, nos efforts et nos actions." Under rubriken "France", *Bulletin de l'Union Universelle des Femmes* Nr 4, 1890:6.

12. Denna lags "arkeologi" i Frankrike, se Zancarini-Fournel 1995.

Dessa feministers stämmor höjdes i vad som beskrivits som en tid då ”relationell feminism” och moderlighetsdiskurser var förhärskande bland Europas kvinnosakskvinnor.¹³ Visserligen var uppfattningen att kvinnors natur och psyke var olik mäns vanlig bland feminister. Däremot ansåg de inte att en sådan syn borde leda till en annorlunda behandling av dem som medborgare. Feminister såg inte något problem med att uppfatta sig som annorlunda män och samtidigt hävda sin rätt till jämlikhet inför lagen. Det var aldrig likhet de hävade utan jämlikhet! I denna bok kommer ordet ”feminist” att vara reserverat för dem som själva kallade sig så eller arbetade efter dessa franska feministers jämlikhetssträvanden. Någon särskilt ”relationell feminism” kan jag inte se att detta handlar om. Som vi ska se kom dessa tidiga feminister även att ansluta sig till socialismen, till sin egen definition av socialismen som jämlikhet mellan könen. Många av dem kommer därför att här kallas för socialistiska feminister, för att framhäva deras egen definition av sitt ställningstagande.

Marya Chéliga-Loévy var en av arrangörerna bakom en internationell kvinnokongress 1892, vilken benämndes feministisk. Där diskuterades nattarbetsförbudet för kvinnor, som det året blev lag i Frankrike. Feministernas syn på förbudet skilde sig från åsikter på andra internationella kongresser, där frågan togs upp. De mest statusfyllda av dessa var manskongresser. Även några kvinnokongresser var pådrivande *för* ett nattarbetsförbud för kvinnor. Boken följer åsiktspridningen vid drygt trettioålet internationella kongresser, mer eller mindre nära. Alla dessa kongresser använde sig av den internationella nivån för att uppnå en bredare påverkan, för att samverka och kunna gå tillbaka till det egna landet med stöd från andra länder. De internationella diskussionerna fördes i nära anslutning till de nationella. De två olika nivåerna var beroende av varandra liksom de internationella kongresserna delvis påverkade varandra sinsemellan. Mellan några av kongresserna uppstod en dialog med argument för och emot nattarbetsförbudet för kvinnor. Ibland blev det en dialog med förhinder, i vilken bara den ena sidan – kvinnokongresserna – svarade på argument framförda av den andra. Dessutom blev i debatterna påståenden så att säga lagda i motståndarens mun och sedan besvarade; det kunde resultera i att argument som ingen egentligen framförde, kom med i

13. Offen 1988; Koven & Michel 1993.

diskussionerna. Mansgrupperna stod betydligt närmare nationella lagstiftare och andra makthavare än kvinnokongresserna. Men inte heller kvinnorna var utan inflytande i vissa maktsfärer.

Nattarbetsförbudet för kvinnor fick betydelse som formare av en speciell arbetsmarknad för kvinnor och som vägröjare för andra mer generella internationella arbetarskyddskonventioner. Konventionen blev införd som nationell lag i Sverige 1911 och avskaffades 1962. Den spreds till de flesta europeiska länder, men inte till Danmark, Norge och Finland. Den internationella konventionen om ett nattarbetsförbud har fortsatt att vålla debatt ända in i våra dagar. Den är fortfarande om än i reviderad form en konvention inom ILO, medan den förklarats ogiltig inom EU.¹⁴

Vid slutet av 1800-talet var villkoren på arbetsmarknaden svåra. Industrialismen gick igenom en strukturell omvandlingskris med arbetslöshet som följd. Under samma tid hade motståndet mot den fria kapitalismen börjat organiseras. Vid krisens slut i mitten på 1890-talet hade nya typer av lönearbete tillkommit, rationaliseringar började genomföras och man kunde skönja tendenser till genusintegrering i somliga yrken. Kvinnor fanns i slitsamma lönearbeten utanför hemmen i ökande omfattning. Också män hade tunga arbeten. Alla hade långa arbetsdagar.

Olika tolkningar av verkligheten på arbetsmarknaden kom till uttryck vid de internationella kongressernas debatter och framläggande av resolutioner. Där skapades opinioner. Det var värdeladdade tolkningar i en historiskt bestämd tid. Kvinnors lönearbete – särskilt utanför hemmet – definierades av många som ett stort samhälleligt ”problem”. Många ansåg att kvinnors (och barns) situation som exploaterade lönearbetare var den mest alarmerande av alla samhällsförändringarna. Mäns lönearbeten sågs inte på samma sätt och för deras olägenheter ansågs det finnas andra lösningar än för kvinnors. Problemet med kvinnors lönearbete engagerade många. Att införa ett nattarbetsförbud för kvinnor var bara av lösningarna som lanserades. Många av förslagen gick längre på förbudslinjen och kunde tänka sig förbud för kvinnors lönearbete helt och hållet, eller för alla gifta kvinnors lönearbete,

14. *Night Work of Women in Industry* 2001.

precis som barnarbetet blivit förbjudet. Många andra ville inte alls reglera. Ett nattarbetsförbud för alla kvinnor – i första hand inom industrin – blev en kompromiss som inflytelserika grupper kunde enas kring.

Men alla var inte med på en tolkning av verkligheten enligt vilken kvinnors avlönade arbete var problemet. De såg istället lönearbetet som kvinnors möjlighet att bli ekonomiskt oberoende. Att få betalt för utfört arbete innebar nyckeln till kvinnors emancipation. De – många kallade sig feminister sedan ordet kommit i svang – stod i opposition med sin annorlunda syn på kvinnors kapacitet och önsknigar. De flesta av dem var kvinnor men bland dem fanns några engagerade män. Motståndets röster fick inte stort genomslag i sin tid men vi kommer att känna igen deras argument. De har levt vidare över tiden eftersom genusarbetsdelningen har fortsatt att vara omstridd.

Genom att följa det särskilda nattarbetsförbudets behandling på internationella kongresser kommer denna studie att sträcka sig över flera forskningsområden. För det första är det en studie om genusarbetsdelningen och hur den förnyas inom förändrade produktionsförhållanden under inverkan av olika tolkningar av kvinnans uppgifter i samhället. Den tar upp frågan om villkoren för kvinnors ekonomiska medborgarskap och sätter det i viss mån i förhållande till det politiska medborgarskapet. För det andra är det en studie om början av den internationella kvinnoorganiseringen genom de tidigaste internationella kvinnokongresserna. Dessa kongresser har inte tidigare behandlats utanför sina nationella kontexter. När de blir sammanförda förtydligas samband och konkurrensförhållanden. För det tredje är det en studie om internationella relationer (IR) i ett genusperspektiv. I ett sådant analyseras relationerna mellan kvinnor och män. Här utgör internationella kvinno- och manskongresser materialet för analysen. Det är en studie i framväxten av internationella konventioner, även detta en del av IR-forskningen. Studien följer framväxten av en av de allra tidigaste konventioner som sedermera övertogs av International Labour Organisation.¹⁵ För det fjärde är det en studie om den tidiga socialismens svårigheter att handskas med frågan om kvinnors jämlikhet och de schismer som det gav upphov till inom den tidiga organiseringen. För det femte är det en studie som förenar influenser från en nyare diskursanalys, genom närläsning och analys av utvalda delar av debat-

15. *Night Work of Women in Industry* 2001.

ten, med mer traditionella historiska forskningsmetoder, vilka istället sätter in kongressernas diskussioner i sin politiskt kulturella kontext.

Efter inledning och bakgrund börjar boken med att beskriva hur nattarbetsförbudet blev en ILOkonvention i Washington 1919. Det innebär att studien börjar där min framställning kronologiskt sett slutar. ILOkonventionen presenteras först eftersom den inte kan ses som ett definitivt slut. Konventionens antagande innebar inte slutet på debatterna om kvinnor och nattarbete. Den blev inte slutet för hävdandet av principen om jämlikhet på arbetsmarknaden och om genusarbetsdelningens vara eller inte vara.

Boken följer debatter från år 1889 fram till slutet av första världskriget och grundandet av Nationernas förbund samt ILO. Framställningen i övrigt är huvudsakligen kronologisk. Några få avvikelser beror på att kongresser inom en och samma organisation (dels International Council of Women, dels Andra internationalen) har placerats nära varandra.

Kongresserna är grovt sett av fyra slag: sådana manskongresser som arbetade för socialismens utbredning och sådana som arbetade för att sprida arbetarskyddslagstiftning internationellt samt kvinnokongresser, antingen feministiska eller mer moderata i sina krav på förbättringar av kvinnans ställning. Inget av de fyra slagen av kongresser uteslöt personer av det motsatta könet. Avvikande åsikter kunde dyka upp där de var minst väntade. Några andra kongresser har tagits med eftersom de har visat sig viktiga i sammanhanget.

Jag har försökt följa det sätt på vilket frågan om nattarbetsförbudet för kvinnor behandlades på en internationell nivå, från vilken det går att få viss utsikt över den nationella nivån, ofta beroende på i vilket land en internationell kongress hölls. I flera fall finns beskrivningar av vad som skedde på den nationella nivån¹⁶, i andra inte.

Kronologiska framställningar verkar idag ha låg status inom historieskrivningen. Många väljer en tematisk framställning – en sådan anses som mer analytisk. Jag har till och med hört historiker säga att utan en tematisk framställning är det inte möjligt att föra fram ett argument. Jag vill framhålla den

16. Baker (1925) 1969; Wiesen Cook 1978:154–231; Baer 1978; Boxer 1986; Feurer 1988; Avdela, Grandner, Hagemann, Howe, Jansz, Karlsson, Lewis & Rose, Ravn, Wecker, alla i Wikander, Kessler-Harris & Lewis 1995a; Schmitt 1995a & b; Zancarani-Fournel 1995; Ayass 2000.

eviga poängen med en kronologisk presentation av ett historiskt skeende: debatter och händelser kommer efter varandra i reell tid. Det som i en tid händer och sägs, utformas inte sällan i polemik med eller i samklang med och vidareförändring av det som gick före. Så var i högsta grad fallet med genomdrivandet av internationaliseringen av nattarbetsförbudet, som därtill är bokens genomgående tema. Det är därför kronologin fått råda i denna framställning.

(2) Kvinnor och lönearbete omkring år 1900

Enligt fransk lag har hustrun inte längre skyldighet att lyda sin man och kvinnan har fått rösträtt. Men dessa medborgerliga rättigheter är abstrakta tills kvinnan blivit ekonomiskt oberoende.

Simone de Beauvoir, 1949

Den utvidgning av vanliga mäns verksamhets- och utbildningsmöjligheter som 1800-talet innebar, blev inte okomplicerat utsträckt till kvinnor. Tvärtom framstår detta i många forskares resultat som ett århundrade då kvinnors villkor i förhållande till mäns försämrades. Det pågick en ständig diskurs, det vill säga ett mer eller mindre offentligt samtal, om hur *olika* kvinnor och män var och varför kvinnor borde leva mer skyddat än män. Parallellt innebar industrialismens genombrott i land efter land att många kvinnor på ett ditills okänt och brutalt sätt kom att exploateras i tungt arbete inom industrier och som tjänstefolk. Kvinnor blev i ökande grad hänvisade till att försörja sig själva, vilket gav frihetsmöjligheter och ansvar.¹ Industrialiseringen innebar två motsatta tendenser för kvinnor. Ökningen av lönearbetet gav många kvinnor underordnade och dåligt betalda arbeten medan den för ett fåtal innebar utbildning, bättre arbeten och till och med yrkesarbeten jämsides med män under slutet av seklet. Några kvinnor lyckades utmana den förhärskande underordningen i arbetslivet genom att bli självförsörjande och uppnå ett ekonomiskt oberoende.

I Storbritannien – och i Belgien – hade industrialiseringen börjat tidigare än i andra länder. På den europeiska kontinenten kom den igång på allvar efter att järnvägarna bildat ett nät över kontinenten. Vid 1870-talets mitt var en process i full gång som drog människor från landsbygden till arbeten i växande städer och industrier. De sjudande städerna sågs både som skamfläckar,

1. Bl a Pinchbeck (1930) 1969: Introduction; Kessler-Harris 1981; Hausen 1981; Davidoff & Hall 1987; Roberts 1988; Riley 1988; Clark (1919) 1992; Davidoff et al. 1999; Nilsson 2003.

där otukt, kriminalitet och mänsklig girighet kunde nå sina högsta höjder, och som platser för framsteg, nya identiter, goda anställningar och lyckade affärer.² Staden gav möjlighet till sociala förändringar; den strävsamme kunde bli rik, den rike gå bankrutt, den otursamme gå under, den flitige kanske lyckas. Kvinnor var ivriga att pröva omvandlingens öppningar. För kvinnor liksom för män var staden möjligheten och förbannelsen; den kunde i bästa fall ge ekonomisk självständighet, i sämsta fall total förnedring, genom den kommersialisering i stor skala som skedde i storstäderna. Många kvinnor levde ensamma i städerna, fler än på landsbygden.

Urbaniseringen omskapade försörjningsmönster och familjebildning. Hemmens funktion förändrades. För överlevnad under de nya omständigheterna behövde både män och kvinnor pengar. Var och en blev beroende av lönearbete i någon form, direkt eller genom någon mellanhand. Vad som i denna utveckling skulle bedömas som negativt var föremål för en debatt, som ofta handlade om kvinnans roll i familjen.³ Kvinnors ökade deltagande i lönearbete i eller utanför hemmet sågs av många som ett problem. Det var en ideologisk tolkning av situationen som kom att färga de lösningar debattörer kunde tänka sig.

Genuskris, arbetsmarknad och familj

En förändringsvåg rullade över den europeiska kontinenten. Det mesta kunde ifrågasättas. Människor krävde på ett allt påtagligare sätt delaktighet i hur länder blev organiserade och styrda. Demokratiseringsprocessen har det kallats i efterskott. Oro, strejker, debatter om släktets undergång genom degenerering paradades med en hektisk framtids- och framstegstro. Perioden var laddad av motsättningar när arbetsmarknaden förändrades och nationer sakta demokratiserades.

Några forskare har talat om en genuskris, andra om maskulinitetens kris.⁴ Genuskrisen accentuerades när lönearbetet blev en allt vanligare försörjningsform. Här stod mäns och kvinnors arbetstillfällen och avlöningsnivå i fokus. Den krisen snarast stärktes av den ekonomiska expansion som började

2. T ex Walkowitz 1992; Kalifa 1995; Svanström 2000.

3. T ex Hausen 1981.

4. "genuskris" Smith-Rosenberg 1986b; Mauge 1987; Le Rider 1990 (1993).

i mitten av 1890-talet. Då tilläts kvinnor allt oftare ta sig in på nya arbetsområden.

Synen på kvinnan och hennes roll i familjen påverkades inte bara av den ekonomiska konjunkturen utan också av kulturella förändringar. 1880- och 90-talen kan beskrivas som radikala och motsägelsefyllda årtionden, under vilka olika former av opposition kom till uttryck. Kvinnofrågan omfattade stora områden av denna allmänna radikalism och var ofta diskuterad. Konventionen om förbud för kvinnor att arbeta nattetid blev ett inslag i tidens försök att komma till rätta med samhällsförändringen på gott och ont. Nattarbetsfrågan kom att snudda vid de flesta av tidens heta diskussionspunkter. Skulle de lösas med statlig och internationell reglering? Vad betydde de ökade kraven på jämlikhet och medborgarskap för kvinnor? Skulle samhällets struktur förstöras helt om kvinnor arbetade utanför hemmet?

Kvinnofrågan märktes inom litteratur och konst, liksom inom politik och vetenskap.⁵ Emellanåt tog ståndpunkterna sig rent misogynna former, i vilka kvinnan sågs som mannens absoluta motsats och mannen uppgavs äga alla goda karaktärssegenskaper. I en sådan syn övergavs den mer positiva syn på män och kvinnor som komplementära, som varit basen för en förståelse av genusrelationen från romantiken i början av seklet.⁶ Ett extremt exempel på en negativ kvinnobild gav Otto Weininger i sin inflytelserika bok om kön och karaktär, *Geschlecht und Charakter. Eine prinzipielle Untersuchung* (1903). Han kopplade sin radikala misogyni och antifeminism till en lika virulent antisemitism. Judarna och kvinnorna var De Andra.⁷ Weininger påverkade författare som August Strindberg och Franz Kafka och hans bok blev en bestseller i början av 1900-talet. Men det var inte bara utpräglade ideologer som hade synpunkter på kvinnans plats i samhället.

Socialdarwinismen, den nya naturvetenskapen, utövade ett starkt inflytande. Den förknippades med samhälleliga framsteg och blev ett vinnande koncept för hur man skulle tolka förändringar i samhället – och därmed även förhållandet mellan kvinnor och män. Många av de framstående darwinisterna, inklusive Charles Darwin själv, var tveksamma till kvinnoemancipationen även om de inte var allmänt kvinnofientliga. De såg med skepsis på kvinnor

5. Tex Jordanova 1989; Showalter 1992; *Fadershuset. 1800-talet* 1993:328–569.

6. Hausen 1981.

7. Weininger (1903) 1905. Se även Le Rider 1982.

som ville delta i politik och lönearbete, vilket de ansåg vara mäns samhällsplikter. Påverkad av socialdarwinismen utvecklade den moderna läkarvetenskapen en tendens att se kvinnor som ”sjukliga”. Deras normala menstruationscykel blev ett medicinskt problem liksom barnafödandet. De flesta sjukdomar som drabbade kvinnor ansågs ha sitt upphov i deras kvinnliga organ och kroppar. Den neurologiska medicinen på 1890-talet såg kvinnors sjukdomar som förknippade med deras speciella hjärnor och psyke. Medicinsk forskning menade att kvinnor i högre grad än män styrdes av sina kroppar, att de var svagare än män och att de därför av naturen var lämpade för andra sysselsättningar och arbetsuppgifter än män. När intresset för psyket utvecklades av Sigmund Freud och Carl Gustav Jung blev ”kvinnligheten” utsatt för ännu en normativ ram av förståelse, som gick ut på att fastställa skillnaderna mellan kvinnor och män⁸ – vilka inte heller av dessa skäl borde syssla med samma uppgifter i samhället.

Den svenska kulturpersonligheten och socialdarwinisten Ellen Key anklagade kvinnorörelsen för att uppmuntra till ett ”missbruk av kvinnokraft” när den arbetade för att manliga verksamhetsområden skulle öppnas för kvinnor. I två föredrag i slutet av 1890-talet, som blev häftigt diskuterade, hävdade hon att det fanns ”naturliga arbetsområden för kvinnor”. Kvinnor borde inte tävla med män på något område, på grund av de biologiska skillnaderna mellan dem, var Keys huvudtes. Kvinnor var skapade för att inta underordnade positioner, medan män var kreativa och hade ledarskapskvaliteter. Key ansåg det farligt om kvinnor inte bejakade och utvecklade sin ”moderlighet”. Då skulle samhällets harmoniska balans skadas. Det var många som med henne oroade sig över hur barnen och familjen skulle klara sig utan en mor som stannade i hemmet. Det handlade oftast om oro över att den gifta kvinnan inte längre skulle ha tid och lust att uppfylla sina familjeplikter, om hon tog arbete utanför familjen, av tvång eller frivilligt.⁹

Familjesynen hotades också från ett annat håll. Äktenskapet, och kärleken inom det, var ett hett diskuterat ämne vid sidan om villkoren på arbetsmarknaden. Radikala kvinnor menade att kärlek, inte ekonomiska överväganden, borde vara grunden för äktenskap. Kärleken borde befrias från de hårda band

8. Johannisson 1994:33ff.

9. Key 1896; Manns 1997:115ff; Melander 1994, 2001; Lagergren 1999:61–89.

som hade lagts på den genom traditioner, fördomar och äktenskapslagstiftning och bli en förening mellan människor som respekterade varandra. Skilsmässor borde bli tillåtna; fria förbindelser och barn födda utom äktenskapet borde accepteras. Dessa idéer var inte vanliga men de tog plats i offentliga debatter och kunde verka skrämmande. Det är inte konstigt att det verkade som om familjen i den borgerliga medelklassens idealform upplevdes som hotad.¹⁰

Ett annat hot ansågs komma från den ökande prostitutionen, som invandringen till städerna medförde. Många unga kvinnor och män kom ensam till staden. Följden blev en minskad social kontroll över sexuella kontakter utanför äktenskapet. En marknad för sexuella tjänster uppstod, vilken ska ses i samband med låga kvinnolöner och en syn på kvinnor från arbetarklassen som sexuellt tillgängliga för medelklassens män. Slutet av 1800-talet såg en kraftig tillväxt av en kommersiell marknad för att tillfredsställa mäns drifter. Det skapades skilda moraliska måttstockar för män och kvinnor, som gick långt utöver vad som varit vanligt tidigare. Och det uppstod skillnader mellan lättfärdiga och familjeanknutna kvinnor. Prostitutionen och dess polisiära reglementering klagade på vilket kön som hade pengar att köpa sexualitet för och vilket kön som måste sälja sig för att få kontanter, det vill säga hur olika samhällets resurser var fördelade. Kontrollen av så kallade prostituerade blev en utmaning för engagerade kvinnor, som levde under bättre villkor. Prostitutionen kunde uppfattas som en förolämpning mot varje kvinna. Josephine Butler skrev i *The Constitution Violated* 1871 att reglementeringen upphävde varje kvinnas samhälleliga rättigheter och gjorde kvinnor till livegna eller slavar, som kunde behandlas utanför vanliga rättsregler. De kunde tvångsintars, läkare fick undersöka dem för eventuella könssjukdomar och de kunde registreras som prostituerade utifrån vaga misstankar. Butler och hennes anhängare accepterade inte att det skulle gå att göra en klar definition av ”en prostituerad”.¹¹ Hela denna könsmarknad påverkade synen på kvinnors lönearbete och de risker kvinnorna ansågs löpa utanför hemmet.

I Norden rasade den så kallade sedlighetsdebatten, som handlade om sexualmoralen. Skulle en fri samlevnad med byte av sexualpartner accepteras

10. Text Davidoff et al. 1999.

11. Svanström 2000.

före äktenskapet? Eller borde alla leva upp till den moraliska norm som kvinnor lytt under tidigare, en norm som bara tillät sexualitet mellan man och kvinna inom ett av kyrkan välsignat äktenskap? Kvinnor ansågs lätt ”göra fel” inom ett system med strikta normer och förordningar kring prostitution, vilket kringsskar kvinnors men inte mäns sexuella frihet. Det vill säga: män hade sexuell frihet så länge som de höll sig inom den heterosexuella sfären. Homosexualitet för män blev i vissa länder förbjudet och bestraffades med fängelse under slutet av det sekel, som formade nya strikta regler för mäns och kvinnors sanna manlighet och kvinnlighet.

Familjen var den institution som skulle utgöra skyddet mot den normupplösning som syntes gripa omkring sig. De flesta ansåg att äktenskapet var av Gud instiftat. Mannen borde vara familjens överhuvud med rätt att bestämma över familjens medlemmar, men den rätten uppluckrades långsamt. Gifta män hade enligt såväl sedvana som lagstiftning inte behövt vara trogna sina hustrur medan det motsatta gällt för kvinnor. Omkring det gamla sekelskiftet ifrågasattes sådana normer. Kvinnor hade en del att vinna på normupplösningen men också en del att förlora.

När en kvinna ingick äktenskap gav hon upp sin rätt till sexuell autonomi och måste underordna sig mannens önsknings. Hon blev omyndig för alltid medan ogifta kvinnor, på olika villkor, hade möjlighet till större självständighet. När äktenskapet i borgarklassen inte längre betydde gemensamt arbete för familjens försörjning, vad betydde det då? Kritiska kvinnor, som engelskan Cicely Hamilton, betonade att det hade blivit en ren försörjningsinrättning. Hamilton jämförde gifta kvinnor med prostituerade: de sålde sin sexualitet mot försörjning. Äktenskapet blev kvinnornas ”yrke”. *Marriage as a Trade* kallade Hamilton sin bok som kom ut 1909. Och hon var inte ensam om denna analys även om den bara gjordes av radikala kvinnor. För att slippa denna underordning i äktenskapet fann kvinnor ökade möjligheter till egen försörjning genom lönearbete, även om sådant var omgärdat av hinder och faror.

En mörk sida av äktenskapsnormen var rättslösheten för ensamstående mödrar. Den var kopplad till ett socialt utanförskap i en tid då barnafödande utanför äktenskapet ökade. I England hade kravet att män skulle betala för sina utomäktenskapliga barn upphört under andra delen av 1800-talet. I Frankrike var utomäktenskapliga förbindelser inget problem för män. Där

fanns sedan 1804 en lag som förbjöd att fadern till ett utomäktenskapligt barn krävdes på underhåll. Det var förbjudet att ens tala om namnet på barnets far. Fadern tillförsäkrades en anonymitet, som skulle värna hans lagliga familj. Eftersom familjen sågs som samhällets grundsten, måste den och den lagliga avkomman enligt denna logik skyddas genom att den äkte mannens sexuella snedsteg doldes. Rätten att ”finna fadern” stod högt på de franska feminister-
nas kravlista i slutet av 1800-talet.

Under seklets sista årtionden blev skilsmässor möjliggjorda. Det skedde en liten förbättring för kvinnors sexuella integritet när äktenskap kunde upplösas, arvsrättigheter förändrades, barnafödandet blev säkrare och reglementeringen av prostitutionen avvecklades i många länder. Under denna omvandling av samhällsstrukturer och attityder framträdde allt fler grupper av kvinnor i offentligheten med sina krav. Ett viktigt sådant var ekonomisk självständighet, rätt till eget arbete och egna pengar. Sådana krav uppfattades som brott mot kvinnlighetens blygsamhet.

Ett nattarbetsförbud för kvinnor blev en av lösningarna på en konflikt som samhällslivets stora förändringar provocerade fram. Kravet på ett sådant förbud ska ses i ljuset av den stora rädsla för förändringar i relationen mellan könen, som ”kvinnofrågan” framkallade. Nattarbetsförbudet kan betraktas som en kompromiss mellan att helt förbjuda gifta kvinnor att lönearbeta – åtminstone utanför hemmet – och kraven som restes på en lika behandling av kvinnor och män på arbetsmarknaden. Den internationella konventionen blev en kompromiss som utformades av män. Det är uppenbart att många kvinnor ändå entusiastiskt försvarade den särbehandling de erbjöds av lagstiftarna. De kunde acceptera en ny lag som behandlade kvinnor och män olika, för att de uppfattade den som varande till fördel för kvinnor. Men många inom den internationella kvinnorörelsen ifrågasatte under perioden ihärdigt och på principiella grunder det kloka i att introducera *nya* lagar som behandlade kvinnor annorlunda än män, när deras strävan var att få tillåtelse till mer och mer av det män hade rätt till. Nattarbetsförbudet blev en av den nya kvinnooffentlighetens principiella frågor, som knöts till de radikalas krav på en jämlikhet inför lagen.

Organisering för förändring

De strukturella och materiella förändringarna parade med en ideologisk tendens mot ökad jämlikhet i samhället – demokratiseringen – var krafter som verkade för en förbättrad ställning för kvinnor i förhållande till män. Att formulera tydliga krav och framföra dem offentligt blev i den processen viktigt. Paradoxalt nog kom en fördjupning av genusarbetsdelningen att gå parallellt med att utbildningar och yrken öppnades för kvinnor och allt fler av dem lönearbetade. En ökad jämlikhet mellan kvinnor och män kunde ha blivit möjlig när nya arbetsprocesser infördes, kvinnor gick ut i lönearbete och många av dem ställde krav på att delta i arbete och politik på samma villkor som män. Den jämlikheten uppnåddes inte. Hindren låg i en nykonstruktion av genusarbetsdelningen, som byggde på en gammal och förnyad uppfattning om att kvinnor borde vara underordnade män.

Under årtiondena omkring sekelskiftet 1900 var en bred och brokig demokrati rörelse i verksamhet. Fackföreningar, kooperativ, politiska partier, kvinnoorganisationer, yrkessammanslutningar, nykterhetsorganisationer, universitetsföreningar och allehanda reformivrare hörde till dem som tog sig rätten att delta i den offentliga debatten genom att dela ut flygblad och arrangera offentliga möten, föredrag och manifestationer. Agitatorer av olika schatteringar företog föreläsningsturnéer. Tidningar och tidskrifter grundades; broschyrer, pamfletter och tryckta föredrag spreds. Nya organisationer såg dagens ljus. I den ideologiska striden inför det nya samhället uppstod motsättningar; traditionalister ställdes mot modernare höger- och vänsterlösningar.

”Revolution”, ”radikal” och ”frihet” blev populära slagord när det blev uppenbart att klyftorna mellan folk och bättre folk ökade samtidigt som förväntningar på ett bättre liv väcktes och ibland kunde förverkligas. Många inom medelklassen kände sig manade att ta ansvar för de mindre bemedlades välfärd men utmanades av dessas allt högljuddare krav. Diskussionerna var legio om hur den så kallade sociala frågan skulle lösas. ”Kvinnofrågan” kom att förknippas med ”den sociala frågan” och med ”arbetarfrågan”. Alla tre sågs som problemområden. Om och hur dessa tre frågor hängde ihop praktiskt och teoretiskt ventilerades i många debatter. Så kallade kvinno- och arbetarfrågor kom ideologiskt och praktiskt att korsas och konfronteras. Konfronta-

tionerna orsakade problem både för kvinnorörelsen och för arbetarrörelsen.

Kvinnor organiserade sig kring sina krav precis som manliga arbetare gjorde det. De tillhörde båda underordnade grupper på arbetsmarknaden men deras intressen sammanföll bara delvis. Deras respektive kamp för bättre villkor förblev trots detta beroende av varandra. Alla kvinnor hade det gemensamt, att deras tillträde till arbetsmarknaden genomgående var sämre än för män inom samma klass. En kvinna hade alltid sämre möjlighet att försörja sig som ensamstående än sin bror. Arbetarklasskvinnor hade ofta en bristfällig skolgång och sällan en yrkesutbildning. De var ändå ofta lönearbetare, åtminstone under perioder av sitt liv. Bättre utbildning hade däremot en del män ur arbetarklassen och utifrån yrkespositioner kunde de organisera sig i fackföreningar. Under 1800-talets slut släpptes borgerliga kvinnor långsamt in på högre utbildningar men fortfarande var restriktionerna många omkring deras yrkesutövning, både lagligen och av tradition. Familje- och äktenskapslagstiftningen skapade ännu olika villkor för kvinnor och män.

Motståndet mot kvinnors emancipation var alltså omfattande. Det hade både en strukturellt materiell sida och en ideologisk. Reproduktionen av nya människor – barnafödandet, uppfostran av barnen – hade ingen given plats i den nya fabriksbaserade arbetsdelningen som förlade alltmer av lönearbetet utanför hemmen. Barnen, särskilt de minsta, blev ”över” om alla vuxna lämnade hemmet, trots att obligatoriska skolor inrättades för de något äldre. Motståndet mot att kvinnor lämnade sina hem för ett lönearbete, fann sina argument särskilt i den ideologi som betonade vikten av familjen – sådan den etablerats inom borgerskapet under 1800-talet – som samhällets viktigaste hörnsten. Dess hierarkiska struktur med en familjefader och dennes underordnade hustru sågs som grunden för ett väl fungerande samhälle. Kvinnors önskan om en jämlik ställning med män i arbetslivet och hemmet kunde uppfattas som ett hot mot mäns förgivettagna och i många lagar stadfästa position som det privilegierade könet. Oenigheterna om kvinnors ställning som lönearbetare kan formuleras som en fråga om huruvida kvinnors ekonomiska medborgarskap skulle få bli detsamma som mäns.¹²

12. T ex Hausen 1981; Kessler-Harris 1996 & 2001. Se vidare avsnittet om ekonomiskt medborgarskap i Appendix I.

Internationalisering

En internationalisering, som drivits längst av multinationella företag, har i över hundrafemtio år präglat det moderna projektet. När alla delar av världen kan nås med kommunikationer framstår samarbete som självklart, parallellt med att en maktkamp mellan delar av världen har kunnat iscensättas. En maktmätning som blir till en akut kris kan antingen lösas med krig eller annan form av våld, hot eller övermakt – eller genom kompromisser, medling och lagstiftning. Mellan stater har fredliga lösningar allt oftare skett inom ramen för internationellt erkända regelsystem och konventioner. En ökad formalisering av ett internationellt samarbete har kraftigt utvecklats under 1900-talet. Men den hade börjat redan under andra delen av 1800-talet. I slutet av det seklet tog bland annat en internationalisering av arbetsrätten sin början.

Internationaliseringen skedde inte enbart inom näringsliv och mellan stater. Parallellt skedde en internationalisering ”underifrån”. Arbetarrörelsen började tidigt samla sig internationellt, formellt i den så kallade Första socialistiska internationalen 1864–1872. Själva orden ”internationell” och ”internationalism” hör till 1800-talet, och användes tidigast i franskan. ”Internationalen” var länge förknippad med just socialismens transnationella organisering och dess kampsång.¹³ Den Andra socialistiska internationalens kongresser, med start 1889, blev långsiktigt viktiga. Men även kvinnor organiserade sig effektivt internationellt, något som fått mindre uppmärksamhet än arbetarorganiseringen. En början var sammankallandet av internationella kongresser för kvinnor. Den första hölls 1878 i Paris. Dessa kvinnokongresser var även de en organisering underifrån – eller kanske ordet utifrån passar bättre eftersom många av de tidiga kvinnoaktivisterna kom från borgerliga miljöer.

Industrialiseringen och imperialismen/kolonialismen under 1800-talet gav styrka åt både negativa och positiva internationaliseringstendenser. Internationella kongresser och världsutställningar var ett av många uttryck för den internationalisering som tilltog under andra hälften av 1800-talet för att fortsätta under 1900-talet. Idag benämns tendensen ”globalisering”. Stater, företag och ideella organisationer deltog. Nationalismen, som kan ses som

13. Holthoorn & van der Linden 1988; *Le Petit Robert* 1990; *Nationalencyklopedins ordbok* 1996.

internationalismens andra sida, tillväxte parallellt. Det är viktigt att se nationalism och internationalism som sammanvävda delar av samma utveckling och ideologiska sätt att förstå världen.¹⁴

Till konstruktionen av en fredlig internationalism hörde påkostade världsutställningar. Dit hörde även internationella kongresser, som ofta kom att hållas inom ramen för en världsutställning.¹⁵ Vid åtskilliga sådana kongresser skulle ett nattarbetsförbud komma upp till diskussion. Den första världsutställningen hade hållits i London år 1851. Utställningarna blev vanligare från 1880-talet och framåt. Den äldre kolonialmakten Storbritannien minskade sitt engagemang medan Frankrike och Förenta Staterna blev framträdande organisatörer. Fram till första världskriget hölls mellan 18 och 32 världsutställningar under en tidsrymd av 65 år.¹⁶ Ingen av de världsutställningar som senare arrangerades under 1900-talet har kunnat tävla med Parisexpositionen av år 1900. Med sina storartade arrangemang och 50 miljoner besökare utgjorde den kulmen på fenomenet. Världsutställningarna gav uttryck för och var medskapande i de moderna nationernas självförståelse. Västerlandets mission i världen och de enskilda industrinationernas prestationer inrymdes i dessa framstegsprojekt. De största industriländerna tävlade sinsemellan om att arrangera världsutställningar. Staden Paris blev ofta scenen.¹⁷

Utställningarna skulle förena nöje med nytta. Nya kommunikationer stod gärna i centrum. På utställningarna kunde man tidigt prova telegraf, bilar, luftskepp, rullande trottoarer, telefon och film för att nämna några av de mest spektakulära attraktionerna. Men det var underhållning som drog åskådarmassor. Den stora publiken ville roa sig medan arrangörer och utställare ville informera, utbilda och göra nya produkter kända.¹⁸

14. Girardet (1966) 1983; Gellner (1983) 1997; Hobsbawm 1990; Rupp 1994, 1997.

15. *Mil neuf cent* 1989; Rasmussen 1992.

16. Den faktaspäckade och även i övrigt givande studien om världsutställningar presenterar en "Liste sélective des expositions internationales et universelles", samt framställer svårigheterna med att bestämma vilka utställningar som ska kallas internationella/universella, Schroeder-Gudehus & Rasmussen 1992:9ff, Annex A:238; Inte heller en översiktligare framställning vill ta ställning till vilka utställningar som bör räknas som internationella (sv "världsutställningar"). Den ger istället en extensiv lista, "Chronologie des expositions industrielles et internationales de 1755 à 1915", Aimone & Olmo 1993. Se även Rasmussen 1992; Allwood 1977.

17. *La Grande Revue de l'Exposition* 1900:40ff, 76ff, 144; Cornell 1952; Ory 1982 & 1989; Greenhalgh 1988:14f, 47; Schroeder-Gudehus & Rasmussen 1992:58, 112, 121 & Annex A:238; Aimone & Olmo 1993; Ekström 1994.

18. Duquesne 1991:15f; Originalmaterialet från och litteraturen om världsutställningar är enormt.

Internationella kongresser blev en del av världsutställningarna vid slutet av 1800-talet. Men företeelsen att samla till internationella kongresser var redan etablerad som fenomen utanför utställningarna. Kongresser var ett av medlen för att skapa den nya internationalismen. Socialisterna hade gjort sitt första försök redan på 1860-talet, och kom tillbaka med den Andra socialistiska internationalen i Paris 1889. Kvinnorörelsens kongresser markerade dess gränsöverskridande krav på emancipation. Paris var platsen för den allra första internationella kvinnokongressen i världen år 1878. Båda dessa kongresser hade valt utställningssomrar för att lansera sig men ingendera hölls inom världsutställningen. Internationella kongresser blev fora för ”intellektuella utbyten” med stor betydelse i en tid, då det muntliga föredraget och diskussion i grupper ännu stod centralt i utbildning och opinionsbildning.¹⁹

Internationella kongresser utvecklades under slutet av 1800-talet i en symbios med världsutställningarna. De kunde vara officiella eller hållas utanför utställningen under samma säsong. De internationella kongressernas ambitioner som opinionsbildare hade konkurrens av den växande dagspressen, som levde i dialog med och profiterade på annan opinionsbildning precis som idag. Dagliga tidningar fick, liksom kongresserna, sitt stora genombrott på 1880-talet, när läskunnigheten i Europa var mer allmänt spridd.²⁰

Officiella kongresser i samverkan med världsutställningar blev betydelsefulla till exempel i Paris 1878, 1889 och 1900 och i Chicago 1893. Tidningarna rapporterade från kongresserna och gjorde dem kända. Paul Greenhalgh, konsthistoriker som studerat världsutställningar, värderar dem högt som opinionsbildare: ”[...] konferenserna var undanskymda på utställningarna men ändå något av det mest inflytelserika som hände där.” Deras växande antal säger något om deras betydelse. Under åren 1880–84 arrangerades vid världsutställningar 148 kongresser. Antalet nästan fördubblades under nästa femårsperiod och var uppe i 602 kongresser under femårsperioden 1900–1904.²¹ Då

Ekström 1991, 1994; Schroeder-Gudehus & Rasmussen 1992; Bennett et al. 1994:3ff, 45ff, 53ff; Smeds 1996 om Finland på utställningarna.

19. *Congrès international du droit des femmes, ouvert à Paris, le 25 Juillet 1878, clos le 9 Août suivant. Actes. Compte-rendu des séances plénières*. 3me livraison. Paris: Auguste Ghio, u å, hädanefter = Paris 1878; Goldberg Moses 1984:209; ”Les congrès, lieux de l'échange intellectuel 1850–1914”, *Mil neuf cent. Revue d'histoire intellectuelle* 7, 1989.

20. Dzeh-Djen 1934; Wolgensinger 1989.

21. Baldwin 1907; ”[...] conferences were among the least noticeable but most influential of elements at exhibitions.” Greenhalgh 1988:21; *Mil neuf cent. Revue d'histoire intellectuelle* 7, 1989;

är inte alla de kongresser som ordnades fristående men i nära anslutning till världsutställningarna medräknade och inte heller de som ordnades vid helt andra tillfällen.

Kongresser vid världsutställningar hölls avsidet med ett begränsat deltagarantal. Allvarliga diskussioner kunde föras bortom den nöjeslystna massans vimmel. Kongresserna kunde vara kulturella, vetenskapliga, politiska eller bara allmänt angelägna. En kongress varade vanligen fyra till fem dagar. Vitt skilda ämnen diskuterades, som alpinism, bibliotekskunskap, elektricitet, billiga bostäder, navigation, musik, populära traditioner, teknikerutbildning och homeopati. Där diskuterades även arbetsrättsliga frågor och kvinnofrågor.²²

Makt och genusarbetsdelning

I Europa under decennierna omkring 1900 var det långt ifrån enbart parlament, lagar, politik och politiker som hade makt. Kungahuset hade ännu stor makt över politiken. Det fanns andra centra av eliter från vilka betydande makt utgick. Den ekonomiska makten var stor; den växte och förändrades strukturellt under denna period, då nationella och internationella storbolag skapades och växte till. Den administrativa makten kunde vara en stabiliserande faktor i stater där politisk oro var återkommande. Militären hade ett inte obetydligt inflytande. Även kulturella och religiösa grupper kunde utöva makt över samhällsordningen. Vatikanstaten var ännu självständig. De katolska och reformerade kyrkorna hade inflytande, inte minst på utbildningen i många länder.²³ Under åren kring sekelskiftet 1900 var alla dessa institutioner stadda i omvandling. Mer eller mindre etablerade grupper påverkade frågan om kvinnors ekonomiska medborgarskap, inte bara stater och arbetslivsorganisering. Demokratiseringen skapade dessutom nya rörelser och organisationer. Kvinnorörelsen utgjorde i sig själv en kulturell och ideologisk, för att inte säga politisk, makt i tillväxt. Detsamma – i kanske ännu högre grad – gällde arbetarrörelsen, som socialism eller som facklig rörelse med olika politisk förankring. I södra Europa verkade fackföreningar med religiös färgning.

Schroeder-Gudehus & Rasmussen 1992:18; Ferenczi 1993.

22. Mapp: F 12 4318, AN; Loliée 1900:5ff; *Rapport général sur les congrès de l'exposition* 1906:809f; Greenhalgh 1988:21.

23. Charle (1991) 1994:179.

Ett ekonomiskt uppsving var på gång i Europa efter den långvariga depressionen som hållit i sig med större och mindre kraft (och med variationer mellan länder, där Frankrike tycks ha varit särskilt hårt drabbat) sedan mitten av 1870-talet. Under lågkonjunkturen hade det rått brist på arbeten. Många företag hade gått omkull. De nya företag som växte fram efter mitten av 1890-talet kunde därför bygga på nya organisatoriska idéer.²⁴ Behovet av arbetskraft ökade och kvinnor efterfrågades alltmer. Parallellt med en tydlig genusarbetsdelning kunde bristen på arbetare på vissa håll medverka till att kvinnor kom in på arbeten där tidigare bara män verkat. Kvinnor kunde användas på nya områden där det ännu inte hade etablerats någon strikt genusarbetsdelning. Trots den ekonomiska uppgången pressades lönerna hårt vid denna tid, och därför sökte arbetsgivarna nya kategorier arbetare med lägre lönekrav.

Män var dominerande som lönearbetare. Genusarbetsdelningen kunde bli något lite – sällan totalt – förändrad när det blev brist på yrkeskunniga och andra arbetare. Och kvinnor blev inte heller enkelt välkomnade på nya arbetsplatser och i nya positioner. Konstruerandet av en nygammal kvinnlighet intensifierades i samband med den förbättrade ekonomin. Vem skulle få utföra vilket arbete och på vilka villkor? Arbetsgivare öppnade nya och gamla arbeten för kvinnor. Kvinnor lärde sig nya färdigheter snabbt och tog sig in på många nya områden. Ett sådant yrkesområde var den traditionsdigra typografins. På tryckerierna skulle kvinnors närvaro resultera i spänningar som kom till uttryck under diskussionerna om kvinnors nattarbete vid internationella kongresser.

Många män kände det som om maktbalansen både i hemmet och på arbetsplatsen var hotad. Både män och kvinnor var missnöjda med vad som kunde kallas för kvinnornas ”intrång” på arbetsmarknaden. Bland de missnöjda var de som värnade om det borgerliga familjemönstret. Till dem hörde stora delar av den fackliga rörelsen. Män som var arbetare såg ibland med förfäran på kvinnors lönearbete. De tyckte att de fick konkurrenter. Utan kvinnornas utbud av arbetskraft hade arbetsgivarna blivit tvungna att höja lönerna för män, ansåg de. Missnöjet med kvinnornas inträde på arbetsmarknaden hade också sin bas i tidigare kollektiva föreställningar om kvinnor som

24. Tryckerierna expanderade trots lågkonjunkturen. Tidningar och tidskrifter blev allt fler. Wolgensinger 1989:67–85; Marchand 1993:126ff.

främst tillhöriga familjen. Sådana uppfattningar hade fördjupats under den långa lågkonjunktur då arbetarrörelsen varit i sitt etableringsskede.²⁵

En genussegregering på arbetsplatserna kan ha varit arbetsgivarnas sätt att besvara de allt oftare organiserade arbetarnas krav på att slippa konkurrens. Segregeringen blev möjlig genom en ökad uppdelning av industriarbetet i mindre moment, genom ökad mekanisering och stordrift. Kvinnor fick enklare arbeten, män de mer komplicerade och därmed bättre betalda. Det fanns en önskan om att skilja män och kvinnor åt på arbetsplatser även av moraliska skäl. Parallellt med denna utveckling gick en ideologisk som betonade att kvinnor behövdes som mödrar, helst i hemmet eller inom omsorgspräglade arbetsområden.

Synen på kvinnors deltagande i lönearbete kom i kläm mellan två olika jämlikhetsideologier. Den ena utgick enbart från ett klassperspektiv – socialismen – och den andra utgick från kön – feminismen. Några kvinnoaktivister gjorde försök att förena dessa båda jämlikheter i en politisk vision, som fördes fram på internationella kongresser. De var feminister och socialistiska feminister.

Socialistiska män ansåg däremot ofta att den *gifta* kvinnan borde få arbeta för den egna familjen i hemmet. En sådan vision tillhörde socialismens goda framtidsdrömmar. Med en förbättrad ekonomi blev en familjeförsörjarlön en möjlighet, åtminstone bland så kallad arbetararistokrati. En lön som gjorde det möjligt för en man att försörja sin hustru, så att hon kunde vara hemma med barnen, ansågs i fackliga och socialistiska kretsar viktig att sträva efter. Tillsammans med ett krav på kortare arbetsdagar, blev arbetarskydd och sär-lagar för kvinnor viktiga kampfrågor.

Som de maktpolitiska oddsen såg ut låg definitionen av kvinnans samhällsplikter under 1890-talet och under det första decenniet av 1900-talet nästan helt hos män. Män hade tolkningsföreträde och tillgång till opinionsbildning i långt större omfattning än kvinnor. Men kvinnor skapade under dessa decennier i Europa ett antal fora, kongresser, tidningar och böcker, där de ifrågasatte etablerade sanningar. Kvinnor – liksom män – organiserade sig för att delta i demokratiseringen. En kvinnorörelse hade funnits tidigare. Under denna tid blev den alltmer framträdande i tydliga former: organisa-

25. Engels (1845) 1952.

tioner bildades, kongresser samlades kring resolutioner och internationella organisationer skapades. En diffus rörelse fann organisatoriska former för att uttrycka sig. Därmed blev även mångfalden av kvinnors uppfattningar lättare att urskilja.

Den nationella kvinnoorganiseringen följdes av en internationalisering. Initiativen till en sådan kom från flera håll. Relationer mellan kvinnor över landsgränserna hade under stora delar av 1800-talet förberett ett internationellt samarbete. Det finns forskare som kallat detta nätverk mellan länderna, i vilket svenska Fredrika Bremer spelade en inte obetydlig roll, för den första internationella kvinnorörelsen.²⁶ Under seklets sista årtionden vidgades den och resulterade i internationella kongresser och i organisationer. Den första organisationen var the World's Woman's Christian Temperance Union, som hade en nationell amerikansk bas och blev internationell år 1876, i anslutning till världsutställningen i Philadelphia, USA. Denna nykterhetsorganisation blev stor. Även om den var en enfrågeorganisation, kom den att engagera sig starkt för kvinnors rösträtt; genom att rösta skulle kvinnor kunna påverka alkoholpolitiken. Organisationen blev främst inflytelserik inom den engelsktalande världen.²⁷

I Paris arrangerades, som nämnts ovan, år 1878 den första internationella kvinnokongressen i världen, när Maria Deraismes, i spetsen för franska kvinnoorganisationer tillsammans med Léon Richer, sammankallade Le Congrès international du Droit des Femmes (Internationella kongressen för kvinnors rättigheter). Den hade över 200 delegerade och 600 åhörare.²⁸ Kongressens inriktning var brett kvinnoemancipatorisk. Den besöktes av inflytelserika nordamerikanska aktivister. I slutet av kongressen drog man upp planer för ett fortsatt internationellt samarbete, och en kommitté tillsattes för att säkra denna kontinuitet. I den ingick bland andra Julia Ward Howe, Lucy Stone, Theodore Stanton och Elizabeth Cady Stanton, samt personer från nio europeiska länder. Kommittén skulle ordna kontakter mellan länderna genom korrespondens och rapporter. Dessutom skulle den stå för organiserandet av en ny kongress. Léon Richer, Paris, skulle vara den centrala

26. Holm 1993; McFadden 1999; Anderson 2000.

27. Tyrell 1991a:18ff & Ch. 10.

28. Paris 1878 (hölls 25/7–9/8); *Le Rappel* 28/7, 3/8, 5/8, 8/8, 9/8, 11/8, 12/8 1878; Stanton (1884) 1970:248; Goldberg Moses 1984:207ff; Klejman & Rochefort 1987:255ff, 1989:54ff.

kontaktpersonen.²⁹ Han lyckade inte klara den uppgiften. I Frankrike var 1880-talet en politiskt stormig period under vilken den nya Tredje Republiken var hotad.

29. Kommittén bestod av tre personer från varje land: representanter valdes från Frankrike, England, Italien, Schweiz, Tyskland, Holland, Sverige, Polen, Ryssland, Rumänien samt från flera stater i USA. Paris 1878:191f; Jfr Stanton (1884) 1970:248 som inte nämner att det skulle bli en fortsättning. I övrigt är han positiv till denna "the first International Woman's Rights Congress".

(3) 1919: ILO legitimerar ojämlikhet

[...] the prospects for a "policy change" coming about in the ILO are poor in a short time perspective. However, by utilizing a *variety of strategies* in a consistent way, the future for a gender responsive policy in the ILO is more optimistic.

Ann Therese Lotherington & Anne Britt Flemmen, 1991

Första världskriget skulle ifrågasätta tidigare uppfattningar om kvinnor och arbete. Fastän många kvinnor under kriget hade fått prova på tillfälligt arbete utanför hemmet, ideellt eller betalt, blev resultatet inte en minskad genusarbetsdelning utan snarare det motsatta. Arbetsdelningen blev under kriget omorganiserad och kvinnor fick de minst kvalificerade arbetena. Efterkrigstiden såg en fördjupning av denna förnyade genusarbetsdelning under inflytande av en ideologiskt färgad, nostalgisk längtan efter att sätta familjen i centrum, i kombination med en ekonomisk efterkrigsdepression. Genusarbetsdelningen ska inte förväxlas med antalet kvinnor i lönearbete. Detta kunde öka inom ett flertal områden. Arbetsdelning mellan kvinnor och män handlar om segregering (både i det avlönade och oavlönade arbetet), lönearbete handlar om att få penninginkomster; båda handlar om arbete. De behandlas ofta integrerat. Kampen om de avlönade arbetstillfällena var därtill en fråga om det legitima företrädet till de bättre avlönade arbetena med högre status. Män såg sina monopol på de bästa arbetena ifrågasatt av kvinnor och gjorde efter kriget vad de kunde för att försvara sig mot konkurrensen. Så hade det varit redan före kriget. Män betonade företrädesrätten till bättre arbeten och en position som familjeförsörjare efter kriget. Men kvinnor behövde lönearbete, inte minst de många krigsänkorna. Spänningar på arbetsmarknaden kvarstod.¹

Strax efter kriget, i början av år 1919, bildades International Labour Organisation (ILO), som en del av fredsfördraget i Versailles. ILO kom att integrera

1. T ex Higonet m fl 1987; Glucksmann 1990; Wikander 1994.

ras i Nationernas förbund, dock med en egen organisationsstruktur. Den nya organisationen ILO fick bland annat som sin uppgift att utforma och sprida internationella konventioner om arbetsmarknaden. ILO kom till av framförallt två anledningar: för att den internationella konkurrensen inte skulle snedvridas av alltför olika villkor mellan länder och för att medverka till fred på det sociala området. Orden ”social rättvisa” kom att symbolisera ILOs intentioner. Organisationens korporativa uppbyggnad – som delade inflytandet i den beslutande församlingen mellan tre parter, representanter för stater, arbetsgivare och fackliga företrädare – var en unik konstruktion.²

Redan före kriget – år 1906 – hade två internationella arbetarskyddskonventioner formulerats och antagits av en diplomatisk kongress i Bern, i vilken statliga representanter från många europeiska länder deltog. Den ena konventionen innebar ett nattarbetsförbud för kvinnor i industriellt arbete som specificerade hur sent kvinnor fick arbeta på kvällar och hur tidigt på morgnar samt hur lång deras sammanhängande vila skulle vara varje dygn. Detta förbud hade förberetts och framförhandlats på initiativ av en pseudoofficiell lobbyförening för spridandet av internationella konventioner på arbetsmarknaden, L'association internationale pour la protection légale des travailleurs (the International Association for Labour Legislation eller die Internationale Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz), med säte i Basel. Den nya arbetsrättsligt inriktade organisationen International Labour Organisation, med en långt större legitimitet än den i Basel, övertog detta nattarbetsförbud för kvinnor som en internationell konvention och skulle fortsätta att sprida det under hela 1900-talet.³

Nattarbetsförbudet för kvinnor kom att antas i de flesta länder som anslöt sig till Nationernas förbund år 1919. Det spreds sedan utanför den gruppen av länder. Förbudet gäller idag i många av världens fattiga länder. Det har därtill bidragit till att definiera kvinnors och mäns behov och positioner på

2. Solano 1920 ger en inifrånsyn genom bidrag från flera som deltog i förhandlingarna efter att ILO grundats; Phelan 1925; "social justice", Johnston 1970:8ff; Riegelman & Winslow 1990:1.

3. Se också kap 13; "Congrès international pour la protection légale des travailleurs tenu à Paris au Musée Social du 25 au 28 Juillet 1900. (Cette étude est due à notre collaborateur M. André Lichtenberger)", *Musée Social, Bulletin mensuel*, Année 1900, No 8. Août: 261–296, hädanefter = *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900 II; Brevhuvud 1905, Mapp: Denkschrift, Frauen, Nachtarbeit, 10 400, Pre-ILO, The Archives Unit of ILO, Genève; Périgord 1926: 65; Shotwell Vol. 1 1934:476; Observera att flera andra kongresser och organisationer redan under kriget varit involverade i att förbereda ett internationellt samarbete efter kriget. Johnston 1970:8ff; *Night Work of Women in Industry* 2001.

arbetsmarknaden som olika. Det hjälpte till att skapa och upprätthålla en genusarbetsdelning främst på arbetsmarknaden men även beträffande det oavlönade arbetet. Hemarbete för familjens behov förblev under den största delen av 1900-talet kvinnors ”plikt”. Nattarbetsförbudet har ansetts ge kvinnor bättre arbetsvillkor än de annars skulle ha kunnat uppnå.

Bakgrunden: fredsförhandlingarna i Paris

Ett krig är inte lätt att avsluta. Fredsförhandlingarna i Versailles efter första världskriget blev en utdragen process. En av de tre arbetsgrupper som tillsattes i januari 1919 i samband med förhandlingsarbetet var Commission of Labour Legislation. Den leddes av den nordamerikanske fackföreningsledaren Samuel Gompers. Han var positiv till särlagar för kvinnor. Kommissionen arbetade med frågor som rörde möjligheten att reglera arbetsmarknaden internationellt och utredde grundandet av International Labour Organisation.⁴

Under detta förberedande arbete vände sig opinionsbildande grupper till kommissionen för att få gehör för sina åsikter. Några av dem ville påverka behandlingen av kvinnor. Bland de först anlända och mest inflytelserika fanns Margaret Bondfield, betydelsefull i den engelska fackföreningsrörelsen, samt Mary Macarther och Sophy Sanger. Macarther var ledare för en stor brittisk fackförening för kvinnor, National Federation of Women Workers. Tillsammans med Bondfield var hon ledande i både Women's Trade Union League och Women's Industrial Council i Storbritannien, som länge understött särlagar för kvinnor parallellt med arbete för att förbättra kvinnors arbetsmiljö och -villkor. Sanger hade bland annat deltagit i grundandet av den brittiska sektionen av International Association for Labour Legislation, organisationen bakom 1906 års Bernkonvention, det vill säga det internationella nattarbetsförbudet för kvinnor. Dessa tre var oreserverat positiva till ett fortsatt nattarbetsförbud för enbart kvinnor.⁵

Också andra ville påverka. Den stora internationella kvinnoorganisationen International Council of Women (ICW) framförde sina delvis motsäggelsefulla krav. Rådet ville se samma möjligheter för män och kvinnor, vilket

4. Johnston 1970:12ff.

5. Sanger 1920; Kessler-Harris 1982:208f; Mappen 1985; Riegelman & Winslow 1990:20ff; Gordon & Doughan (2001) 2002:102, 169, 184f.

bland annat formulerades som en önskan om lika lön för lika arbete. ICW ville att kvinnor skulle delta på samma villkor som män i alla de internationella kommissioner som handlade om arbetets organisering. Dessutom ville rådet – enligt de två historiker som skrivit en relativt okritisk redogörelse för kvinnornas historia inom ILO – ha ”en fyrtiofyra timmars arbetsvecka samt nattarbetsförbud för kvinnor, där det var möjligt, utan att skapa en situation som var negativ för kvinnor.”⁶ Tillägget om att förbudet helst inte borde skada kvinnor får ses som en indikation på att förslagsställarna var medvetna om att nattarbetsförbudet och andra särdrag för kvinnor hade mött kritik. Trots sina uttalade jämlikhetssträvanden ville ICW behålla den internationella konventionen om ett förbud för kvinnor att arbeta nattetid, och med tillägget att kvinnor borde ha en kortare arbetsvecka än män. Kommissionen förberedde en lagstiftning om en 48 timmars arbetsvecka. Här tänkte ICW sig nog en kortare lördag för kvinnor för att de skulle hinna stöka undan hushållsarbetet innan mannen kom hem för sin helgvila. En sådan avsikt låg bakom en praktik med kortare lördagar för kvinnor, som redan hade införts på vissa håll.

Även andra kvinnoorganisationer sände representanter till Paris. Flera av dem anlände sent. Kvinnorna hade inte haft tid att samordna sina krav. Flera grupper begärde att lika lön för lika arbete skulle respekteras. Någon begärde rätt till halvdagsarbete för gifta kvinnor i samklang med ICW. Andra krävde, liksom ICW gjort, kvinnorepresentation vid ILO. Den inflytelserika amerikanska gruppen National Women's Trade Union League ville, liksom ICW, ha ett nattarbetsförbud för kvinnor. Någon ville att ILO skulle verka för betald ledighet för kvinnor vid barnsörd. De flesta framhöll att flickor borde få samma rätt som pojkar till utbildning.⁷

6. "[...]; and limitation of the working week to forty-four hours and suppression of night work for women, where possible, without creating a situation unfavorable to women." Riegelman & Winslow 1990:21; om ICW, Rupp 1997.

7. The Women's Trade Union League var först – fram till 1912 – en fackförening som i första hand genom organisering och avtal ville förbättra för kvinnor. År 1915 hade särslagstiftningar för kvinnor på arbetsmarknaden blivit deras viktigaste fråga. Kessler-Harris 1982:205; Riegelman & Winslow 1990:20ff.

Nattarbetsförbud för kvinnor som en ILOkonvention

ILOs första årsmöte hölls i Washington DC i USA, från slutet av oktober till slutet av november 1919. Organisationen kom därmed snabbt igång. Det mötet gav i sin tur upphov till en kvinnokongress, som försökte påverka den nya internationella organisationen i dess uppbyggnadsskede. Initiativet visar att lönearbete var ett område som engagerade fackligt organiserade kvinnor och att de inte heller riktigt litade på att de män som var deras representanter skulle föra fram deras åsikter. Några av de kvinnogrupper som kommit till Paris under fredsförhandlingarna hade beslutat att genom denna fackliga kongress utforma ett gemensamt kravpaket. Samarbetet fick namnet International Congress of Working Women och attraherade representanter för fackförbund från nitton länder. Den arrangerades av National Women's Trade Union League of America, som varit uttalat positiv till nattarbetsförbud för kvinnor tidigare.⁸

De flesta andra länders fackligt aktiva kvinnor hade också accepterat idén om detta särförbud för kvinnor. Undantag fanns i några nordiska länder. Men den fackliga kvinnokonferensen skulle ändå inte helt stämma överens med ILO i sina formuleringar och krav. Kongresskvinnorna skulle bland annat lämna förslag för kvinnors integrering i den nya organisationen som var mer långtgående än vad ILO kunde anamma.

Redan under fredsförhandlingarna i Versailles hade de organisatoriska formerna för ILO blivit bestämda. Varje land som var med i Nationernas förbund (NF) hade till uppgift att utse fyra representanter i ILO: två skulle väljas av respektive stat, en skulle representera arbetsgivarna och en annan arbetsansidans. Dessa fyra kunde till sig knyta experter. Högsta bestämmande organ skulle vara en församling, en årlig konferens, som bestod av dessa länderrepresentanter. ILOs årskonferens kunde föreslå, inte besluta om, ”konventioner” eller ”rekommendationer”, vilka i sin tur måste föreläggas de olika medlemsstaternas riksdagar, där de kunde förkastas eller accepteras. Detta var den delikata balansgång som skulle göra att nationers suveränitet inte

8. *Resolutions Adopted by First International Congress of Working Women 1919*; Shotwell 1920; Riegelman & Winslow 1990:26.

9. Dvs ”draft conventions and recommendations”, Solano 1920: Appendix III:293–333.

naggades i kanten samtidigt som internationella överenskommelser skulle kunna uppnås. Alla stater ratificerade inte alla konventioner men alla ILOs förslag blev med säkerhet behandlade i varje lands riksdag. ILO skulle ha sitt verkställande organ, sin arbetsbyrå, i Genève eftersom Nationernas förbund skulle ligga där. Arbetsbyrån skulle ledas av en direktör. Byrån skulle även ge ut en tidskrift samt samla och förmedla statistik och information och hålla kontinuerlig kontakt med medlemsstaterna på för ILO viktiga områden.¹⁰

Först ska här redovisas för vad som beslöts vid ILOs första årsmöte, den så kallade arbetarkonferensen. Senare ska det kontrasteras mot kvinnokongressens önskemål, för att visa hur kvinnokongressen på vissa punkter avvek tydligt från det som blev internationella normer. För ILOmötet stod USA som värd. Men USA hade avstått från att gå med i NF. Konferensens värdland stod något förvånande därmed plötsligt utanför ILO. Avståndstagandet till NF hade blivit definitivt bara en vecka innan arbetarkonferensen öppnade. Till ILOs direktör valdes Albert Thomas, en fransk reformistisk socialist, som varit vapenminister under kriget. Han hade varit aktiv i den franska sektionen av den internationella föreningen för arbetarskyddslagstiftning, som ivrigt arbetat för att internationalisera nattarbetsförbudet för kvinnor. Ett sådant förbud gällde sedan 1892 i Frankrike. Albert Thomas visade sig inte heller vara intresserad av att ha kvinnor i de beslutande kretsarna inom ILO, fast många kvinnoorganisationer haft detta högt på sina önskelistor redan i Versailles. Men han såg gärna kvinnor som kontorister, forskare, korrekturläsare, språkexperter och tekniker inom sin organisation.¹¹

Två slags arbetarskyddsreformer kunde ILOs konferens föreslå medlemsstaterna. Den första typen kallades för ”hemställan” eller ”rekommendation” och var en bön om att förslaget skulle beaktas; den andra typen benämndes ”konvention” och var en mycket kraftig rekommendation. I båda fallen stod det varje stat fritt att ansluta sig. Ratificeringar skulle omprövas med 10 års mellanrum.¹²

Arbetarkonferensen i Washington hade fem punkter på sin dagordning: 48

10. Solano 1920 Appendix III; *Berättelse över Landsorganisationens verksamhet år 1919* 1921:77ff.

11. Solano 1920 Appendix III. Phelan 1936:Ch. 1; Riegelman & Winslow 1990:28ff; Mallet 1992; Auslander & Zancarini-Fournel 1995.

12. Solano 1920 Appendix III; *Berättelse över Landsorganisationens ...* 1921:86–98.

timmars arbetsvecka; förebyggande av arbetslöshet; reglering av barnarbete; reglering av kvinnoarbete samt som sista punkt, frågan om de två internationella konventioner som redan fanns: en mot kvinnors nattarbete och en mot användning av vit fosfor; båda gällde industrin och hade antagits i Bern 1906. Skulle de övertas av ILO? Av dessa fem punkter gällde alltså två direkt och enbart kvinnor. Därtill antogs några allmänna principer, som mer eller mindre uttalat gällde kvinnor och deras relation till män. En sådan princip var ”lika lön för arbete med samma värde”.¹³

Uttrycket ”med samma värde” innebar ett krav på en utjämning av löneskillnaderna mellan kvinnor och män, som om den praktiserades skulle innebära att arbeten måste bli värderade, även om de inte vore desamma. Samtidigt tycks formuleringen förutsätta att en genusarbetsdelning skulle fortsätta att gälla. I praktiken skulle denna princip om en arbetsvärdering av arbeten med ungefär samma innehåll inte bli genomförd under 1900-talet. Men avsikten fanns på sätt och vis redan år 1919 som en av ILOs grundprinciper. En annan princip var att yrkesinspektionen skulle ha kvinnor anställda, vilket 1919 redan var fallet i många europeiska länder samt USA.

Arbetarkonferensen kunde enas om följande förslag: en konvention om 8 timmars arbetsdag, det vill säga en 48 timmars arbetsvecka; en hemställan om prioriteringar av arbetslöshetsfrågan; en konvention om kvinnors ledighet från arbete före och efter barnsörd; en konvention om ett nattarbetsförbud för kvinnor och två konventioner om restriktioner av barnarbete. Konferensen beslöt alltså att förvalta den så kallade Bernkonventionen från 1906 om ett nattarbetsförbud för kvinnor, vilket som nämnts redan fanns infört i många länder.¹⁴

Yrkesinspektrisen Betzy Kjelsberg från Norge förde fram de skandinaviska kvinnornas motstånd mot ett nattarbetsförbud som endast gällde kvinnor. Det motståndet hade manifesterats flera gånger tidigare vid internationella och nordiska kongresser organiserade av kvinnor. Den statligt anställda yrkesinspektrisen förklarade att hon var emot särdrag eftersom skyddslagar borde vara till för alla. Hon kunde tänka sig speciellt skydd för mödrar som hade

13. Butler 1920; *Berättelse över Landsorganisationens ...* 1921:85.

14. Butler 1920; Solano 1920: Appendix IV; *Berättelse över Landsorganisationens ...* 1921:86–98; Wikander, Kessler-Harris & Lewis 1995a.

barn under ett år. I det kravet gick hon långt, längre än vad många europeiska länder uppnått nästan hundra år senare:

Jag är emot skyddslagar för kvinnor, utom för gravida kvinnor och kvinnor som tar hand om barn under ett års ålder, därför att jag tror att vi stödjer arbetet för goda arbetsrättsliga lagar mest om vi strävar efter ett förbud mot allt nattarbete som inte är absolut nödvändigt. Det är beklämmande att behöva se gamla utarbetade män eller unga pojkar i känsliga uppväxtår, som måste arbeta nattetid. Många olyckor har ägt rum under natten, när arbetarna är som tröttast.¹⁵

Hon betonade således att allt arbete under natten var farligt och att det fanns grupper av män för vilka nattarbete var minst lika skadligt som för kvinnor, nämligen unga och gamla. Hon gjorde sig till taleskvinna för den resolution som socialdemokratiska kvinnor misslyckats med att få gehör för vid den socialistiska kvinnokongressen i Köpenhamn år 1910. Liknande krav hade andra kvinnor ställt tidigare.

Kjelsberg betonade behovet av skydd för kvinnor som redan var mödrar och de praktiska reformer som borde göras för kvinnor som blev mödrar. Detta hade varit det nordiska bidraget till den feministiska diskursen sedan något årtionde tillbaka.¹⁶ Det var kvinnor, som verkligen var gravida eller vårdade spädbarn, som behövde skydd, inte kvinnor i allmänhet utifrån en diffus uppfattning av dem alla som potentiella mödrar. Inte heller mödrar till äldre barn var en skyddsbehövande kategori, enligt denna syn. Detta ställningstagande kan till en del ses som en polemik mot delar av kvinnorörelsen som talade om en ”moderlighet” som borde ge alla kvinnor en särställning vid lagstiftning. Frågan om moderskapet och dess betydelse på arbetsmarknaden var en av de skiljelinjer som hade blivit allt skarpare inom den första vågens internationella kvinnorörelse, tillsammans med uppfattningar om kvinnans roll i familjen.

15. "I am against protective laws for women, except pregnant women and women nursing children under one year of age because I believe that we are furthering the cause of good labor laws most by working toward the prohibition of all absolutely unnecessary night work. It is hard to see old worn out men and young boys in the most critical period of development work during the night. Many accidents have taken place in the middle of the night when the workers are most tired." Riegelman & Winslow 1990:30.

16. Se vidare den socialistiska kongressen i Köpenhamn 1910, i denna bok.

Kjelsbergs motstånd mot särlagar för kategorin kvinnor och hennes formulering om det nödvändiga med ett skydd för alla arbetare, var produkten av en lång debatt inom feministiska kretsar, som förts inte bara i Norden utan även på kontinenten och i Storbritannien. Det var långt ifrån ett hugskott eller en enstaka individs personliga åsikt, utan en förankrad och genomtänkt argumentering mot särlagar. Att det var viktigt med lagstiftning för alla, eftersom män också behövde skydd, hade ofta betonats. Norska Betzy Kjelsberg kom själv från ett land där nattarbetsförbudet inte hade införts på grund av kritik från främst den borgerliga kvinnorörelsen.¹⁷ Men lika lite som motståndet förut imponerat på lagstiftare, hade det någon effekt i Washington.

Enligt Riegelman och Winslow – i deras icke-problematiserande bok om ILO – talade Maria Vérone från La ligue française pour le droit des femmes vid detta tillfälle. Hon skulle ha framfört en lista som ”inte i praktiken skilde sig från de krav som andra organisationer framförde”. Den bedömningen kan inte vara riktig när det gäller nattarbetsförbudet. Advokat Maria Vérone och den rättighetsorganisation för franska kvinnor som hon ledde sedan 1904, var emot alla typer av särlagar för kvinnor på arbetsmarknaden.¹⁸ Det bör alltså ha varit två kvinnor som vid detta ILOs första årsmöte lyfte fram kvinnoorganisationers motstånd mot nattarbetsförbudet. Men deras sammanlagda insats för jämlikhet fick inget genomslag. Deras protester har därtill förvrängts eller nästan gjorts osynliga i den dokumentation som gjorts efteråt.

Beslutet som togs vid arbetarkonferensen blev en förnyad internationell konvention om ett nattarbetsförbud för kvinnor. Den innebar en skärpning; Bernkonventionen hade omfattat industrier med fler än tio anställda. Nu blev konventionen utvidgad till alla ”industriella företag”, utom de i vilka familjemedlemmar arbetade. Antalet timmar som en kvinna skulle vara ledig från arbetet varje natt höjdes från 10 till 11 timmar. Möjligheter till dispenser för produkters och tillverkningsprocessers skull gavs dock.¹⁹

17. Hagemann 1995:267–289.

18. Dos VER, BMD; ”did not in practice differ greatly from those the other organizations represented”. Riegelman & Winslow 1990:23; Gubin 2004:171.

19. Solano 1920: Appendix III:315ff; Konventionen skulle vara genomförd i juli 1922 av dem som anslöt sig. *Berättelse över Landsorganisationens verksamhet år 1919* 1921:92ff; En evaluering av konventionen och dess revideringar under 1900-talet gjordes av ILO, *Night Work of Women in Industry* 2001.

Varför blev förbudet mot kvinnors nattarbete återantaget och skärpt som en internationell konvention i Washington? Fransmannen Arthur Fontaine, nära medarbetare till socialisten Alexandre Millerand under dennes tid som minister, och sedermera högt uppsatt inom den nya organisationen ILO, sammanfattade redan 1920 de olika argumenten för detta. Han såg ILO som ett viktigt steg för att förena ”de civiliserade nationerna i västvärlden, i Europa och Amerika, vilka har samma behov och liknande vanor”.²⁰ Han förde ett långt resonemang kring vikten av samarbete mellan den fackliga rörelsen och företagare som ville konkurrera över nationsgränserna. Det gällde att sprida gemensamma normer och uppfattningar. Genom den ”sociala rättvisa” som ILO ville stödja skulle fred kunna upprätthållas. Att händelserna i Sovjetunionen och de olika temporära arbetarsovjetererna i Tyskland och Ungern hade bidragit till att skapa fastare band mellan den reformistiska socialistiska rörelsen, näringsliv och stater var inget som doldes.²¹

Men varför ingick i denna internationalisering av ”rättvisa” ett förbud för kvinnor att arbeta nattetid? Enligt Fontaine hade det betydelse av följande, något olika, skäl. Ett första skäl var att några länder redan tidigare förbjudit nattarbete för kvinnor i industrin. Underförstått skulle dessa gärna gå med på att förbudet spreds till andra länder. Bakom detta skäl döljer sig även det om att näringslivet ville ha samma möjligheter till konkurrens över nationsgränserna, alltså ett rättviseskäl företag emellan. Ett andra skäl – förutom att det var ”hygieniskt” olämpligt för alla arbetare att arbeta nattetid – menade Fontaine, var att en kvinnas ”husliga plikter måste utföras under dagtid”. Tanken bakom detta resonemang är något oklar men Fontaine verkar mena att om kvinnor arbetade nattskift skulle de få arbeta dygnet runt. Hur kvinnor skulle hinna med sina plikter i hemmet, om de arbetade utanför hemmet under dagen, framstår som en nästan lika omöjlig fråga. Ett tredje skäl som Fontaine uppgav var att nattarbete bara var nödvändigt i industrier i vilka ugnar hölls brinnande dag och natt – och sådant arbete var hur som helst inte bra för fysiskt svaga kvinnor. Överhuvudtaget var kvinnors fysik inte lämpat för nattarbete, var hans konklusion. Ett fjärde skäl var det som ofta framförts från fackligt håll, nämligen att kvinnor var sämre än män på att organisera sig

20. "The civilised nations of the western world in Europe and America have similar needs and habits of life which do not differ greatly." Fontaine 1920:164f.

21. Shotwell 1920:41ff.

och därigenom förbättra sina arbetsvillkor själva – det måste ordnas genom lagstiftning. Ett femte skäl var att om kvinnor arbetade under natten kunde detta påverka kommande generationer negativt. I sitt sjätte och sista skäl slog Fontaine fast att ”lönearbete för kvinnor tycks ha en negativ effekt på arbetsvillkoren för män, till exempel genom att kvinnor konkurrerar med män, därför att kvinnor nöjer sig med att arbeta för lägre lön än män”.²² Bara i det första och eventuellt i det sista argumentet kan några rättviseskäl skönjas; och de handlade inte om rättvisa för kvinnor.

Arthur Fontaines blandade förklaringar följdes av en slutplädning som förklarade dessa som ”goda skäl” för reformer som gällde kvinnor, så länge som sådana reformer inte hade för avsikt att helt utesluta kvinnor från arbetsmarknaden. Det hade varit lättare, enligt Fontaine, att få igenom nattarbetsförbudet för kvinnor än att få igenom förbudet mot att använda den svårt invalidiserande substansen vit fosfor i tändsticksindustrin.²³ Arthur Fontaine var väl medveten om hur diskussionerna hade gått kring införandet av förbudet. Lika spretande och delvis varandra motsägande som skälen var i hans framställning hade de framförts vid många tidigare tillfällen. Hans plädning lyckades få med fler argument än de flesta andra på samma gång. Många argument utgick från kvinnors plikter i hushållet och handlade alltså mest om gifta kvinnor. En ambivalens kring att kvinnor överhuvudtaget lönearbetade skiner ibland igenom, som i talet om kvinnors sämre kroppsliga förutsättningar eller i att kvinnor borde utföra sina husliga sysslor under dagen. Andra skäl handlade inte om att ”beskydda” kvinnor överhuvudtaget utan om att bevara mäns löner eller likställa konkurrensen mellan företag i olika länder. Männens och företagets bästa sattes då främst.

Arbetande kvinnors internationella kongress

The First International Congress of Working Women 1919 skulle i sina skriftligt formulerade krav delvis avvika från ILOs ställningstaganden i Washington samma år. Men den tog inte avstånd från nattarbetsförbudet för kvinnor.

22. "[...] domestic duties must be performed by her during the day." (177), "[...] employment of women further tends to affect unfavourably the conditions of labour for men, for example through competition, because women are content to work for lower rates of wages." (178). Fontaine 1920:176ff.

23. "[...] sound reasons [...]" (178), Fontaine 1920:176ff.

Kvinnokongressen höll sina möten parallellt med början av ILOs årsmöte, under en veckas tid. Nitton länder var representerade, varav merparten hade rösträtt.²⁴ De enades kring tio resolutioner. Huruvida vissa av dessa hade någon inverkan på ILOs beslut vet jag inte, men några av dem avviker på ett intressant sätt. Det bör framhållas att denna kvinnornas kongress inte begränsade sig till att utforma resolutioner som gällde kvinnors villkor: den ställde krav beträffande arbetslöshet, barnarbete, emigration och distribution av råvaror. Den tog till och med ställning i en aktuell politisk fråga, när den krävde att handelsbojkotten mot ett Ryssland i inbördeskrig skulle upphöra.

Kvinnorna krävde representanter av kvinnligt kön på bestämmande positioner inom ILO. Därför ville de se en ändring i fredsavtalets bestämmelse om medlemsländernas representation till ILOs årliga beslutande konferenser. De ville ha representationen utökad till sex personer från varje land: två statligt utsedda samt två representanter för vardera arbetsgivare och arbetare. Av dessa skulle hälften vara kvinnor! Det var ett oerhört radikalt förslag, långt innan kvoteringar diskuterades i andra politiska sammanhang. Kvinnorna skulle alltså utgöra 50 procent av ILOs beslutande årskonferens. Att kvoteringen skulle gälla arbetsmarknaden – på vilken kvinnor redan var verksamma – måste ha varit bevekelsegrunden. Naturligtvis kunde ingen förändring i fredsavtalet komma ifråga, men förslaget blev framlagt och talar för kongresskvinnornas djärvhet och nytänkande. Rösträtt för kvinnor var en av tidens stora frågor, men en lika stor representation som män hade – vem vågade i andra sammanhang hävda det? Här kunde en internationell församling av fackligt aktiva kvinnor komma överens om att ställa ett sådant krav.

I en resolution om arbetstid begärde kvinnokongressen en 44 timmars arbetsvecka i stället för 48 timmar. Om man vill, kan man se det som att den halvdag vilken i praktiken redan tillerkändes kvinnor i vissa industrier, här framställdes som ett krav för alla, som ett jämlikhetskrav. Kvinnokongressen formulerade sig *inte* till förmån för en speciell lagstiftning om kvinnors veckoarbetstid, så som andra kvinnogrupper föreslagit i Versailles. Inte heller

24. Länder med rösträtt var Argentina, Belgien, Frankrike, Indien, Italien, Norge, Kanada, Polen, Storbritannien, Sverige, Tjeckoslovakien och USA. Utan rösträtt var följande länder representerade: Danmark, Japan, Kuba, Nederländerna, Serbien, Spanien och Schweiz. Utifrån vilka normer länder hade rösträtt har jag inte kunnat ta reda på. *Resolutions Adopted by First International Congress of Working Women, Washington, U.S.A., October 28 to November 6, 1919.*

ILO hade för avsikt införa olika långa arbetstider för kvinnor och män, utan höll fast vid sin genusjämlika konvention på 48 timmar. Redan det var radikalt för sin tid och visar på arbetarrörelsens snabbt växande inflytande: dess krav på social rättvisa fanns integrerat i den nya organisationen.

ILO skulle i en konvention rekommendera att kvinnor vid barnafödande fick ledigt från sitt arbete sex veckor före och sex efter nedkomsten. Därtill borde de få fri läkarvård och sitt uppehälle betalt. Men bland kongresskvinnorna fanns det delade åsikter om vad som skulle ligga till grund för rätten till betalning under denna moderskapsledighet. En minoritetsgrupp tyckte att rätten skulle begränsas till kvinnor som själva hade lönearbete eller var gifta med en man som lönearbetade. Andra kvinnor skulle inte få någon ersättning. De reste alltså ett krav på arbetsmarknadstillhörighet. Men den skulle inte vara enkelt knuten till kvinnans eget lönearbete utan skulle lika väl kunna bestå av den anknytning hennes äkta man hade. Hur debatten gått kring detta bland de församlade fackliga aktivisterna vore intressant att veta. Ett jämlikhetskrav var det inte, eftersom en makes arbete kunde gälla för den gravida hustruns del. Samtidigt gjorde kravet på anknytning till ett lönearbete att egenföretagare, jordbrukare och andra som inte hade någon anställning utestängdes. Den ensamstående lönearbetande modern skulle däremot kunna få ersättning. Detta minoritetens förslag kan förklaras med att man ville hålla förslaget inom ILOs verksamhetsområde, lönearbetet, och presentera ett relativt realistiskt krav utifrån det. Men majoriteten av kvinnorna ville ge en ersättning utan att alls knyta den till arbetsmarknaden. De ville ge betalning för det konkreta moderskapet, för själva barnafödandet och uppgiften att ta hand om ett spädbarn. Utöver detta krävde kongressen att en avdelning inom ILO skulle stödja forskning kring graviditet och småbarnsvård samt sprida sådan information till medlemsländerna. Dessa krav blev inte beaktade, troligen för att de ansågs ligga för långt från ILOs område. Men kongresskvinnorna hade fått markera att de såg barnafödande som ett arbete bland andra arbeten! De ville därmed utvidga begreppet arbete till det reproduktiva arbetet, vilket var ett djärvt försök, som totalt skulle ha förändrat ILOs verksamhetsområde, så som det har gestaltats. Genom ILO ville kongressen försöka få igenom att födandet av barn beaktades och betalades som arbete och därtill utsågs till ett speciellt kunskapsområde.

När det gällde nattarbetet höll kvinnokongressen med om att det vore bra

om Bernkonventionen av år 1906 integrerades i ILOs konventioner. Kongressen ville att nattarbetet skulle omfatta tiden från klockan 21 till 6, det vill säga att vilotiden alltid skulle omfatta dessa nio timmar, vilket var mer reglerat än ILO fann önskvärt. Kvinnorna hade därtill lagt in ännu en formulering i sin resolution. Tillägget handlade om män och nattarbete och införde ett jämlikhetsresonemang:

Kongressen begär vidare att nattarbete ska förbjudas i lag för män utom när det är absolut nödvändigt på grund av arbetets speciella natur, eller för att arbetet inte går att avbryta eller om det handlar om tjänster för det allmänna bästa.²⁵

Kongresskvinnorna önskade att i möjligaste mån förhindra allt nattarbete – med vissa undantag. Detta hade varit ett långsiktigt mål som inom socialistiska kretsar tidigare kopplats till kravet på förbudet för kvinnor; man hade sagt att detta bara var det första steget på vägen till ett allmänt förbud. Men knytningen till ett allmänt förbud hade kommit att förloras ur sikte inom socialismen allteftersom förbudet för kvinnor i praktiken blivit infört. Det är därför intressant att se ovanstående framfört med emfas av de fackliga aktivisterna. Bland kvinnor var ett allmänt förbud inte glömt. Kravet närmade sig så att säga från andra hållet, och utifrån den uppkomna situationen när en internationell konvention och många nationella lagar redan fanns, feministers krav på att inga särdrag skulle förekomma. Detta hade socialistiska feminister kämpat för länge och med ännu radikalare anspråk. Kravet togs emellertid inte upp av ILO.

Redan före första världskriget hade några av de ledande inom arbetarskyddsarbetet uttryckt en förhoppning om att det internationella samarbetet skulle bli början till en gemensam europeisk handelspolitik.²⁶ Hundra år senare kan vi konstatera att ILO har överlevt som organisation men bibehållit sin inriktning på arbetsrätt och inte utvidgats till en handelsorganisation.

25. "It [kongressen] further urges that night work shall be prohibited by law for men except in so far as it may be absolutely necessary through the special nature of, or the continuity of the occupation or in case of essential public service." Resolution 4, *Resolutions Adopted by First International Congress of Working Women, Washington, U.S.A., October 28 to November 6, 1919*: 6.

26. Brev från Hans von Berlepsch, Shotwell Vol. 1 1934:478f, Appendix 8.

Istället har EU tillkommit och vuxit till något betydligt mer än ett samarbetsområde för handel. Den ena organisationen är internationell, den andra endast europeisk. Ibland har ILO och EU olika uppfattningar om jämlikheten på arbetsmarknaden, bland annat när det gäller nattarbetsförbudet.

(4) Paris 1889: Oeniga kvinnokongresser

Of all the prejudices that cling to the hem of woman's garment and persistently impede her progress, none holds faster than this. The idea that she owes service to man instead of to herself, and that it is her highest duty to aid his development rather than her own, will be the last to die.

Susan B. Anthony, 1900

I Paris hölls två internationella kvinnokongresser under världsutställningen sommaren 1889. Det pågick en offentlig diskussion i Frankrike om ett nattarbetsförbud för kvinnor i industrin. Frågan hade gett upphov till heta debatter i den franska nationalförsamlingen. Den första kongressen förkastade en sådan lag som orättvis. Den andra, officiell inom världsutställningen, accepterade särbehandling av kvinnor.¹

De två kongresserna hade ursprungligen planerats som en enda. En splittring blev – trots förhandlingar – resultatet av en kontrovers om den speciella arbetsmarknadslagen för kvinnor: nattarbetsförbudet.² Därför kom inte heller frågan om ”särslag” alternativt ”skyddslag” för kvinnor upp till någon profilerad debatt på någondera av kongresserna.

Om ordet ”feminist” vid den här tidpunkten hade varit lanserat av kvinnörörelsen, hade den icke-officiella ”fria” kvinnokongressen säkert använt sig av den beteckningen. Kongressen, som kallade sig *Le Congrès français & international du droit des femmes* (Franska och internationella kongressen för kvinnors rättigheter), betonade lika rättigheter. Den var en uppföljare till en kongress som hållits i Paris 1878 och som då hade varit den första *internationella* kvinnokongress som rest kvinnofrågan i hela dess bredd. Den ”fria” kongressen hölls utanför världsutställningen för att dess ledare Maria Deraismes inte kunde acceptera att en man som var positiv till särslag för kvinnor skulle

1. Mallet 1992; Zancarani-Fournel 1995:75ff.

2. Splittringen berodde inte på religion, vilket antas av Wilkins 1975:12; Bidelman 1982:173ff.

leda kongressen. Den officiella kvinnokongressen däremot, som accepterats av utställningskommissionen, hade inte några radikala feministiska anspråk och gick under den mindre offensiva beteckningen *Le Congrès international des œuvres et institutions féminines* (Internationella kongressen för kvinnliga institutioner och välgörenhetsinrättningar).³

Det rådde konsensus på båda kongresserna om att kvinnors natur var olik mäns. Oenighet rådde om vilka skillnaderna var, vilka som skulle kvarstå om kvinnor fick andra, bättre möjligheter och hur skillnaderna skulle användas för samhällets och familjens bästa. En total oenighet rådde om huruvida skillnader mellan könen borde ge upphov till speciella lagar eller inte.

Historikern Ellen Fries, den första svenska kvinna som disputerat för doktorsgraden, var i Paris som representant för den svenska kvinnoorganisationen Fredrika-Bremer-förbundet och besökte båda kongresserna. Hon visade aktning för den officiellt sanktionerade kongressen, den med en välgörenhetsinriktning, men var mer skeptisk till den kongress som hon menade att ”kottieriet” hade ordnat.⁴ Gemensamt klandrade Ellen Fries båda kongresserna för att de ägnade ”allt för liten tid åt *den ekonomiska sidan af kvinnofrågan*”. Speciellt den officiella kongressen hade avstått från området så när som på ett enda inlägg, enligt Fries. Hon ansåg själv att ”kvinnans arbete måste blifva bättre uppskattadt, kvinnan måste arbeta under mera normala förhållanden”. Detta låg Fries varmt om hjärtat. Hon hade året innan i Sverige framträtt med ett föredrag som senare trycktes. I det hade hon framhållit att kvinnors ställning på arbetsmarknaden var central inte bara som en försörjningsfråga utan för att den hade stor emancipatorisk betydelse. Det är inte konstigt att Ellen Fries, som kom från det svenska debattklimatet, frapperades av båda kongressernas ljumma intresse för kvinnors lönearbete och ekonomi. Hon fann i alla fall att rättighetskongressen var mer engagerad för saken än den med välgörenhetsprofil, där publiken utgjordes av kvinnor utan personliga försörjningsproblem.⁵

3. *Congrès français et international du droit des femmes, 1889, tenu à Paris, salle de Géographie du 25 au 29 juin 1889*. Paris, 1889, hädanefter = Paris June 1889; *Actes du congrès international des œuvres et institutions féminines* (Exposition universelle internationale de 1889). Publiés par les soins de la Commission nommée par la Comité d'organisation. Paris: Société d'éditions scientifiques, 1890, hädanefter = Paris July 1889; Den svenska översättningen är inte min. Jag har lånat den av den svenska journalisten Hilda Sachs, som använde det namnet på kongressen i *Idun* 1900:430.

4. Fries i FBFs tidskrift *Dagny* 1889, tre artiklar.

5. Fries artiklar i *Dagny* 1889:180f & citat 253. *Dagny* hade publicerat Fries kritik av den rigida

Dagstidningen *Le Figaro* gav röst åt en konservativ inställning när den anmärkte att kvinnorna på rättighetskongressen tog sig själva på alltför stort allvar. Journalisten tyckte att dessa kvinnor ”beklagade att de inte var män”. Däremot fick välgörenhetskongressen beröm av tidningens utsände för att den inte krävde jämlikhet med män – den ville bevara kvinnorollen, utan att visa avund för de privilegier män hade. Den fick uppskattning för att den koncentrerade sig på välgörenhet och på arbeten som kvinnor redan utförde och hade rätt att utföra.⁶

På grund av den politiskt instabila situationen i Frankrike under första delen av 1880-talet och de svårigheter som detta lett till för den franska kvinn rörelsen, hade elva år förflutit mellan den första och andra internationella kvinnokongressen i Paris. Däremellan hade en internationell kvinnokongress hållits i Washington år 1888, men där hade inte något nattarbetsförbud varit uppe till diskussion. Den nordamerikanska kongressen hade gästats av ett litet antal gäster från andra länder än de anglosaxiska, däribland fransyskan Isabelle Bogelot och finskan Alexandra Gripenberg.⁷

Båda Pariskongresserna år 1889 kunde räkna med deltagare som lockades av världsutställningen. Det var hundraårsminnet av revolutionen som firades. Därför vägrade europeiska monarkier, och de var många, att delta officiellt. Ändå kom nyfikna besökare och ackrediterade utställare från hela Europa och övriga världen. Arkitektoniskt dominerades utställningen av Eiffeltornet, en stabilt hopnitad men ändå skir järnkonstruktion.⁸ En så kallad Kairo-gata, där ”de främmande racerna” kunde beskådas livs levande, var en annan stor attraktion.⁹ Vid den ställdes kolonialfolk ut med sina hus och levde där hela sommaren. De skulle visa fram skillnaderna mellan folkslag. Men konstruktionen av dessa De Andra utföll inte hos alla besökare till kolonialfolkens nackdel även om förfråmligandet och avståndet betonades och raskaraktäris-

arbetsdelningen mellan kvinnor och män 1888. Manns 1997:74.

6. "Elles doivent regretter de ne pas être des hommes." i artikeln "Les femmes en congrès" av Charles Chincholle, *Le Figaro* 3/7 1889.

7. *Report of the International Council of Women Assembled by the National Woman Suffrage Association*. Washington DC: R. H. Darby, 1888, hädanefter = ICW Washington 1888; Gripenberg skrev en bok om sin vistelse i USA. Gripenberg 1889; Bidelman 1982:173ff; Klejman & Rochefort 1987:425ff.

8. Sverige deltog inte som nation, däremot Norge. Ändå hade Sverige över 160 utställare närvarande och ett eget hus. Schroeder-Gudehus & Rasmussen 1992:114.

9. Anna Sandström under sign. "Uffe", *Dagny* 1889, citat 183; Schroeder-Gudehus & Rasmussen

tiska drag schabloniserades. En annan svenska vid kongressen, Anna Sandström, blev lyrisk vid mötet med araber och afrikaner:

Ja, om människan verkligen är ”naturens konung”, så är det i form af arab och alls inte i form af europé. Hvilken rytme, hvilken poesi i den gången och den hållningen! Hvad mänskligheten ändå har blifvit neddragen genom byxor och stöfvlar! – Nästan samma vilda behag ser man hos många af de negrer som finnas här [...]¹⁰

Den gode och oförstörde vilden kunde vid denna tid rymmas inom en positiv konstruktion av den Andre. Var det den idealiske mannen som Anna Sandström tyckte sig se, en manlighet oförstörd av civilisationen? Inom kvinno- rörelsen kan man finna tankar på en likaledes oförstörd kvinnlighet, som inte fördärvats av förtryck och som borde kunna återerövas om kvinnor blev emanciperade.

Världsutställningen dominerade den centrala delen av den franska huvudstaden. Elektricitet var en nyhet som gjorde att utställningen kunde hållas öppen till midnatt. Drygt 30 miljoner besökare räknades in från maj till oktober. 69 officiella kongresser ägde rum. Därutöver hölls 18 kongresser utanför utställningsområdet och utan officiell sanktion samma sommar.¹¹ Till dessa hörde två socialistiska manskongresser, vilka också diskuterade behovet av arbetarskyddslagar. Att den första kvinnokongressen, rättighetskongressen, hölls utanför utställningen var alltså på intet sätt unikt.

En kongress om kvinnors rättigheter

Franska och internationella kongressen för kvinnors rättigheter 1889 arrangerades av dem som hade stått i spetsen för kvinnokongressen år 1878, Maria Deraismes och Léon Richer. En allians hade för en tid ingåtts mellan två grupper med delvis olika intressen.¹²

1992:112ff; Pinot de Villechenon 1992:28f; Ullman 2004:43ff.

10. "Uffe" i *Dagny* 1889:183; i brev skrev Sandström drastiskt från kongressen, Ullman 2004:162.

11. Världsutställningen var öppen från 5 maj till 31 oktober. Schroeder-Gudehus & Rasmussen 1992:112ff.

12. Paris June 1889; Formellt handlade det om ett samarbete och en temporär sammansmältning av två kvinnoorganisationer, La Société pour amélioration du sort de la Femme et la revendication de

Den grupp Maria Deraises ledde var mest konsekvent i sina krav på jämlikhet när det gällde lagstiftning. För dessa radikala kvinnor var det otänkbart att acceptera *införandet* av en särbehandling på arbetsmarknaden. De ville få alla formella rättigheter män hade och krävde dem med åberopande av den klassiska jämlikheten formulerad under den franska revolutionen. Särdrag sågs som en försämring; kvinnorörelsen ville ha förbättringar. Kravet på jämlikhet uteslöt inte föreställningar om att kvinnor passade bättre än män för vissa arbetsuppgifter. Vad dessa kvinnor krävde var att få göra egna friare val, som skulle stödjas genom att kvinnor fick bättre utbildning och laglig rätt till alla yrken.

Denna kongress, liksom sin föregångare 1878, hade beskyddare bland deputerade till nationalförsamlingen och andra inflytelserika personer. Staden Paris hade gett ett litet finansiellt understöd, vilket förlänade kongressen en viss officiell prägel. Ungefär 200 personer deltog, vilket var något färre än 1878. Antalet utländska gäster var litet. Sverige jämte Polen, England, Belgien, Italien och Schweiz var representerade. Kongressen var bara öppen för deltagare som betalat en avgift i förväg. De fick rösta på föreslagna resolutioner.¹³

Ordförande var Maria Deraises. Det hade inte ansetts lämpligt elva år tidigare att en kvinna var ordförande och det var fortfarande utmanande. Léon Richer och Clémence Royer var hedersordförande. Sekreterare var Eugénie Potonié-Pierre. Iakttagaren från Sverige, Ellen Fries, beskrev Maria Deraises som ”en gråhårig, äldre dam med stark färg, vackra intelligenta drag och stora proportioner”. Fries tyckte att hennes klädstil var ”utsökt” men något överdriven. Hon ansågs vara rik och så vitt man visste var det hon som stod

ses droits (Föreningen för förbättrandet av kvinnors lott och hävdandet av deras rättigheter, som styrdes av Deraises) å ena sidan och La ligue française pour le droit des femmes (Franska ligan för kvinnans rättigheter, med Richer i spetsen) å den andra, Paris June 1889:iii–iv & 279; Tvisten mellan Deraises och Richer tycks ha gällt formaliteter. Bidelman 1982:176f och Ch. 5 om kongressen i detalj.

13. Kongressen sammanträdde 25–29 juni. Planer hade funnits på en helt öppen kongress. Paris June 1889:iii–iv & 2; Man träffades i La Salle de Géographie, *Le Figaro* 3/7 1889 [UW: det bör ha varit la Grande Salle de la Société de Géographie, Boulevard Saint Germain 184. Jfr adressen med ett annat möte som nämns i *Bulletin de l'Union Universelle des Femmes* Nr 17 (15 Mai) 1891:3]; Två svenskor läste rapporter: Ellen Fries och Rosalie Olivecrona. Elizabeth Cady Stanton och Susan Anthony hade skrivit brev. Table des matières, Paris June 1889; Enl *Idun* 1889:312 var följande svenskor där: ”fröknarna Butenschön, Fries, Geijer, Roos, Sandström och Schoug samt fru Straube”; Bidelman 1982:176, 179; Klejman & Rochefort 1987:428.

för kostnaderna för kongressen.¹⁴ Deraismes var vid denna tid något över 60 år och hade sedan 1860-talet varit en ledande gestalt inom fransk kvinnorörelse. Hon var privatförmögen, hade förblivit ogift och varit verksam som journalist, dramatiker och aktivist för kvinnosaken.

När Ellen Fries trädde in i kongressalen första dagen såg hon en blandad skara, ”(å)tskilliga fina, hyggliga damer af olika åldrar, de flesta utländskor, tjocka, målade fransyskor i de mest extravaganta toaletter, en och annan helt tarflig och hygglig bourgeoisie, till och med ett par i mössor, en och annan äldre, distinguerad herre samt åtskillige unge män af mer eller mindre självsvaldig uppsyn”. På podiet satt Maria Deraismes där hon ”lika flitigt sköter klockan för att lugna det lifliga auditoriet som solfjädern för att få svalka i sommarhettan och måhända lugna sina egna upprörda känslor”.¹⁵

I sitt hälsningsanförande betonade Maria Deraismes kongressens jämlikhetsinriktning och förklarade bakgrunden till splittringen på två kongresser. Först hade ett gemensamt förslag blivit accepterat. Men styrelsen för världsutställningen ville utse kongressens ordförande. Den avsåg att välja en man som enligt Deraismes var politiker och akademiledamot. Hon nämnde inte hans namn men alla visste att det handlade om Jules Simon, en välkänd äldre fransk politiker.¹⁶ Han hade publicerat boken *Louvrière* (”Arbeterskan”) på 1860-talet. Den skildrade det tunga och pressande fabriksarbetet och drev åsikten att kvinnor – och absolut den gifta kvinnan – borde finnas i hemmet, inte i ett lönearbete utanför hemmet. Simons åsikter var väl förankrade i lagstiftning vid denna tid. Enligt den hade den franske gifte mannen, liksom äkta män i många andra länder, rätt att besluta om hustrun fick lönearbeta eller inte och om hon skulle tillåtas utöva sitt yrke i de få fall hon hade en utbildning.¹⁷

Själva frågan om att skydda kvinnor i industrin genom särskilda lagar hade länge diskuterats i Frankrike. Utifrån lagstiftningen i England från 1844

14. *Dagny* 1889:215.

15. *Dagny* 1889:215f; Paris June 1889:259; Eugénie Pierre, sekreteraren vid kongressen 1878, hade som gift lagt sin makes namn till sitt. Maken, pacifisten Edmond Potonié-Pierre bar också dubbelt efternamn.

16. Inledningstalet Paris June 1889:2ff; Klejman & Rochefort 1987:425f.

17. Simon 1861: se särskilt Préface; Jules Simon var republikansk politiker m m; I Frankrike måste en kvinna uttryckligen ha makens tillstånd för att lönearbeta. I andra länder kunde bestämmelsen vara så formulerad att om mannen ville, kunde han förbjuda sin hustru yrkesarbete. Arnaud-Duc 1991:109.

hade frågan redan stötts och blötts i årtionden. Paul Leroy-Beaulieu hade i en känd bok om kvinnoarbetet under 1800-talet redan på 1870-talet sammanfattat den inhemska debatten om sådan särlagstiftning. Tre argument, menade Leroy-Beaulieu, hade rests *för* särlagar: att staten borde reglera arbetsmarknaden, att familjen – inte individen – var statens minsta enhet som skulle värnas samt att kvinnors lönearbete pressade ner mäns löner. Han avvisade dem med liberala argument: staten skulle vara en levande organism under förändring och regleras minimalt, kvinnor var individer, liksom män och kvinnors lönearbete var en nödvändighet för dem själva och för industrin.¹⁸ Leroy-Beaulieu var emot all reglering av arbetsmarknaden. Det var alltså inte någon ny diskussion, utan en som förts under lång tid, som i Frankrike höll på att formuleras till lagförslag. Men vid den här tiden började den allt oftare ses i ett övernationellt perspektiv. Därför är det intressant att se de två kvinno-kongressernas olika ställningstagande, när kvinnor börjar framträda i en offentlighet med pretentioner på att vara internationell.

Maria Deraismes framhöll vid kongressens öppnande att hon och andra inte hade kunnat acceptera den ordförande, som världsutställningens arrangörer ville anlita. Deraismes delade in kvinnoförkämpar i två kategorier. Hon menade att det fanns ”liberaler”, som ville ge rättigheter som privilegier till alla ansvarsfulla människor. Och det fanns ”protektionister”, som ville bestämma vad kvinnor kunde och inte kunde göra; dessa ville begränsa möjligheterna för dem de sade sig vilja beskydda.¹⁹ Som debatten stod var det i stort sett en fri arbetsmarknad som ställdes mot en reglerad.

Det förbud för kvinnor att arbeta i industrier nattetid som diskuterats i nationalförsamlingen, kritiserade Maria Deraismes i sitt tal som en begränsande protektionism. Hon berömde två parlamentariker, Yves Guyot och Frédéric Passy, för att dessa hade argumenterat mot lagen. Avsikten bakom förslaget var kanske god men en lag skulle få dåliga följder. Som liberal ville Deraismes inte ha speciella skyddslagar och betecknade dem som motsatsen till en principiell frihet för alla människor. Hon förde individualismens talan:

18. Leroy-Beaulieu 1873: t ex 192ff.

19. "le fond" [...] ": les libéraux et les protectionnistes." Paris June 1889:3; För Maria Deraismes var skillnaden mellan "protectionnistes" och "libéraux" den enda särskiljande fråga som existerade inom kvinnorörelsen enl Krakovitch 1980:27.

Allt det vi kräver hämtar sin styrka endast ur principer som rättvisa, jämlikhet och frihet ur vilka rätten har sitt ursprung. Och vi vill framhäva att rätten inte går att dela på; vilket inte hindrar oss från att dela upp våra reformkrav så att de passar tidsandan.²⁰

Hennes tre principer ”rättvisa, jämlikhet och frihet” låg nära den franska revolutionens och sedermera republikens ”frihet, jämlikhet och broderskap”. Men hon hade bytt ut ordet broderskap mot rättvisa och därtill placerat det först. Dessa tre ord ger en sammanfattning av hennes historietolkning: franska revolutionen hade glömt sina systrar. Genom att framhäva rättvisa och para den med jämlikhet ville hon ge revolutionens ursprungliga anspråk dess upprättelse.

Med anmärkningen att kvinnorna behövade dela upp sina reformkrav efter ”tidsandan” syftade Maria Deraismes på att hon *ännu* inte ansåg rösträttsfrågan lämplig att driva. På sikt fanns fler krav att ställa än de som för tillfället kunde lyftas fram och drivas vid denna kongress, innan kvinnors jämlikhet var uppnådd; det var hennes dolda budskap. Detta ska ses som ett för den tidens åhörare tydligt svar till debattören Hubertine Auclert, vars krav på omedelbart politiskt medborgarskap Maria Deraismes hade vägrat att sätta upp på kongressens dagordning. Frågan om Auclerts föredrag skulle vara med eller inte var sannolikt en schism om strategi mer än om talets innehåll, vilket kongressen i övrigt skulle visa.²¹ När det däremot gällde jämlikhet på lönearbetsmarknaden, ålade Deraismes sig inte någon återhållsamhet. Där gällde det att försöka förhindra *införandet av restriktioner* som tidigare inte funnits. Nattarbetsförbudet var ett förestående hot som måste bekämpas. Det var aktuellt. När det gällde rösträtten var frågan istället att få parlamentet att *utvidga en rätt* till kvinnor som män redan hade, vilket kunde vara svårare. Det var därför inte heller lika akut. Kanske kunde krav på rösträtt för kvinnor även innebära ett hot mot den ännu instabila Tredje republiken? Detta var en farhåga som många hyste. Den unga republiken hade under sina första år

20. "Toutes nos réclamations ne puisent leur force que dans les principes de justice, d'égalité et de liberté d'ou ressort le droit. Et, comme nous venons de le dire, le droit est indivisible; ce qui ne nous empêche pas de proportionner nos demandes de réformes à l'état d'esprit du temps." Paris June 1889:3f.

21. Om schismen med Auclert, se t ex Goldberg Moses 1984:218ff. Auclert är hjältinnan och den radikala i Goldberg Moses tolkning, liksom hos Hause & Kenney 1984. Men Goldberg Moses gör också Deraismes rättvisa genom att visa att hon året efter kongressen offentligt stödde krav på rösträtt.

redan skakats av flera allvarliga politiska kriser. Som vi ska se var kongressen inte alls emot en jämlikhet som i sig inkluderade rösträtt för kvinnor; sådana jämlikhetskrav fick uttalas och uttalades flera gånger under kongressen. Vad Maria Deraises var oense med Hubertine Auclert om var, vilken fråga som för tillfället borde *drivas*. Deraises ville inte ge prioritet åt den politiska rösträtten. Samtidigt går rakt igenom hennes eget anförande ett krav på en total jämlikhet med män på alla områden.

Maria Deraises undrade i sitt inledningstal retoriskt om det verkligen gick att säga att den franska revolutionen 1789 hade levt upp till sina egna principer. Den hade uteslutit halva mänskligheten: kvinnorna. Detta trots att Olympe de Gouge, Rose Lacombe och många andra kvinnor hade stött revolutionen i dess kamp för jämlikhet för alla. Deraises sade sig förstå att kvinnor hade förlorat all tro på den nya ordningen efter det sveket. Även om mäns kroppsstyrka hade haft sin betydelse under stenåldern, behövdes och användes numera det *legala* systemet för att vidmakthålla ”kvinnors underordning”.²²

I mitten av sitt tal övergav Deraises argumentet om rättvisa som bas för sina krav och övergick till att hävda kvinnors utökade medborgerliga rättigheter med argument om den kvinnliga särarten. Kvinnor var mer moraliska och fredliga än män. Om de tog del i det samhälleliga livet skulle detta få en kvalitativt ny prägel. Kvinnan hade skapats för att bli moder och därför var även en barnlös kvinna en utmärkt uppfostrare. Den kommande kvinnomancipationen skulle bli en fredlig revolution. Världen skulle förändras när kvinnans särart fick sitt genomslag:

Genom att ge kvinnan det hon bör ha, genom att återge henne den mänskliga värdighet som godtyckliga lagar orättvist har tagit ifrån henne, tillför vi den civiliserade världen något nytt. Inte genom att tillföra ny kraft utifrån men genom att bättre disponera de krafter som redan finns tillgängliga.

Genom att emancipera kvinnan skulle hon som individ förändras till det bättre, liksom familjen, samhället och hela mänskligheten skulle bli bättre.²³

Det är underförstått i detta resonemang att Maria Deraises såg en total

22. "[...] la subordination féminine [...]" (5), Paris June 1889:4f.

23. "En restituant à la femme ce qui lui est dû, en lui rendant la dignité humaine dont l'ont privée injustement des lois arbitraires, nous fournirons au monde civilisé un apport nouveau; non par

jämlikhet som slutmålet och inte exkluderade det politiska medborgarskapet. Deraises var strategisk, om än inte logisk. Hon byggde sitt försvar för kvinnoemancipationen dels på jämlikhet och rättvisa och dels på den (bättre) kvinnliga särarten med betoning på moderskapet. Men kraven – som restes utifrån dessa skilda utgångspunkter – var *samma* rättigheter. Hon gjorde ingen begränsning av den jämlikhet hon krävde. Moderskapet skulle inte bli föremål för särskilda lagar. Sådana hade hon som liberal avvisat. Den biologiska olikheten mellan kvinnor och män borde inte resultera i att staten behandlade vuxna människor olika.

Kraven på en jämlikhet inför lagen drevs, det är angeläget att påpeka, inte av kvinnor som ansåg sig vara ”lika” män, biologiskt sett – oavsett vad deras belackare än försökte och har försökt att påstå. Att dessa aktivister uppfattade kvinnor som biologiskt annorlunda än män, hindrade dem inte från att önska sig ett samhälle i vilket alla individer behandlades lika i juridiskt hänseende. Lika tydligt som talet om den kvinnliga särarten var, lika klart talade Deraises om kvinnans underordning som det historiska faktum kvinnorörelsen utmanade. Underordning via lagstiftning hindrade den kvinnliga naturens fulla utveckling.

Skyddslagar diskuterades knappast på denna kongress. Deltagarna antogs ha samma inställning till frågan som ordföranden: en rättighetskongress krävde naturligtvis lika rättigheter. Som Ellen Fries anmärkte, talades det överhuvudtaget inte mycket om kvinnor och arbete, om kvinnor och ekonomi.²⁴ Än mindre togs industriarbetet upp, för vilket nattarbetsförbudet i första hand var tänkt.

En session om ekonomi som leddes av Maria Deraises själv hade ett enda inlägg om nattarbetet. Det kan nog ses som en summering av många av deltagarnas åsikter även om somliga inte tog avstånd från all form av arbetarskydd. En rapport om kvinnors arbete, av Mme Fabre, sekreterare i La Société l’Avenir des Femmes de Nîmes, satte fokus på arbetarskors rätt till och behov av ett välbetalt arbete. Hennes rapport lästes upp av Maria Martin, sedan 1888 redaktör för tidskriften *La Citoyenne*, vars utgivning hon tagit över efter Hubertine Auclert. Ett nattarbetsförbud, var budskapet, skulle inte

l’introduction d’une force nouvelle, mais par un meilleur emploi de celles qui existent.” (11) Paris June 1889:4ff.

24. *Dagny* 1889:253.

ändra på unga kvinnors hårda slit som sömmerskor eftersom förbudet kunde överskridas med 60 dagar per år utan sanktioner. Däremot skulle lagen hålla kvinnor borta från andra respektabla sysselsättningar.²⁵

Rapporten opponerade mot den äktenskapssyn som låg bakom lagstiftningen:

Att se på äktenskapet som ett yrke för kvinnan (och det är faktiskt som ett yrke det anses av dem som begär ett förbud för kvinnors arbete) tycks oss vara både omoraliskt och förnedrande.²⁶

Utifrån en syn på äktenskapet som ett yrke, kunde den gifta kvinnan ses som en legaliserad prostituerad, såld på livstid istället för en kortare stund. Detta framstod som moraliskt stötande enligt rapportens sätt att resonera. Liknande tankegångar om äktenskapet som mer eller mindre legal prostitution utvecklades av många debattörer vid förra sekelskiftet, när de kritiserade äktenskapets villkor och juridiska ramar.²⁷ Mme Fabre var varken den första eller den sista.

Rapporten framhöll att ett förbud vore detsamma som att stifta en slaverilag: ”Ja, slaveri är inte ett för starkt ord och det täcker precis vad vi vill säga.” Ordet ”beskydd” hade genom historien använts för att dölja maktmissbruk. Hur kunde republikens försvarare under hundraårsjubileet av revolutionen införa ett så kallat beskydd av kvinnan, just när hon genom studier, viljestyrka och arbete har de börjat göra sig gällande inom professionella karriärer? Om kvinnan var svag behövde hon sin frihet för att kunna bli stark. Ett förbud skulle hindra avancemang. Rapporten gav dagstidningarnas tryckerier som ett exempel på arbetsplatser som nattarbetsförbudet skulle utestänga kvinnor från.²⁸ Förhållandena på tryckerierna skulle bli något av ett paradexempel

25. Paris June 1889:116ff; Bidelman 1982:180.

26. ”D’ailleurs, le mariage, considéré comme une profession pour la femme (et c’est bien comme une profession que le mariage est considéré par ceux qui demandent l’interdiction du travail à la femme), nous semble immoral et dégradant.” Paris June 1889:120.

27. Text av paret E. Marx och E. Aveling år 1885 enl DuBois 1997:66; Garrett Fawcett (1891) i Rowold 1996:285; ”Den internationella kvinnokongressen i Paris”, DN 17/4 1896; Hamilton 1909; Frida Stéenhoff drog paralleller mellan sk tvångsäktenskap och prostitution i början av 1900-talet, Carlsson Wetterberg 1994:93.

28. ”Oui, l’esclavage, le mot n’est pas trop fort et ne dépasse pas notre pensée.” Paris June 1889:122; Liknelsen med slaveri låg nära till hands för många kvinnoaktivistkvinnor och upprörde många män. Rowold 1996:78.

bland feminister på hur kvinnor diskriminerades av ett nattarbetsförbud.

Den radikala rapporten krävde även rätt för gifta kvinnor att disponera sin egen inkomst, politisk rösträtt för kvinnor och ett äktenskap som ingicks mellan likar, det vill säga stora förändringar i lagstiftningen på flera områden. Slutplädningen gällde bildandet av en landsomfattande paraplyorganisation av kvinnor, vilket på sikt skulle kunna leda till förändringar.²⁹

Léon Giraud hade försvarat kvinnors politiska rättigheter i bokform och i artiklar i veckotidningen *La Citoyenne*, som framförallt drev rösträttsfrågan. På kongressen lade han fram sina något motstridiga åsikter om kvinnors arbete; han talade *mot* att kvinnor arbetade i industrin men *för* att fler intellektuella karriärvägar öppnades för dem. Kvinnor borde utföra så lite manuellt arbete som möjligt och så mycket arbete med en social funktion som möjligt.³⁰

Vad Giraud ville ha var en klar genusarbetsdelning, inte av den allra mest konventionella sorten men nära den vanliga uppfattningen om att kvinnans plikt och läggning främst var att ägna sig åt omsorg. Han tog för givet att gifta kvinnor skulle stanna hemma medan ogifta kvinnor skulle vara fria att göra karriär. Han gjorde på sätt och vis ett inlägg i debatten om nattarbetet: inget av de yrken han föreslog för kvinnor utfördes på natten. Och han ville nog förbjuda gifta kvinnor att lönearbeta, fast han inte sade det rent ut.

Giraud stödde sin argumentering mot kvinnor i tungt arbete på vad Jules Simon hade hävdad i sin bok *Arbeterskan*. Han anslöt sig till den ofta upprepade argumentet att industriarbete för kvinnor drev den manlige arbetaren till "cabaret" på kvällarna eftersom hans hem inte var städad och middagen inte stod på bordet när han kom hem. Eftersom lönearbetet gav arbetarkvinnan låg lön, borde hon lika väl kunna avstå från inkomsten och ägna sig åt att uppfostra sina barn. Om industriellt arbete förbjöds för kvinnor skulle alla kvinnor kunna bli gifta (underförstått: män skulle tjäna mer pengar); änkor borde få en livförsäkring efter sin man; ogifta kvinnor borde förbjudas att

29. En resolution som ställdes men inte antogs för att rösträttskravet ansågs inopportunt. (123) Paris June 1889:123f.

30. Paris June 1889:111ff; *Dagny* 1889:253; Klejman & Rochefort 1987:429; Léon Giraud hade 1881 grundat veckotidningen *La Citoyenne* med Hubertine Auclert och Antonin Levrier, vilken krävde politiska rättigheter för kvinnor. Giraud skrev en bok om kvinnans politiska rättigheter. Goldberg Moses 1984:215.

syssla med banala nöjen.³¹ Det senare antagligen för att de unga kvinnorna inte skulle bli bortskämda och fordra för mycket som hustrur. Så långt var Girauds åsikter konservativa och verkar inte alls på sin plats på denna kongress. Genom att göra ett tillägg i en annan riktning blev han mindre ensidig – och tydligen accepterad: han ville se kvinnor som läkare, advokater och administratörer. Det var yrken som passade kvinnor.³²

Giraud hade i frågan om rösträtt för kvinnor arbetat tillsammans med Hubertine Auclert i *La Citoyenne* under 1880-talet. Hans inlägg på kongressen visar att ett radikalt ställningstagande för kvinnors politiska medborgarskap inte behövde vara kopplat till en önskan om ett ekonomiskt medborgarskap. Tvärtom var han alltså positiv till starka inskränkningar av kvinnors arbetsrätt. Och hans syn på arbetarklassens villkor var orealistiska. Att tro att kvinnans inkomst i en arbetarfamilj var försumbar bara därför att den var liten, var att inte känna till en arbetarfamiljs verklighet. Idén om ett förbud för unga kvinnor att ägna sig åt vissa sysselsättningar – och i fråga om detta hade han inte ett ord att säga om unga män – visar på en auktoritär syn på kvinnor. För Giraud var det ekonomiska medborgarskapet för kvinnor otänkbart, medan han kämpade för ett politiskt sådant.

Nio resolutioner antogs allt som allt av kongressen. Ingen av dem tog direkt ställning till arbetarskyddslagstiftning. Men flera av dem tog upp jämlikheten mellan kvinnor och män: en begärde lika lön för kvinnliga och manliga lärare; en begärde tillträde för kvinnor till alla civila professioner; en begärde tillstånd för kvinnor att verka som jurister; en begärde en revision av Code Napoléon, det vill säga den franska grundlagen från början av 1800-talet, så att den tog hänsyn till principerna om rättvisa och absolut jämlikhet. Eventuellt skulle detta sista krav kunna läsas som ett krav på både rösträtt och jämlika villkor i äktenskap och på arbetsmarknaden. Jämlikhetskraven var genomgående; särskilda hänsyn till kvinnor formulerades bara i kravet på att kvinnofängelset S:t Lazare skulle rivas. Där vistades prostituerade. Kanske går det även att utläsa en jämlikhetsfråga beträffande sexualmoral i denna resolution, som då skulle kunna räknas som ännu ett jämlikhetskrav. Rösträttsfrå-

31. Paris June 1889:112ff; "Cabaret" som tillflykt för män var ett vanligt argument, t ex Ardaillou 1998:90, 95.

32. Paris June 1889:115.

gan togs inte upp uttalat i någon resolution.³³ Men den kan inläsas i kravet på en revision av Code Napoléon. Maria Deraismes breda jämlikhetskrav kan ses som inkluderande politiskt medborgarskap utan att lyfta fram det. Rapporten från kvinnorna i Nîmes innehöll även den ett uttalat rösträttskrav, vid sidan av dess starka plädering för ett ekonomiskt jämlikt medborgarskap. Rösträttsfrågan undveks som resolutionskrav av politiskt taktiska hänsyn, men kravet hade ändå uttalats och fått stå oemotsagt vid flera tillfällen. Léon Giraud hade fått tala fast han var en känd förespråkare för kvinnors rösträtt – eller kanske just därför. Hans åsikter i övrigt var knappast för en jämlikhet.

En granskning av kongressen ger vid handen att rösträttskravet fanns med men endast som en del av en större agenda för kvinnoemancipationen. Utåt, i receptionen av kongressen, är det inte någon tvekan om att både det ekonomiska och det politiska medborgarskapet blivit uppfattade som krav. Marya Chéliga-Loévys *Bulletin de l'Union Universelles des Femmes* fastslog att kongressens alla krav kunde summeras som ”idén om rättvisa, jämlikhet, lycka och fred”. Hennes tolkning gjordes inifrån de aktivas krets och får ses i skenet av det. Men också kongressdeltagare som inte var inne i alla turerna mellan franska kvinnogrupper och i den franska politiken hade uppfattat det som om kongressen var öppet positiv till kvinnors rösträtt. Ellen Fries bedömning var att jämlikhet vid denna kongress hade krävts på alla områden och att rösträttsfrågan varit väsentlig:

Sålunda har kvinnofrågan genast i Frankrike fått en *radikal* anstrykning. Man fordrar *genast alla* rättigheter, sålunda äfven den *politiska rösträtten*, ja denna fråga är för en del af den franska kvinnofrågans vänner denna frågas a och o [...]³⁴

Kongressen gav även kritiska utomstående intryck av att kräva jämlikhet i alla avseenden, också det politiska. Ett exempel på detta gav Jules Simon. I sitt hälsningsanförande vid den kvinnokongress, som hölls några veckor senare, var Simon tydlig när han deklarerade att rösträtten inte skulle få komma upp på hans kongress, även om den tidigare kvinnokongressen behandlat den.³⁵

33. Bidelman 1982:180f, 258.

34. *Dagny* 1889:180; även den som skrev i *Idun* 1889:302 hade uppfattat att rösträtten behandlades.

35. *Dagny* 1889:180 (citatt); Paris July 1889:X; "[...]: l'idée de la justice, de l'égalité, du bon-

En kongress om kvinnors välgörenhet och andra verksamheter

Den internationella kongressen för kvinnliga institutioner och välgörenhetsinrättningar var officiellt sanktionerad. Den samlade drygt 550 personer, av vilka nästan 400 kom från Frankrike. Den ägde rum i rådhuset i S:t Sulpice, ett arrondissement centralt beläget i Paris. Denna kongress verkar ha haft ett större antal deltagare än den föregående men troligen var närvaron mer oregelbunden. Biskopen av Paris hade offentligt ogillat kongressen och därmed kom inte det katolska borgerskapets damer – de som kom var protestanter. Ellen Fries anmärkte att på denna kongress ”hade man haft svårt att få någon talrik publik. Många intelligenta, intresserade fruar hade af sina män formligen förbjudits att anteckna sig för kongressen”.³⁶

Kongressen lade tonvikten på kvinnors filantropiska verksamheter. Bristen på närvaro kunde även bero på att programmet envetet cirklade kring en detaljerad presentation av välgörenhetsinsatser utan övergripande diskussioner. Det förekom ”en mängd tal, behandlande olika föreningar för att hjälpa och understödja fattiga, sjuka eller andra af samhället åsidosatta varelser. Man skulle till och med kunna anmärka, att man af dessa redogörelser fick mera än hvad man kunde tåla vid”, menade Ellen Fries.³⁷

Kongressen hade ett mindre utmanande syfte än den fristående. Några män och kvinnor deltog i båda kongresserna. Män var alltid mötesordförande. De två kongresserna var inte antagonistiska och kunde ses som komplementära; åtminstone bör de ha uppfattats så av dem som valde att delta i båda. Journalisten och redaktören Maria Martin, till exempel, som var emot speciella arbetarskyddslagar för kvinnor, fungerade som sekreterare under välgörenhetskongressen tillsammans med Monsieur Beurdeley, borgmästare i VIIIe arrondissementet i Paris och en ivrig tillskyndare av skyddslagar för kvinnor.³⁸

heur et de la paix.” *Bulletin de l’Union Universelle des Femmes*, Nr 3 1890:14; Klejman & Rochefort 1987:431.

36. Kongressen hölls 12–18 juli 1889, Paris July 1889: VII; *Dagny* 1889:217 (inkl citat); Klejman & Rochefort 1987:434.

37. Inledningstal av de Morsier, Paris July 1889:XXff; *Dagny* 1889:249 (citat); Bidelman 1982:175.

38. Klejman & Rochefort 1987:432ff; Paris July 1889: II, VI.

Mme Emilie de Morsier hade tagit initiativ till kongressen. Hon var aktiv mot reglementeringen av prostitution. Ministern för offentliga arbeten, Yves Guyot, personifierade regeringens stöd.³⁹ Han var motståndare till särdrag på arbetsmarknaden för kvinnor, men kanske allra mest känd för sitt motstånd mot reglementeringen av prostitutionen. Många utländska gäster var med på båda kongresserna, som till exempel Ellen Fries. Fler utländska gäster kom till denna kongress än till den förra, speciellt många kom från England. 21 länder var representerade.⁴⁰

Den omstridde ”protektionisten” Jules Simon var ordförande. Han var redan en gammal man med sitt livsverk bakom sig. Han hade varit professor i filosofi och chefredaktör för ett flertal dagstidningar. Som politiker hade han varit regeringsbildare, statsråd och mångårig parlamentsledamot. Han var en känd försvarare av republiken och hade tidvis varit politiskt förföljd för det. I kvinnofrågan hade han redan 1862 gjort sitt berömda inlägg med boken *Louvrière*. I bokens förord framhåller han att det är en bok om moral. Simon kritiserar inte direkt förhållandena i fabriker men beskriver i detalj arbeten och arbetsmiljöer. Han anser att betalningen var relativt bra men menar att fabriksarbete trots detta förstörde arbeterskornas kvinnlighet och att de borde ersättas av män. En kvinna borde nämligen inte lämna sitt hem. Beundran för denna bok var stor. Den hade till och med åberopats på den nyligen hållna rättighetskongressen – visserligen av en man men en som var radikal i frågan om kvinnors rösträtt. Jules Simon var positiv till särdrag för kvinnor på arbetsmarknaden.⁴¹ Boken *Louvrière* innehåller dystra interiörer från olika fabriker som författaren hade besökt. Det var denna bild av industriarbetet, som användes av många personer som refererade till boken, utan att de alltid höll med Jules Simon i frågan om kvinnors arbete utanför hemmet. Boken

39. "Travaux Public", Paris July 1889: XX & XXV.

40. Cirka 45 personer, bl a Mrs Stopes och Mrs Joséphine Butler (obs att listan innehåller "délégués et adhérents étrangers" och kan ta upp t ex föreningar och personer som bara stödde kongressen). Säkert närvarande var gäster från Belgien (6, bl a Mlle Popelin), Brasilien, Danmark (6, bl a Frederik Bajer, Mlle Kristine Frederiksen), Finland (bara Alli Trygg), Grekland (3, bl a Calleroë [sic] Parren), Holland, Indien, Irland, Island, Italien, Norge (bara Anna Bugge Wicksell), Polen, Rumänien, Ryssland, Schweiz, Skottland, Spanien, Sverige (bl a Anna Hierta Retzius, Ellen Fries), Tyskland (3, bl a Lina Morgenstern), USA (12, bl a Frances Willard, May Wright Sewall, Lillie Devereux Blake och Lucy Stone) och Österrike. Paris July 1889:529ff samt *Dagny* 1889:220.

41. Simon 1861: Préface; Paris July 1889: Vf & XVIIIf; Thibault & Riot-Sarcey 1995: 49; Zancarini-Fournel 1995: 88. Se också Simons agerande på Berlinkonferensen år 1890, i denna bok.

var i första hand en kritik av arbetsmiljöer. Vid slutet av seklet var den en klassiker, läst eller känd av de flesta.

Tre kvinnor var kongressens hedersordförande: däribland Isabelle Bogelot, som blivit kassör i International Council of Women 1888, det vill säga året innan. Ministern och liberalen Yves Guyot var djupt involverad i denna kongress liksom fredsaktivisten Frédéric Passy. Dessa två var kända som motståndare till alla statliga ingrepp på arbetsmarknaden.⁴² De liksom Jules Simon återkommer flera gånger i samband med diskussioner om nattarbetsförbud för kvinnor på internationella kongresser, även manligt dominerade sådana.

I sitt tal vid kongressens öppnande gjorde Jules Simon klart för sin publik att den inte borde komma med förslag till lösningar på samhällsfrågor eller anmärka på sådant som redan var bestämt. I detta inbegrep han säkert den aktuella diskussionen om ett nattarbetsförbud för kvinnor. Han väntade sig, det betonade han auktoritärt, att kongressen skulle verka i samförstånd. Kongressens syfte var att lyfta fram det som kvinnor hade gjort, det de hade organiserat, kanske i viss mån vad de ännu borde göra.

Han talade till kvinnorna som mödrar och uppfostrare av den nya generationen i en gammal tradition, som hotades av den nya tiden. Kvinnan var moralens upprätthållare. Han vände sig till de franska kvinnorna med förtvivlan över den bild som målades upp av Paris som det syndfulla Babylon. Det påstods att fransmännen var libertiner och fransyskorna utan moral, att Paris var de skamlösa nöjenas huvudstad. Simon uppmanade kongressens kvinnor att visa att detta var fel: de flesta fransyskor var modiga och patriotiska och ställde höga moraliska krav. Kurtisaner fanns i alla storstäder. Romanförfattare och journalister skrev bara om det sensationella, inte om de tusentals fransyskor som vördade Gud och strävade i sina dagliga liv på ett hedervärt sätt. Det var de som utgjorde Frankrike.⁴³

I sitt avslutningsanförande några dagar senare kunde Jules Simon inte låta bli att öppet vädra sin olust över rättighetskongressen. Han ville betona att alla kvinnosammankomster inte var av samma dubiösa sort som den:

42. Paris July 1889:Vff & XXXff, bl a gav Guyot en reception för deltagarna i "son hôtel, 246, Boulevard Saint-Germain". (Guyot var minister 1889–93.) Frédéric Passy satt i organisationskommittén. (Passy var deputerad till nationalförsamlingen 1881–1889. Hans största intresse var fredsfrågan. Se *Dictionnaire des parlementaires français*. Paris 1889–1940.)

43. Jules Simons öppningstal, Paris July 1889:IXff; Zancarini-Fournel 1995:80ff.

Det finns ofta i Paris kvinno­sammankomster som inte alltid är sådana att de är bra för vår sak. Här vill jag skynda mig att tillägga att vår kongress inte har något gemensamt med de sammankomster som jag talar om.⁴⁴

Jules Simon polemiserade i sitt sluttal mot kvinnors krav på mer deltagande i samhällslivet; han var mot deras lönearbete, mot deras jämlikhetskrav och mot deras krav på rösträtt och politisk valbarhet. Han hade förstått att sådana krav hade ställts på den andra kongressen. Personligen hade han inte varit där, lika lite som han varit närvarande under sessionerna på den kongress han var i färd med att avsluta. Sin uppfattning måste han ha skaffat sig genom andrahandskällor, kanske genom tidningar.

Simon var en stor vältalare. Han ville varken att kvinnor skulle få ekonomiskt eller politiskt medborgarskap. Han hotade kvinnor med förlusten av samhällets respekt och lockade dem med att deras kvinnlighet blev högt uppskattad, om de frivilligt underordnade sig. Han jämförde den tidigare kongressens ”passioner” med den vishet som präglade den kongress han talade till. Ångmaskinen såg han som en olycklig uppfinning som dragit in kvinnor i det industriella arbetet och tvingat dem att lämna sina familjer. Hans tal cirklade länge kring temat fred och kvinnlighet. Kvinnans uppgift var att verka för freden: ”Se där en politisk rättighet som ingen kan ta ifrån er. Tro mig, den är den bästa av dem alla.” Han hänvisade till sin egen erfarenhet och försäkrade att politisk aktivitet inte var något att sträva efter. Kvinnor skulle förlora mer än de vann om de blev politiskt engagerade; de skulle förlora den respekt män visade dem på grund av deras svaghet, och de skulle förlora sin kvinnliga godhet.⁴⁵ Med både hot och beröm försökte Simon få kvinnor att vara nöjda med sin roll.

Ordföranden och troligen många med honom ville ha lagar som särskyddade kvinnor men detta blev – lika lite som på den tidigare kongressen – föremål för öppen diskussion. Det tycks ha rått en konsensus om att inte tala om denna eventuella lagstiftning. Motståndare till nattarbetet – som

44. "Il y a souvent à Paris des assemblées de femmes qui ne sont pas toujours de nature à faire avancer vos affaires. Je me hâte d'ajouter que votre congrès n'a rien de commun avec les assemblées dont je parle." (LVI), Paris July 1889:LVIff.

45. "Voilà un droit politique qu'on ne peut vous enlever. Croyez-moi, c'est le plus beau de tous", Paris July 1889: LXV.

Maria Martin – fanns med som aktivister och detta kan ha varit ytterligare ett skäl till att inte öppna någon debatt.

Ett nattarbetsförbud nämndes uttryckligt endast av en engelska, Florence Balgarnie. Hon hade gjort stort intryck på Ellen Fries, som kommenterade hennes utseende, sätt att framträda och hennes politiska jämlikhetskrav för sin svenska läsekrets:

Ville man ha en föreläserska, som oemotståndligt för det manliga könet skulle predika om den politiska rösträttsfrågan, då bör man föreslå *Miss Balgarnie*, sekreterare i det engelska rösträttssällskapet. Hennes lockiga hufvud, skära kinder och strålande ögon vore visst oemotståndliga argument för det starka könet, som i detta fall är så bedrägligt svagt. Se på henne och säg sedan att det endast är gamla, fula flickor på öfverblifna kartan, hvilka få i sitt hufvud så okvinliga tankar, som politisk rösträtt.⁴⁶

Balgarnie tog avstånd från allt vad särlagar för kvinnor hette men inte från alla arbetarskyddslagar. Hon berättade att kvinnor hade ersatts av män i vissa fabriker, efter att förbudslagar införts i hennes hemland. Lagarna gav kvinnor, men inte män, tio timmars arbetsdag, halv arbetsdag på lördagar och en fri söndag. Men Balgarnie uttryckte även sitt missnöje med det äldre systemet som varit utan statlig reglering. Hon ville för sin del se en reglerad arbetsdag på åtta timmar för alla arbetande. Det skulle ge arbetslösa jobb och göra arbetande kvinnor och män lyckligare även om kapitalisternas profit minskade.⁴⁷ Därtill hade hon, enligt Fries, kommit med krav på rösträtt.

Att ett sådant tal överhuvudtaget hamnade på denna kongress är märkligt. Åttatimmarsdagen var ett socialistiskt krav. Internationellt restes det för första gången på den socialistiska kongress som hölls i Paris i stort sett samtidigt som välgörenhetskongressen. Men Balgarnies tal fick inte några konsekvenser. Det orsakade varken resolutioner eller diskussioner.

Florence Balgarnies kombination av krav på statliga ingripanden genom arbetsrättslig lagstiftning men utan särbehandling av kvinnor är en modell som återkommer som lösningsförslag många gånger senare på internationella kvinnokongresser. Här framfördes denna modell för första gången på en in-

46. *Dagny* 1889:219f; Balgarnie var 1889 18 år gammal om man får tro Tyrell 1991a:292.

47. Paris July 1889:481ff.

ternationell kvinnokongress. Den kommer i denna bok att betecknas som en socialistiskt feministisk modell. Senare kom den att knytas mer precist till just nattarbetsförbudet. Det är att märka att Balgarnie tog avstånd från särlagar för kvinnor men inte explicit nämnde nattarbetsförbudet. En negativ inställning till särlagar var inte alls okänd i England, även om den denna gång avvek från den gängse liberala modellen, som tog avstånd från *all* arbetarskyddslagstiftning. Antagligen behandlades Florence Balgarnies inlägg som ett udda infall av en främmande gäst. Det hade passat bättre på rättighetskongressen.

Bland kongressens arrangörer rådde motsatta uppfattningar beträffande kvinnors behov av beskydd. Emilie de Morsier uttryckte sig positivt till speciella lagar för kvinnor när hon summerade några av kongressens viktigaste resultat:

Kongressen 1889 bör kunna visa att kvinnorna har bestått provet och att de har rätt till förtroende och till beskydd, något som har förvägrats dem fram till denna dag.⁴⁸

Arbetarskydd var för de Morsier svaret på för stor exploatering. Staten borde träda in som beskyddare av kvinnor. Fanns det kanske ett underförstått krav på ett större deltagande i den politiska processen, när de Morsier framhöll att kvinnor hade ”rätt till förtroende”? Kanske hörde hon till dem som ville ha ett politiskt men inte ett ekonomiskt medborgarskap för kvinnor?

Monsieur Beurdeley, advokat och den lokale borgmästaren, höll ett tal i sessionen om ”Kvinnan och civillagstiftningen”, som gav synen på arbetarskydd för kvinnor utifrån tidens traditionella föreställningar om familjen. I kongressboken har hans framställning fått en fin placering bland de viktiga anförandena. Denne advokat såg inte något fel på ett speciellt skydd; det skulle inte ses som nedvärderande av kvinnor:

Vi kräver ett effektivare skydd av kvinnor och på samma gång kräver vi rättigheter för henne. Detta är inte alls något som inte går ihop. Kvinnan kan vara svag utan att sakna förmågor; man kan tänka sig ett beskydd utan att det innebär en nedvärdering.⁴⁹

48. "Le congrès de 1889 doit avoir pour effet de montrer que les femmes ont fait leurs preuves et qu'elles ont droit à la confiance et à la protection qu'on leur a refusées jusqu'à ce jours", Paris July 1889:III.

49. Beurdeley var en av kongressens sekreterare; "Nous réclamons une protection plus efficace

Advokat Beurdeley behandlade förhållandet mellan kvinnor och män i äktenskapslagstiftningen. Mannen bestämde enligt lag i äktenskapet och beskyddade därmed kvinnan i utbyte mot att hon lydde honom. En familjemedlem måste bestämma, annars hotades den äktenskapliga harmonin. Beurdeleys åsikt var att mäns och kvinnors attraktion för varandra byggde på att de var olika. Det vore mot naturen att bygga ett äktenskap på jämlikhet. Kvinnans svaghet behövde äktenskapets beskydd, och mannen borde vara friare än kvinnan eftersom han var starkare. Beurdeley, jurist och politiker, menade att det var statens skyldighet att skydda en ogift kvinna som inte hade någon makes protektion. Mer lagligt beskydd av kvinnor vore önskvärt för att skydda deras heder och moral.⁵⁰

Advokatens sätt att resonera gör det lättare att förstå att det för många var självklart att staten gick in och ”beskyddade” kvinnor genom ett nattarbetsförbud, fastän ett sådant skydd inte antogs behövas för män. Kvinnan ansågs enligt de flesta så kallade civiliserade länders familjelagstiftning behöva stå under en mans beskydd, eftersom hon var utsatt på grund av sin kroppsliga och mentala svaghet. Det hade Jules Simon också talat om. Hon var beskyddad i sin ursprungsfamilj som dotter. Senare beskyddades hon av sin äkta make. Men mannens beskyddande makt räckte inte in i fabriken och begränsades när en kvinna lönearbetade utanför hemmet. Det var därför inte märkligt att kräva att staten skulle ta på sig den beskyddande uppgiften i arbetslivet. Detta resonemang hade sin logik i tidens kvinnosyn. Att stödja ett särskilt arbetarskydd för det svagare könet blev en naturlig slutsats för alla dem som anslöt sig till den rådande kvinnosynen och dess konsekvenser i äktenskapslagstiftningen. Att tänka på annat sätt vore konstigt, nästan inhumant.

Sekelskiftet innebar en skärpning av konflikter mellan kvinnor och män, som bland annat resulterade i att motsättningar diskuterades, formulerades och preciserades. Lösningar på problemet med kvinnors arbetsinsatser utanför det skyddande hemmets väggar, utanför familjen, presenterades. En av dem var ”beskydd” på arbetsplatsen genom arbetarskyddslagstiftning. Män hade all makt beträffande lagstiftningen (även om inte alla män hade sådan

pour la femme et en même temps, nous revendiquons ses droits. Cela n'implique pas contradiction. La femme peut être faible sans être incapable; il peut y avoir protection sans déchéance.” (XLV) Paris July 1889:XXXIV–XLV; Klejman & Rochefort 1987:435.

50. Paris July 1889:XXXIX & XLV.

makt). Män hyste uppfattningar om kvinnors behov och ställning i samhället. Det hade märkts vid de två kvinnokongresserna i Paris år 1889, där män – sida vid sida med kvinnor – uttryckt sina åsikter. Det skulle märkas igen vid internationella manskongresser.

(5) 1890–1893: Särlagar för kvinnor på manskongresser

Ein zündendes Wort ist in weite Kreise
hineingeworfen worden: Internationaler
Arbeiterschutz.

Aug. Lehmkuhl, 1893

Efter att den tyske rikskanslern Otto von Bismarck 1878 förbjudit socialister att agera politiskt, lagstiftade han under det kommande decenniet om ett flertal socialförsäkringar för arbetare. De flesta av dem finansierades gemensamt av arbetsgivare och arbetare. Grannlandet Schweiz hade infört arbetarskyddslagar. Storbritannien hade sådana sedan länge. Den schweiziska federationen gjorde tidigt ansträngningar för att sprida arbetarskyddslagstiftning vidare till andra länder. Under slutet av 1800-talet bildades i flera länder ideella organisationer som verkade för en statlig intervention på arbetsmarknaden, vilken skulle gå längre än till försäkringar. Initiativ togs av akademiker, politiker och personer inom näringslivet. Bland dem fanns önskemål om en internationalisering av arbetarskydd. Även arbetarrörelsen fäste vid denna tid allt större vikt vid statliga arbetarskyddsåtgärder och deras spridning, och detsamma gjorde en socialt intresserad falang inom politiskt konservativa kretsar, ofta med katolsk anknytning.¹

Arbetarskyddskonferensen i Berlin 1890

En särskild behandling av kvinnor var självklar när en internationell konferens med fokus på arbetarskyddslagstiftning samlades i den tyska huvudstaden Berlin år 1890. Der internationale Arbeiterschutzkonferenz (Internationella arbetarskyddskonferensen) var den första i en serie officiella och halvofficiella

1. T ex Weber 1897; Carr (1969) 1977:Ch. 5 & 7; Baldwin 1990; Wecker 1995.

kongresser om arbetarskydd, som skulle komma att hållas fram till första världskriget. Den i Berlin hade sammankallats av den nye kejsaren Wilhelm II, i dennes försök att lösa ”den sociala frågan”. Kejsarens positiva hållning till viss statlig reglering av förhållanden på arbetsmarknaden tycks ha kommit av hans bekymmer för den strejkvåg som dragit fram över tyska industrier, särskilt i det expansiva Ruhrområdet med dess järnproduktion. De strejkande krävde främst löneförhöjningar och kortare arbetstider.²

Kejsaren hade kommit på kant med den åldrade men ännu mäktige rikskanslern i frågan om statlig reglering av arbetsmarknaden liksom i andra frågor. Bismarck var emot att staten ökade sin inblandning för att det skulle fördyra produktionen för näringslivet. Han ville inte ha någon lagstiftning om arbetstiden, vare sig generellt eller för vissa grupper. Detta, ansåg Bismarck, var en helt annan politik än införandet av socialförsäkringar, vilka han själv initierat. Hans principiella avståndstagande till arbetstidsreglering ledde till att han också var mot inskränkningar i särfallen, de som gällde barn och kvinnor. Rikskanslern hävdade att det vore orättvist att införa särskilda bestämmelser för vissa grupper av arbetare. I detta tänkte han som de radikalaste kvinnosakskvinnorna. Även ifråga om behandlingen av socialister hade Wilhelm II och Bismarck olika uppfattningar. Kejsaren upphävde 1890 de så kallade socialistlagarna, som förbjudit socialdemokrater att agitera och organisera sig som parti. Lagarna hade drivit många av rörelsens bästa agitatorer i landsflykt, men under 1890-talet blev socialdemokraterna en alltmer synlig politisk kraft i det tyska samhället.³

Wilhelm II försökte stärka sin nationella position genom att visa sig kapabel till internationella initiativ. Som symbolisk handling var sammankallandet av en arbetarskyddskonferens en markering av att han ensam bestämde utrikespolitiken. Bismarcks socialförsäkringar hade, enligt den nye kejsaren, varit bra men inte gått tillräckligt långt eftersom de inte lyckats stävja arbetarnas missnöje. Kejsaren beslöt att inleda ett internationellt samarbete kring statliga regleringar av arbetsvillkor. Idén var schweizisk. En reduktion av antalet timmar kvinnor och barn fick arbeta per vecka samt ett förbud mot

2. Gagliardi 1927:37.

3. Trappe 1934:3; Gagliardi 1927:29ff (socialistlagarna hade varit i kraft sedan 1878 och upphävdes av Wilhelm II 1890; Observera att de inte förhindrat socialdemokraterna att delta i val till riksdagen. Efter valet 1884 hade de 24 platser där. Carr (1969) 1977:150ff); Schmitt 1995a:96ff.

söndagsarbete var de frågor Wilhelm II ville påbörja förhandlingar om. Hans mål var att skapa ro i förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare.⁴

Krav om obligatorisk söndagsvila och särlagar för barn och kvinnor var, enligt den samtida nationalekonomen och sociologen Alfred Weber, kännetecknande för både den konservativa religiösa politiska rörelsen och de akademiska så kallade katedersocialisterna (egentligen ett slags välfärdsliberaler). Detta var däremot inte krav som arbetarrörelsen hade satt högst. Denna prioriterade istället en generell arbetstidsförkortning till åtta timmar per dag för alla oavsett kön. Socialisterna i arbetarrörelsen ville få principen om en statlig reglering av arbetsmarknaden förverkligad, vilket även de andra två grupperna ville. Många socialister förespråkade särlagar för kvinnor och barn. Den främsta anledningen till att män inom socialismen kunde tänka sig begränsningar av kvinnors rätt på arbetsmarknaden var att de såg kvinnor som konkurrenter. Alla dessa så vitt skilda grupper var positiva till statliga lösningar på vad de såg som problematiskt, nämligen kvinnors lönearbete.⁵

Strejker och oro på arbetsplatserna hade drivit fram kejsarens initiativ att samlas till en internationell konferens. Det var kanske främst socialisterna han försökte blidka. De hade blivit en stor underjordisk rörelse i Tyskland under förbudstiden. Eftersom de under alla dessa år ändå fått ställa upp vid valen till riksdagen, hade de i viss mån förblivit synliga genom sina representanter där. Wilhelm II var angelägen om att få till stånd en kompromiss med dem som också andra samhällsgrupper kunde acceptera. Om försöket att reglera marknaden på internationell nivå lyckades skulle resultatet bli att industrier i alla länder utgick från samma läge i konkurrensen mellan stater. Med detta som grundpremiss borde en statsintervention på arbetsmarknaden lättare kunna accepteras av arbetsgivarna, särskilt om strejkerna minskade i omfattning.⁶

Särlagar för kvinnor och mindre barn tycktes vara en fråga av den karak-

4. Gagliardi 1927:24ff & 34ff; Trappe 1934:15ff; Follows 1951:97ff; Wecker 1995.

5. Webers analys, *Congrès International de Législation du Travail, tenu à Bruxelles du 27 au 30 septembre 1897*. Rapports et compte rendu analytique des séances publié par le bureau de la commission d'organisation. Bruxelles: Weissenbruch, 1898:187ff, hädanafter = Bruxelles Sept 1897; samma uppsats separat, Weber 1897.

6. Gagliardi 1927:24ff & 35f; Trappe 1934:15ff; Wecker 1995; Också andra ansåg att statlig reglering vore bra för att inte ge socialister möjlighet att hävda ensamrätt till internationella lösningar. Att "examine in concert the grievances and inequalities complained of by the working classes and thus take the agitation of them out of the hands of the subversive international party" vore bra, enligt "the British Minister at Berne" (463) i en rapport 15/2 1889, Shotwell Vol. 1 1934:463ff.

tären att alla de med inflytande kunde känna att deras politik fick ett visst gensvar utan att detta stötte de andra grupperna alltför mycket. Kvinnor var inte att räkna med i detta politiska spel mellan mansgrupper.

Sammankallandet av en internationell konferens av detta slag var något nytt. Den ”ansågs oerhördt radikal” och förutspåddes ”komma att bli af världshistorisk betydelse” av den svenske socialpolitikern och arbetsrätts-experten Erik Rinman. Mitt under konferensen kom dessutom Bismarcks dramatiska avsked från posten som rikskansler. En liten utvald skara, var och en representant för sitt lands regering, hade på Wilhelm II:s inbjudan kommit till Berlin. Överläggningarna var formella men från början avsedda att resultera enbart i rekommendationer.

Friherre Hans von Berlepsch var ordförande. Han var sedan början av januari preussisk minister för handel och industri och kejsarens handgångne man i omstrukturering av socialpolitiken. Föregående år hade von Berlepsch genomfört en lyckad medling i en gruvstrejk. Han var övertygad om att arbetarrörelsen var på väg att bli en viktig maktfaktor i samhället. Kejsaren och von Berlepsch skulle komma att tillsammans arbeta för en relativt progressiv socialpolitik under åren 1890–96. Sedan övergav kejsaren den och von Berlepsch fick avsked. Men även efter sin ministertid skulle von Berlepsch komma att engagera sig för internationaliseringen av arbetarskyddet och återkomma som aktör på internationella kongresser om arbetarskydd, och han blev med tiden högt uppskattad av arbetarrörelsen.⁷

På arbetarskyddskonferensen i Berlin skulle många frågor behandlas. Kommissioner hade tillsatts för gruvarbete, för söndagsledighet och för en undersökning om arbetsvillkoren för barn, ungdomar och kvinnor i industrin. Kommissionerna utformade förslag som sedan diskuterades i plenum.⁸ Egentligen kom frågan om särbehandling av kvinnor upp inom alla kommissionerna. Ett flertal nationella representanter uttryckte sina tvivel på lämpligheten att begränsa arbetsmöjligheterna för vuxna, ens om dessa var kvinnor. Trots detta blev en tidig slutsats att det vore önskvärt att ”flickor och kvinnor [...] inte arbetade nattetid”. Sju länder av femton, bland andra Tyskland och

7. Rinman 1901:205; Gagliardi 1927 skildrar förloppet då Bismarck gav upp makten och drog sig tillbaka; Trappe 1934:7–20; Follows 1951:120ff. Många, många fler har skrivit om Bismarcks avgång, t ex Carr 1977:162ff, 188f.

8. *Die Protokolle der internationalen Arbeiterschutzkonferenz 1890*:23f.

Sverige, röstade för ett sådant förslag till förbud, medan länder som Belgien, Italien, Portugal och Spanien röstade mot denna formulering. Frankrike, Danmark och Norge avstod från att rösta. På uppmaning av Jules Simon, som ledde den franska delegationen, fick omröstningen göras om. Den delades då upp på två separata frågor: en fråga om yngre omyndiga flickors nattarbete och en annan om myndiga kvinnors. I den slutliga omröstningen var åtta länder för ett förbud för vuxna kvinnor att arbeta nattetid medan fem länder, Belgien, Spanien, Frankrike, Italien och Portugal röstade emot. Danmark och Sverige lade ner sina röster.⁹

Senare tog Jules Simon till orda för att förklara sitt lands ställningstagande och sin önskan att se frågan uppdelad på två. Frankrike, framhöll Simon, värnade av tradition den individuella friheten och ville inte införa restriktioner för vuxna kvinnors arbete. Därför hade Frankrike först avstått från att rösta när frågan var vagt formulerad och sedan röstat för ett nattarbetsförbud för unga flickor men emot rekommendationen att förbjuda myndiga kvinnor sådant arbete. Jules Simon förklarade att individens frihet var hans lands officiella hållning. Så långt försvarade han den franska gruppens agerande. Men strax därpå skulle han desavouera den och därmed visa att han var nöjd med den rekommendation som hade tagits av konferensens majoritet. Mot slutet av sitt tal övergick han till att presentera sin personliga åsikt, som var motsatt den franska statens. Simon framhöll att han personligen ansåg att kvinnor skulle ses som en del av familjen och hemmet: som makar och mödrar. Att skydda kvinnor på arbetsmarknaden skulle hejda en utveckling som hotade familjen och därmed en demoralisering av medborgarna. Kvinnan borde "återvända till sitt hem och barnet till sin mor" för att samhället skulle fungera väl.¹⁰ Enligt Simons åsikt gjorde staten inte våld på principen om den personliga friheten för vuxna om den införde särlagar för kvinnor.

Jules Simon var vid tiden för Berlinkonferensen inte längre aktiv som politiker utan ägnade sig företrädesvis åt att understödja välgörenhet. Han kunde ta hedersuppdrag som det att vara ordförande för en internationell

9. *Die Protokolle der internationalen Arbeiterschutzkonferenz 1890:89ff*, 132; *Conférence internationale concernant le règlement du travail aux établissements industriels et dans les mines 1890:80*; I den franska delegationen ingick även den kände förespråkaren för nattarbetsförbudet för kvinnor, H. L. Tolain. Zancarini-Fournel 1995:81ff.

10. *Die Protokolle ... Arbeiterschutzkonferenz 1890:152ff*; "la femme soit rendue à son foyer, l'enfant à sa mère [...]", *Conférence internationale ... les mines 1890:135ff*.

kvinnokongress, som han varit året innan. I sitt hemland var han välkänd för sin positiva syn på särlagar för kvinnor och för att han ansåg att gifta kvinnor borde ägna sig helt åt familjens angelägenheter, inte alls åt lönearbete. Den franske utrikesministern Eugène Spuller hade med denna kunskap gett Jules Simon uppdraget att för Frankrikes räkning fara till Berlin, som ledare för de franska förhandlarna. Simon var onekligen rustad för uppdraget, eftersom han skrivit initierat om barns och kvinnors industriarbete och därtill hade en gedigen politisk karriär bakom sig, som minister och parlamentsledamot.¹¹

Endast om den franska staten entydigt hade velat hävda att kvinnor var vuxna individer utan speciella behov, hade valet av Simon varit olämpligt. Det konstiga var inte Simons hållning, som var allmänt känd, utan att han fick i uppdrag att representera sitt land vid denna konferens. Den franska staten hade ännu inte något nattarbetsförbud för kvinnor. Däremot var det, som nämnts ovan, en fråga som fanns i den allmänna debatten och som även hade varit uppe i nationalförsamlingen. Den hade fått en planerad kvinnokongress att splittras i två, varav Simon hade presiderat över den ena. Det är inte långsökt att se utnämningen av Jules Simon till delegationsledare som en manöver av politiker som ville se särlagar för kvinnor införda i Frankrike. Här öppnades en möjlighet att genom en internationell bakväg verka och få stöd för den uppfattningen, innan saken kom upp igen i nationalförsamlingen.¹²

Detta kan förklara Simons deklARATION. Han hade först gjort det möjligt för en majoritet i Berlin att rösta för nattarbetsförbudet med sitt krav på en mer preciserad omröstning. Och den franska delegationen hade kunnat rösta emot. Denna dubbla hållning, med det efterföljande talet vid ett senare formellt tillfälle som protokollfördes, hade naturligtvis en diplomatiskt överlagd avsikt och handlade inte om att Jules Simon önskade motsäga sin uppdragsgivare, den franska staten, eller att han var naiv. Det bör ha handlat om att pröva den internationella bärigheten av ett nattarbetsförbud för kvinnor och få en plattform för vidare argument inom fransk politik.

Jules Simons inlägg om vuxna kvinnor som juridiska icke-individer, inte jämförbara med män, väckte inte något genmäle ens från dem som röstat nej till förslaget. Någon diskussion om kvinnan som individ uppstod inte. Tvärt-

11. Jules Simons böcker i ämnet var *L'ouvrière* 1861, *Le Travail* 1866 och *L'ouvrier de huit ans* 1867. Om Simon: Séché (1887) 1898; Bertocci 1978.

12. Se Zancarini-Fournel 1995:75–92 om debatten om lagförslaget i Frankrike.

om, andra på konferensen accepterade och upprepade Simons betoning av att ett viktigt syfte med arbetarskyddslagstiftning för kvinnor var att ge modern tillbaka till familjen.¹³ Simons sätt att definiera alla kvinnor som mödrar var inte ovanligt vid denna tid, men gick uppenbarligen stick i stäv med vad den franska staten då ville skulle uppfattas som dess officiella syn.

Konferensdeltagarna, representanter för regeringar, utfärdade rekommendationer som de hade röstat om. Slutdokumentet hade, trots sin icke-förpliktigande karaktär, en inte obetydlig tyngd i dessa tider av begynnande internationellt samarbete om arbetsmarknadsregleringar. Berlinkonferensen rekommenderade att kvinnor inte skulle arbeta på natten eller på söndagar, samt att deras totala arbetsdag inte skulle överstiga 11 timmar, med en paus på minst en och en halv timme. Den rekommenderade att kvinnor inte skulle tillåtas arbeta förrän fyra veckor efter att de fött barn¹⁴, utan att nämna något om att de under denna tid kunde behöva understöd i form av moderskapsförsäkring eller annan inkomstersättning. Dessa resolutioner blev riktlinjer för nationella initiativ beträffande arbetarskyddslagar. De åstadkom en viss likriktning mellan sådana lagstiftningar i västerländska nationer och gav, genom internationaliseringen, en sanktionering av existerande och kommande lagar.

Konferensen kom att underminera kvinnors status som oberoende vuxna på arbetsmarknaden, genom den diskurs om kvinnors arbetsuppgifter som knutna till familjen som där fördes och de rekommendationer som utfärdades. Hemmet och familjen var i sin tur definierade som grunden för ett stabilt samhälle och av stor vikt för staten. Antaganden om att kvinnor borde omfattas av en speciell form av medborgarskap låg bakom rekommendationen. Ett försvar för varje vuxens rätt till individuell behandling på arbetsmarknaden ändrades snabbt till sin motsats när det gällde vuxna kvinnor. De representanter som hade röstat mot nattarbetsförbudet för kvinnor hade gjort det inte av principiella skäl, för att skydda individens rätt till självständig verksamhet och kvinnors jämlikhet med män, utan i synnerhet för att deras statliga uppdragsgivare ville ha så få ingrepp som möjligt i den fria arbetsmarknaden.¹⁵

13. *Die Protokolle der internationalen Arbeiterschutzkonferenz 1890:152ff.*

14. *Conférence internationale concernant le règlement du travail aux établissements industriels et dans les mines 1890.*

15. *Die Protokolle ... Arbeiterschutzkonferenz 1890.*

En lagstiftning som tidigare begränsat kvinnors rätt till vissa arbeten, nämligen skråstadgarna, hade inte alltför många decennier tidigare upphört att gälla i industrialiserade länder. Under det systemet hade kvinnor ofta hindrats från att bli utbildade yrkesarbetare medan män haft de privilegierna. Det är viktigt att sätta in de nya förslagen om arbetsregleringar för kvinnor i det perspektivet. Några decennier eller generationer är en kort historisk tid och upphävandet av skrålagarna hade inte varit menat som en jämlikhetsreform mellan kvinnor och män utan mellan män. Många nationers representanter såg antagligen inget fel i att återigen behandla kvinnor på annat sätt än män. De levde ännu i en tradition där detta var vanligt i annan lagstiftning.

Kvinnors så kallade familjeplikter fick alltså en förnyad statlig och internationell legitimering i en tid då dessa började kollidera med krav som arbetsmarknaden ställde. Kvinnor behövdes och användes i lönearbetet. Både resonemanget om kvinnor som en del av familjen och den nya internationella rekommendationen som kom att legitimera detta, blev paradoxala i praktiken. Verklighetens krav på kvinnor blev genom dessa ingrepp på arbetsmarknaden motsägelsefulla. För att överleva och klara sig själv, eventuella barn och familj var arbetarklasskvinnor tvingade att tävla om arbeten på en arbetsmarknad där de var handikappade av sin ofta sämre utbildning. På grund av den särlagstiftning, som efter hand kom att införas i allt fler länder under 1890-talet och senare, måste kvinnor erbjuda sin arbetskraft på ännu sämre villkor än tidigare.

Andra internationalens kongresser 1889, 1891 och 1893

Internationell organisering spred sig bland underordnade grupper i samhället under 1800-talets sista decennier. Vi har sett hur kvinnor började organisera sig internationellt. Detsamma gjorde arbetare och de hade börjat tidigare.¹⁶ Skulle inte arbetarkvinnor kunna få stöd från denna socialistiska rörelse? De var ju mäns kamrater på arbetsplatserna. Många socialistiska feminister räknade med detta vid de internationella kvinnokongresser i Paris under 1890-talet, som nästa kapitel ska behandla. Kvinnor var även direkt involverade

16. *Histoire ...* Tomes 6–7, 8, 9.

i internationaliseringen av arbetarrörelsen. När den Andra socialistiska internationalen samlades till kongress för första gången i Paris år 1889 fanns kvinnor med.

Andra internationalen var hänvisad till att utveckla sin egen ideologi och komma med konkreta förslag i en mängd frågor där rörelsens främsta ideologer Karl Marx och Friedrich Engels inte hade gett några tydliga anvisningar i sina analyser av kapitalismen. Det handlade enligt historikern Eric Hobsbawm om viktiga ämnen som den agrara frågan, nationalismen, imperialism och den nya fas av kapitalism som var under utveckling.¹⁷ Till denna uppräknning måste läggas kvinnofrågan. Att socialister hade svårt att vara konsekventa i sin syn på kvinnor kommer vi att se genom glidningarna i inställning till och tolkning av hur en jämlikhet mellan kvinnor och män skulle kunna förverkligas i arbete, politik och lagstiftning.

Utvecklingen inom socialismen gick från en tidig aversion mot kvinnors lönearbete över huvud taget, genom en kortare period av verbalt utlovad jämlikhet mellan kvinnor och män, till krav på särbehandling av kvinnor som lönearbetare. Fientlighet mot konkurrens från kvinnor i arbetslivet hade manifesterats redan inom Första internationalen och också kommit till nationella uttryck.¹⁸

År 1889 gjordes ett förnyat försök att ena socialismen till ett internationellt samarbete. Riktigt lyckat blev försöket inte eftersom två kongresser med detta syfte hölls i Paris denna sommar, båda symboliskt omkring den 14 juli.¹⁹ Den ena kongressen dominerades av fackliga intressenter under engelskt inflytande medan den andra hade en politisk inriktning med tyskar som drivande. Den senare har i historiens belysning av många ansetts som den ”riktiga” startkongressen för den Andra socialistiska internationalen. Splittringen blev kortvarig och de två kongresserna skulle två år senare sammansmälta till en. Utan att ta ställning till dessa två kongressers olika legitimitet, behandlar jag här endast den med mer politisk inriktning.²⁰ Kongressernas inställning till arbetarskydd för kvinnor var inte särskiljande.

17. Hobsbawm i Preface till Haupt 1986:xiv.

18. Tex Weiland 1983:218 om Proletarischer Antifeminismus; Ardaillou 1998; McMillan 2000:115.

19. Joll 1955:33ff; *Histoire ...* Tome 5 1976:376ff (innehåller: Stegmann, C. & C. Hugo, *Handbuch des Sozialismus*, Zürich 1897.)

20. *Histoire ...* Tomes 6–7 1976, tar både upp Le Congrès marxiste de 1889 och Le Congrès Possibiliste de 1889.

PARIS 1889

När Andra internationalen höll sin första kongress i Paris 1889²¹ stod internationell arbetarskyddslagstiftning högt på dagordningen. Delegater förordade regelbundna möten i frågan och gemensamma ansträngningar över nationsgränserna.²² Eftersom detta var en fråga som deltagarna var överens om – med undantag för anarkisternas protester mot att socialister över huvud taget vände sig till staten med krav – blev dessa förslag knappast diskuterade. De blev hastigt genomröstade strax innan kongressen upplöstes. Trots denna summariska behandling kom resolutionen om arbetarskyddslagar att få en långsiktig betydelse för den socialpolitiska inriktningen inom Andra internationalen och påverkade därmed socialismen i många länder.²³ Den fick också betydelse för inställningen till nattarbetsförbud för kvinnor.

Hur framfördes denna på sikt viktiga fråga på dagordningen? Den var en del av en resolution som handlade om en *allmän* arbetarskyddslagstiftning med många punkter. Där förordades åttatimmars arbetsdag för *alla* arbetare och fabriksinspektion som säkrades genom lagstiftning. Den omfattande resolutionen krävde nattarbetsförbud för *alla* arbetare, manliga såväl som kvinnliga, om inte arbetets art gjorde nattskift nödvändigt. I två av resolutionens elva paragrafer nämndes kvinnor specifikt. Den ena ville att kvinnor inte skulle användas för sådant industriarbete som var skadligt för deras ”kvinnlige organ”, den andra att kvinnor samt unga arbetare under 18 år skulle förbjudas arbeta på natten.²⁴

Den första formuleringen om ett specifikt skydd av kvinnor, såg kvinnans fysik som mer utsatt för industriarbetets vådor än mannens och ville ha ett skydd grundat på biologin. Detta var en skyddsaspekt som länge funnit stöd inom den tyska rörelsen och haft viss framgång där. Den andra formuleringen om ett nattarbetsförbud för ungdomar och kvinnor är inte enkel att värdera ur ett genusperspektiv. Det stod på den långa kravlistan *efter* kravet att nattar-

21. Med den officiella titeln Congrès International Ouvrier Socialiste de Paris 1889, issu des Congrès de Bordeaux, de Troyes et de la Conférence Internationale de La Haye. Haupt 1964:105, not 3.

22. *Histoire de la IIe Internationale. Congrès internationaux socialistes de Paris 1889*. Geneva: Minkoff Reprint 1976) 1976:169f, hädanefter = *Histoire ...* Tomes 6–7; Lorwin 1929:70 anser att av alla frågor som behandlades på kongressen ”the most important was that of international labor legislation”; jfr *Histoire ...* Tome 5:376ff.

23. Joll 1955:45f.

24. *Histoire ...* Tomes 6–7:170; ”Verbot der Frauenarbeit in allen Industriezweigen, deren Betriebsweise besonders schädlich auf den Organismus der Frauen einwirkt.” *Histoire ...* Tome 5:378.

bete skulle förbjudas för alla överallt där det gick. Specialparagrafen *kan* läsas som en nedtrappning av detta allmänna krav, ett krav att falla tillbaka på som en kompromiss om det första inte skulle accepteras, eller något att förverkliga tills vidare, tills alla kunde omfattas av ett nattarbetsförbud. Det är viktigt att lägga märke till att denna första kongress inom Andra internationalen *inte* tog upp kvinnornas särbehandling som en egen punkt på dagordningen, utan placerade kravet för kvinnor bland andra specialkrav. Det bör därför ses som ett delfall under kravet på ett nattarbetsförbud för alla. Om detta visar på en politisk medvetenhet om en önskvärd jämlik behandling på arbetsmarknaden eller om det snarare bör hänföras till att denna första kongress var illa organiserad och dagordningen hastigt ihopkommen²⁵ lär vara svårt att få ett definitivt svar på. Det lämnar dock öppet för olika tolkningar.

Sabine Schmitt visar i sin bok om skydd för arbeterskor i Tyskland att det socialdemokratiska partiet just omkring år 1890 var försiktigt i sina programförklaringar och vid nationella kongresser med att skriftligen fordra särlagar för kvinnor, medan tidigare praktik, till och med bland riksdagsledamöter för partiet, inte varit tvekan. Socialdemokratiska kvinnor hade under slutet av 1880-talet vid flera tillfällen manifesterat sitt motstånd mot särlagar för kvinnor och istället velat se samma skydd för män och kvinnor. Skrivningen om arbetarskydd år 1889 visar på en oförmåga att ta tydlig ställning.²⁶

På denna marxistiska upptaktskongress till Andra internationalen höll Clara Zetkin sitt ofta citerade tal om kvinnoarbetet. Kanske höll hon det för att tolkningen av kongressens syn på kvinnors arbete inte skulle förbli otydlig? Denna ledande tyska socialdemokrat, i exil i Paris, betonade att kvinnors lönearbete var nödvändigt i ett industriellt samhälle, inte främst av ekonomiska skäl utan av principiella skäl. Kvinnors sociala och politiska jämlikhet (*Gleichstellung*) med män var beroende av deras ekonomiska självständighet. Den kunde kvinnor bara uppnå genom att själva utföra lönearbete. Zetkin opponerade sig både mot försök att förbjuda kvinnor att arbeta utanför hemmet och mot arbetsrättsliga begränsningar för de kvinnor som hade lönearbete. Båda dessa frågor hade diskuterats under decennier bland socialister i hennes hemland, utan att man egentligen kommit längre än till att det vore

25. Joll 1955:40.

26. Schmitt 1995a:43–62.

omöjligt att förbjuda kvinnor att lönearbeta. Kvinnors betalda arbeten var dessutom, enligt Zetkin, en solidaritetshandling med ”arbetarsaken”. Denna inställning hade Zetkin delat med många av kvinnorna inom sitt parti under 1880-talet och hon får här ses som en taleskvinna för detta ställningstagande. Hennes tal var jämlikhetsinriktat och mottogs väl. Det har blivit ett av de tal som Zetkin hållit, som fått spridning och uppskattats under senare tid.²⁷

Som en parentes bör nämnas att krav på en generell arbetarskyddslagstiftning under 1880-talet varit uppe som huvudfråga på några viktiga tidigare arbetarkonferenser med internationellt deltagande. Enligt *Handbuch des Sozialismus*, som utkom i Zürich 1897, hade krav på en internationell utbredning varit aktuell både i Chur 1881 och i Paris 1886, och det fanns med i det tyska Erfurtprogrammet. Intresset för en utökad arbetarskyddslagstiftning fanns senare med på dagordningen och ifrågasattes av få under de internationella socialistiska kongresser som hölls under 1890-talet. Det går att säga att en nationell arbetarskyddslagstiftning, som borde internationaliseras, var ett viktigt krav som socialistiska kongresser ställde på stater under 1890-talet. När Andra internationalens historia har skrivits eller diskuterats har forskningen ofta intresserat sig för andra frågeställningar: frågan om reform kontra revolution samt fredsfrågan har varit intressanta för forskare, liksom frågan om vilka grupper som skulle uteslutas ur Internationalen.²⁸ Forskningen har i mycket handlat om vilken intern ideologi och politik som Andra internationalen skulle kunna enas omkring för att sprida.

Att arbetarskyddslagstiftning inte blivit prioriterad i historieskrivningen beror antagligen på två saker; för det första har diskussionerna på kongresserna inte varit koncentrerade på denna fråga eftersom enigheten om den varit stor, för det andra har de forskare som studerat Andra internationalen i huvudsak varit intresserade av ideologiska skillnader mellan socialister inom Internationalen mer än vad som förenade dem. Intresset har legat på vad som kunnat förklara Andra internationalens upplösning, inte på vad som höll den samman och vilka frågor den drev positivt. *En* arbetarskyddsfråga har

27. *Histoire ...* Tomes 6–7:128–133 hela talet (i original 80–85) ”die Arbeitersache” (132); Clara Zetkin, ”Die Arbeiterinnen- und Frauenfrage der Gegenwart” 1889, nytryckt i Brinker-Gabler 1979:134–146; T ex Thönnessen 1969:41ff; Schmitt 1995a:47, 51ff.

28. *Histoire ...* Tome 5:26ff & 373ff; Joll 1955:43ff; [UW:] Ingen bok eller annan analys har skrivits om den Andra internationalens inställning till arbetarskyddslagstiftning. Åtminstone har jag inte hittat någon sådan; ej heller enl Linden 1988 samt Linden & Rojahn 1990.

historikerna lyft fram och betonat: kravet på åttatimmarsdagen. Det antogs gemensamt 1889 och gav upphov till 1 majfirandet. Denna dag uppfattades som en strejk för kravet på en begränsning av arbetstiden. Men kraven på arbetarskydd var betydligt bredare än denna arbetstidsförkortning och förblev viktiga för den internationella arbetarrörelsen. De liksom normalarbetsdagen var krav som riktades mot staten/stater.

Frågan om särlagar för kvinnor eller allmänna arbetarskyddslagar, lika för alla, kom att bli något av ett olöst problem för socialismen under 1890-talet. Trots att särlagar för kvinnor länge funnits som ett tema på nationell nivå i flera länder inom socialismen, verkar sådana särlagar i övergången mellan 1880- och 90-talet temporärt ha blivit lägre prioriterade än ett generellt skydd.²⁹ Det är en tendens som kan ses på de internationella kongresserna. Diskursen gick under några år mot en betoning av jämlikhet på arbetsmarknaden; Clara Zetkin gav 1889 röst åt den inriktningen. Men perioden blev kortvarig. Man kan följa en glidning tillbaka till önskemålet om en särbehandling av kvinnor på kongresserna inom Andra internationalen redan under första delen av 1890-talet. Den tiden har kallats för Internationalens ”konstitutiva” period och kännetecknas bland annat av att det inte fanns någon sammanhållande kraft – ett kansli – mellan kongresserna och att inriktningen, det vill säga dagordningen, var beroende på vilket land som stod som arrangör.³⁰ Säkert bidrog detta till att vissa resolutioner som togs under denna tid ganska omärkligt igen kunde försvinna ur det medvetande som kongresserna skapade av sin historia.

BRYSSEL 1891

Uppfattningen om en jämlikhet mellan kvinnor och män tycks än en gång – och det kraftigt – understrykas vid den kongress som Andra internationalen höll i Bryssel två år senare. År 1891 hade man med visst besvär och genom kompromisser åstadkommit en enda kongress, vilket bland annat hade inneburit försök att integrera den engelska fackliga rörelsen och få med de så kallade possibilisterna.³¹ Detta gjorde antagligen det fackliga inflytandet starkare. På sikt kan det ha bidragit till den omsvängning som skulle äga

29. Schmitt 1995a:45ff.

30. Bürgi 1988:336ff.

31. Joll 1955:67; Bürgi 1988.

rum i frågan om skyddslagar för kvinnor. Men sammanslagningen betydde även att de som förordade politisk aktivitet hade gått segrande ur fraktionsstriderna. Anarkisternas tid inom internationalen var räknad; staten skulle inte avvisas utan kongresserna kunde ställa krav på den även innan den blivit socialistisk.

I Bryssel blev deltagarna provocerade att ta principiell ställning till om kvinnor skulle behandlas som jämlikar, genom ett utspel av den belgiske socialisten Émile Vandervelde. Han var en tjugofemårig begåvad radikal jurist på sin första internationella kongress och skulle i en nära framtid stå som ledare för det socialistiska partiet i sitt hemland. Vandervelde ansåg att kvinnornas största uppgift var att sköta sina plikter i hemmet. Hans formulering om detta ledde till omedelbara reaktioner. Votering begärdes och en överväldigande majoritet slog fast sin avsikt att driva en politik för jämlikhet mellan kvinnor och män. Bara tre personer anmälde avvikande åsikt.³²

Under kongressen 1891 blev arbetarskyddsfrågans centrala ställning nertonad men den var fortfarande viktig. Den får ses som ett uttryck för Andra internationalens ambivalenta önskan att arbeta inom det rådande systemet parallellt med att ifrågasätta det. Sammankallandet av Berlinkonferensen 1890 hyllades som en moralisk seger för socialismen. Berlinrekommendationerna om internationella regler för arbetarskydd demonstrerade en möjlighet att uppnå resultat genom politisk propaganda och arbete i riksdagen, menade socialister. Denna positiva tolkning av Berlinkonferensen banade väg för nattarbetsförbudet för kvinnor inom arbetarrörelsen. Ett sådant särförbud kunde tolkas som det första steget mot en allmän internationell arbetarskyddslagstiftning, och hur som helst tillfredsställde det de delar av den fackliga rörelsen som var avog till kvinnors konkurrens med män om arbetstillfällen.

De österrikiska och tyska delegerade var i Bryssel angelägna om att markera att målet för Andra internationalen inte fick stanna vid krav på bättre och bättre arbetarskyddslagstiftning. Dessa grupper ville betona vikten av ”klasskamp”, det vill säga en bred politisk kamp framför en ekonomiskt reformistisk. Om politisk makt uppnåddes skulle arbetarna själva kunna stifta lagarna

32. Redan 1889 hade Vandervelde uttryckt sin åsikt om att kvinnors natur gjorde dem lämpade för arbete i hemmet, inte utanför. Vandervelde 1889:81; Jöll 1955:73f; Thönnessen 1969:51; *Congrès international ouvrier socialiste. Bruxelles, 16–23 août 1891. Histoire de la IIe Internationale*. Tome 8, Geneva: Minkoff Reprint 1977:314, hädanefter = *Histoire ...* Tome 8.

och inte längre behöva be de sittande makthavarna om arbetarskydd. Vad som uppnåtts på Berlinkonferensen var inte heller tillfredsställande, menade de två tysktalande grupperna, som framhöll att regeringar egentligen inte ville göra de verkligt nödvändiga reformerna. Därmed syftade de bland annat på en åttatimmars arbetsdag, som var Internationalens krav sedan 1889. Trots kritiken kvarstod deras stöd för kraven på arbetarskyddslagstiftning, sådan den formulerats vid förra kongressen i Paris. För att skynda på en internationellt enhetlig arbetsrättslig lagstiftning uppmanade kongressen varje land att göra enkäter om arbetarnas förhållanden och komma med förslag på lagar.³³

Efter kongressen 1891 valde några kvinnor att betona uttalandet till förmån för jämlikheten, som hade tagits i Bryssel, när de analyserade det politiska läget. Fransyskan Paule Minck betonade socialismens inriktning på jämlikhet mellan kvinnor och män. Hon utgick ifrån kongressens resolutioner i några artiklar om kvinnans emancipation, som publicerades i den franska socialistiska tidskriften *La Question Sociale* 1891. Tyskan Lily Braun uppmärksammade också utfästelsen. Den, menade Braun, gjorde det socialdemokratiska programmet till det enda politiska i Tyskland som ”krävde en jämlikhet mellan könen” genom att begära ”avskaffandet av alla lagar, både i offentlig och privaträttsligt hänseende, som gör att kvinnan kommer i underläge i förhållande till mannen”.³⁴

Försäkringarna om jämlikhet år 1891 blev ganska snart skamfilade. Vad

33. Protokoll och referat av kongresserna i Paris 1889 och Bryssel 1891 finns i flera versioner. Det går knappast att avgöra vilka som är mest tillförlitliga. En stark betoning på arbetarskyddslagstiftningen gör referaten av Stegmann & Hugo 1897, som däremot inte uppmärksammar frågan om kvinnor och jämlikhet: de tar varken upp Clara Zetkins tal om jämlikhet mellan kvinnor och män i arbetet år 1889 eller kongressens stöd för jämlikhet två år senare. Inte heller kommenterar de förslagen om särlagar för kvinnor. *Histoire ...* Tome 5:379ff.

34. Under rubriken "L'emancipation de la femme et le socialisme" betonade Minck jämlikheten, med tydliga referenser till Paris- och Brysselkongresserna. Hon jämförde förtrycket av kvinnor med förtryck av andra grupper i samhället och skrev att socialismen stod på alla förtrycktas sida. *La Question Sociale* 1/10 & 1/11 1891:31; "[...] die einzige Partei in Deutschland, deren Programm die Forderung der Gleichberechtigung der Geschlechter aufstellt". Partiet krävde allmän rösträtt och "[...] die Abschaffung aller Gesetze, welche die Frau in öffentlich- und in privatrechtlicher Beziehungen gegenüber dem Manne benachtheiligen." Braun-Gizycki 1896:17; De socialdemokratiska partidagarna i Erfurt 1891 och deras program hade inte heller tagit några särbestämmelser om skydd för kvinnor. Men Eduard Bernstein hade argumenterat för sådana i *Die Neue Zeit* samma år, Thönnessen 1969:50f. Bernstein 1891.

man egentligen hade beslutat förblev oklart och kunde tolkas på flera sätt. Kanske var det bara kvinnor som lagt stor vikt vid omröstningen? Den unge Vanderveldes gammalmodiga kvinnosyn blev vanlig inom den internationella socialistiska rörelsen. Jämlikhet som idé för arbetslivet fick ge vika för en särartsdiskurs och därav följande krav på särbehandling.

ZÜRICH 1893

Andra internationalen tog upp arbetarskyddslagarna igen under sin tredje kongress i Zürich 1893. Där visade sig en dramatisk förändring av den socialistiska opinionen. En lagstiftning om nattarbetsförbud för kvinnor hade år 1891 införts i Tyskland och 1892 i Frankrike. Verkligheten hade förändrats.³⁵ Under inflytande av detta samt rekommendationerna från arbetarskyddskonferensen i Berlin 1890 och från det mäktiga tyska socialdemokratiska partiet begärde de församlade att kvinnor skulle särbehandlas. Det fackliga inflytandet inom internationalen medverkade sannolikt. Det blev tydligt att den för män komplicerade frågan om förhållandet mellan kvinnor och män på arbetsmarknaden inte var löst genom en enstaka omröstning om principiell jämlikhet.

Det tyska socialdemokratiska partiet kunde verka fritt från 1890. Under åren i exil hade flera av partiets ledare tagit sin tillflykt till Zürich där tidningen *Sozialdemokrat* fått ha sin redaktion. Efter 1890 hade partiet konsoliderat sig över hela Tyskland och blivit det största socialistiska partiet i den industrialiserade världen under en enande ledare, August Bebel.³⁶ Den alltmer rigida inställningen till kvinnor kan förmodas ha samband med att denna tredje kongress hölls i staden Zürich, med dess anknytning till det tyska partiet, och särskilt dess fackliga gren. Därtill var Schweiz det land som hade utvecklade traditioner om att särbehandla kvinnor i sina egna arbetsmarknadslagarna och som länge försökt sprida dessa internationellt.

Önskvärdheten av en jämlikhet mellan kvinnor och män, som hade kommit till uttryck vid tidigare kongresser, blev i Zürich föremål för en intensiv debatt, som om de tidigare debatterna inte ägt rum. En speciell arbetar-

35. Carr 1977:189; Zancarini-Fournel 1995:75ff; Schmitt 1995a: 98ff; Schmitt 1995b:131ff.

36. Gagliardi 1927:34; Trappe 1934: 3; Joll 1955:53; Bürgi 1988 beskriver samarbetet med tyska inför kongressen i Zürich; Wecker 1995; [UW:] Få fransmän var närvarande, eventuellt beroende på att de hade föredragit en franskspråkig ort för kongressen. Se Bürgi 1988:352.

skyddslagstiftning för kvinnor fick i Zürich för första gången en egen plats på dagordningen. Tidigare krav på ett nattarbetsförbud för alla arbetare upprepades inte; kravet var avgränsat till kvinnor. Louise Kautsky från Österrike presenterade förslaget. Det inleddes med en attack på den borgerliga kvinnörelsen, som blev anklagad för att ta avstånd från skyddslagar för kvinnor. Det kapitalistiska samhället exploaterade både kvinnor och män, betonade Louise Kautsky, men det var nödvändigt att ”erkänna den speciella roll som kvinnor har, som beror på att könen är olika” och på kvinnans ”viktiga roll som moder till barn”. Kautskys resolution föreslog för *kvinnor*: åtta timmars arbetsdag, nattarbetsförbud, förbud att arbeta två veckor före och fyra veckor efter barnsörd samt statligt anställda fabriksinspektriser.³⁷

Förslaget fick skarp kritik av några deltagande kvinnor. En av dem, belgiskan Émilie Claeys, framhöll att ”en sådan behandling kommer att få motsatt effekt mot den eftersträvade”. Hon bad om jämlikhet i dess strikta betydelse, precis som Clara Zetkin gjort fyra år tidigare. ”Vi kan inte gå med på ett krav på kortare arbetstid för kvinnor än för män. Vi vill inte ha några speciella rättigheter för kvinnor.”³⁸

Émilie Claeys var textilarbeterska och hade i sin hemstad Ghent 1886 grundat en propagandagrupp för socialistiska kvinnor. I denna arbetarstad, med en socialistisk rörelse som växt under 1880-talet, var kvinnorna politiskt aktiva och respekterade som jämbördiga av de socialistiska männen. Belgien hade knappast några arbetarskyddslagar alls och inga särlagar för kvinnor, vilket hade gett upphov till ett samarbete över könsgränserna, som torde vara unikt inom tidens fackliga rörelse. Claeys var engagerad för kvinnors jämlikhet med män och för deras direkta deltagande i produktionen. Därmed hoppades Claeys att kvinnor skulle bli ekonomiskt oberoende av män och inte längre underordnade som hustrur. År 1889 hade hon för övrigt publicerat en

37. "[...] und andererseits die durch die Differenzierung der Geschlechter geschaffene besondere Rolle der Frau verkennt, nämlich ihre für die Zukunft der Gesellschaft so wichtige Rolle als Mutter der Kinder; [...]" (37 samt 244), *Protokoll des Internationalen Sozialistischen Kongresses ... 1893, 1894, hädanefter = Histoire ... Tome 9:243ff (244)*; Schmitt 1995b:136ff diskuterar denna kongress och knyter dess utveckling till vad som hände inom det inflytelserika tyska socialdemokratiska partiet.

38. "Wir sind überzeugt, dass diese Behandlung gerade zu dem entgegengesetzten Resultat führen würde, was beabsichtigt worden ist." (38) samt "Und besonders können wir uns damit nicht einverstanden erklären, dass man für die Frauen eine grössere Verkürzung der Arbeitszeit verlangt als für den Mann; wir verlangen keine Reservatrechte für die Frau" (55), *Histoire ... Tome 9*.

bok om kvinnors rösträtt som tryckts i 12 000 exemplar.³⁹ Hon ville ha både politiskt och ekonomiskt medborgarskap för kvinnor och för män.

Émilie Claeys inlägg fick stöd. Adelheid Dworschack från Österrike markerade ”inget speciellt skydd för oss kvinnor”, med tillägget att hon ville införa ledighet vid barnsörd. Annan kritik drog fram de ekonomiska konsekvenserna av att begränsa kvinnors lönearbete. Nellie Van Kol, som tillsammans med Émilie Claeys sedan 1890 gav ut tidningen *De Vrouw* (”Kvinnan”), varnade melodramatiskt för att miljoner ogifta arbeterskor skulle behöva välja mellan att dö av svält eller att prostituera sig om skyddslagar infördes. Den engelska delegaten Margaret Irwin ville ta bort resolutionens angrepp på den borgerliga kvinnorörelsen, eftersom hon ville hålla dörren öppen för ett samarbete. Ett stort antal delegater från Belgien, Spanien, Rumänien, Holland, Italien, Frankrike, Ryssland och England förde fram den ekonomiska jämlikheten när de krävde ett tillägg till resolutionen, nämligen ”lika lön för lika arbete”. Wilhelmina Drucker, som 1886 inträtt i det holländska socialdemokratiska partiet, stiftade på denna konferens bekantskap med Claeys.⁴⁰ Drucker skulle på senare kvinnokongresser föra fram en kritik av den ojämlika arbetarskyddslagstiftningen. Hennes hållning måste ha stärkts av kvinnornas kritik i Zürich.

Women Workers’ Association från England och Irland föreslog att man skulle göra ett tillägg i vilket både kampen för *lika lön* och för *samma* arbetarskyddslagstiftning för män och kvinnor betonades.⁴¹ Detta dubbla krav som betonade ekonomisk och juridisk jämlikhet på arbetsmarknaden hade redan antagits som en resolution vid en socialistiskt feministisk kongress i Paris

39. Hilden 1993:263ff.

40. “[...] keinen besondern Schutz für uns Frauen” (38), ”Für gleiche Arbeit gleichen Lohn” (40). Nellie Van Kol var gift med socialdemokraten Hubert Van Kol, representant för Holland. Hon nämns inte i kongressens deltagarlista. *Histoire ...* Tome 9: 39f & 55ff; Senare kom Dworschack, som gift Popp, att ändra uppfattning om särslag. Popp 1912; I deltagarlistan finns ”Marguerite Irwin, Glasgow, Women’s Provident Protective League”, vilket var Margaret H. Irwin, Women’s Protective and Provident League of Glasgow. Hon deltog i flera statliga utredningar i Storbritannien om kvinnoarbete och dess reglering, bl a var hon medskribent i *The Employment of Women*, Malcolmson 1986:58f. Irwin var fram till 1895 den skotska organisationen för The Women’s Trade Union League, därefter sekreterare i the Scottish Council for Women’s Trades, Gordon & Doughan 2002:12; se även Irwin 1896, 1897, 1900 och 1906; Om Wilhelmina Drucker, Everard 1998; Sambandet mellan kvinnoarbetets villkor och prostitution var återkommande inom socialdemokratisk argumentation och hade också använts mot särslag. Thönnesen 1969:55; Hilden 1993:265.

41. *Histoire ...* Tome 9:38.

1892. Här framfördes det i en odiskutabelt socialistisk kontext, där män var i majoritet. Då fick den inte något brett stöd.

Kvinnorna på kongressen var splittrade. Den inflytelserika Clara Zetkin hade ändrat ståndpunkt sedan 1889 och stödde inte de oppositionella. Tillammans med Louise Kautsky talade hon till och med emot tillägget om lika lön. Clara Zetkin betonade istället moderskapet som centralt för förståelsen av kvinnans uppgifter på arbetsmarknaden. Hennes helomvändning var vid denna kongress ganska ny. På fyra år hade hon ändrat sin syn. Under samma tid hade det tyska socialdemokratiska partiet växt till det största politiska partiet i Europa och fått ett avgörande inflytande över Andra internationalen. Med denna maktställning i ryggen anklagade Zetkin den fackliga aktivisten Émilie Claeys för att hon höll fast vid jämlikheten och därmed drev en ”gamal kvinnorättshaveristisk ståndpunkt”. En sådan jämlikhetslinje brukade betona att varje man var fientligt inställd till kvinnan, enligt Zetkin.⁴² Hon försökte därmed sätta Émilie Claeys och de andra opponentererna på plats genom att nästan öppet kalla dem för borgerliga. Som sådana var de otillräkneliga som debattörer på en kongress för proletärer. Zetkin anklagade sina meningsmotståndare i denna kvinnofråga för manshat, något som feminisms motståndare gjort till ett av sina stapelargument.

Slutet blev att kongressen accepterade den ursprungliga skrivningen av förslaget för ett arbetarskydd för arbeterskor. Något mildrades det genom ett likalönstillägg, men det var allt som blev kvar av jämlikheten. Kvar stod angreppet på den borgerliga kvinnorörelsen. Kombinationen av ett krav på speciell arbetarskyddslagstiftning för kvinnor kopplat till ett krav på lika lön för lika arbete blev en standardformulering inom Andra internationalen under de följande årtiondena.

Att kongressen accepterade kravet på ”lika lön för lika arbete” utan längre diskussion visar på denna slogans dubbeltydighet, något som den amerikanska historikern Alice Kessler-Harris ingående har analyserat. Både de som var för och de som var emot en särslagstiftning för kvinnor kunde samsas om kravet på lika lön men med olika förhoppningar om dess effekter. Somliga tolkade ”lika lön för lika arbete” som ett skydd för mäns arbeten mot den

42. "[...] der Standpunkt, den diese Delegirtin vertrat, ist der alte frauenrechtlerische Standpunkt [...]" (38), *Histoire ...* Tome 9:38f; Joll 1955:65ff; Schmitt 1995a:49ff & 1995b:136ff.

billigare kvinnoarbetskraften, eftersom kvinnor genom likalönen inte skulle kunna underbjuda manslönerna. Därtill upprätthöll kravet ofta en genusarbetsdelning, det vill säga det bidrog till att arbetsgivare ogärna blandade kvinnor och män på ”lika arbeten”, för att kunna betala kvinnor mindre. Båda dessa skäl var starka för de män som fruktade konkurrens från kvinnor. För många andra – bland dem många radikala kvinnor – stod kravet på lika lön för principen om rättvisa och jämlikhet i arbetslivet och rymde en förhoppning att fackföreningarna skulle genomföra och stödja löneaktioner, som skulle säkra höjda löner för de kvinnliga kamraterna.⁴³ Kravet restes ofta och gärna på kvinnokongresser.

Debatten i Zürich visar att inte alla socialistiska kvinnor i Europa kände sig väl till mods med den relativt nyetablerade positiva tyska hållningen till särlagar och den resolution som antogs 1893. Till och med några av de tyska kvinnorna hade förhållit sig avvaktande till sitt partis politik fram till detta år. Sedan tycks de flesta ha fogat sig. Clara Zetkin tog ledningen i denna omsvängning. Hon hade gått över till en kampanj för särlagstiftning för kvinnor i tidskriften *die Gleichheit* (”Jämlikheten”), för vilken hon var redaktör sedan år 1892.⁴⁴ Därmed gjorde hon det manligt dominerade partiets politik på området till rättesnöre för den socialistiska kvinnorörelsen, vars odisputabla ledare hon var.

Clara Zetkins ställningstagande blev normgivande. Hon skulle försvara denna inställning på senare internationella kongresser för socialistiska kvinnor liksom vid andra kvinnokongresser. Frågan blev i Tyskland en profilfråga för den socialdemokratiska kvinnorörelsen. Bland socialistiska kvinnor utanför Tyskland skulle särlagar längre förbli en kontroversiell fråga. Den skulle komma tillbaka gång på gång. Och mer än femton år senare, vid Andra internationalens tionde kongress i Köpenhamn, skulle skandinaviska kvinnor opponera sig mot särbehandling av arbetarkvinnor på arbetsmarknaden.

43. *Histoire ...* Tome 9:39f; Kessler-Harris 1990:81ff.

44. *Histoire ...* Tome 9:40; Zetkins nya linje kan följas i tidskriften *Die Gleichheit*. K. Gomard (Women’s Research Center, Aarhus, Danmark) har sammanställt en innehållsförteckning över allt som publicerats i *Die Gleichheit* och vänligt låtit mig få en kopia av den; Socialistiska kvinnor skrev i en rapport om sin egen historia att tyska kvinnor hade opponerat sig mot speciella skyddslag fram till 1893. *Reports to the First International Conference of Socialist Women 1907*:10f; Clara Zetkin & Lily Braun, ”Gesetzlicher Arbeiterinnenschutz zum Parteitag der Sozialdemokratischen Partei 1899 in Hannover”, Brinker-Gabler 1979:181; Schmitt 1995a:47ff.

Franska socialistiska kvinnor gillade inte heller resolutionen i Zürich. De skulle betydligt längre än de tyska socialisterna bevara sin motvilja inför ett nattarbetsförbud för kvinnor, debattera frågan och agera i opposition mot sina manliga kamrater.

(6) Paris 1892 och 1896: Jämlikheten hävdas

- Hvilka är det då, som stampa och skrika?
frågar man.
- De klerikala studenterna, svara några, de
socialistiska studenterna, säga andra.

Hilda Sachs, 1896

År 1890 började kvinnoaktivister i Paris benämna sig själva ”feminister”. Marya Chéliga-Loévy var den som i skrift introducerade ordet feminist som en positiv beteckning för den grupp inom vilken hon agerade. Chéliga-Loévy bör nog ges äran av att ha infört denna beteckning på kvinnor som arbetade för kvinnors jämlikhet med män. I slutet av 1891 bildades La *fédération française des sociétés féministes*, för att samla franska kvinnoorganisationer. Det är den första organisation, som kallat sig feministisk.¹

Under 1890-talet stödde de kvinnor som kallade sig feminister en jämlikhet inför lagen. De ville organisera kvinnor för att på sikt uppnå en integrering på jämlika villkor i samhället. Någon principiell särorganisering av kvinnor var det inte frågan om. Män som ville samarbeta var välkomna. Enstaka män fanns med på de internationella feministiska kongresserna i Paris, inte sällan som aktivister eller särskilt inbjudna.

De kongresser som senare valde att benämna sig feministiska var – förutom de två som behandlas i detta kapitel – också Le Congrès Féministe International de Bruxelles år 1897, samt Le Congrès Feministe International de Bruxelles, 1912. Dessa fyra kongresser ställde alla krav på jämlikhet (*égalité*), vilket inkluderade rösträtten. Den första feministiska kongress som accepterades officiellt som kongress vid en världsutställning blev Bryssels femi-

1. *Bulletin de l'Union Universelle des Femmes* Nr 4, 1890:6; Ordet ”feminist” återkom på s 11; Klejman & Rochefort 1989:95. Jfr not 9 till inledningen i denna bok, enl vilken Cott 1987:14 har en annan uppfattning.

nistiska kongress 1897.² Den var inte socialistisk men definitivt feministisk.

Feministiska kongresser hölls i Paris 1892 och 1896. För att förstå den sociala och kulturella omgivning de stod i dialog med, behövs en beskrivning av den omgivande socialismen och dess relation till kvinnor. I Frankrike hade den tidiga socialismen splittrats i två delar år 1880, den reformistiska och den revolutionära. Inom och vid sidan av dessa fanns ett stort antal fraktioner. Vissa män – men långt ifrån alla – inom den reformistiska delen av den socialistiska rörelsen stödde feministerna och gav dem förhoppningar om att en feministisk socialism skulle vara möjlig. Den revolutionära delen av socialismen däremot menade att arbetarklassens befrielse måste komma före kampen för kvinnors emancipation. Denna socialism stod närmare den tyska socialdemokratin; kvinnofrågan skulle lösas efter revolutionen. Splittringen av den franska socialismen – vilken långt ifrån bara gällde kvinnofrågan – innebar att denna befanns sig i ständig inbördes polemik fram till enandet år 1905.³

Detta är en schematisk bild av den franska socialismen. Till bilden hör att kvinnor försökte forma den nya läran efter *sin* uppfattning om rättvisa och jämlikhet. Fram till 1905 kunde socialistiska kvinnor hoppas på en integrering av feminismen i socialismen. Men franska feminister och andra kvinnoaktivister till vänster var splittrade i små grupper.⁴ Skillnaden mellan grupperna var, att de av män dominerade var på väg att trots inbördes stridigheter finna en plats inom den etablerade politiken. De hade tillgång till tidningar och tidskrifter, deras företrädare hade i många fall goda yrkespositioner och de fanns representerade i nationalförsamlingen.

Jämlikhetstanken med betoning på arbetsmarknaden skulle i ett europeiskt perspektiv visa sig vara seglivad bland små kvinnogrupper i Frankrike. Den frihetliga socialismens tradition av jämlikhet mellan kvinnor och män var inom den franska socialismen på kollisionkurs med anarkisten Pierre Joseph Proudhons komplementära och misogynna kvinnosyn, vilken påverka-

2. Generalsekreterare och organisatör var juristen Dr Marie Popelin, ordförande i La Ligue belge du Droit des Femmes. *Actes du Congrès Féministe International de Bruxelles, (4-7 août) 1897*, publié par les soins de Mlle Marie Popelin, docteur en droit, secrétaire générale du congrès. Bruxelles: Impr. Scientifique, 1898, hädanefter = Bruxelles Aug 1897; I USA blev ordet feminism accepterat på 1910-talet. Cott 1987:13; Ordet feminism användes f f g i England 1898 av Elizabeth Wolstenholme Elmy. Caine 1997:143.

3. Millerand 1903; Droz II (1974) 1997: 133–236.

4. Klejman & Rochefort 1987, 1989.

de den manligt dominerade franska fackliga rörelsen. Proudhon hade hyllat den hemarbetande kvinnan som mannens hjälp och stöd. Den gifta kvinnan borde arbeta inom hemmets väggar, annars var hon lösaktig, en prostituerad. Också att ogifta kvinnor lönearbetade utanför familjen var mindre lämpligt. De kunde på sin höjd arbeta som tjänsteflickor i en familj. Den fackliga rörelsen innehöll dessutom den mansegoistiska rädslan för konkurrens. Den katolska kyrkan spelade på kontinenten en stor roll för att upprätthålla ett familjeideal med skilda samhällsuppgifter för män och kvinnor. Socialismen måste ta hänsyn till den eftersom den även hade inflytande genom fackföreningar. Även moderna riktningar, som det av Auguste Comte grundade samhällsvetenskapliga sättet att tolka samhället såg på mannen som kvinnans överhuvud och beskyddare. Detsamma gällde den moderna naturvetenskapen i form av darwinism och socialdarwinism.⁵

En debatt fördes alltså vid denna tid överallt om vilken ”socialism” som var den rätta och hur socialism skulle förverkligas. De feministiska kongresserna år 1892 och 1896 skulle misslyckas med att få till stånd ett samarbete med unga manliga socialister, vilka var ännu mer nyorganiserade än kvinnorna. Historikern Charles Sowerwine menar i sin bok *Les femmes et le socialisme*, att detta gör att kvinnornas kongress inte kan kallas socialistisk. Han värderar kongressen som socialistiskt misslyckad och etiketterar den samtidigt som saint-simonistisk.⁶

Sambandet mellan det som renläriga marxister har kallat utopistisk socialism, till vilken Henri de Saint-Simons lära räknas, och kongressen 1892 är riktig. Läran var först aktuell under de radikala årtiondena 1830 till 1850. Den amerikanska historikern Claire Goldberg Moses, som skrivit om den franska kvinnorörelsens utveckling under 1800-talet, understryker kontinuiteten mellan denna tidiga utopiska socialism och sekelslutets feminism. Charles Sowerwine använder däremot ordet socialism utan respekt för dess tradition bakåt och dess mångsidiga användning under 1890-talet.

Åren 1889–1895 har beskrivits som en ”explosion” för socialismen i Frank-

5. Proudhon u å (ca 1865); Stanton (1884) 1970:245f; Fau-Vincenti 1990; Zancarini-Fournel 1995:81f, 85; McMillan 2000:115, 122ff; Sayers (1982) 1985:28–50; Comte har kallats sociologins fader.

6. Sowerwine 1978:67f; Avvikande från Sowerwine är Klejman & Rochefort 1989:231ff, vilka snarare tolkar relationen feminism–socialism som jag; Se Taylor 1983 om den tidiga engelska kvinnorörelsen.

rike. För alla engagerade var den så kallade sociala frågan, villkoren för de fattiga i samhället, angelägen. Oftast var den kopplad till någon form av maktanalys. Många socialistiska grupper menade att det nya franska republikanska statsskicket var lämpligt för en mer odramatisk omvandling av maktförhållandena. Sowerwine utgår i sitt utdömande av kongressen 1892 från en definition av socialism där revolution och klasskamp står centrala. Sådana grupper fanns i Frankrike, främst kring Jules Guesde, och stod för en socialism av ganska sent datum. I den äldre franska socialisttraditionen fanns idéer om kvinnor som jämlikar. Den riktningen hade utvecklats under det tidiga 1800-talet av tänkare som Charles Fourier, den nämnde Saint-Simon och deras efterföljare. Deras läror inspirerade fortfarande vid seklets slut delar av den mansdominerade franska reformistiska socialismen, inte bara de socialistiska feministerna.⁷

Den socialistiskt feministiska kongressen 1892

År 1892 samlades kvinnor återigen till en internationell kongress i Paris, denna gång utan draghjälp av en världsutställning. Den blev en lyckad manifestation för kvinnors emancipation som rönt uppmärksamhet i den radikala dagspressen och även nådde utanför Frankrikes gränser. På kongressen antogs ett antal resolutioner som skulle följas upp som feministiska krav av senare internationella kvinnokongresser.

För första gången användes nu ordet feminist i namnet på en internationell kongress. Le Congrès général des Sociétés féministes såg sig som en efterföljare till de tidigare rättighetskongresserna i Paris 1878 och 1889. Kongressen var feministisk och socialistisk; den ville både hävda rättvisa och jämlikhet mellan klasserna och rättvisa och jämlikhet mellan kvinnor och män. Jämlikheten skulle åstadkommas genom en förändring av statlig politik och lagstiftning. Krav på genusneutrala lagar fick stöd av en bredare resolution om generell rättvisa för alla.⁸

7. Droz II (1974) 1997:160 om "l'explosion"; Goldberg Moses 1984; samt t ex Riot-Sarcey 1994; Anderson 2000.

8. Kongressen kom till hastigt – den annonserades f f g i *Le Journal des Femmes* (= *JdF*) nr 4 Mars 1892; Den hölls i den stora salen i arrondissementet Saint-Sulpices rådhus, i samma sal som den officiella kongressen år 1889; *Le Temps* 14/5 1892; *Le Figaro* 13/5 1892; Resolutionen föreslogs

Under kongressen stod inte nattarbetsförbudet i fokus. Men en formulering tog klart avstånd från särdrag för kvinnor. Samma formulering skulle tas upp vid andra kvinnokongresser och försvaras av socialistiska feminister på internationella kvinnokongresser och även manskongresser.

Kongressen organiserades av La Fédération française des sociétés féministes och l'Union Universelle des Femmes. Den hade ett dubbelt syfte; att ena alla franska feministiska grupper och därmed vara en plattform för La Fédération française des sociétés féministes. Denna federation hade grundats av Eugénie Potonié-Pierre och Maria Martin föregående år och kongressen var denna sammanslutnings första stora manifestation. På samma gång ville den ena feminister internationellt i l'Union Universelle des Femmes (Kvinnornas universella union), som hade bildats under rättighetskongressen 1889.⁹

Unionen gav ut tidskriften *Bulletin de l'Union Universelle des Femmes*, som intensivt bevakade de franska riksdagsdebatterna om ett nattarbetsförbud för kvinnor under sina två verksamhetsår. Den var kritisk till införandet och stod i sin kritik fri från alla andra politiska bindningar.¹⁰ Trots att Marya Chéliga-Loévy och flera andra feminister kallade sig socialister, gick de i frågan om ett nattarbetsförbud för kvinnor emot socialisternas politik i nationalförsamlingen. Istället visade bulletinen sympati för liberalen Yves Guyots försvar av kvinnornas frihet på arbetsmarknaden i dennes polemik med socialister. Tidskriften citerade med gillande en deputerad som frågat om församlingen genom en förbudslagstiftning ville ”tvinga arbeterskorna att dö av svält, för att bevara deras hälsa”. Bulletinen publicerade även reportage om arbeterskors låga löner och deras svåra förhållanden. Tidskriften hade goda kontakter med Skandinavien, inte minst med Sverige. Fredrika-Bremer-förbundet presenterades vid två tillfällen och dess stadgar publicerades. Unionen leddes av den i Frankrike bosatta polska författarinnan Marya Chéliga-Loévy,

av Mme Bogelot och stöddes av Mme Vincent, *JdF* nr 8 Juillet 1892; Krakovitch 1980:28; Klejman & Rochefort 1989:95ff, 108, 210f.

9. *Bulletin de l'Union Universelle des Femmes* nr 17 1891; Léopold Lacour i *Le Figaro* 13/5 1892; *Le Temps* 14/5 1892; Léopold Lacour var för jämlikhet mellan könen och författare till *L'humanisme integral* 1896, Avril de Sainte-Croix 1907:139; Sowerwine 1978:67; Klejman & Rochefort 1989:95–96.

10. "France", *Bulletin de l'Union Universelle des Femmes* nr 4, 1890:6. Förutom Chéliga-Loévy var Clémence Royer, Eugénie Potonié-Pierre och Maria Martin aktivister, enl Jules Bois, "Les Apôtres femmes du 'Féminisme' à Paris", *Le Figaro* 9/11 1894, refererat i Wilkins 1975:12; Om Clémence Royer, Fraisse 1985:97.

aktiv socialist och feminist. Hon levde i exil i Paris sedan år 1883.¹¹

Kongressens ledare var Eugénie Potonié-Pierre och Maria Martin. De hade sedan 1889 tillsammans drivit La Ligue socialiste des femmes, som 1891 bytt namn till La Solidarité des Femmes. Hade de slopat ordet socialist i föreningsnamnet för att de ville markera sin besvikelse med de manliga kamraternas ointresse? Eller för att inte skrämja bort borgerliga kvinnor? Som grupp, men inte som individer, hade de stött på svårigheter att etablera sig bland socialister, även om Eugénie Potonié-Pierre tilläts argumentera för jämlikhet mellan könen bland reformistiska socialister i tidskriften *La Question Sociale*. Där publicerade hon som sekreterare för gruppen La Solidarité des Femmes 1893 en vädjan till sina socialistiska manliga kamrater att vid politiska nomineringar verka för ”fullständig jämlikhet mellan könen”. Kvinnogruppen ville att socialisternas parti skulle gå ut i en kampanj för att protestera mot att skillnaderna mellan könen alltför ofta betonades.¹²

Vid kongressen 1892 spelade Maria Deraismes, som länge varit den ledande inom den franska kvinnorörelsen, fortfarande en stor roll. Hon var nu omgiven av yngre feminister som Aline Valette, Marie Bonneval, Léonie Rouzade och Mme Vincent liksom av Eugénie Potonié-Pierre, Maria Martin och naturligtvis Marya Chéliga. Alla kallade sig socialister utom Deraismes.¹³

Helt i linje med den inflytelserika Eugénie Potonié-Pierres avsikter sysslade kongressen mest med den så kallade sociala frågan. Socialister av båda könen deltog¹⁴, som vi ska se på gott och ont. Maikki Friberg från den nya finska kvinnoorganisationen Unionen ansåg att kongressen blev livlig ”bero-

11. Marya Chéliga-Loévy var initiativtagare och huvudsekreterare i l'Union Universelle des Femmes. *Bulletin de l'Union Universelle des Femmes* nr 9 1890:7 & nr 17 1891 och *Le Figaro* 13/5 1892; "[...] vous obligez les ouvrières à mourir de faim, pour leur conserver la santé", hade den deputerade Albert Ferry yttrat, enligt *Bulletin ...* nr 3:8. [UW:] Den finska kvinnoorganisation som bildades 1892 fick namnet Unionen – Kvinnoaksförbund i Finland. Hade namnvalet något att göra med kontakterna med Frankrike?

12. Kongressen hölls 13–15 maj 1892, *Le Figaro* 13/5 1892, Krakovitch 1980:28; Klejman & Rochefort 1989:95; "[...] l'égalité complète des deux sexes [...]". *La Question Sociale* 15/3 1893:77f; Eugénie Potonié-Pierre var en av medarbetarna, se t ex *La Question Sociale* 15/5 & 15/6 & 15/11 1892 samt senare; Sowerwine 1978:66; Jami 1981:126.

13. Rouzade 1887; *Le Matin* 14/5 & 16/5 1892; *La Question Sociale* Jan.-Fevr. 1896:321f; Compère-Morel 1924; Sowerwine 1975:90 & 1978:46ff, 67; Krakovitch 1980:28.

14. Krakovitch 1980:28; socialisterna Vaillant och Argyriadès deltog, den senare författare till en kortversion av Bebels tankar om kvinnor och socialism. Vidare fanns där Constans Deville, Karl Marx översättare, samt journalisten Bally, Lacour i *Le Figaro* 13/5 1892; Sowerwine 1978: 67.

ende på närvaron av socialister och självsvåldiga studenter”. Léopold Lacour, en feministvänlig journalist, skrev i den högborgerliga *Le Figaro* att ingen skulle tro att kongressens arrangörer var ”fiender till män”, i ett försök att avvärja fördomar. Han ville tydligt inte heller att hans läsare skulle uppfatta dem som arbetande kvinnor från de lägre klasserna. Denne galante vapendragare för de församlade feministerna, betonade att de flesta kongressisterna var ”bra gifta samt charmanta”.¹⁵

Antalet utlänningar som medverkade, som organisatörer eller deltagare, var ganska stort. I allt kom 35 personer från andra länder. Den nord- och kontinentaleuropeiska närvaron var tydlig men från USA och England kom få personer och nästan ingen av de kända kvinnoaktivisterna. Socialisten Dora Montefiore från England var dock där. May Wright Sewall fanns med i den understödjande kommittén men deltog inte personligen. Internationalismen kom till uttryck genom att kvinnor från andra länder avgav rapporter från sina hemländer. Under de två första dagarna kunde bara deltagare som registrerat sig i förväg vara med, men den sista dagen var öppen för den intresserade allmänheten.¹⁶

Léonie Rouzade höll ett uppskattat tal om kvinnor och arbete, ofta avbrutet av applåder. Som socialist ansåg hon att kvinnans politiska emancipation var nödvändig för att få slut på fattigdom och exploatering. Hon krävde lika lön för lika arbete och uppmanade alla mödrar med familjer att fordra rätt till ett betalt arbete utanför hemmet.

Aline Valette talade om kvinnor i industrin och deras hårda liv. I samband med det betonade hon vikten av ett nattarbetsförbud för alla arbetare – utan

15. "[...] ne sont pas des ennemies de l'homme [...] et bien mariées, et charmantes." *Le Figaro* 13/5 1892; Friberg är citerad utan hänvisning men citatet verkar taget från Fribergs korrespondens eller dagböcker. Alfthan 1965:46.

16. Närvarande var bl a Lina Morgenstern, Louise Otto och Mlle Auerbach: Alexandra Gripenberg och Mme Ehrnrooth; Mme Hierta Retzius och Mlle Ellen Fries enligt *Le Temps* 14/5 1892: Lina Morgenstern hade skrivit ett långt brev till kongressen. *JdF* nr 9 Août 1892; [UW:] de franska tidningarna nämnde ibland utländska namn som endast var stödjande som om de vore deltagande; "comité d'organisation" tycks ha varit en lista med namn på dem som stödde kongressen utan att någon aktivitet var förväntad av de utländska. Bland dem fanns May Wright Sewall och de tre danskarna Frédrik [sic] Bajer, Mathilde Bajer och Johanne Meyer. Deltagare kom från Belgien, Chile, Danmark, Finland, Grekland, Island, Italien, Nederländerna, Rumänien, Ryssland, Schweiz, Spanien, Sverige, Tyskland och Österrike. *JdF* nr 5 Avril och nr 10 Sept. 1892; Observera att Sowerwine 1978:6–71 inte nämner att detta var en internationell kongress. Klejman & Rochefort 1989:95ff behandlar den knappast heller som en sådan; Om Montefiores breda engagemang inom både socialism och feminism, Hunt 1998.

undantag.¹⁷ Hon formulerade ett socialistiskt feministiskt försvar för ett nattarbetsförbud för alla – det som redan Florence Balgarnie hade börjat uttrycka i Paris 1889. År 1892 handlade det enbart om nattarbetsförbudet medan Balgarnie som exempel på vad hon ville se som jämlikhet på arbetsmarknaden hade tagit åttatimmarsdagen.

Clémence Royer, välkänd filosof och översättaren till franska av Charles Darwin, satt ordförande den sista dagen när allmänheten fick tillträde. Yves Guyot var hedersordförande. Kvinnan och lagen var dagens viktigaste tema, vilket hade utmanat de unga män, som nyligen organiserat sig som socialister. Ordföranden hade inte någon lätt uppgift att hålla talarordningen och lugnet, särskilt under en debatt om faderskapet. Den franska lagen förbjöd, som nämnts ovan, att namnet på en far till ett utomäktenskapligt barn offentliggjordes; det fick inte ens nämnas. Far kunde man bara bli inom äktenskapet, inte utanför det. Förbudet fanns för att skydda familjeförsörjare samt deras hustrur och barn. Äktenskapets stabilitet fick inte hotas av avslöjanden om utomäktenskapliga barn och deras eventuella anspråk. För feminister var lagen en styggelse eftersom den skyddade mäns äktenskapsbrott och lät en övergiven kvinna ensam bära skammen och därtill det ekonomiska ansvaret. En majoritet på kongressen ville kräva att denna ojämlikhet till mäns fördel upphävdes. Men den stötte på motstånd. Den unge Georges Diamandy, som var ordförande för en socialistisk studentförening för internationell revolution, ifrågasatte kongressens sätt att försöka integrera kvinnofrågan i socialismen. Han fick ljudligt stöd av andra unga män i salen. Diamandy avfärdade frågan om faderskapet som oväsentlig och ville lyfta fram ett för honom viktigare ämne: hur skulle kvinnors emancipation kunna knytas till arbetarklassens seger? Ordföranden vägrade att acceptera en omröstning om ett förslag som Diamandy förde fram. Oron och oordningen i salen blev stor.¹⁸

Denna incident kan ses som en i raden av demonstrationer mot kvinnors

17. *JdF* nr 8 Juillet 1892; [UW:] Jfr Diebolt & Zylberberg-Hocquard 1984:39f, där Valette anses stå för motsatsen, dvs som positiv till särlagstiftningen. Det stämmer inte med min läsning av Valettes yttrande.

18. Lacour om denna upprörda scen; "La femme devant la loi", *Le Figaro* 13/5 1892; *La Lanterne* 17/5 1892 (Yves Guyot uppfattades som en renegat eftersom han 1873 skrivit boken *Histoire de Pro-létaire*. Han hade först räknats till de tidiga socialisterna, sedan blivit liberal republikan och sedermera en kortare tid minister. E. Museux, "Le faux-frère Yves ... Guyot", *La Question Sociale* 15/6 1893); Om Royer, se Fraisse 1985.

emancipation under perioden. Under år 1892 inträffade ett flertal kvinnodiskriminerande tumult på universitet i Paris, när manliga studenter med skrik och handgripligheter protesterade mot att kvinnor, med lagen på sin sida, ville delta i undervisning och examination.¹⁹ De unga, ofta radikala, männen kunde inte acceptera att kvinnor gick över gränserna för sedvanligt uppförande och hävdade en jämlik rätt till utbildning.

Trots den känsloladdade stämningen och de högljudna meningsyttringarna kring faderskapsfrågan, lyckades kongressen anta en resolution om att varje barn borde ha rätt att känna till namnet på sin biologiske far.²⁰ Men en schism mellan unga manliga socialister och de socialistiska feministerna hade manifesterats och blev uppmärksammas i pressen. Organisatörerna hade försökt presentera ett program som inbjöd till samarbete. Det hade de socialistiska studenterna avvisat. Kongressen hade velat sätta in den sociala frågan i ett genusperspektiv, för att använda vår tids terminologi. Försöket uppfattades som irrelevant för socialismen av de nyorganiserade männen. De blev irriterade över att kvinnor kom med pretentioner på att uttolka vad som skulle vara socialism. Fokus borde, enligt dem, ligga på klasskamp.

Och kvinnorna sinsemellan var inte heller överens om hur de skulle förhålla sig till detta ingrepp i deras kongress. Eugénie Potonié-Pierre gjorde efter kongressen avbön för att Diamandy hade blivit avbruten och inte fått sin resolution behandlad. Hon deklarerade i en känslomättad artikel i *La Question Sociale* att den unge studenten haft rätt och inte den mer liberala ordföranden. Hon menade att det hade varit fel att inte rösta om Diamandys resolution, vilken handlat om att kvinnorna skulle förklara sig solidariska med det internationella proletariats "krav".²¹ Kanske var Potonié-Pierres skriftliga inlägg ett sätt att blidka och lirka för att få med sig socialistiska män? På sikt hade hon inte stor lycka med sitt diplomatiska försök att få till stånd en integrering. Hennes avbön visar även på kvinnors osäkra mellanställning, när de försökte hävda sin tolkning av socialismen.

19. Lacour, *Le Figaro* 13/3 1892; *Le Matin* 16/5 1892; Den nya studentföreningen Groupe des étudiants – Socialistes révolutionnaires internationalistes de Paris, hade grundats i december 1891, enl notis i *La Question Sociale*, 15/11 1892. Det är en notis som berömmar gruppen, dess propaganda och dess "enthousiasme"; Wilkins 1975:9 ger exempel från Sorbonne på aktioner mot kvinnor och bygger i sin tur på artiklar i *Le Figaro* (3/7 & 7/7 1892 samt 18/2, 27/2, 28/2 & 4/3 1893); Sowerwine 1978:67.

20. *Le Temps* 17/5 1892; *Le Matin* 16/5 1892; *La Lanterne* 17/5 1892.

21. "revendications", Potonié-Pierre 1892:233f.

Det stora debaclet om faderskapet visar hur svårt kvinnor hade att få gehör för jämlikhetskrav inom socialismen. Däremot fick feministerna på kongressen stöd av enskilda och inflytelserika liberaler, som ministern för offentliga arbeten, Yves Guyot, och Clémence Royer. Inte heller detta kan ha skett utan starka spänningar eftersom t ex Guyot var emot generella skyddslagar.

Den problematiska frågan om genus- och klassrelationer var ett dilemma för kongressen 1892. Kvinnorna tyckte att de funnit en god ideologisk grund i den socialistiska jämlikhetsideologin. Men hur skulle den stå i förhållande till klasskampen och proletarietets intressen, så som män formulerade dem? Hur skulle man definiera jämlikhet i frågan om att vänta barn? Biologin var inte jämlik. Och faderskap var enligt fransk lag inte biologiskt utan endast juridiskt. Feministerna pläderade för att biologin i detta fall skulle sammanfalla med juridiken.

Kongressens krav sammanfattades av den dagliga tidningen *Le Matin* som ”jämlikhet i allt som rör kvinnor och män”. Jämlikhet och feminism hade tagits upp inom ramen för en humanistisk socialism med rötter i den frihetliga socialismen. Reformert och organiserat samarbete, gärna i reglerade arbetarägda kooperativ, var ett framtidsmål.²² Kongressen skyggade inte heller för att direkt ställa rösträttskravet. Kvinnor borde finnas som väljare och vara valbara, tyckte Edmond Potonié-Pierre, make till Eugénie, liksom Maria Martin, Mme Vincent och filantropen Isabelle Bogelot i olika resolutioner, som alla antogs av kongressen.²³ I den frågan var de helt tydliga i ett politiskt läge som var åtskilligt stabilare än 1889 för Tredje republiken.

Andra resolutioner om juridisk jämlikhet mellan kvinnor och män antogs. Bland dem fanns frågan om ett nattarbetsförbud. Aline Valette hade ställt kravet på att ”nattarbetet bör förbjudas, utan undantag”,²⁴ där frasen ”utan undantag” innehöll kritik av en lagstiftning som enbart omfattade kvinnor. Denna formulering togs för första gången som en resolution vid denna kon-

22. "[...] égalité en toutes choses de l'homme et de la femme, tel est, en résumé, son desideratum." *Le Matin* 14/5 1892. "Cahier de doléances féminines, Rédigé conformément à la decision prise ou Congrès international féministe tenu, les 12, 13 et 14 mai 1892, ... etc", tryckt i Diebolt & Zylberg-Hocquard 1984:145ff, konfirmerar denna kongress jämlikhetstendens.

23. *JdF* nr 7 Juin, nr 8 Juillet 1892; *Le Temps* 15/5 1892; *La Lanterne* 15/5 1892; *Le Figaro* 17/5 1892.

24. "le travail de nuit soit supprimé sans exception". *JdF* nr 7 Juin, nr 8 Juillet 1892, listar alla resolutioner som antogs; *Le Matin* 14/5 1892; *La Lanterne* 17/5 1892.

gress. Den skulle i olika tappningar återkomma i den socialistiskt feministiska oppositionen mot nattarbetsförbudet.

Det klart formulerade avståndstagandet från ett nattarbetsförbud för kvinnor ska ses i perspektivet av att den franska nationalförsamlingen samma år antagit en sådan lag. Den hade föregåtts av flera års debatt. Socialistiska män hade försvarat ett särförbud för kvinnor tillsammans med arbetarvänliga konservativa politiker, så kallade socialkatoliker, med greven Albert de Mun i spetsen. Denna tvärpolitiska allians hade gemensamt drivit nattarbetsfrågan.²⁵

Den socialistiskt feministiska kongressen år 1896

Le Congrès féministe international hölls i Paris år 1896. Ordet feminist hade slagit rot i Frankrike. Eugénie Potonié-Pierre var ansvarig också för denna kongress i samarbete med Maria Martin.²⁶ Den finska kvinnotidskriften *Nutid*, med Maikki Friberg som redaktör, berättade om stora framgångar för kongressen:

Hela prässen, ej blott i Frankrike, men i både nya och gamla världen gaf vidlyftiga referat öfver hvarje scéance, och propaganden för hittills blott halvhviskade, nu högt ljudande nya idéer, det program som utvecklades af lika eleganta som värtaliga och vackra damer, fick en oväntad spridning i de mest reaktionära kretsar.²⁷

Rapporteringen i pressen var bred. Bevakningen skulle få stor betydelse för den franska kvinnorörelsen för lång tid framöver. Journalisten och före detta skådespelerskan Marguerite Durand blev övertygad feminist genom att delta i kongressen som reporter för *Le Figaro*. Hon blev viktig inom den franska kvinnorörelsen och aktiv vid senare internationella kvinnokongresser i Paris. Snart, i december 1897, grundade hon en egen daglig tidning, *La Fronde*, i vil-

25. Debatten bevakades i *Bulletin de l'Union Universelle des Femmes 1890–1891*; Thibault & Riot-Sarcey 1995:41ff; Zancarini-Fournel 1995:75–92.

26. Kongressens protokoll publicerades, skrivna av Eugénie Potonié-Pierre, i *JdF* nr 52 Avril till nr 55 Juillet 1896. Protokollen är snarast referat; Program, Congrès féministe international de 1896, och Vœux adoptés par le Congrès féministe international: Congrès 1896 – Paris, Dos 37 BMD; Även beteckningen Congrès internationale des Sociétés féministes förekom. *JdF* nr 49 Jan. 1896; Dissard 1896:537ff; *Shafts* Vol. IV No. 5 May 1896:50; Vincent 1898:2.

27. *Nutid* 1900:312.

ken hon samlade goda kvinnliga skribenter och bildade opinion, bland annat i kvinnofrågan men även i andra frågor. Hennes bestämda åsikter beträffande nattarbetsförbud och andra särdrag gav återkommande offentlighet i hennes tidning. Durands feminism var en jämlikhetsfeminism men det innebar inte att hon, med sin bakgrund inom teatern, avstod från vackra kläder och annat som enligt samtidens normer gjorde henne kvinnligt attraktiv.²⁸ Hon praktiserade jämlikhet genom personalpolitiken på *La Fronde*, där hon anställde kvinnor för alla arbetsuppgifter, dag som natt, och genom att vara med och grunda fackföreningar för kvinnor.

Marie Bonneval, lärare, feminist och socialist aktiv inom Andra internationalen, tillmätte kongressen 1896 en avgörande betydelse: den blev en vändpunkt för kvinnors politiska uppvaknande i Frankrike.²⁹ Många utländska delegerade hade infunnit sig. Krav formulerades och fördes vidare till andra internationella och nationella sammanhang, men mycket av vad som diskuterades var relaterat till franska förhållanden. Liksom 1892 utsattes kvinnornas krav för grova verbala angrepp från unga socialistiska män, som inte drog sig för att avbryta och häckla talare och låta bli att lyda ordförandens tillsägelser. År 1896 hade de störande elementen utökats med manliga katolska studenter.³⁰

Feminism, äktenskap och familj, kvinnors arbete, prostitution, utbildning och politiska rättigheter behandlades under fem dagar i april 1896. Hotellägaren Maria Pognon valdes till ordförande. Kongressen var politiskt oberoende och fick ett officiellt stöd på 1 000 francs av staden Paris.³¹ Delegater

28. *La Fronde* 6/9 1900; Grinberg 1926:84f; Jami 1981:10; Rabaut 1996; Durand efterlämnade stommen till ett arkiv och bibliotek för kvinnorörelsen, Bibliothèque Marguerite Durand, Paris (BMD).

29. *Congrès international de la condition & des droits des femmes, tenu les 5, 6, 7 et 8 Septembre 1900 a l'exposition universelle au Palais de l'Économie sociale et des Congrès*. Questions économique, morales et sociales. Éducation. Législation: droit privé, droit public. Paris: Impr. des Arts et Manufactures, 1901:503f, hädanefter = Paris Sept 1900; *JdF* nr 52 Avril–nr 55 Juillet 1896. T ex *La Petite République* (= *PR*) 2/10 1900 om Bonneval på Andra internationalen.

30. Paris Sept 1900:503; Sachs DN 17, 20 & 21/4 1896; Om studentorganisering för socialism, Livet 1897; Wilkins 1975, som bygger på *Le Temps* och *Le Figaro*.

31. Program, "Congrès féministe international de 1896", Mapp: Congrès 1896 – Paris, Dos 37, BMD; (jfr *Der Internationale Kongress für Frauenwerke und Frauenbestrebungen in Berlin 19. bis 26. September 1896*. Eine Sammlung der auf dem Kongress gehaltenen Vorträge und Ansprachen. Herausgegeben von der Redaktions Kommission: Rosalie Schoenflies, Lina Morgenstern, Minna Cauer, Jeannette Schwerin, Marie Raschke. Berlin: H. Walther, 1897:39, hädanefter = Berlin 1896); *JdF* nr 52 Avril 1896; Dos Maria Pognon, BMD; Jami 1981:10; Corradin & Martin 1999:172.

kom från fjorton länder. Bland dem fanns svenskan Hilda Sachs, som mellan åren 1895 och 1898 var pariskorrespondent för *Dagens Nyheter*. Formellt var kongressen delad mellan en öppen och en avskild del. Under morgontimmarna fick bara kongressdeltagare närvara, medan allmänheten fick tillträde under eftermiddagarna.³²

Många kända fransyskor, som varit med på kongressen 1892, deltog också nu, exempelvis Isabelle Bogelot, Maria Martin, Léonie Rouzade, Marie Bonneval, Mme Vincent och Marya Chéliga-Loévy. Mme Coutant från en nybildad fackförening deltog som den enda arbeterskan. Från National Council of Women i USA kom ett brev med beklagande att ingen ur dess styrelse kunde närvara.³³

Konfrontationen med den dogmatiska socialismen återupprepades. Som representant för ett socialistiskt kollektiv med revolutionära studenter talade Jean Melia. Han avböjde samarbete och förklarade att kvinnornas kongress inte var viktig. Den borde sätta klasskampen före kvinnokraven, vilka han kallade borgerliga. De enda kongresser man borde delta i var internationella arbetarkongresser, om ens mål var ett samhälle utan skillnader mellan nationaliteter, raser eller kön, löd Melias budskap.³⁴

32. Tredje dagen, en fredag, hölls inget möte, istället visningar och visiter. Program "Congrès féministe international de 1896", Congrès Boite 2, Fonds Bouglé, BHVP; Kongressen hölls 8–12 april i La Grande Salle i l'Hôtel des Sociétés Savantes, 28 rue Serpente. Program "Congrès féministe international de 1896", Mapp: Congrès 1896 – Paris, Dos 37, BMD (l'Hôtel des Sociétés Savantes låg på 8 rue Danton enligt programblad till ett nationellt kvinnomöte 1908, Congrès 1909 – Paris Dos 40, BMD). Beträffande adressen se Zylberberg-Hocquard 1981:266; *La Lanterne* 9/4 1896; Deltagare kom från Armenien, Belgien, Danmark, England, Finland, Holland, Italien, Portugal, Rumänien, Ryssland, Schweiz, Sverige, Tyskland och USA, Dissard 1896; *JdF* nr 52 Avril 1896; *Jami* 1981:10; *PR* 10/4 1896 nämner följande utländska gäster: Claeys, Nelly von Kol och Popelin, Belgien, Drucker, Holland, Frost Ormsby, USA, Ida Molander, Finland, Esmeralda Horesco och Rosa Marie Amadori, Rumänien, Dr Käthe Schirmacher, Tyskland "et d'autres, d'autres, encore"; Eugénie Potonié-Pierre nämner Ernesta Urban och Emilia Mariani, Italien, Maikki Friberg, Finland, Blanche Edwards Pilliet, utan land, Ellen Robinson, England, Nersessian, armenisk flykting, Barbara Ootchinicoff, Ryssland, Elise Haighton, Holland. *La Question Sociale* Avril–Mai 1896:378ff; *La Lanterne* 10/4 1896 nämner även Matilde Bajer, Danmark och Hilda Sachs, Sverige; Sachs höll ett tal mot en alltför högaktningfull attityd mot moderskapet. Detta uppmärksammades i pressen, där det betonades att hon var ung och vacker. *Le Figaro* 13/4 1896; *PR* 10/4 1896; Sachs skrev (rapporterna dagtecknade Paris 10,13 och 14 april) om kongressen i *DN* 17, 20 & 21/4 1896.

33. *PR* 10/4 1896; *La Question Sociale* Avril–Mai 1896; Syndicat des blanchisseuses et laveuses et infirmières etc. var en nybildad fackförening för manuellt arbetande kvinnor. Brevet från det amerikanska nationalrådet var undertecknat av dess ordförande Mary Lowe Dickinson. Rådet lät sig representeras av Mme Wilbour, en medlem som f n var i Paris, *JdF* nr 49 Jan. 1896 & nr 53 Mai 1896.

34. *JdF* nr 53 Mai 1896; Sachs *DN* 17/4 1896.

De socialistiska studenterna hade blivit inbjudna eftersom kvinnorna ville ha deras stöd i sin kamp för jämlikheten. Kvinnliga socialister i Frankrike inbjöd även borgerliga kvinnor till samarbete i sina försök att knåda ihop en feministisk socialism. Arrangörerna hade ännu inte accepterat den socialistiska separatism, som krävde en hård markering gentemot allt vad som betecknades som borgerligt. Framförallt kategoriserade de inte feminismen som borgerlig. Tvärtom: själva ordet feminism hade, som nämnts ovan, lanserats av kvinnor i Paris med socialistiska åsikter, om än av ett reformistiskt snitt. Skulle de inte då få definiera ordets betydelse? I sitt sätt att agera skilde de sig helt från de socialistiska kvinnor i Berlin senare samma år, som ville uppnå en principiell gränsdragning mellan socialister och andra, utan minsta samarbete.

Som en grundförutsättning för kongressens diskussioner fick Mme Vincent deltagarna att enas kring kravet ”Jämlikhet för båda könen inför lagen och i samhället”. Arbetarskyddslagstiftningen för kvinnor blev en principiell fråga och utvidgades till att handla om kvinnans uppgifter i samhället. I dagspressrapporteringen kan man avläsa olika värderingar. Den reformistiska socialistiska pressen är av visst intresse eftersom den stod de socialistiska feministerna närmast. Bara där skulle de eventuellt kunna finna stöd för sina försök att sammansmälta feminism och socialism. Men inte i någon av de artiklar om kongressen som publicerades i den socialistiska tidningen *La Petite République*, med Alexandre Millerand som chefredaktör, nämndes att ämnet särslags alls diskuterades, trots att kongressens diskussioner i övrigt täcktes väl. Millerand var själv förespråkare för nattarbetsförbudet, och en person som senare skulle få betydelse för dess internationalisering. Tidningen ville troligen inte visa upp för sina läsare att detta särskilda förbud var kontroversiellt bland socialistiska kvinnor.³⁵

Maria Pognon protesterade redan i sitt inledande tal mot ”det obligatoriska skydd som tvingas på kvinnor istället för att de får vara oberoende och ges möjlighet till intellektuell utveckling som grundas på rättvisa och individuell frihet”. Hon knöt samman arbetarskyddslagar för kvinnor med frågan om rösträtt. Det var inte bara orättvist att lagstifta för kvinnor som inte fick rösta;

35. ”Egalité des deux sexes devant la loi et la société”, *JdF* nr 52 Avril 1896; Denna centrala resolution blev ytterligare betonad – av Eugénie Potonié-Pierre – i en kortare artikel om kongressen i *La Question Sociale* Avril–Mai 1896:378ff; *PR* under kongressdagarna 1896.

det var inte heller bra för samhället i dess helhet.³⁶ Hon hänvisade inte till en biologiskt grundad kvinnlighet men väl till kvinnors erfarenheter – och för att ta till vara dessa särskilda erfarenheter ville hon ha en jämlik lagstiftning.

En skarp debatt utvecklades om den franska lagstiftning som sedan fyra år tillbaka förbjöd kvinnor att arbeta på natten. Tesen att kvinnans plats var i hemmet blev utgångspunkten. Den hävdades av typografen Auguste Keufer samt av Julien Pioger och dessutom – med en något speciell vinkling – av Mme Vincent, alla tre socialister. Tesen ifrågasattes av ordföranden Maria Pognon, Maria Martin och italienskan Emilia Mariani.³⁷

Auguste Keufer var en känd facklig aktivist och anhängare av Auguste Comtes humanistiska positivism. Han var generalsekreterare i La Fédération française des travailleurs du Livre, som organiserade typografer, litografer och andra i bokbranschen. Som socialist tillhörde han en reformistisk riktning och satt i en statlig kommission om arbetarfrågor. Hans politiska inflytande i frågan var stort. Hans åsikter att kvinnor hörde till hemmet och inte borde utföra lönearbete var av gammalt datum. Även om han försökte moderera sitt motstånd mot kvinnoarbetet något under den senare delen av 1890-talet, arbetade han som fackföreningsman sedan länge för att hålla kvinnor helt och hållet borta från sitt eget verksamhetsområde, tryckeribranschen.³⁸

Den andre mannen som försvarade nattarbetsförbudet för kvinnor var Julien Pioger. Han var akademiker och journalist och tillhörde gruppen kring den socialistiska tidskriften *La Question Sociale*.³⁹ När han sade att kvinnor inte orkade med alla slags arbeten provocerade han den kvinnliga publiken till så högljudda protester att han inte ens kunde avsluta sitt tal.

Mme Vincent talade för ett nattarbetsförbud, med en något annan betoning. Hon hade länge varit aktivist för kvinnosaken och arbetat tillsammans med Maria Deraismes.⁴⁰ I ett tal som kan uppfattas som en motsägelse till

36. "[...] la protection obligatoire qu'on veut imposer aux femmes au lieu d'appuyer l'indépendance et le développement intellectuel de celles-ci sur la justice et sur la liberté de l'individu." *JdF* nr 52 Avril 1896:2.

37. *JdF* nr 53 Mai 1896; "La question du travail dans toute son extension et ses applications", Program ... Congrès, Boite 2, Fonds Bouglé, BHVP; Frederic Harrison, "The emancipation of Women", 1891 i Rowold 1996; Zancarini-Fournel 1995:76.

38. Compère-Morel 1924; Sowerwine 1978:18f, 157f; Zancarini-Fournel 1995:83ff.

39. *La Question Sociale* 15/6 1892:234; Pioger var en av grundarna av le Syndicat des journalistes socialistes, *La Question Sociale* 15/9 1893:164f.

40. Sowerwine 1978:46.

hennes tidigare krav på legal jämlikhet mellan kvinnor och män, ville Mme Vincent att somliga industriarbeten skulle förbjudas för kvinnor. Sådana var till exempel arbete med fosfor i tändsticksfabriker och arbete som typografer. De var skadliga för kvinnors kroppar. Mme Vincent yrkade på att kvinnors arbete begränsades till sex timmar om dagen och att nattarbete förblev förbjudet. Dessutom borde staten betala kvinnor understöd under en tid av två månader före och två månader efter barnsbörd.

Maria Martin tog till orda mot Mme Vincents förslag. Skyddslagar gav kvinnor sämre arbeten än män. En gift och för en tid försörjd kvinna kunde plötsligt behöva arbeta om hennes man blev sjuk eller arbetslös. Och män behövde också skyddas. Särslagar var ofördelaktiga för både män och kvinnor, menade Martin,⁴¹ och anslöt sig sålunda till den feministiska ståndpunkten om lika skydd för alla.

Flera av dem som yttrade sig ville göra skillnad på gifta och ogifta kvinnor. A. Lavy, socialist och medlem av en parlamentarisk grupp för kvinnors rättigheter, vände sig uttryckligen till de bråkande och högljutt häcklande socialistiska studenterna och framhöll för dem att kvinnoarbetet var en fråga av allmänt intresse, nära knuten till mäns arbeten. Kvinnor borde tjäna tillräckligt för att kunna leva på sin lön. Lavy tillade, med tydlig adress till fackliga representanter som Keufer, att fientlighet mot kvinnors lönearbete hade sin grund i egoism och rädsla för konkurrens. Men han tillade också – varken originellt eller radikalt – att han för sin del tyckte att *gifta* kvinnor borde stanna hemma och ta hand om hem och barn.⁴²

Paule Minck, känd socialist, talade för kvinnors rätt till arbete, inkomst och oberoende. Hon polemiserade mot uppfattningen att kvinnors konkurrens skapade arbetslöshet och låga löner:

Om kvinnor konkurrerar med män, så är det inte vi som har skapat den situationen. Mannen har inte möjlighet, under dagens sociala förhållanden, att förtjäna tillräckligt för att underhålla sin hustru; och kvinnan bör emancipera sig genom arbetet och göra sig oberoende av mannen. Man bör varken förbjuda eller reglera kvinnoarbetet.⁴³

41. Dissard 1896:545; *JdF* nr 53 Mai 1896.

42. *JdF* nr 53 Mai 1896.

43. "Si les femmes font concurrence aux hommes, ce n'est pas nous, [...] qui avons crée la situa-

Paule Minck var medveten om den opinion som fanns bland vissa socialister för ett totalförbud för kvinnors – åtminstone gifta kvinnors – lönearbete. Det hade funnits en antydan till det kravet hos Lavy. Det var därför hon betonade dels att hon var mot ett yrkesförbud, dels att hon var mot skilda regler på arbetsmarknaden för kvinnor och män.

Den konkurrens mellan kvinnor och män som både Lavy och Minck nämnde var ett ämne som ofta togs upp av dem som antingen ville att kvinnor helt och hållet skulle stanna hemma eller att kvinnoarbetet skulle särregleras. De menade att kvinnors lägre löner pressade ner mäns löner. Om arbetskraftsutbudet blev mindre, det vill säga om kvinnor inte ens bjöd ut sitt arbete på arbetsmarknaden, skulle lönerna gå upp; arbetsgivarna skulle behöva tävla sinsemellan om arbetarna istället för att arbetarna behövde slåss om arbetstillfällena.

Minck avstod för sin del från att gå djupare in på om konkurrensen mellan kvinnor och män innebar lägre löner generellt. Hennes analys valde en annan vinkel; en kvinna måste tjäna egna pengar, annars kunde hon inte överleva. Även om hon var gift räckte inte mannens lön för dem båda – ett realistiskt konstaterande. Men inte enbart av detta nödtvång borde en kvinna lönearbeta ansåg Minck; att vara ekonomiskt oberoende av mannen skulle göra henne emanciperad. Hennes åsikt om detta var densamma som Clara Zetkin hade haft när hon hållit sitt jämlikhetstal under Andra internationa- len år 1889. Sedan dess hade Zetkin ändrat sig men den radikalare åsikten levde vidare, här framförd av Minck.

Detta var en avvikande åsikt i en tid då det, som framgått, fanns en stark opinion för att gifta kvinnor skulle finnas kvar i hemmet. Uppfattningen fanns även bland dem som principiellt försvarade kvinnors rätt till lönearbete. Parlamentarikern Lavy hade den uppfattningen; även Maria Martin såg helst en hemarbetande hustru, men utan att kräva detta. Att låta en sådan opinion bli lagfäst var däremot inte aktuellt i socialistiska kretsar. Kanske upplevde vissa kvinnor denna negativa attityd till gifta kvinnors lönearbete, som ofta vädrades, som ett underförstått hot om en kommande lagstiftning. De kunde jämföra med nattarbetsförbudets behandling. Det hade relativt plötsligt blivit

tion. L'homme, dans l'état social actuel, n'est pas assez payé pour pouvoir nourrir sa femme; c'est à la femme de s'émanciper par le travail et de se rendre indépendante de l'homme. On ne doit ni interdire, ni réglementer le travail de la femme." *JdF* nr 53 Mai 1896.

infört i Frankrike efter att tidigare ha ansetts som principiellt omöjligt. Den lagen hade förts igenom kamrarna med stöd av både vänstern och högern, trots att ett sådant förbud tidigare gått emot den franska traditionen att inte onödigtvis begränsa vuxna individers frihet. De socialistiska feministernas erfarenhet sa dem att de varken kunde räkna med socialistiska män eller alla socialistiska kvinnor när det gällde jämlikhet på arbetsmarknaden. Det kunde finnas fog för att frukta att nattarbetsförbudet med tiden skulle utvidgas till ett allmänt yrkesförbud för gifta kvinnor.

En resolution som kongressen antog krävde samma arbetarskyddslagstiftning för kvinnor som för män: inga särdrag. En resolution om kvinnlig rösträtt antogs, liksom resolutioner för barns rättigheter och skydd. Det socialistiska kravet på åtta timmars arbetsdag för alla, som krävts av Andra internationalen sedan år 1889, restes och antogs.⁴⁴ Det sista stärker definitionen av denna kongress som socialistisk.

Ett direkt resultat av kongressen blev ett öppet protestbrev som formulerades av journalisterna Maria Martin och Camille Bélilon, riktat till riksdagsledamöter. I brevet stödde de sig på den internationella kvinnokongressens resolutioner. De krävde att kvinnor skulle vara lika fria att arbeta som män. De protesterade energiskt ”mot en lag som genom sina resultat har visat sig vara omänsklig och som inbjuder till omoral”, det vill säga mot det införda nattarbetsförbudet för kvinnor.⁴⁵

Brevet var riktat till sådana som hade deltagit i den parlamentariska diskussionen om kvinnors och barns arbeten och röstat för nattarbetsförbudet. Bland dessa fanns så skilda politiker som två ledande socialister, reformisten Alexandre Millerand och revolutionären Jules Guesde, samt den konservative greven Albert de Mun. Brevet publicerades på första sidan i *Le Journal des Femmes* och inleddes med ett lakoniskt konstaterande om att lagen drivit ut kvinnor i prostitution:

44. "Vœux adoptés par le Congrès féministe international 1896": Congrès 1896 – Paris Dos 37, BMD.

45. "[...] contre une loi qui a prouvé, par ses résultats, qu'elle est anti-humanitaire et favorise l'immoralité [...]". *JdF* nr 55 Juillet 1896.

Lagen av år 1892, som förbjuder enbart kvinnor att arbeta på natten, har haft som följd att tusentals ärbara kvinnor har kastats ut på gatan.⁴⁶

Skribenterna uppgav att de hade adresser till företag, som på grund av den nya lagen varit tvungna att avskeda kvinnor som tidigare tjänat bra löner. Som ett bevis för att lagstiftningen inte varit i kvinnors intresse nämnde de produktionen av tidningar: kvinnliga typografer på tidningstryckerierna hade blivit arbetslösa trots sin kunnighet inom ett kvalificerat yrke. Men på samma tryckerier hade kvinnor trots lagen fått fortsätta att arbeta på natten med det okvalificerade arbetet att vika tidningarna: tunga arbetsuppgifter i sjutimmarspass som inga män ville utföra på grund av den dåliga lönen. Dessa beskrivningar av förhållandena på tryckerierna skulle återkomma gång efter annan i inlägg om hur diskriminerande nattarbetsförbudet hade verkat. Redan 1889 hade en förmodan om en sådan utveckling förts fram på en kvinnokongress.

Branschen låg nära till hands för journalister att hämta exempel från. De hade daglig insyn i den. Tryckeribranschen som helhet hade expanderat under den långa depressionen. Eftersom allt fler hade blivit läskunniga, den politiska situationen varit oklar och kraven på demokrati tilltagit, hade tidningar och tidskrifter fått en ökad efterfrågan. Det var då som kvinnor kommit in på ett flertal tryckerier. Arbetsgivarna ville gärna anställa dem men typografernas fackliga organisation hade förhållit sig avvaktande, för att inte säga fientlig till att kvinnor kom in i yrket. Så skulle det förbli långt in på 1900-talet.⁴⁷

Det tryckta protestbrevet åstadkom naturligtvis ingen förändring. Lagen som förbjöd kvinnor i industrier att arbeta på natten var ett faktum i Frankrike. Men protesten blev formulerad och offentliggjord. De två kongresserna 1892 och 1896 hade hållits med premisen att det fanns en solidaritet mellan könen eftersom socialismen stod för en jämlikhet mellan alla människor. Men under 1890-talet växte sig en uppfattning allt starkare om det oundvikliga

46. "La loi de 1892 interdisant aux femmes seulement de travailler la nuit a eu pour conséquence de jeter sur le pavé des milliers de femmes honorables [...]"; *JdF* nr 55 Juillet 1896.

47. *2e congrès international des œuvres et institutions féminines, tenu Au Palais des Congrès de l'Exposition Universelle de 1900 sous la présidence d'honneurs de M. Léon Bourgeois et sous la présidence de Mademoiselle Sarah Monod. Compte rendu des travaux par Madame Pégard, Chevalier de la Legion d'honneur, secrétaire générale du congrès, Paris: Impr. de Charles Blot, 1902, kongressen hädanefter = Paris June 1900. Maria Martin betonar tryckeriernas betydelse i Paris June 1900 Vol. I:81; Jfr Sowerwine 1983; Marchand 1993:126ff, och flera debatter på internationella kongresser.*

med en kulturell och politisk separation av kvinnor och män i Frankrike.⁴⁸

Starka spänningar mellan unga revolutionära socialister och socialistiska feminister hade kommit till uttryck på kongresserna i Paris. Spänningar av ett annorlunda slag skulle komma fram i anslutning till den internationella kvinnokongressen i Berlin något senare år 1896. Det gällde spänningar mellan kvinnor.

48. Klejman & Rochefort 1989:98.

(7) Berlin 1896: Utmaning från vänster

”Och resultatet?” frågar man kanske. Jag svarar med en annan fråga: ”Hvilka faktiska resultat ha i allmänhet kongresser att uppvisa?”

Lotten Dahlgren, 1896

I Tyskland fanns under 1800-talets slutår en aktiv allmänpolitisk liberal rörelse som arbetade för att lösa den sociala frågan med fredliga medel. Den verkade för statliga ingripanden på arbetsmarknaden. I Berlin märktes denna radikalism. Sociala reformer hade där traditioner sedan 1860-talet, när utspisningsställen för fattiga hade öppnats. De tyska universiteten tog del i denna breda rörelse för statligt ingripande; de så kallade katedersocialisterna var en aktiv grupp. Tyskland hade sedan 1891 ett nattarbetsförbud för kvinnor i industrin. Det hade antagits av riksdagen med flera gruppers bistånd, bland dem de socialdemokratiska ledamöterna. Lagstiftningen knöt an till rekommendationerna vid den internationella arbetarskyddskonferensen i Berlin 1890, även om frågan nationellt varit uppe till diskussion tidigare.¹

I september månad år 1896 hölls i Berlin Der internationale Kongress für Frauenwerke und Frauenbestrebungen (Internationella kongressen för kvinnors arbeten och strävan). Liksom 1889 i Paris ville kvinnor i Berlin passa på att organisera en internationell kongress i samband med en utställning som lockade människor till staden. Industri- och hantverksutställningen Berliner Gewerbeausstellung var dragplåstret. I tävlan om att arrangera världsutställningar hade Berlin hamnat utanför. Denna anspråkslösare utställning lockade ändå drygt sju miljoner människor under sommaren 1896.

Friherre Hans von Berlepsch var utställningens hedersordförande. Han hade visserligen avgått som handelsminister tidigt under året, när han inte

1. Evans 1976:x; Många sociala reformer startades av kvinnor i Berlin, t ex Dick & Sassenberg 1993:348; Schmitt 1995a:91ff.

längre hade kejsarens stöd för en reformistisk socialpolitik, men kvarstod som galjonsfigur för utställningen. Industriutställningen ville som andra utställningar bidra till folkbildning och samhällelig debatt. Där fanns inga officiella kongresser, men vetenskapliga föredrag av experter var ett återkommande inslag. Inget av dem handlade om kvinnofrågan.²

Under 1890-talet hade kvinnors organisering i Tyskland börjat ta fart, parallellt med att allt fler kvinnor gick ut i avlönat arbete. Sedan 1894 pågick en radikaliserings inom den borgerliga tyska kvinnorörelsen. Ett av sina uttryck fick den i bildandet av den så kallade vänsterflygeln inom Bund Deutscher Frauenvereine (Tyska kvinnoföreningars förbund).³ Den flygeln stod bakom sammankallandet av kongressen i Berlin 1896.

Kongressens liberala och sociala ansats kom att utlösa spänningar som fanns inom den tyska kvinnorörelsen och vars orsaker delvis kan sökas i skillnader mellan Berlin och andra delar av Tyskland. Vid kongressen kan man ana en ambivalens beträffande arbetarskyddslagstiftning för kvinnor också inom vänsterflygeln av de borgerliga. Nattarbetsförbudet blev aldrig en programpunkt och därmed inte direkt diskuterat. Bara ett par talare nämnde det. Antagligen fanns en positiv inställning för ett kvinnoskydd bland vissa av de socialt intresserade kvinnor som stod bakom kongressen. Andra – mer inriktade på ekonomisk jämlikhet – var tveksamma eller negativa. Men ingen av arrangörerna ville störa den sköra harmonin mellan kvinnor under kongressen. De hade dessutom svårigheter med den bredare borgerliga kvinnorörelsen. Eftersom de ville göra denna kongress till en manifestation av kvinnors många verksamhetsfält och deras enighet, undveks nattarbetsfrågan.

Socialdemokratiska kvinnor däremot gjorde denna sensommar nattarbetsförbudet och skyddslagar för kvinnor till en fråga för att markera sin politik ”klara gränsdragning” till de borgerliga. Ett annat medel var att anordna en alternativ motkongress. Socialistiska representanter utnyttjade den oklara inställningen bland vänsterflygelns aktivister för att profilera sitt av-

2. *Die Frauenbewegung* (= FBw) nr 3 1896:27; Berlin hade växt snabbt, från 700 000 inneånare 1866 till 1 677 000 inneånare 1895. År 1896 var sommaren urusel. Det regnade 120 av utställningens 165 dagar och utställningen blev en ekonomisk förlust. Ändå kom 7 415 000 besökare. *Berlin und seine Arbeit* 1898:1–46, 76–101, 151–190.

3. Lüders, trol 1904; Kvinnorörelsens radikaliserings höll i sig till 1908. Den hade startat när de antisocialistiska lagarna upphörde 1890, samtidigt som industrialiseringen expanderade, många arbeten öppnades för kvinnor och den långa ekonomiska depressionen gick mot sitt slut. Evans 1976:x.

ståndstagande från hela den borgerliga kvinnorörelsen, vilket gjordes med referenser till England. Det landet hade, som nämnts ovan, varit det första att införa speciella skyddslagar för kvinnor och ett motstånd hade där politiskt artikulerats av den liberala kvinnorörelsen.⁴

Kvinnors organisering i Berlin fick företas under restriktioner som gjorde arbetet svårare än i andra länder. Tyska kvinnor var förbjudna att organisera sig politiskt eller tala vid politiska möten. Upprätthållandet av förbudet var godtyckligt och hade lokala variationer men varje kvinnoförsamling löpte risken att definieras som politisk och upplösas.⁵ Trots förbudet hade borgerliga och socialdemokratiska kvinnor tämligen väl lyckats organisera sig, men de visste att de måste gå försiktigt fram.

En vänsterborgerlig kvinnokongress

Kvinnokongressen kom till på initiativ av Lina Morgenstern, en 66-årig radikalborgerlig författarinna. Hon hade börjat som förespråkare för barnträdgårdar, det vill säga daghem för barn. 1866 hade hon inrättat de berlinska folksoppköken, som på 1890-talet var etablerade sociala institutioner.⁶ På 1870-talet hade hon grundat Berliner Hausfrauenverein (Husmorsföreningen i Berlin). Dess verksamhet hade som ett av sina syften haft att sörja för billiga matinköp. Föreningen hade även kvinnoemancipatoriska tendenser. Dess namn kan ses som en täckmantel för ett politiskt projekt i en tid då kvinnor var förbjudna sådan organisering.

Lina Morgenstern hade framkastat sin idé om en internationell kongress tidigt under år 1896 vid ett möte med denna husmorsförening.⁷ En lokal-kommitté bildades snabbt. 10 000 inbjudningar med vidhängande program sändes ut över världen. De gick till alla tyska kvinnogrupper: de evangelisk-sociala kvinnorna, de ledande socialdemokratiska kvinnorna och nationellt inriktade kvinnogrupper. Avsikten var att samla alla kvinnor eftersom "kvin-

4. "reinliche Scheidung", Weiland 1983:292; Lewis & Rose 1995.

5. Frevert (1986) 1989:116ff.

6. Weiland 1983:173ff; Dick & Sassenberg 1993:283ff.

7. 1 januari, Berlin 1896:1; *FBw* nr 3 1896:27; två grupper i Berlin arrangerade: "Frauenwohl" och "Berliner Hausfrauenverein", *Vorwärts* 22/9 1896; *FBw* nr 18 1896:165; [UW:] Det tyska ordet *Hausfrau* kan också tolkas bredare, som "frun i huset", utan att enbart syfta på husmoderlighet. Kanske skulle föreningens namn lika väl kunna översättas Gifta kvinnors förening.

norörelsen inte är en partifråga utan angår alla av kvinnligt kön”, enligt kongressarrangörerna.⁸

Minna Cauer, den andra centralpersonen i organiseringen av kongressen, menade att syftet var att jämföra hur långt kvinnors bemödanden kommit i olika kulturländer. Det var inte meningen att lyfta fram skiljaktigheter. I en artikel om kongressen framhöll hon mer offensivt att ”socialpolitiska” tendenser kunde spåras rakt igenom kongressprogrammet. Cauer var ledaren av vänsterflygeln inom den borgerliga kvinnorörelsen. Hon var illa sedd av dem som tillhörde den moderata majoriteten i Tyska kvinnoförningars förbund. Hennes vilja till samarbete uppskattades varken av den moderata eller den socialdemokratiska sidan.⁹

Käthe Schirmacher, tysk journalist bosatt i Paris, hade deltagit i den internationella feministkongressen i Paris i april samma år och där inbjudit alla till Berlin. Kongressen besöktes av personer från många länder i Europa och dessutom från USA. Någon förteckning över deltagarna finns inte i det tryckta kongressprotokollet. Sammanlagt delades 1700 deltagarkort ut och de öppna sektionensmötena besöktes vardera av ungefär 200 personer, både män och kvinnor.¹⁰

Eftersom inbjudan utgått från vänsterflygeln inom kvinnorörelsen, som benämnde sig själv radikal, vägrade andra tyska kvinnoorganisationer att offentligt delta, även om de inte förbjöd sina medlemmar att enskilt besöka

8. "[...] da die Frauenbewegung keine Parteisache ist, sondern das ganze Geschlecht angeht." Berlin 1896:2.

9. Kommittén bestod av tjugo kvinnor: Frau Lina Morgenstern, Frau Minna Cauer, Frau Hanna Bieber-Böhm, Frau Eliza Ichenhäuser, Frau Roslie Schoenflies, Frau Stromer, Frau Lydia Schlesinger, Frl Agnes Bluhm, Frl Elvira Castner, Frau Jean Christ-Gutbier, Frau Hedwig Dohm, Frau Maria Gubitz, Frl Laura Hermann, Frau Bürgermeister Margarethe Kirschner, Frau Maybaum, Frl Marie Raschke, Frau Rosenheim, Frau Jeannette Schwerin och Frau von Witt. En stödgrupp på ytterligare tjugonio kvinnor deltog, Berlin 1896:1f; Lina Morgenstern hade hand om agitationen, Minna Cauer höll i kontakterna med pressen, Margarethe Kirschner tog hand om sociala arrangemang, *FBW* nr 13 1896:128; "sozialpolitisch", *FBW* nr 20 1896:177ff; Braun-Gizycki 1896:3; Weiland 1983:61ff.

10. Enl förordet var följande länder representerade: Belgien, Danmark, England, Finland, Frankrike, Holland, Italien, Ryssland, Sverige, Schweiz, Ungern, Österrike samt ryska Polen, ryska Baltikum och ryska Armenien. Berlin 1896: Vorwort; Från Sverige skymtar via innehållsförteckningen endast Fredrika-Bremer-förbundets Lotten Dahlgren. Med reservation för att de kanske inte var personligen närvarande, fanns kvinnoaktivister från många länder nämnda, bl a Millicent Garrett Fawcett och Helen Blackburn, båda från England, Eugénie Potonié-Pierre och Mme Vincent, Frankrike, Eli Möller, Danmark, Alexandra Gripenberg, Finland, Therése Schlesinger-Eckstein, Österrike, Marie Popelin, Belgien och Maria Montessori, Italien, Berlin 1896: Inhaltsverzeichnis samt 2; *Vorwärts* 22/9 1896; Schirmachers rapport om denna kongress i *FBW* nr 8 1896:77f; Inbjudan i *JdF* nr 53 Mai 1896:3.

den. Tyska kvinnoföreningars förbund ville inte medverka som arrangör, trots att Lina Morgenstern var en av dess medlemmar. Efter bildandet 1894 hade majoriteten inom förbundet haft flera interna kontroverser med vänsterflygeln. Oenigheten gällde hur mycket och öppet förbundet skulle arbeta för rösträtt och hur det skulle kanalisera sitt arbete för att få den officiella reglementeringen av prostitution upphävd. Dessutom var förbundet inte enigt i frågan om kvinnliga arbetare i industrin; skulle det enbart stödja dem eller försöka uppnå ett samarbete med dem? Inte heller den evangelisk-sociala kvinnoorganisationen, under ledning av Elisabeth Gnauck-Kühne, ville medverka i kongressen.¹¹

De socialdemokratiska kvinnorna avvisade att sända delegerade med motiveringen att ”kvinnofrågan bara var en del av den sociala frågan”. Spetsigt uttryckte de att kongressen inte heller skulle behandla hela kvinnofrågan utan endast ”damfrågan”.¹² Socialisten Clara Zetkin var nöjd med splittringen av de borgerliga. Hon karakteriserade organisatörerna som ”en grupp präglad av socialreformistisk iver” som knappast hade någon betydelse inom den borgerliga kvinnorörelsen. Zetkin ville inte heller ha något samarbete med denna vänsterflygel. Den delade inte hennes socialistiska samhällsanalys om klasskamp och kapitalistiskt förtryck. Zetkin gick därför skarpt tillrätta med de socialdemokrater, som såg positiva drag i vänsterflygelns arbete för sociala reformer. Det var från vänsterflygeln som socialister såg ett hot mot sin egen kvinnoorganisering. Själv skulle Zetkin trots sin kritik uppträda några gånger under kongressen på de möten, till vilka allmänheten hade tillträde.¹³

De arrangerande tyskorna ville höja den tyska medvetenheten om kvinnosaken och visa utlandet att Tyskland hade en betydelsefull kvinnorörelse. Som en underström gick förhoppningar om en jämlikhet med män. Men kongressens avsikter formulerades försiktigt i försöken att få med sig så många som möjligt. Minna Cauer uttryckte, som redaktör för tidskriften

11. Berlin 1896:2; *FBw* nr 20 1896:190f; Weiland 1983:55; 273ff; Om den vänstra flygeln, Lüders 1904, särskilt 25 och 55ff.

12. ”die Frauenfrage nur ein Theil der sozialen Frage [ist] [...] ”die Damenfrage”, Braun-Gizycki 1896:3.

13. 1. *Beilage zum Vorwärts* 25/9 1896; enligt *Vorwärts* hade den konservativa *Kreuz-Zeitung* och den liberala *Vossische Zeitung* också skrivit om kongressen; ”sozialreformerlich angehauchten Gruppe” (767), *Die Neue Zeit* 1897:783ff; om ”reinliche Scheidung”, Schmitt 1995a:63ff; Weiland 1983:108, 134, 292.

Die Frauenbewegung, sin uppgivenhet och irritation över den kallsinnighet den tyska kvinnorörelsen i stort hade visat kongressen. Arrangörernas hårda villkor – motstånd från andra organiserade kvinnor liksom en oklar legal ställning för kongressen – påverkade deras möjlighet att betona sina radikala idéer. Deras program hade fått underställas polisens godkännande, vilket färgade kongressens uppläggning, teman och val av talare.¹⁴ Försiktighet blev taktiken. Konfrontationer undveks.

Organisatorerna uppfattade det som ett officiellt erkännande att de fick hålla sin kongress i Berlins rådhus. Att rådhusets festsal, en manlig arena för högtidliga tillfällen, fick användas av kvinnor kunde ses som ett gott omen för kvinnosakens framtid, ansåg Minna Cauer.¹⁵ Kongressen disponerade åtta plenarsalar i vilka femton minuter långa föredrag gavs under olika teman. Åtta till tolv talare delade två eller tre timmar vid varje tillfälle. Inga diskussioner fick förekomma.¹⁶

Förutom de slutna mötena tillkom tre möten till vilka allmänheten var inbjuden. Där fick man diskutera. Ett av de offentliga mötena handlade om reformklädsel och sedlighet, ett annat om pedagogik och ett tredje om folkbildning och arbeterskefrågan.¹⁷ Vid det sistnämnda mötet blev sårslagar för kvinnor föremål för viss uppmärksamhet.

Lina Morgenstern uttryckte kongressens idé som att ”upphöja vårt kön och ge det dess rätta och värdiga ställning inom det mänskliga samhället”.¹⁸ Kvinnor skulle få uppfostran och utbildning och via detta uppnå en rättvist

14. Berlin 1896:Vorwort, 6; Cauers artiklar i *FBw* 1896:165ff, 177ff, 190f; Programmet hade underställts polisen i Berlin och blivit godkänt. Schirmacher 1896:750; Den vänstra flygeln kallades också för "die Radikalen", Weiland 1983:273.

15. Berlin 1896:3; *FBw* nr 13 1896:128 och nr 19 1896:177; [UW:] Frau Kirschner var gift med Berlins borgmästare, en privatallians som måste ha varit lämplig för att få använda rådhuset.

16. En välkomstafton i "engelska huset" vid Mohrenstrasse samlade 1 300 kvinnor istället för väntade 600. Pressen var talrikt församlad. Programmet då, 19 september, bestod av ett kort välkomsttal av Lina Morgenstern, poesiläsning och tal av tre gäster, Frau Meissner-Diemer, Österrike, Elise A. Haighton, Holland och Elisabeth Saksjan, Armenien, Berlin 1896: Vorwort & Inhaltsverzeichnis & 4; om "Englisches Haus", ett värdshus med stora utrymmen, se Fontane (1860) 2002:87f; Den socialdemokratiska dagstidningen *Vorwärts* rapporterade att öppningsceremonin hållits, ansåg den dåligt organiserad och utrymmet smockfullt. Klädprakten irriterade: "Zwischen den Seidenröcken und Brillanten fielen die schmucklosen Kleider der Vertreterinnen der erwerbenden und lernenden Frau, der Lehrerinnen und Studentinnen, gerade auf", *Vorwärts* 22/9 1896.

17. Fredagen den 25 september: "Volkserziehung und Arbeiterinnenfrage", Berlin 1896:Inhaltsverzeichnis.

18. "[...] unser Geschlecht zu heben, ihm eine gerechte, würdige Stellung in der menschlichen Gesellschaft zu geben", Berlin 1896:7.

värderad position. Morgenstern uttalade flera andra uppfattningar, vars tolkningar måste förbli lika dubbla. Hennes ord kan tolkas offensivt: kvinnor hade inte en rättvis ställning i samhället – det bör de få! Men de kan lika väl tolkas defensivt: kvinnornas orättvisa ställning förklaras genom att de ännu inte var värdiga något bättre – de behövde först utbildning. Som utbildade skulle de senare kunna inta sin rättmätiga plats i samhället. Morgenstern formulerade ingen strukturell kritik av det samhälle, som inte gav kvinnor sådan uppfostran och utbildning. Hon lade sina ord försiktigt. Hon utmanade inte staten mer än indirekt. Hon var diplomatisk. Det är ändå troligt att hennes inledningstal var en utmaning för många inom den tyska kvinnorörelsen eftersom det innehöll jämförelser mellan kvinnor och män och nämnde rättigheter som kvinnor saknade. Hennes försiktiga formuleringar gentemot staten bör förstås inom ramen för restriktionerna för kvinnors yttrandefrihet.

Morgensterns öppningstal¹⁹ skulle kunna tolkas som att kongressen hade ett mer radikalt syfte än det öppet deklarerade. Det dolda budskapet verkar ha varit jämlikhet mellan kvinnor och män. En sådan tolkning kan förklara andra kvinnoorganisationers rädsla för att förknippas med kongressen. De kände till Morgensterns åsikter sedan tidigare. Morgenstern nämnde i sitt tal gång på gång – men försiktigt – en jämlikhet inför lagen; det kunde handla om förhållandet mellan kvinnor och män på arbetsmarknaden men framför allt om utbildning och sedlighet:

Endast genom en laglig likställdhet av de båda könen, genom ett fredligt och likaberättigat arbete i gemenskap, genom ett fritt självbestämmande över rätten till arbete och rätt till yrkesval och utbildning, endast genom erkännandet av *en enda* moral och *en* sedlighet som omfattar alla, kan en gång i framtiden en lyckosam förbrödring av alla människor bli möjlig.²⁰

Ordvalet lät radikalt. Innehållet var abstrakt och lämnade öppet för tolkningar. Vilken var Morgensterns inställning till en reglering av kvinnors arbetsmarknad? Det är uppenbart att ord som likställdhet (*Gleichstellung*) och

19. Hölls 20 september 1896 i festsalen i det s k röda rådhuset (i rött tegel). Morgensterns tal, Berlin 1896:5ff; Lüders 1904, särskilt 55ff.

20. "Nur durch die gesetzliche Gleichstellung beider Geschlechter, durch friedliches und gleichberechtigtes Arbeiten in der Gemeinsamkeit, durch freie Selbstbestimmung im Rechte auf Arbeit, auf Berufswahl und Bildung, nur durch Anerkennung einer Moral, einer Sittlichkeit für alle wird dereinst eine beglückende Menschenverbrüderung ermöglicht werden." Berlin 1896:5.

likaberättigat (*gleichberechtigt*) var positivt laddade ord för Morgenstern och för många av hennes åhörare. De bör ha inneburit ungefär vad vi menar med ”jämlighet”. Eller låg dess betydelse närmare det sedan 1970-talet i Sverige använda begreppet ”jämslhdhet”, som kan tolkas bredare och ibland inbegripa hänsyn till det som benämnas som ”skillnader” mellan kvinnor och män?

Den rimliga tolkningen av Morgenstern är, att kvinnor och män borde ha lika viktiga, troligen också samma, positioner i arbetslivet och samma rättigheter. Om dessa skulle innefatta politiska rättigheter lät hon förbli osagt men ett sådant krav kunde läsas in av den som så önskade. *Arbetet* tycks vara det viktigaste för Morgenstern i detta avsnitt – ord som ”arbete” eller sammanställningar med det återkom flera gånger. Viktigt blev i hennes diskurs att *bestämma själv*, det vill säga en kvinna skulle kunna välja själv om hon ville arbeta för pengar eller inte. Historiskt och in i våra dagar har uttrycket ”välja själv” haft en speciell betydelse i en diskurs om kvinnor. Det används inte på samma sätt om män. Det har oftast varit förknippat med att en kvinna ansetts ha ett val mellan att själv förtjäna pengar till sitt uppehälle eller låta sin äkta man stå för lönearbetet medan hon ”valt” att ta ansvar för hushållet. En sådan dubbelhet kan märkas i Morgensterns tal. Hon levde i en kultur och i en klass där den gifte mannen borde vara och oftast var familjeförsörjaren. När hon talade om att en kvinna själv borde få bestämma utslöt hon inte att den gifte kvinnan valde hemarbetet som sin livsuppgift, tvärtom. Hon betonade att kongressen inte var fientlig mot män, vilket antydde att den inte alltför grovt ville utmana tidens uppfattningar om kvinnligt och manligt. Hon ville säkert också understryka att män var välkomna att arbeta för kvinnoemancipationen och att kvinnor inte skulle tro att de behövde ta avstånd från män för att de stödde hennes åsikter.

Talet underströk kravet på en gemensam moral för kvinna och man i en tid när debatten var intensiv om sedlighet och dubbelmoral, om reglementeringen av kvinnors prostitution och om mäns (men inte kvinnors) traditionella och lagliga rätt till utomäktenskapliga förbindelser utan följder för deras äktenskap. Att frasen ”förbrödring av alla människor” användes av Morgenstern när hon ville tala om integrering av kvinnor och män i en mänsklig gemenskap visar att någon debatt om ords bokstavliga betydelse ännu inte fördes. Att av hennes val av ordet ”förbrödring” dra slutsatsen att Morgenstern skulle vilja se en gemenskap efter en manlig norm är missvisande. San-

nolikt menade hon det motsatta. Med *en enda* moral ansåg hon och andra kvinnosakskvinnor att mannen borde följa det som antogs vara den kvinnliga sedligheten, den kvinnliga normen, nämligen att leva monogamt inom ett äktenskap eller i celibat utanför det.

Efter en inledning med en vag men påtaglig betoning av jämlikhet mellan kvinnor och män talade Morgenstern om kongressens målsättning. Hon välkomnade alla kvinnoorganisationer i vändningar som var föga förpliktigande:

Vi frågar inte efter skillnader i uppfattningar, inte heller efter en persons samhällsställning eller efter ett politiskt eller religiöst ställningstagande, inte efter nationalitet eller ras, utan för oss gäller det rent mänskliga, det människovärdiga och därför det gudomliga, för oss gäller trohet mot en övertygelse och självuppföring.²¹

Denna värtalighet pekar på att Morgenstern hade en uppfattning om att kvinnor bestod av en mångfald av grupper, klasser och raser. Kanske kan vi känna igen klanger från dagens debatter om mångfald? Men det gav inte någon indikation på vad kongressen ville åstadkomma utöver att vara allmänt tolerant. Och det avslutades med lovord över ett förhållningssätt som var förknippat med traditionell kvinnlighet, ”självuppföring”.

Lina Morgensterns översikt över kongressens innehåll underströk dess vaga avsikter och förhärligade klassiska kvinnliga dygder. Kvinnorörelsen satte ”vården och uppfostran av de svaga människoplantorna, barnen” högt på sin dagordning. Ett sunt familjeliv, grundat på de äkta makarnas lika rättigheter inför lagen när det gällde ansvar för barnens uppfostran, ingick i Morgensterns program. Barnen prioriterades, men jämlikhetsönskan återkom i detta sammanhang. Hon ville ge föräldrar lika rättigheter vis à vis barnet, i en tid då mannen var målsman över sin hustru och bestämde över barnets fostran och skolgång medan modern fick ta hand om den praktiska vårdsnaden. Det var radikalt. Initiativtagaren till kongressen utnämnde två frågor till de mest ”brännande”: frågan om lika rättigheter i alla dess aspekter *och* frågan om

21. "Wir fragen nicht nach Meinungsverschiedenheit, noch nach Stellung der Person oder nach politischem und religiösem Glaubensbekenntnis, nicht nach Nationalität oder Rasse, uns gilt das rein Menschliche, Menschenwürdige und darum Göttliche, uns gilt Überzeugungstreue und Selbstlosigkeit." Berlin 1896:5f.

lönearbetande kvinnors villkor och vad man borde göra för att förbättra dem. Det var provocerande. Båda dessa frågor hörde till de kontroversiella inom den tyska borgerliga kvinnorörelsen. Det var på grund av dem som en spricka mellan den vänstra flygeln och rörelsens majoritet uppkommit.²²

I socialdemokratiska kretsar ansåg man att Lina Morgensterns utläggning om allas likaberättigande hade varit utan innebörd: enbart pladder och skummande fraser.²³ Under kongressen skulle socialdemokratiska kvinnor göra provocerande diskussionsinlägg om hur annorlunda de såg på de flesta frågor. Ännu tydligare markerade de sin egen politik på sin parallella motkongress.

Temat ”arbeterskor” blev föremål för schismer och känslolagda debatter, kopplade till de politiska motsättningar som kongressen försökt undvika. Ett nattarbetsförbud hade införts för industriarbetande kvinnor i Tyskland år 1891 efter att ha figurerat i opinionsbildande debatter under flera decennier.²⁴ Fast deltagarna diskuterade kvinnors positioner på arbetsmarknaden undvek de nästan helt nattarbetet. Men arbetande kvinnors villkor togs upp på både ett internt och ett öppet möte.²⁵

Socialdemokratiska kvinnor sökte konfrontation. Det gjorde Lily Braun, som hade anmält ett föredrag med rubriken ”Arbeterskefrågan” till det slutna mötet om ”Kvinnan i handel, industri och hantverk; yrkesskolor”. Braun valde att använda sin talartid på de sedvanliga 15 minuterna till en demonstration. Hon ansåg att hon fått för kort tid för sitt särskilt viktiga ämne. Istället använde hon tiden till att inbjuda kongressens deltagare till folkförsamlingar – en form av motkongress – på kvällstid. Där skulle de få diskutera fritt, lovade hon, och antydde att debatten var ofri på kongressen. Braun framhöll att kvinnofrågan måste lösas på ett socialdemokratiskt sätt. Hon förolämpade den borgerliga kvinnorörelsen när hon påstod att den inte utförde något viktigt arbete för arbetande kvinnor utan bara tänkte på att själva få rösträtt och doktorshattar.²⁶

22. "[...] für die Pflege und Erziehung der zarten Menschenknospe, des Kinders [...]" "[...] mit den brennenden Fragen der Rechtsstellung der Frauen vor dem bürgerlichen Gesetz und der ebenso brennenden Arbeiterinnen- und Lohnfrage." (6) Berlin 1896:5ff.

23. *Vorwärts* recenserade talet kort och avfärdande. Tidningen återgav däremot talet därefter, när Marie Stritt presenterade den tyska kvinnorörelsen, långt och högaktningsfullt. *Vorwärts* 22/9 1896.

24. Schmitt 1995a:19–108; Ayass 2000.

25. Internt möte: "Die Frau in Handel, Industrie und Gewerbe; Fachschulen", 23 Sept., Berlin 1896:Inhaltsverzeichnis & 191–233; Öppet möte: "Volkserziehung und Arbeiterinnenfrage", 25 Sept., Berlin 1896:388–409.

26. Brauns föredrag var anmält till det interna mötet. Det officiella protokollet återgav inte vad

Lily Brauns anförande hade varit väl förberett – så väl att det trycktes efteråt. De ”folkförsamlingar” som hon inbjöd till, var planerade i förväg. Hennes utspel mot borgerliga damer som sades enbart bry sig om ”damfrågan” ingick i den socialdemokratiska profileringen. Hennes framträdande möttes av både bifall och protester. Ordföranden Jeanette Schwerin, som ville se ett samarbete för arbeterskornas bästa och själv arbetade för sociala reformer, begränsade sig till att stillsamt kommentera talet genom att säga att många kvinnor nog skulle hörsamma Brauns inbjudan. Minna Cauer skrev efteråt att den provokativt framförda inbjudan varit onödig eftersom samma inbjudan tidigare skickats till kongressen. Effekten av Lily Brauns tal blev enligt Cauer negativ. Efter hennes angrepp beslutade organisatörerna att bojkotta de socialistiska folkförsamlingarna.²⁷ Denna bojkott av de ledande bakom kvinnokongressen kan kanske ses som en politisk seger för Braun; hon var ju ute efter att understryka att ett samarbete med de borgerliga var omöjligt. Det går att ytterligare problematisera Brauns framträdande. Braun hörde inte till de tre socialdemokratiska kvinnor som inbjudits att vara med på kongressen. Och hon var själv tämligen ny inom den socialdemokratiska rörelsen. Strax före sitt politiska avhopp till vänster hade hon samarbetat med Minna Cauer i startandet av tidskriften *Frauenbewegung*. Det kan ha funnits sammanvävda motiv till Brauns uppträdande; på det personliga planet ville hon kanske markera sitt nya engagemang genom att desavouera dem – och särskilt Cauer – som hon nyss hade lämnat och öppet visa på sin nya solidaritet med arbetarrörelsen.

Socialistiska talare från andra länder framträdde under kongressen. Relationen mellan lägren var spänd, och det fanns en förväntan på missförstånd från båda sidor. Therèse Schlesinger-Eckstein framträdde som representant för Allgemeinen Österreichischen Frauenvereins (Österrikes allmänna kvinnoföreningar). Personligen var hon, som Lily Braun, på väg att glida över till ett öppet ställningstagande för socialdemokratin. Under sin första dag på kongressen hade hon upplevt en episod, som hon tolkade som fientlig

Braun sa (fast hon lär ha utnyttjat sina 15 minuter) utan konstaterade att Braun inte ville hålla sitt fördrag eftersom tiden var för kort (202). Berlin 1896:191–233; En broschyr på 20 sidor innehåller vad Lily Braun sa på kongressen samt hennes tal vid en av kvällssammankomsterna, "Volksversammlung" (5), Braun-Gizycki 1896; 1. *Beilage zum Vorwärts* 23/9 1896.

27. *Vorwärts* 23/9 & 24/9 1896 & ("[...] Damenfrage [...]"), 3) Braun-Gizycki 1896; om Jeanette Schwerin bl a Schmitt 1995b:140f.

mot socialismen. När hon höll på att presentera kvinnorörelsen i sitt hemland och nådde till den socialdemokratiska delen, blev hon avbruten av ordföranden Lina Morgenstern. Schlesinger-Eckstein uppfattade det som om hon ombads förkorta sitt tal på grund av dess ”socialistiska färgning”, som den socialdemokratiska tidningen *Vorwärts* formulerade det. Hon hotade att lämna kongressen utan att hålla ett senare tal om arbeterskor i Wien. Men Minna Caer, vice ordföranden vid mötet, hade lugnat henne och fått henne att stanna. Intermezzot visar att spänningarna var stora, känsligheten uppdriven.

Schlesinger-Eckstein rapporterade trots detta i en annan session om en enkät med 300 arbeterskor i Wien, vilken avslöjat svält, utmattning och prostitution. Hon rekommenderade statliga ingrepp och förordade speciella lagar vid graviditet. Hon ville se en förbättrad fabriksinspektion, för att det nattarbetsförbud för kvinnor som existerade i Österrike sedan 1883 skulle tillämpas striktare.²⁸

Therèse Schlesinger-Eckstein var inte den enda av de utländska socialisterna som öppet stödde sär lagar för kvinnor. Florence Routledge från Women's Trade Union League i London kritiserade medelklassdamer som med hänvisning till jämlikheten motsatte sig arbetsrättsliga lagar för kvinnor. Hon misstrodde deras försvar av en abstrakt jämlikhet:

De ser alla lagar enbart för kvinnor, vilka inte innefattar män, som ett bedrägeri mot den teoretiska jämlikheten, på vars försvar de inriktat alla sina krafter och kunskaper.

Hon presenterade därmed sin tolkning av den polemik om en jämlikhet på arbetsmarknaden som förts i England mellan labour och representanter för kvinnorörelsen, bland andra Millicent Garrett Fawcett. Men inte heller i England gick skiljelinjen enkelt mellan socialister och andra, vilket diskussioner på kvinnokongressen i London 1899 kommer att visa.

Florence Routledge, liksom Therèse Schlesinger-Eckstein, såg med väl-

28. Berlin 1896:191–195; Schlesinger-Eckstein skrev om detta i sin självbiografi 15 år senare, vilket tyder på att hon hade tagit illa vid sig, Riemer & Fout 1983:97f, som citerar Popp 1912:125ff; Tre andra förberedda talare fick inte ens äntra talarstolen. Talartiden hade tagit slut helt. *Vorwärts* underbläste teorin om att socialister behandlades illa. "[...] durch die sozialistische Färbung die Rede unberuhigt [...]"; *Vorwärts* 22/9 1896; Grandner 1995.

vilja på särslag för kvinnor. Skillnaden var att Schlesinger-Eckstein hade ställt sig på den kvinnliga arbetarens sida och uppmärksammat hennes problem medan Routledge fastnade i den gängse socialistiska retoriken kring de problem lönearbetande kvinnor orsakade för facklig organisering och mäns lönenivåer. Routledges framställning var präglad av sympati för män, som fick se sina arbetsplatser invaderade av kvinnor och därmed tvingades att acceptera lägre löner. Fackföreningarnas viktigaste angelägenhet borde vara att förhindra att det ena könet underbjöd det andra, enligt henne.²⁹ Hennes analys innebar att mäns svårigheter med kvinnor bekräftades; den ställde ”kvinnor” mot ”arbetare” (och ”fackföreningar”) så att dessa blev varandra uteslutande. Kvinnor var inte ”arbetare”; män var det.

Doktor Maria Montessori, pedagog och kvinnoaktivist från Italien, gjorde ett inlägg som Minna Cauer betecknade som “[...] mycket socialistiskt utifrån en borgerlig ståndpunkt”. Vad hon framförde kunde knappast kallas för renlärigt enligt den tyska definitionen av socialism, utan var närmast ett uttryck för en oberoende feminism. Detta var antagligen vad Cauer definierade som borgerlig socialism. Man kunde uttrycka sig som Cauer i en tid när ännu inte någon viss politisk riktning hade lyckats att helt och hållet lägga beslag på ensamrätten till ordet ”socialism”.

Maria Montessoris inlägg kan ses som en tillrättavisning av Florence Routledges ordinärt socialistiska tal. Montessori tänkte – betonade hon – inte ”lämna kvinnorörelsen och gå över i det socialistiska lägret”; hon tänkte inte tala om arbetarens kvinna och hustru (*die Frau der Arbeiter*) utan om kvinnan som arbetare (*Arbeiterin*).³⁰ Montessoris föredrag var en blandning av agitation, analys och presentation av rader av lönetariffer. Hon anklagade kvinno-kongressen för att ha försummat miljoner arbeterskor och angrep familjelagstiftningen för att den gav mannen alla fördelar. Kvinnan uppfostrades till att ”underordna sig” (*Unterwürfigkeit*), inte till att försörja sig. Men om mannen

29. "Sie sehen in allen nur für Frauen und nicht auch für Männer erlassenen Gesetzen eine Verleugnung jener theoretischen Gleichheit, zu deren Verteidigung sie alle ihre Kräfte und Fähigkeiten aufgewendet haben" (200), Berlin 1896:195ff; *Vorwärts* 22/9 1896; Lewis & Rose 1995:104ff; Den österrikiska skyddslagstiftningen efterlevdes inte. Grandner 1995:157ff; Caine 1997:148ff.

30. Cauer skrev: "[...] sie sprach wie Frau Schlesinger-Eckstein sehr sozialistisch vom bürgerlichen Standpunkt vor." *FBw* nr 19 1896:180; "Ich trete damit nicht aus dem Gebiete der Frauenbewegung heraus, um in das sozialistische Gebiet einzutreten, denn ich beabsichtige nicht von der Frau des Arbeiters zu sprechen, sondern von der Arbeiterin." Berlin 1896:203.

en dag inte kunde försörja hustrun, då måste hon enligt lag försörja honom. Lagen gav en äkta man rätt att ge sig iväg och dyka upp flera år senare för att kräva sin äktenskapliga rätt till den egendom hans hustru hade arbetat ihop under hans frånvaro. Om en man dödade sin hustru för att hon varit otrogen såg lagen milt på det. Montessoris misstro mot de gällande lagarna ledde henne till att ifrågasätta om en enda ny lag inom arbetarskyddsområdet skulle kunna innebära en positiv förändring. Skulle ett nattarbetsförbud verkligen beskydda kvinnan? Hennes exempel ur det italienska arbetslivet visade att kvinnor länge fått utföra de tyngsta arbetena mot den lägsta betalningen. Hon kallade dem ”de undertryckta kvinnorna”. Deras låga löner var beviset. Och hon gick ännu längre i sin feministiska argumentering när hon hävdade att kongressens kvinnor precis som världens arbeterskor led av ”den förtryckande ojämlikheten med mannen”. Hon hävdade rättighetsprincipen: ”lika lön för lika arbete”.³¹

Montessoris analys hade jämlikheten som mål för kvinnors emancipation, kopplat till en stark medkänsla för arbeterskor. Den innehöll en tydlig missro mot mäns avsikter med allt slags lagstiftning.

Arbeterskornas villkor förblev en het fråga under en av kongressens öppna debattkvällar, med temat ”Folkbildning och arbeterskefrågan”. Minna Cauer satt ordförande. Samarbetet mellan borgerligt och socialistiskt organiserade kvinnor skulle upp till debatt och starka meningsskiljaktigheter förväntades. Cauer ville ”bevisa, att man kan ha helt olika uppfattningar i sak, utan att behöva bli fiender”.³²

Jeanette Schwerin, känd för sitt engagemang i arbeterskornas villkor, inledde och inbjöd socialdemokraterna till ett samarbete. Själv hade hon som reformator verkat för kvinnliga fabriksinspektörer på kvinnodominerade industrier. Vad hon sade på kongressen finns i några olika versioner, vilka antyder en önskan från kongressledningens sida att spela ner nattarbetsfrågan. Enligt kongressens tryckta protokoll preciserade Schwerin lämpliga områden

31. Montessoris föredrag: ”Ueber den Lohn der Arbeiterinnen”, Berlin 1896:202–212. ”Unterwürfigkeit” (203), “[...] auf uns allen die drückende Ungleichheit mit dem Manne lastet [...]” (211), “[...] unterdrückten Frauen [...]” (211), “[...] bei gleicher Arbeit gleicher Lohn.” (212); Eftersom inga resolutioner fick tas kunde man inte rösta om Montessoris förslag. Berlin 1896:191.

32. Debatten ägde rum under kongressens näst sista dag, fredagen den 25 mars. Berlin 1896:394ff, 403; “[...] zu beweisen, dass man sich sachlich sehr scharf auseinandersetzen kann, ohne dass deshalb Feindseligkeit zu sein braucht.” *FBw* nr 19 1896:180.

för en samverkan; kvinnoorganisationerna borde kunna enas om att arbeta för att kvinnor fick uppträda som vittnen i domstolar på samma villkor som män; kvinnor borde få ingå i juryn vid jurymål; och kvinnor borde anställas som vakter för kvinnliga fångar. En samordningsgrupp för att ordna med samarbetet borde väljas, och olika kvinnoorganisationer skicka sina representanter. Hon nämnde, enligt det officiella kongressprotokollet, ingenting alls om arbetarskyddslagar.³³ Ett annorlunda referat av Schwerins tal gav Minna Cauer i sin tidskrift *Frauenbewegung*, i ett nummer som utkom strax efter kongressens slut. Som en central punkt i Schwerins inlägg hade Cauer uppfattat arbetarskyddslagstiftningen. Cauers formuleringar var inte oklara: Jeanette Schwerin hade förespråkade sär lagar för kvinnor och barn. Hennes krav hade gällt fem vidsträckta områden för samarbete: 1) omvandling av folkskolan till en enhetsskola, 2) anställning av kvinnliga fabriksinspektörer, 3) ”utvidgning av arbetarskyddslagstiftningen för att skydda kvinnor och barn”, 4) antagning av kvinnor till kommunala uppdrag och 5) organisering av arbeterskor. Cauers referat är troligen det mer korrekta eftersom Jeanette Schwerin var dokumenterat positiv till sär lagar för kvinnor. Två år efter kongressen startade hon en ”Kommission für Arbeiterinnenschutz” inom Bund Deutscher Frauenvereine.³⁴ Mycket tyder på att hon talade positivt om sär lagar för kvinnor redan 1896. Boken med det tryckta protokollet publicerades inte förrän 1897. Det verkar som om redaktionen för kongresskriften funnit det lämpligt att tona ner att arbetarskyddslagar hade blivit positivt nämnda.

Oavsett vilken version som bäst återger Schwerins ord så blev hennes inbjudan till samarbete – som väntat – inte väl mottagen av de socialdemokratiska deltagarna Clara Zetkin och Lily Braun. Zetkins svar var diplomatiskt avvisande. Flera gånger verkade hon nästan öppna för ett samarbete för att i samma mening förneka dess möjlighet. Som retorisk figur gav det hennes tal en mjuk framtoning även om hon stod fast i sitt totala motstånd mot samarbete. Zetkin kunde till exempel säga att på området politisk jämlikhet kunde kanske en viss samordning ske, men sedan påpeka att det var socialdemokrater som drivit frågan om kvinnors rösträtt i årtal medan kvinnokongressen inte ens vågat ta upp den på sin dagordning. Det är intressant att Zetkin nämnde

33. Berlin 1896:394.

34. Berlin 1896:393f; ”die Ausdehnung der Fabriksgesetzgebung zum Schutz der Frauen und Kinder” (189), *FBW* nr 19 1896:180ff; Weiland 1983:28ff & 247ff; Schmitt 1995b:140f.

rösträtten två gånger i sitt relativt korta anförande. Trots att hon menade att de sociala missförhållandena inte skulle upphöra utan en mera genomgripande samhällelig förändring, såg Zetkin inte sitt parti som främmande för en sådan politisk reform.³⁵ Clara Zetkins inlägg ingick i en diskurs om den principiella möjligheten av ett samarbete mellan socialister och borgerliga. Socialdemokraterna svarade ett klart nej medan de vänsterborgerliga arrangörerna försökte få fram ett ja. Socialisterna å sin sida avvisade samarbetet av ideologiska skäl, inte på grund av olika åsikter i sakfrågor.

Lily Braun fortsatte att markera motsättningen. Som argument framförde hon kritik av den engelska *settlement*-rörelsen, med hus och klubbar för kvinnor i fattiga kvarter. Hon såg dem som centra för konservativ politisk propaganda. Denna rörelses negativa inflytande på arbetarklassens kvinnor visade, enligt Braun, att ett klassöverskridande samarbete skulle leda till en konservativ politik också i Tyskland. Lily Braun kom även med en positiv hänvisning till arbetarskyddslagar för kvinnor, när hon hyllade socialdemokrater som i riksdagen arbetade för kvinnors bästa:

Vi arbetar också, sedan många år, på vårt sätt för samma mål, för kvinnliga fabriksinspektörer, för en utvidgning av arbetarskyddslagstiftningen osv. Våra riksdagsmän är som bekant de som om och om igen i riksdagen har stött alla förslag som är till fördel för kvinnor.³⁶

Finskan Alexandra Gripenberg framförde en motsatt uppfattning. Hon var motståndare till nattarbetsförbudet. Som ung hade hon deltagit i den andra internationella kvinnokongressen i Washington år 1888 och var numera väl-etablerad inom den anglosaxiskt dominerade paraplyorganisationen International Council of Women. Hon gav vad hon menade var en ljus bild från ett samarbete över klassgränserna i Finland. Där hade en grupp arbetarkvinnor gett upp sin fackförening för att gå med i en politiskt blandad kvinnoorganisation.³⁷ Men inlägget skulle lika väl kunna tolkas som en illustration av

35. Det tryckta protokollet redigerades av Rosalie Schoenflies, Lina Morgenstern, Minna Cauer, Jeanette Schwerin och Marie Raschke. Berlin 1896:393ff.

36. "Wir arbeiten seit vielen Jahren auf unsere Weise auch für dieselben Ziele, für Anstellung weiblicher Fabrikinspektoren, für Erweiterung der Arbeiterschutzgesetzgebung u.s.w. Die Abgeordneten unserer Partei sind bekanntlich diejenigen, die immer und immer wieder alle Forderungen der Frauen einmütig im Reichstage unterstützen." (400) Berlin 1896:399f.

37. Berlin 1896:396f.

hur det gick till i praktiken när borgerliga kvinnor påverkade arbeterskor och förstörde ett begynnande fackligt arbete.

Mer blev inte yttrat om särslagarna under denna debatt. Den tog nämligen en annan vändning som lyfte fram hårdare politiska motsättningar. Anita Augspurg, tysk aktivist för kvinnlig rösträtt och vid sidan om Minna Cauer ledande inom vänsterflygeln, ville ha en samverkan om politiska rättigheter för kvinnor. Hon påpekade att kvinnokongresser i Chicago och Paris hade haft krav på rösträtt på dagordningen och att borgerliga såväl som socialdemokratiska kvinnor tycktes vara överens om saken. Men Augspurg skärpte tonen när hon talade om samhällsförändring. Hon tog avstånd från en socialistisk omvälvning eftersom den inte skulle kunna genomföras annat än med våld och blod. Själv var Augspurg pacifist och ansåg att revolutioner liksom krig var förödande. Hon försökte sedan släta över sin kritik genom att förklara sin respekt för de ideal som styrde socialdemokratin. Flera andra talare efter Augspurg attackerade socialismen. Minna Cauer försökte återställa lugnet och föra tillbaka debatten till ämnet ”arbeterskor”.³⁸ Det var inte lätt.

Mötet hade rört upp starka känslor. Att denna dag hade haft stor betydelse på kongressen, underströk Minna Cauer senare. Hon hade skött ordförandeskapet så neutralt som möjligt men lät efteråt förstå att hon varit irriterad på Lily Braun, som hon tyckte ”återupprepade sina angrepp på den borgerliga kvinnorörelsen [...]”. Cauers irritation kan ses i relation till deras gemensamma bakgrund som grundare av tidskriften *Frauenbewegung*. Att Lily Brauns ganska snart efter grundandet anslutit sig till den socialdemokratiska rörelsen och lämnat Cauer ensam med det redaktionella ansvaret kan inte ha varit enkelt för Cauer att ha en distans till.³⁹

Socialdemokraternas vägran att samarbeta med den radikala vänsterflygeln gjorde gemensamma aktioner omöjliga. Det hopp som funnits före kongressen var definitivt grusat. Den borgerliga publikens attacker på socialismen hade inte heller visat på någon välförankrad lust till samarbete bland kongressdeltagarna.

Kongressen hade varit oklar om arbetarskyddslagstiftning för kvinnor. De borgerliga tyskorna undvek frågan – med undantag för Jeanette Schwerin.

38. Berlin 1896:401ff; 1. *Beilage zum Vorwärts* 26/9 1896; Weiland 1983:38ff.

39. “[...] wiederholt die Angriffe auf die bürgerliche Frauenbewegung, [...]”, *FBw* nr 19 1896:180f.

Med tanke på hur öppet den hade diskuterats på kvinnokongresserna i Paris, tyder detta på att skyddslagstiftningen var kontroversiell. Denna tveksamhet skulle de socialdemokratiska kvinnorna använda för att framställa sig själva som kvinnovänligare än de borgerliga och för att markera sin ”klara gränsdragning” mot dem.⁴⁰

Socialistiska kvinnors folkförsamlingar – en motkongress

De tre socialdemokratiska så kallade folkförsamlingarna – som nämnts ovan i samband med Lily Brauns utspel – får ses som en kritisk dialog med kvinnokongressen. Än mer handlade de dock om att manifesterasocialdemokratinsom inflytelserik och annorlunda; församlingarna ville markera en socialistisk ”profil”. De socialdemokratiska kvinnorna var angelägna om att både för de tyska ”damerna” och för de utländska deltagarna manifesterasocialdemokratinsin styrka och sina åsikter. Folkförsamlingarna var också ett sätt att stärka den egna rörelsen inåt; omöjligheten av ett samarbete skulle motiveras och tydliggöras.

I Martens festsal i ölhallen i Friedrichshain i Berlins arbetarkvarter var trängseln stor redan en halvtimme före den utsatta mötestiden. Folk stod i gångarna och långt bak. Bredvid talarpanelen på podiet satt två representanter för stadens ordningsmakt, vilka dock aldrig ansåg sig behöva ingripa. Mötet denna septemberkväll 1896 avlöpte lugnt.⁴¹ Utländska besökare från kongressen hade infunnit sig men någon egentlig debatt kom aldrig till stånd.

Clara Zetkin talade om den borgerliga och proletära kvinnorörelsen. Hon betonade att det handlade om två skilda företeelser: medan de borgerliga talade om ”könsslaveri” talade de socialistiska om ”klasslaveri”. Klassintres-

40. Enl Quataert var kvinnorna inom den borgerliga rörelsen länge oeniga i frågan om ett arbetarskydd för kvinnor. Fortfarande vid sekelskiftet 1900 avvisade tysk medelklassfeminism speciell skyddslagstiftning på grund av principen om jämlikhet, med undantag för en liten ”radikal” grupp. Quataert 1979:40; Senare har Schmitt visat att i stort sett hela den tyska kvinnorörelsen omkring 1900 hade accepterat särslagstiftning. Schmitt 1995a; Enigheten framhölls gärna av samtida, t ex av Alice Salomon i *The International Congress of Women, London, July 1899*. Edited by [Ishbel Maria Gordon] Council of Aberdeen. London: T. Fisher Unwin, 1900, hädanefter = London 1899.

41. Folkförsamlingar hölls onsd 23 sept (med början klockan 20.30), fred 25 sept och en extra sönd 27 sept; den socialistiska tidningen *Vorwärts* – som är min källa jämte Schirmacher – rapporterade utförligt. Lily Brauns tal trycktes, Braun-Gizycki 1896; Schirmacher 1896:737–754; Braun & Zetkin (1899) 1979.

sena stod alltid över könsintressena, enligt Zetkin. Hon fann en större harmoni mellan kvinna och man i arbetarklassen. I de högre klasserna fanns en motsättning mellan kvinnor och män som var grundad i en egoistisk kamp om fördelar. Överklassens och medelklassens män hindrade kvinnor att få utbildning och tillgång till arbeten eftersom de ville behålla dem för sig själva. I arbetarklassen däremot hade kvinnorna själva insett att de användes som ”smutskonkurrenter” till män, när arbetsgivaren spelade ut kvinnor och män mot varandra. För dem handlade det om kapitalistisk utsugning och inte om att män hävdade sina intressen vis à vis kvinnor.⁴²

En annan talare fortsatte klasskampstemat när hon anklagade fruar till tjänstemän för att ta arbetstillfällena från arbetarklasskvinnor och på det viset pressa ner deras löner.⁴³ Hennes lösning på detta var – även om den inte var klart uttalad – att medelklassens kvinnor borde bli försörjda av sina män. Lönearbete skulle lämnas till arbetarklassens kvinnor, vars män hade låga löner. Under talarens resonemang låg även en kritik av att arbetsgivarna inte gav män från arbetarklassen tillräckligt höga löner för att försörja sina hustrur, det vill säga ett tydligt familjeförsörjarideal. Det orättvisa samhällssystemet var den underliggande utgångspunkten.

Emma Ihrer – som liksom Zetkin varit delegerad på Andra internationalet i Paris 1889 – talade om de tyska arbeterskornas organisering under den tid då det socialdemokratiska partiet varit förbjudet. Hennes historik visade att arbeterskorna inledningsvis varit beroende av borgerliga kvinnors initiativ och att en medvetenhet om detta levde kvar. Ihrer nämnde till exempel att Lina Morgenstern år 1881 hade medverkat till publicering av statistik som visade arbeterskornas dåliga löner. Den allra första arbeterskeföreningen, bildad av Gertrud Guillaume-Schack, hade gjort undersökningar och skrivit petitioner, vilket gjort att alla partier hade börjat visa intresse för arbeterskor. Men föreningen förbjöds för att den var politisk. Den fick arbeta underjordiskt fram till legaliteten 1890. Emma Ihrer nämnde däremot inte att Guillaume-Schack hade organiserat stora arbeterskeförsamlingar mot inskränkningar av kvinnoarbetet, det vill säga mot särdrag för kvinnor. Ihrer hade själv varit

42. "Geschlechtssklaverei" eller "Klassensklaverei", "Schmutzkonkurrentin". 1. *Beilage zum Vorwärts* 25/9 1896; Braun 1901:482f; Zetkin var känd för detta sätt att skilja på förhållandet mellan kvinnor och män i olika klasser, Hunt 1996:64f.

43. 1. *Beilage zum Vorwärts* 25/9 1896.

verksam tillsammans med den adliga Gertrud Guillaume-Schack i mitten på 1880-talet, samt själv delat hennes kritiska åsikter om sÄrlagar. 1886 hade Guillaume-Schack som utlÄndska frÅn Schweiz landsfÄrvisats pÅ grund av sin politiska verksamhet och slagit sig ner i London. Emma Ihrer hade fÅtt bÄter fÄr sin. Senare hade Ihrer kommit pÅ kollisionskurs med Zetkin fÄr sin villighet att samarbeta med borgerliga kvinnor och var pÅ vÄg att manÄvreras bort frÅn inflytande i partiet. MÅnga tyska socialistiska kvinnor hade alltsÅ under 1880-talet varit skeptiska till sÄrlagar fÄr kvinnor, precis som Clara Zetkin dÅ varit.⁴⁴ Men nu var det slutet av 1890-talet och andra tongÅngar.

Lily Braun inledde den andra kvÄllsfÄrsamlingen med att smickra den internationella kongressen som ett steg framÅt fÄr den tyska kvinnorÄrelsen. Kanske kunde hon vara generÄsare pÅ hemmaplan, kanske ville hon fÅ gehÄr bland de kongressdeltagare som infunnit sig? Men hon upprepade sin attack pÅ de liberala kvinnorna i Storbritannien. Att dessa damer fÄrstod fÄga av kvinno- och arbetarfrÅgan visades enligt Braun just av att de var emot arbetarskyddslagstiftning fÄr kvinnor. De pÅstod att sÅdan lagstiftning begrÄnsade arbetande kvinnors frihet, vilket Braun inte hÄll med om. England var fÄr henne ett avskrÄckande exempel pÅ vad samarbete med borgerliga kunde leda till: skyddslagstiftning fÄr kvinnor kunde bli ifrÅgasatt.⁴⁵

Lily Braun fÄrklarade inte fÄr sin publik varfÄr hon ansÅg att skyddslagstiftningen enbart fÄr kvinnor var bra. Hon mÅste ha tyckt att det var sjÄlvklart, vilket visar pÅ att det uppstÅtt konsensus om lagen i hennes kretsar i Tyskland. Hon nÄmnde inte heller att nattarbetsfÄrbud och andra sÄrlagar fÄr kvinnor sedan lÄnge tillÄmpades i England.⁴⁶

Vid den sista sÄmlingen, en sÄndagsfÄrmiddag, var de borgerliga fruarna rikligt fÄretrÄdda, arbeterskorna var fÄrre. Ottilie Baader, en av de ledande inom den socialdemokratiska kvinnorÄrelsen, hÄll ett vÄlargumenterat tal. Hon betonade att sÄrlagar fÄr kvinnor var centrala fÄr socialdemokratisk po-

44. 1. *Beilage zum VorwÄrts* 25/9 1896 (och citerat ord); Braun 1901:471 prisar Gertrud Guillaume-Schack utan att nÄmna hennes motstÅnd mot nattarbetsfÄrbud fÄr kvinnor; Weiland 1983:134f, 278; Schmitt 1995a:24.

45. Braun-Gizycki 1896; *VorwÄrts* 27/9 1896.

46. *VorwÄrts* lÄr ha refererat detta mÄte, som Ägde rum pÅ fredagskvÄllen, varav den fÄrsta delen av referatet troligen i nÅgon av bilagorna 26/9 1896, som jag inte hittat; Zetkins tal, troligen hela, dock i *VorwÄrts* 27/9 1896 och dessutom i Braun-Gizycki 1896; "[...] Damen der bÄrgerlichen Gesellschaft [...] (7), Braun-Gizycki 1896; Braun 1901:478.

litik och angrep kvinnokongressen för att den undvikit att ta upp detta skydd för kvinnor, som berörde fem och en halv miljon arbeterskor. Dessa, som hade arbete att utföra både hemma och på fabriken, hade inte kraft över för att organisera sig fackligt eller politiskt. Såsom mödrar för den kommande generationen behövde de statligt beskydd. Kroppsligt förstörda kvinnor födde inte sunda barn. Det skydd som socialdemokraterna dittills hade fått igenom, bland annat nattarbetsförbudet, var långt ifrån tillräckligt eftersom barnadödligheten fortfarande var stor. Förutom nattarbetsförbudet ville Baader införa en betald moderskapsledighet, förbud mot att använda kvinnor i farliga arbeten i fabriker och en begränsning av den dagliga arbetstiden för kvinnor. En åtta timmars arbetsdag borde till en början införas enbart för kvinnor. Givetvis ville hon ha en förbättrad fabriksinspektion för att övervaka lagstiftningen.⁴⁷

Baader såg nattarbetsförbudet bara som en länk i en kedja av arbetarskyddslagar som behövde införas. Vissa av hennes krav handlade om lagar som inledningsvis skulle gälla kvinnor, som ett första steg, fram till att de kunde utsträckas till män. Andra krav handlade om speciella situationer i kvinnors liv, som graviditet och barnafödande. Det är i efterhand något oklart vilka lagar som Ottilie Baader ansåg borde spridas till alla arbetande och vilka som var menade att enbart gälla kvinnor även på längre sikt. Men hon argumenterade på ett sätt som gör det klart att hon ansåg att *alla* kvinnor var i behov av särskilda former av skydd som eventuellt blivande mödrar. Hon framställde det som om det bara varit socialdemokraterna som hade drivit igenom nattarbetsförbudet i riksdagen 1891, fast hon måste ha varit medveten om att de inte varit ensamma. Bakom förbudet låg även kejsarens socialpolitik och Berlinkonferensens rekommendation, vilket andra grupper i riksdagen slutit upp kring.

Tre viktiga funktioner hade den socialdemokratiska motkongressen med sina folkförsamlingar fyllt; den hade markerat ett avståndstagande från den borgerliga kongressen och de kvinnor där som ville samarbete, markerat tillhörighet till den socialistiska praktiken och ideologin samt framhållit de konkreta insatser för arbetarkvinnor som socialdemokrater var i färd med att genomföra.

47. Rubrik: "Der gesetzliche Schutz der Arbeiterinnen", 2. *Beilage zum Vorwärts* 29/9 1896; Ottilie Baader räknades i början av 1900-talet till de ledande inom sitt parti. Zeisler 1978:38; Schmitt 1995a:98ff.

De socialdemokratiska kvinnorna var inte negativa till de frågor den borgerliga vänsterflygeln tagit upp; de avvisade samarbete därför att de borgerliga inte kunde acceptera en total samhällsförändring, som eventuellt måste genomföras med våld. Under partidagarna i Gotha i oktober samma år poängterade Clara Zetkin återigen sitt avståndstagande från den borgerliga kvinnorörelsen och förfäktade vikten av en ”klar gränsdragning” mot den. Detta var långt ifrån åsikten bland alla socialdemokratiska aktiva kvinnor vid denna tid. Däremot fanns en enighet om vikten av ett arbetarskydd för kvinnor. Det var dessutom något som många borgerliga kvinnor i Tyskland redan var positiva till – och några år senare stod hela den borgerliga kvinnorörelsen enade bakom särskilda skyddslagar för kvinnor. Clara Zetkin visste att det var viktigare att ha det mäktiga socialdemokratiska partiet i ryggen än att gå i allians med en svag borgerlig kvinnorörelse och hon uttryckte sig klart om det:

Och det skulle vara dumt, om vi, som bakom oss har den kompakta makt som socialdemokratin skapat, skulle vilja ansluta oss till de borgerliga kvinnorna, bakom vilka det inte finns någon social maktkonstellation alls.⁴⁸

Zetkin handlade som en pragmatisk politiker fastän hon återopade principiella skäl för sitt ställningstagande. Hennes uttalande låter också förstå att partiets alla kvinnor inte ännu var riktigt överens om avståndstagandet. Zetkin talade för att övertyga de ännu inte helt införstådda, genom att säga att det vore oklokt att inte hålla med den starkare. Henrietta Fürth såg till exempel gärna ett samarbete med vissa borgerliga kvinnor, liksom Emma Ihrer och Lily Braun. Men klass gick alltid före kön för Clara Zetkin, och hon var partitrogen när det kom till kvinnopolitiska överväganden. Det är i skenet av detta som hennes tidigare nämnda omsvängning om nattarbetsförbudet måste förstås.⁴⁹ Hon blev den kvinna som länge bestämde den tyska socialdemokratiska kvinnorörelsens politik och hennes inflytande skulle komma att sprida den till andra länder. Och politiken bestämdes till mycket stor del av männen i partiet. Kvinnorna var politiskt underordnade i denna kraftigt

48. Berlin 1896:173; "Und es wäre töricht, wenn wir, hinter denen die kompakte soziale Macht der Sozialdemokratie steht, uns den bürgerlichen Frauen, hinter denen keine soziale Macht steht, anschliessen wollten", citat ur Sauer 1975:3 som hänvisar till "Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands [...] Gotha vom 11. bis 16. Oktober 1896"; Weiland 1983:108, 134, 278, 292; "Reinliche Scheidung", Schmitt 1995a:24 & 1995b:63ff; Hunt 1996:66.

49. Se kap 5 om Andra internationalen i denna bok.

mansdominerade rörelse där det fanns en stor skepsis till kvinnor, som fackligt aktiva och till och med som arbeterskor. År 1897 skulle fackligt aktiva mäns negativa attityder till lönearbetande kvinnor ventileras vid en märkligt sammansatt kongress i Zürich.

Det socialdemokratiska partiet i Tyskland ville två motsägelsefulla saker på samma gång: den ena huvudsakligen i teorin, den andra i praktiken. Partiet ville i teorin behandla kvinnor jämlikt; det fanns enligt denna princip ingen kvinnofråga på sikt inom arbetarklassen, inte i dess organisationer och inte mellan enskilda kvinnor och män ur arbetarklassen. Alla var lika goda och därmed lika jämlika inför kapitalismen. Detta var nästan en dogm. Mellan arbetarklassens män och kvinnor rådde – teoretiskt – harmoni. På en icke-ideologisk, mer praktiskt diskursiv nivå talades inom partiet ständigt om ”kvinnor” som en grupp, som hade bestämda karaktäristika: de ”konkurrerade” med män, de var svåra att organisera, de underbjöd mäns löner och höll nere den allmänna lönenivån, de borde ägna sig åt att vara goda mödrar och hustrur etc. Det var svårt för kvinnor att finna en ideologiskt logisk tråd inom socialismen som var förenlig med partiets praktiska politik och kvinnosynen hos arbetarklassens män.

Partiet var inställt på att inom det innevarande kapitalistiska systemet särbehandla kvinnor, gärna med lagens hjälp. Nattarbetsfrågan blev ett sådant fall. I slutet av 1880-talet och ännu i början av 1890-talet hade tyska socialdemokratiska kvinnor motsatt sig särlagar för kvinnor. Dessa protester hade tystnat. Det sades senare att dessa kvinnor stått ”under inflytande av förespråkare för en borgerlig kvinnorrättighetspolitik”.⁵⁰ Av de kvinnor som förblev aktiva och framträdande i det tyska socialdemokratiska partiet brydde sig några inte alls om kvinnofrågan, som Rosa Luxemburg, eller lät frågan bli vagt analyserad som i August Bebels inflytelserika bok *Kvinnan och socialismen*. Till de sistnämnda hörde Clara Zetkin, som i kvinnofrågan inte avvек från sina manliga partikamraters åsikter utan – tycks det – enkelt övergav sin egen analys om jämlikhet på arbetsmarknaden från år 1889. Från början av 1890-talet arbetade hon i kampanjform för särlagar och hämtade argument i kvinnors annorlunda biologi och i moderskapet. Detta formulerades i en serie

50. “[...] was much under the influence of the champions of bourgeois woman's rights.” *Reports to the First International Conference of Socialist Women ... 1907*:10, Callesens Samling ABBA; Schmitt 1995a & b.

artiklar i hennes tidskrift *Die Gleichheit*. Inom det tyska socialdemokratiska partiet hade principen om jämlikhet mellan kvinnor och män fått ge vika för diskurser och handlingar utifrån en syn på kvinnan som var präglad av hennes potentiella moderskap. Kvinnor som ville behålla politiska positioner fick ändra sin inställning och rätta in sig i ledet bakom männen.⁵¹

Borgerlighet, socialism och det undanfösta nattarbetsförbudet

Den formulering om nattarbetsförbudet för kvinnor, som börjat resas på internationella kvinnokongresser, nämligen att förorda skyddslagar för alla men inga speciella lagar för kvinnor, lyste med sin frånvaro i Berlin 1896. Inställningen skymtade eventuellt i Maria Montessoris inlägg men en betoning av motsättningarna mellan kvinnor och män tog överhanden i hennes analys. I Berlin 1896 saknades den socialistiska feminismens diskurs, den som ville ge arbetarskydd för alla, män som kvinnor. De vänsterradikala höll tyst och de tyska socialdemokratiska kvinnorna vände sig mot jämlikheten i samband med sin argumentering för ett nattarbetsförbud för kvinnor. De förra var ängsliga för en splittring inom sina egna led och ville även gärna etablera någon form av samarbete mellan alla organiserade kvinnor. De senare däremot ville profilera sig mot "borgerliga" kvinnor och ställa sig solidariskt sida vid sida med sina män. Socialdemokratiska kvinnor förde över mycket av debatten till att handla om kvinnan som moder och om de ofödda barnens behov. Kvinnan sågs ofta i sin funktion inom familjen. Moderligheten var även omhuldad inom majoriteten av den tyska kvinnorörelsen, liksom den så kallade samhällsmoderligheten.⁵²

Att det under kongressen 1896 hade handlat om att skapa en klar gränsdragning snarare än om sakfrågor, visas av att ett samarbete inte heller blev möjligt när de organiserade tyska borgerliga kvinnorna blev öppet positiva till skyddslagar för kvinnor under slutet av 1890-talet. En sådan tysk nationell konsensus för särslag i kvinnorörelsen hade uppnåtts redan omkring

51. *Die Gleichheit* 1891–1911; Henrietta Fürth (1861–1936) fortsatte att försvara ett samarbete. Weiland 1983:107f, även 113ff; Schmitt 1995a:43ff.

52. T ex Stoehr 1987; Taylor Allen 1985; Melander 1994.

år 1897/98, det vill säga bara några år efter Berlinkongressen. Till detta hade Jeanette Schwerin varit väsentligt bidragande. Hon hade en nära medarbetare, den unga Alice Salomon, som skulle föra denna uppfattning vidare ut på det internationella fältet.⁵³ Salomon och Clara Zetkin blev tyska taleskvinnor för sÄrlagar utanför sitt lands grÄnser och de bidrog till att lagstiftningen pÅ sikt blev internationellt spridd. FÖr om nattarbetsfÖrbudet knappast lÄngre var aktuellt som stridsfrÅga mellan kvinnor i Tyskland efter 1898, fortsatte det att diskuteras livligt pÅ internationella kongresser.

53. Braun 1901:472f; Weiland 1983:235ff; 247f; Schmitt 1995b:141.

(8) 1897: ”Arbetets frihet”

Fear of competition from women and reluctance to invest in organizing them led trade unionists to distinguish sharply between men and women when it came to legislation.

Alice Kessler-Harris, 1982

År 1897 är i Sverige bekant för den stora konst- och industriutställningen i Stockholm. I Bryssel hölls samma år en världsutställning med drygt sju och en halv miljoner besökare. Att lägga kongresser i anslutning till stora utställningar hade blivit vanligt. Två av de 23 officiella internationella kongresserna vid världsutställningen i Bryssel blev viktiga arenor för diskussioner om kvinnor, arbete och lagstiftning.¹ De fördes vid en feministisk kongress och en manskongress om arbetarskydd. Manskongressen var öppet diskuterande för eller emot en generell arbetarskyddslagstiftning. På den var ett skydd för kvinnor inte någon huvudfråga; det var för många en självklarhet. Kvinno-kongressen i Bryssel hade en negativ inställning till arbetarskydd överhuvudtaget och framhöll hur dåligt arbetarskyddslagstiftningen för kvinnor hade fungerat. Det var ett av den kongressens angelägna ämnen.

I Zürich samma år samlades den europeiska fackliga rörelsen – både socialistiska och katolska föreningar – för att i positiv anda diskutera en internationalisering av allmän arbetarskyddslagstiftning. På den kongressen kom att föras en mycket bredare debatt om kvinnors, och särskilt gifta kvinnors, rätt till lönearbete överhuvudtaget.

Vid dessa tre kongresser fördes diskussioner som alla återopade ”arbetets frihet” (*liberté du travail*). Frågan om detta begrepp var långt ifrån genusneutral. Meningsutbytena på kongresserna förvaltade en 1800-talsdiskussion

1. Bryssels världsutställning drog 1897 nästan 8 miljoner besökare. Den var öppen 10 maj till 8 november. 22 nationer deltog, från Sverige 9 personer. Schroeder-Godehus & Rasmussen 1992:128ff; Ekström 1994.

om "arbetets frihet". Det verkar som om uttrycket hade sina rötter i franska revolutionen och dess upphävande av skrårestriktionerna. Arbetets frihet infördes när skråtvånget upphörde. Då fick var och rätt att konkurrera med sina kunskaper utan att hindras av regler och examinationer, och därmed uppstod en fri konkurrens på en marknad.

Det fanns flera tolkningar av arbetets frihet. Vid kongresserna år 1897 kan man spåra några idealtypiska tolkningar, så som män såg på det. Två var liberala och två var socialistiska. De liberala stod ganska klart mot varandra medan de socialistiska förblev underförstådda. Kvinnor hade sina egna tolkningar av arbetets frihet, knutna till deras försök att få rätt till ekonomiskt oberoende. Kvinnors önskan var att komplettera de två moderna ideologierna, liberalism och socialism, med en jämlikhet mellan könen.

Liberala tolkningar

En enkel liberal tolkning av "arbetets frihet" satte egendomsrätten centralt. Egendomsinnehavaren, som kunde vara arbetsgivaren, ansågs genom sina initiativ vara den viktigaste drivkraften i samhället. Som sådan borde han ges frihet att se till sina egna intressen. Därmed skulle hans verksamheter enligt den kapitalistiska logiken ge andra människor arbetstillfällen. Den "osynliga handen" skulle ordna allt till samhällets bästa, om inte på kort så på lång sikt. Ingen arbetarskyddslagstiftning borde därför finnas. Men staten hade ändå vissa uppgifter. Vilka dessa borde vara skulle komma att debatteras även av dem som representerade näringslivet på manskongressen i Bryssel. Bara några få stod för idén om en simpel nattväktarstat. Louis Strauss från Antwerpen, medlem i Le conseil supérieur de l'industrie et du commerce, var i princip emot statlig reglering, när han framträdde på Le Congrès International de Législation du Travail (Internationella arbetarskyddskongressen) i september 1897. Hans argument var, att om man ersatte friheten för näringslivet med statlig byråkrati skulle det leda till statssocialism. Arbetarskyddslagstiftning och handelsprotektionistiska tullar, så som de hade införts i Tyskland, såg Strauss som två sidor av samma regleringspolitik. En sådan skulle leda till produktion av färre varor och ge högre priser och därmed lägre standard för alla. En krympande marknad och arbetslöshet skulle bli följderna. Arbetarnas välstånd var beroende av en blomstrande industri. Från början hade det varit

frihet, inte restriktioner, som legat bakom industrialiseringens framgångar. Ändå ville Louis Strauss ge staten tämligen stora uppgifter. Den borde ta ansvar för en obligatorisk skolgång för alla barn – Strauss ville inte se barn i fabrikena. Och han ville gärna att arbetare organiserade sig i fackförbund med vilka arbetsgivare kunde sluta bindande avtal. Staten skulle se till att sådana liksom andra avtal hölls.²

Den andra liberala tolkningen av ”arbetets frihet” fördes fram av akademiska nationalekonomer i Tyskland, de som kallats ”katedersocialister”. Enligt dessa hade industrialiseringsprocessen fått oförutsett negativa följder. Därför måste staten ingripa med lagstiftning för att individens frihet i arbetet skulle värnas. Staten borde axla ansvaret för att samhällsekonomin fungerade, på ett sådant sätt att ingen av dess medborgare for illa.

Båda riktningarna inom liberalismen hävdade att de försvarade ”friheten”, vilket visar att själva begreppet innehöll en politisk värdering, positivt laddad. Diskussionerna rörde begreppets definition. Vems frihet gällde det? Frihetens rötter söktes i franska revolutionen.³ Framför allt de välfärdsliberala återopade den friheten som sitt politiska arv. Begreppets nostalgivärde hade troligen återupplivats genom högtidlighållandet av hundraårsminnet av revolutionen, som inte låg långt tillbaka i tiden. För liberaler ingick ”frihet” i den verbala självförståelsen.

Ett allmänt arbetarskydd hade stöd av en majoritet på denna manskongress trots Strauss försvar för sin enkla – men inte helt okomplicerade – form av liberalism. De som samlats var nästan alla någon form av liberaler. Något tal om jämlikhet mellan könen hördes knappast. En överväldigande majoritet tyckte att kvinnor *borde* särbehandlas. Dagordningens punkter pekade mot statsingripanden på arbetarskyddsområdet och mot en internationalisering. Men en ideologisk träta utbröt kring tolkningen av arbetets frihet. Professor Lujo Brentano, München, en framträdande katedersocialist, försvarade regleringar av arbetsmarknaden mot Strauss angrepp. För Brentano var de starka, fredliga engelska fackföreningarna ett föredöme. Genom dem kunde arbetarna få inflytande. Och Brentano ville inte bli kallad för statssocialist. Han sade sig vara för frihet, den frihet som präglade de franska och belgiska

2. Bruxelles Sept 1897:621ff, XVII och XXXI.

3. Bruxelles Sept 1897:628 & 641ff.

konstitutionerna. För en sådan frihet var arbetarskyddslagstiftning en förutsättning. Arbetets frihet måste tolkas så, menade Brentano, att arbetaren fick en någorlunda stor frihet gentemot sin arbetsgivare. Försäljning av mänsklig arbetskraft gick inte att jämföra med annan försäljning. Arbetaren tvingades utsätta sin kropp för faror, kunde inte bestämma sin arbetsplats eller välja sina arbetskamrater. Arbetsgivaren bestämde hela hans personliga existens, också den utanför arbetsplatsen.⁴

Men det statliga skyddet borde, på ett annat sätt och av andra skäl än frihetens, omfatta kvinnor. Lujo Brentanos argument skiftade i den frågan från arbetarens frihet till nationens intresse. För dess skull borde staten särskilt skydda de svaga, till vilka kvinnor räknades. Underförstått låg här ett resonemang om kvinnor som mödrar, vilket hade utvecklats vid andra tillfällen och som skulle lyftas fram tydligt i Zürich samma år. Brentanos kvinnosyn delades av andra. Ordföranden för Brysselkongressen Hans von Berlepsch berömde de framsteg som gjorts i Tyskland, där kvinnoarbetet var begränsat till 11 timmar per dag, nattarbetet förbjöds och fyra veckors ledighet vid barnsönd var regel. Trots detta ökade kvinnornas antal i industrin, vilket enligt von Berlepsch visade att lagen inte inskränkte kvinnors möjlighet att få arbete.⁵ Anmärkningen om kvinnors ökande antal i lönearbetet får ses som ett implicit svar på den kritik som hävdade att nattarbetsförbudet och den kortare arbetsdagen skulle göra kvinnor till en mindre efterfrågad arbetskraft. von Berlepsch nämnde dock inte någon sådan kritik. Han framhöll istället att den allmänna opinionen i Tyskland var nöjd med särdrag för kvinnor. Professorn i industriell lagstiftning Paul Pic, Paris, ville utvidga skyddet av kvinnor till att gälla vid graviditet och beklagade att kvinnor ännu inte fick avlönad ledighet när de födde barn.⁶ Denna fråga ansåg ingen annan av de deltagande männen vara värd någon diskussion, trots att särbehandlingen av kvinnor underförstått grundades på deras roll som mödrar för kommande generationer av arbetare.

Två, men bara två, franska talare vid manskongressen i Bryssel 1897, advokaten Hubert Valleroux och liberalen Yves Guyot (nu chefredaktör för tidningen *Le Siècle*), var kritiska till särdrag för kvinnor. De talade utifrån

4. Bruxelles Sept 1897:626ff.

5. Bruxelles Sept 1897:615f.

6. Bruxelles Sept 1897:637ff; se även Pic 1909a och 1909b.

sin liberala syn på samhället, som de menade skulle fungera bäst utan några regleringar alls på arbetsmarknaden. Därför ville de inte begränsa vuxna kvinnors arbetstider. Yves Guyot påstod att ett flertal strejker bland kvinnor hade utbrutit när man i Frankrike infört nattarbetsförbudet. Guyot, som – vilket har framgått ovan – även engagerat sig starkt mot reglementeringen av prostitutionen och varit en välsedd deltagare på kvinnokongresser i Paris, ogillade nattarbetsförbudet eftersom kvinnor inte tillfrågats om de ville bli ”beskyddade”. Staten utnyttjade kvinnornas konstitutionella svaghet. Guyot angrep särskilt socialisterna; de hade redan 1868 krävt reglering av kvinnors arbete, eftersom kvinnor ansågs konkurrera med män. Socialisterna hade argumenterat utifrån moral och hygien, vilket Guyot tycktes mena var hyckleri. Det bör sägas att Guyot var emot absolut all reglering på arbetsmarknaden, även när det gällde barnarbete.⁷ Han gick därmed längre än näringslivsrepresentanten Strauss.

Båda riktningarna inom liberalismen, som representerades vid kongressen, menade sig företräda den verkliga friheten i arbetet. Kvinnor – och deras frihet – hade inte spelat någon nämnvärd roll i liberalernas argumentering.

Fackliga och socialistiska tolkningar

Den socialistiska tolkningen av arbetets frihet fanns i två former. I båda fallen innebar begreppet individens rätt till arbete, rätt att välja arbete samt rätt att förtjäna tillräckligt för att leva ett drägligt liv.

I den första socialistiska tolkningen innebar arbetets frihet ett statligt ägande av alla produktionsmedel och en rättvis fördelning mellan medborgarna av arbetstillfällen och resurser. I den modellen hade staten ett övergripande ansvar för all ekonomi. Det handlade om en planekonomi.

I den andra socialistiska tolkningen innebar arbetets frihet att alla människor (vilket de flesta tolkade som ”alla män”) själva skulle vara ”ägare” till produktionsmedlen via kooperativ, andra självstyrande företag eller till och med som egenföretagare. Staten fanns – liksom i den liberala tolkningen – främst som garant för ordning och för att kontrakt och regler följdes.⁸ Denna

7. Bruxelles Sept 1897:616ff & 643ff samt XIIIff; Seilhac 1898:20f & 27f; Guyot skrev förordet till Butler (eng 1896, 1898) 1900 och skrev själv boken *La Prostitution*.

8. Baudrillart 1865:52ff; Senchet 1903, bokens titel var *Liberté du Travail*.

tolkning låg ganska nära den välfärdssocialistiska samhällssynen.

Inom den socialistiska rörelsen i dess internationella tappning hade en konsensus utvecklats: kvinnor borde få lov att lönearbeta, även om detta (av många) ansågs mindre önskvärt om de var gifta. I jämförelse med män behövde kvinnor ett starkare lagligt skydd mot exploatering eftersom de var eller kunde bli mödrar och inte hade samma förmåga att organisera sig som män. Bakom denna socialistiska syn på kvinnoarbetet låg åsikten att det kapitalistiska samhällets uselhet bland annat visade sig i att gifta kvinnor var tvungna att lönearbeta. En arbetares lön borde räcka för att försörja en hel familj. Men eftersom det kapitalistiska samhället ännu var det man levde i, borde alla kvinnor tills vidare få lönearbeta. De socialistiska fackföreningarnas politik och hela den socialistiska argumentationen måste, förutom till sitt eget familjeförsörjarideal, ta hänsyn till de katolska fackföreningarnas kvinnosyn. Dessa, som stod starka i södra Europa, var emot gifta kvinnors arbete utanför hemmet. De så kallade socialkatolska såg skeptiskt även på ogifta kvinnors lönearbete om det inte gällde hushållsarbete inom en familj. De två delarna av den fackliga rörelsen, den katolska och den socialistiska, ansåg sig ha olika syn på kvinnors lönearbete och uppgifter. Men i grund och botten var kvinnosynen ganska likartad. Framtidsvisionen var gemensam: den äkta mannen borde kunna försörja sin hustru. Skillnaderna i praktiken var att rörelserna gav olika rekommendationer om arbetarskyddslagar och att socialisterna ansåg att alla kvinnor borde ha rätt att lönearbeta inom det innevarande systemet.

Dessa skillnader och likheter kom fram vid Der Internationale Kongress für Arbeiterschutz / The International Congress for Protective Labour legislation, den 23–28 augusti 1897 i Zürich. Där presenterade de schweiziska delegaterna Jean Sigg och Margarete Greulich ett förslag till arbetarskydd för kvinnor som liknade det socialisterna hade antagit vid Andra internationals kongress i Zürich 1893.⁹

Ett provocerande motförslag restes omedelbart. Carton de Wiart, delegat från det belgiska kristdemokratiska sociala arbetarpartiet, föreslog:

9. *Der Internationale Kongress für Arbeiterschutz in Zürich vom 23. bis 28. August 1897*. Amtlicher Bericht des Organisationskomitees. Zürich 1898:198–206, hädanefter = Zürich Aug 1897; Maier 1897:22.

Kvinnors arbete och framförallt gifta kvinnors arbete borde på sikt helt förbjudas i underjordiska gruvor, i dagbrott och inom storindustrin.¹⁰

Förslaget utlöste en hetsig principdiskussion. Fokus i debatten gled snabbt från en reglering av kvinnors lönearbete till ett yrkesförbud för gifta kvinnor. Nu handlade det om familjen. Dess framtid var hjärtefrågan för de socialkatolska debattörerna. Socialisterna svarade defensivt, och visade sina klivna känslor och oklara analys av kvinnors lönearbete i relation till deras roll i familjen. Båda sidor hävdade att fakta, rationalitet och vetenskap stod på deras sida.

De socialistiska kvinnornas uppgift i denna debatt, och därmed i den om särlagar för kvinnor, blev tydlig; de skulle – och ville – försvara *både* kvinnans rätt till ekonomiskt oberoende *och* hennes särskilda uppgifter inom familjen. De ansåg att ett nattarbetsförbud kunde hjälpa kvinnor att kombinera dessa. I den livliga debatten om kvinnors rätt till lönearbete begärde flera kvinnor ordet, på en kongress där kvinnor annars inte brukade yttra sig.

Men först talade Carton de Wiart. Han betonade kvinnans fysik. Hennes roll som mor krävde en kropp som inte var utsliten av industriarbete. Men konsekvensen av att kvinnan arbetade utanför hemmet var inte bara att de kommande barnen utsattes för fara. Det fick till resultat att familjen upplöstes och samhällets struktur underminerades. Om hans varning inte hörsmades skulle ”dekadensen” snart vara ett faktum.¹¹

En annan talare från den katolska sidan underströk att ”familjen var som en stat i miniatyr i vilken inrikesministern hade ett annat ansvarsområde än utrikesministern”.¹² Detta bildspråk gjorde klart att familjeansvaret borde uppdelas i det privata och det offentliga, den lilla världen och den stora; en vanlig uppfattning i konstruktioner av en kvinnlig och en manlig sfär.¹³ Metaforen pekar på att dessa två sfärer var skilda åt men beroende av varandra. Den kunde därtill användas åt båda hållen; familjen kunde ses som en liten stat och staten/nationen som en stor familj. Upplösningen av familjen blev

10. "Die Frauenarbeit, namentlich die Arbeit verheirateter Frauen in Bergwerken, Steinbrüchen und in der Grossindustrie, soll allmählich abgeschafft werden." Zürich Aug 1897:206.

11. Enligt några franska delegater var de Wiarts proposition enbart ställd för att betona skillnaderna mellan katoliker och socialister. *Musée Social Bulletin* 1897:419 not 1 & 421.

12. "[...] die Familie ist ein Abbild des Staates im Kleinen, auch dort muss der Minister des Innern etwas anderes thun als der des Aeussern." Maier 1897:24.

13. Landes 1998.

dotsamma som samhällets undergång i denna symboliska tolkning.

Socialdemokrater som Lily Braun, Clara Zetkin och August Bebel försvarade kvinnornas rätt att arbeta, speciellt i industriarbete. De underströk sin framstegstro. De var övertygade om att det betalda kvinnoarbetet kommit för att stanna. Lily Braun svarade på attacken mot kvinnors lönearbete med att "en kvinna inte först och främst är en kvinna liksom en man inte i främsta rummet är en man utan de är båda mänskliga varelser". En kvinna kunde bara hävda sin rätt som människa om hon var ekonomiskt oberoende. Att förbjuda kvinnor att lönearbeta skulle leda till prostitution och öka antalet barn som föddes utom äktenskapet. Just för att rädda familjen borde gifta kvinnor ha rätt att arbeta. Men de borde vara skyddade av speciella lagar i industrin.¹⁴

Clara Zetkin argumenterade på ett annat sätt. Hon ville att arbetarklasskvinnan skulle få egen erfarenhet av kapitalistisk exploatering. Det skulle göra henne mer medveten om sin klassposition än en kvinna som inte var något annat än en hemmafru (*Nichts-als-Hausfrau*). Liksom Braun framhöll hon att ett lyckligt familjeliv krävde en ekonomiskt oberoende kvinna. Men socialdemokraterna kämpade *inte* för en mekanisk jämlighet mellan kvinnor och män, betonade Zetkin, utan för en harmonisk individuell utveckling av kvinnor som hustrur och mödrar. Hon gick därmed i viss mån de socialkattolska talarna till mötes genom att ta ifrån dem ensamrätten att tala om familjens inre förhållanden. Hustrun var mannens andra hälft. Denna köns komplementaritet skulle, menade Zetkin, komma fram ännu tydligare om kvinnan var ekonomiskt oberoende.¹⁵ De socialdemokratiska kvinnorna följde alltså partilinjens i sina inlägg: de var positiva till särlagar. De hade understrukt att arbetarfamiljerna vann på att kvinnor var ekonomiskt oberoende. Braun betonade kvinnan som människa medan Zetkin främst såg henne som hustru och mor.

En verbal slutduell utspelades mellan ledarna för de två mot varandra stående riktningarna, Leopold Decurtins och August Bebel. Decurtins försvarade åsikten att kvinnan främst borde arbeta som mor i sitt hem. Han använde

14. "Die Frau ist doch nicht in erster Linie Frau, wie der Mann nicht in erster Linie Mann ist, sondern Mensch, und hat die Berechtigung, als Mensch zu leben. Das könne sie jedoch nur dann, wenn sie ökonomisch selbständig ist." (207) Zürich Aug 1897:207f.

15. Zürich Aug 1897:210ff.

många argument, från både naturvetenskap och sociologi, tills han slutligen hamnade i Friedrich Engels bok om villkoren för arbetarklassen i England och i Karl Marx *Kapitalet* för att med dessa böcker belägga sina slutsatser om industriarbetets hot mot familjen. Den kristna familjen måste förbli varje sunt samhälles minsta byggsten: jämlikhet mellan man och kvinna var tecknet på en döende kultur.¹⁶

Clara Zetkin och Lily Braun hade betonat att det var viktigt för familjen att kvinnan var ekonomiskt oberoende. Det var tydligt att det var i fråga om familjen som socialisterna kände sig ifrågasatta. De behövde förtydliga sig. August Bebel yttrade inte ett ord till försvar för kvinnans ekonomiska oberoende. Ledaren för den tyska socialdemokratin har ett gott rykte som kvinnornas talesman genom sin bok *Kvinnan och socialismen*. I Zürich levde han inte riktigt upp till detta. Han nämnde inte några fördelar som kvinnors lönearbete förde med sig. Hans tal blev istället en balansgång mellan de skilda åsikter som han visste existerade inom hans eget parti och bland fackligt aktiva, på samma gång som han försökte säga emot de socialkatolska. Resultatet blev att Bebel försvarade familjen så som katolikerna tycktes vilja ha den. Socialister, menade Bebel, var inte ute efter att förstöra familjen. Han beklagade att miljoner gifta kvinnor behövde arbeta utanför sina hem, vilket fick dem att försumma sina familjeplikter. Men, löd hans motargument – att förbjuda dem att lönearbeta vore inte att förbättra deras och familjernas villkor. De behövde inkomsten. Bebel kallade sina motståndare för småborgerliga bakåsträvar. Socialisterna rörde sig framåt och skulle förändra det kapitalistiska samhället till dess högre stadium, det socialistiska samhället.¹⁷ Hur det skulle bli med gifta kvinnors lönearbete i ett sådant idealiserat framtida samhälle lät han vara osagt. Men den som ville kunde dra slutsatsen att i ett sådant gott samhälle skulle en mans lön räcka till för att försörja hustru och barn.

Efter den utdragna debatten om familjen återstod ingen tid att kritiskt granska förslaget om en skyddslagstiftning. Kraven på särlagar för kvinnor godkändes utan diskussion. Efter idén om att hindra gifta kvinnor från allt lönearbete, bör förslaget att alla kvinnor skulle ”beskyddas” ha framstått som anspråkslöst och förståndigt.

16. Zürich Aug 1897:215ff.

17. Zürich Aug 1897:217ff; jfr Bebel 1883.

Kongressen antog alltså en resolution, som ville införa ett omfattande arbetarskydd för kvinnor, i stora och små industrier, på verkstäder, inom handel, transport och kommunikationer, liksom inom så kallat hemindustriellt arbete, lönearbete utfört i hemmet. Delegerarna enades om att försöka införa en maximal arbetsdag för kvinnor på 8 timmar och en 44 timmars vecka, fria lördagseftermiddagar och en obruten helgvila på 42 timmar. De krävde åtta veckors ledighet vid barnsbörd med statligt garanterad betalning samt lika lön för lika arbete. Kraven var desamma som föreslagits i början av diskussionen. I en senare resolution krävdes dessutom ett nattarbetsförbud. I princip bad kongressen då om nattarbetsförbud för både män och kvinnor,¹⁸ vilket grep tillbaka på den formulering av nattarbetsförbudet, som tagits 1889 i Paris. Om möjligt skulle förbudet omfatta också män men om inte det gick, borde kvinnor skyddas först. Jämlikhetskravet levde kvar parallellt men undanskymt.

Feministiska tolkningar

Det går att finna en feministisk inställning till begreppet arbetets frihet. Också den var delad mellan två synsätt. Det ena kan ses som liberalt och det andra som socialistiskt, även om det är svårt att inränga dem direkt under dessa ideologiers syn på kvinnors lönearbete. Feminister av båda slagen försökte komma med i den debatt om medborgerliga rättigheter som fördes utifrån begreppet, men fick mest diskutera med varandra. Den feministiska ideologi, som kom till uttryck på de internationella kongresserna, ville få till stånd en lika behandling av kvinnor och män. Ramen för denna lika behandling kunde se olika ut.

Den ena av feminismens två riktningar anslöt sig till de ytterlighetsliberaler som inte ville ha någon reglering alls av arbetsmarknaden. Den fanns starkt representerad på Le Congrès Féministe International de Bruxelles, vilken hölls den 4–7 augusti 1897. Detta var för övrigt den första *feministiska* kongress som accepterats som officiell utställningskongress. Inom det franska språkområdet hade "feminist" blivit ett etablerat begrepp.

Kongressens arrangör, juristen Marie Popelin, ansåg efteråt att kongressen varit positiv till "en fri arbetsmarknad och [kvinnors] tillträde till alla

18. Med 165 röster mot 98. Zürich Aug 1897:98, 198ff, 227ff.

professioner” som det enda sättet att komma tillrätta med ”feminismens två brännande frågor”, fattigdom och prostitution. Popelin summerade att kongressens ståndpunkt varit att lagar som sades vara skyddslagar egentligen var förtryckslagar.¹⁹ Även om inga resolutioner hade tagits var hennes summering i stort sett riktig. Men avvikande röster hade hörts.

Under en session om arbete var ”frihet” och ”arbetets frihet” återkommande honnörsord. De användes för att understryka att kvinnor skulle ha samma rättigheter som män. ”Ekonomiskt oberoende” framfördes gång på gång som positivt. Att ett ekonomiskt oberoende skulle vara förknippat med samma rättigheter som männens var inte någon självklarhet, som Braun och Zetkin visat i Zürich. Men vid denna kongress uttrycktes det så. Medvetenheten om att det inte räckte med ett politiskt medborgarskap utan att kvinnor även behövde ett ekonomiskt medborgarskap för att hävda sin ställning, återfanns hos flera talare. Lika behandling, ingen reglering, var krav som ställdes i jämlikhetens tecken.²⁰

Endast få talare gick in på det konkreta försörjningsproblemet. Här lyfts de fram eftersom de framförde det socialistiskt feministiska kravet på jämlikhet. Redaktören för *Le Journal des Femmes*, Maria Martin, talade under rubriken ”Arbetets frihet”. Hon lyfte fram sin socialistiska samhällsanalys, där tyngdpunkten låg på arbetarklassens kvinnor och deras villkor. Hon menade att kvinnors bättre utbildning hade resulterat i

feminism, dvs nödvändigheten för kvinnan av att skapa sig en oberoende ställning och vara förberedd på en kamp för livet på samma villkor som män.

Maria Martin gav sin definition av ”feminism” med ekonomiskt oberoende, självständighet och jämlikhet främst. Feminismen var för henne en följd av samhällsutvecklingen. Men den positiva utvecklingen hindrades när man införde särlagar för kvinnor, som det franska nattarbetsförbudet från 1892. Då ökade istället förtrycket av kvinnor. Män tjänade på ett sådant förbud.

19. "[...] l'opinion générale du Congrès s'est prononcée en faveur de la liberté du travail et de l'accès à toutes les professions: la limitation et la réglementation ayant produit les résultats désastreux de misère et de prostitution, qui sont les deux questions brûlantes de féminisme", Bruxelles Aug 1897: III.

20. Detta framhölls i beskrivningen av kongressen även av Potonié-Pierre 1897.

Sådana konsekvenser fick de lagar som skulle skydda kvinnor. Det var arbetet som skyddades till förmån för män. Skyddet av kvinnor var inget annat än förtryck.²¹

Även Marya Chéliga från Paris framhöll att manliga arbetsskamrater inte var solidariska när de lät inskränka arbetets frihet för kvinnor. Som god socialist betonade hon inte ytterligare motsättningarna mellan män och kvinnor inom arbetarklassen utan uppehöll sig vid hur arbetsgivare och förmän utnyttjade kvinnor som arbetskraft. Och hon lyfte fram det sexuella förtrycket i arbetslivet likaväl som det ekonomiska och menade att de hängde ihop. Chéliga såg feminister som klasslösa och hoppades att ett samarbete mellan kvinnor från alla klasser skulle göra slut på det förtryck som män utsatte kvinnor för. Hon kunde till och med tänka sig ett feministiskt parti. Men hon bedömde samtidigt kvinnor efter deras klasstillhörighet; den ena gruppen var offer medan den andra var handlingskapabel. Som socialist talade hon i termer av klassförtryck. Och hon hoppades på överklasskvinnor som organisatörer av kvinnor från underklassen.²² Hennes vision om ett ledande avant-garde av kvinnor låg inte långt från det som under denna tid höll på att förverkligas bland män inom socialismen, där män från medelklass och överklass solidariserade sig med arbetarklassen och i många fall blev dess ledare.

Marya Chéligas syn på feminismen och arbetarklassens kvinnor var inte bara en vision om att leda uppifrån. Den feministiska rörelsen (eller partiet!) skulle hämta ny styrka genom ett engagemang för kvinnor i arbetarklassen.²³ Utan förankring hos breda skaror av arbetande kvinnor skulle feminismen inte ha någon framtid annat än som en exklusiv överklassideologi. I mycket kan Chéligas tal ses som ett försök att applicera socialismens tankevärld på kvinnors underordning. Liksom arbetare borde förena sig, borde alla kvinnor förena sig.

21. Rubriken var "Liberté du travail". "[...] la question féministe [...]" (56), "[...] le féminisme, c'est-à-dire la nécessité pour la femme de se faire une position indépendante et d'être préparée pour la lutte de la vie comme le sont les hommes." (56), "[...] la femme au foyer [...]" (57), "Voilà les résultats des lois pour la 'protection du travail des femmes'. Le travail, en effect, est protégé pour le réserver aux hommes, mais la protection de la femme n'est que de l'oppression." (58) Bruxelles Aug 1897:56ff.

22. Rubriken var "L'indépendance économique de la femme". Chéliga-Loévy kallades i detta protokoll bara Chéliga. "[...] la liberté du travail [...]" (62) "Je pense qu'il est possible de créer un parti féministe" (63), "[...] les classes dirigeantes [...]" (64), Bruxelles Aug 1897:60ff. [UW:] Chéliga uttrycker sig vagt, men förmodligen menar hon både sexuella övergrepp och andra sexuella trakasserier från förmän och andra män.

23. Bruxelles Aug 1897:64.

Vid denna kongress var det fransyskorna som förde fram kravet på samma arbetarskydd för alla, män som kvinnor, mitt i en församling av liberala feminister som inte alls tyckte om detta. Kravet hade också ställts av socialisterna Paule Minck och Eugénie Potonié-Pierre.²⁴ De franska socialistiska feministerna gjorde sitt bästa för att sprida sin uppfattning internationellt, även på kongresser där deras åsikter inte var uppskattade.

Sammantaget kan sägas att de flesta av de i Bryssel församlade feministerna ville se ett liberalt samhälle med få statliga ingripanden. Jämlikheten var huvudsak, tillsammans med det ekonomiska oberoendet. Familjen stod inte i fokus för diskussioner om lönearbetet. Vi har sett skillnaderna mellan liberala och socialistiska feminister. Det fanns likheter. Den viktigaste var att kräva likhet inför lagen. Dessutom hade alla feminister en syn på kvinnan som biologiskt annorlunda mannen. De återopade aldrig en biologisk likhet för sitt krav på att bli lika behandlade. Jämlikhet var inte detsamma som likhet. Många feminister menade dessutom att den gifta kvinnan hade speciella uppgifter. Men detta resulterade *inte* i att feminister kunde acceptera en särslagstiftning. Kvinnans lagliga frihet att arbeta skulle vara densamma som mannens. Hur den friheten sedan utnyttjades blev vars och ens ensak.

Motvind för socialistiska feminister

De socialistiska feministerna arbetade som nämnts i kraftig motvind för att hävda sin form av lika behandling med män och en arbetarskyddslagstiftning lika för alla. De var inte särskilt uppskattade av liberala feminister. Och deras jämlikhetskrav var inte uppskattat av socialister, av vilka de helst ville bli accepterade.

Ett socialistiskt avståndstagande från feminismen i dess socialistiska form hade kommit till uttryck på den fackliga kongressen i Zürich 1897. En enda kvinna, fransyskan Marie Bonneval, ifrågasatte där kongressens rekommendation att nattarbetsförbudet för kvinnor skulle accepteras och internationaliseras. Marie Bonneval deltog i Zürich som facklig representant för en lärarförening hon själv hade grundat. Hon hade gått i exil och verkat som privatlärare i Istanbul under 1870-talet efter att hon fått yrkesförbud i

24. Bruxelles Aug 1897 & Lacour 1897.

sitt hemland på grund av sitt ställningstagande mot religionsundervisning i skolan. Hon var fritänkare och sekreterare i La ligue française pour le droit des femmes. Under manskongressen i Zürich hade Marie Bonnevial vågat hävda kvinnors rätt till arbete på samma villkor som män. Detta gav henne den tvivelaktiga äran att – av några landsmän – bli utnämnd till den enda som hade "hållit den feministiska fanan högt". Zetkin och Braun hade inte framfört feministiska krav även om de ville se kvinnor som ekonomiskt oberoende. De hade inte hävdat likhet inför lagen, tvärtom. Bonneivial däremot framförde vid två tillfällen att det inte borde göras skillnad på vuxna män och kvinnor när det gällde arbetarskyddslagstiftning. Båda könen behövde beskyddas. Hon talade emot alla former av begränsning av enbart kvinnors rätt till arbete.²⁵

Bonnevials två inlägg har varit svåra att rekonstruera eftersom de endast finns kvar som summeringar eller rapporter i andra hand. I det tryckta officiella protokollet ansågs hennes inlägg av mindre vikt än Lily Brauns och Clara Zetkins, vars tal återgavs ordagrant. I en inofficiell fransk rapport, skriven av deltagare från Musée Social i Paris, står att läsa att Marie Bonneivial talade "i allmänna ordalag om kvinnors arbete och kvinnoemancipationen". Den officiella tyska rapporten berättade ens knappt så mycket, men anmärkte att hon hade talat till förmån för en internationell koalition av arbetande kvinnor. Efter Bonnevials andra inlägg i plenum kommenterade ordföranden Leopold Decurtins – och hans sarkasm märks klart – att endast hans ridderlighet hade hindrat honom från att avbryta henne långt tidigare. Också kvinnor måste lära sig att hålla tiden, tillade han tillrättavisande, nu när de hade blivit emanciperade. Bonneivial hade fått tio minuter på sig för att argumentera för sin impopulära ståndpunkt och hade tydligen överskridit dem. Hennes tal summerades på endast fyra rader. Precis lika många rader ägnades att föreviga Decurtins snorkiga anmärkning.²⁶

Marie Bonnevials landsmän kallade hennes krav för "feministiska" och hon definierade säkert gärna sig själv som feminist. Hon hade varit aktiv på de två internationella feministkongresserna i Paris 1892 och 1896. Båda hade antagit resolutioner *mot* arbetarskyddslagar för endast kvinnor och förordat

25. "[...] tient le drapeau des revendications féministes" (404), så beskrevs Bonnevials inlägg i en rapport i tidskriften *Musée Social Bulletin* 1897; Zürich Aug 1897:220.

26. *Musée Social Bulletin* 1897:404, 406, 417, 424; Zürich Aug 1897:220f.

sådana för både män och kvinnor. I Zürich var Bonneval ensam om att resa det socialistiskt feministiska kravet på jämlik behandling.

Min granskning av diskussionen på kongressen i Zürich stöder den analys som Sabine Schmitt gjort om de tyska förhållandena. Socialistiska kvinnor blev mer eller mindre pressade att acceptera nattarbetsförbudet och andra sär-lagar för kvinnor i en delikat situation. De balanserade mellan kritik från sina egna partikamrater för att de konkurrerade om jobben och var dåliga mödrar och den katolska fackliga rörelsens kritik av att kvinnors överhuvudtaget lönearbetade utanför hemmet. Socialismen fick ta hänsyn till den katolska familjesynen i sina krav på arbetsmarknadspolitiken. Och det är dessutom uppenbart att den katolska synen på kvinnan inte var främmande för många fackligt engagerade socialistiska män. Denna kvinno-syn gällde inte bara i Tyskland utan var tongivande i många andra länders socialistiska partier under uppbyggnad, inte minst i Frankrike där arvet efter Proudhons kvinno-syn hölls levande. Utan att egentligen nämna "arbetets frihet" hade kongressen i Zürich beslutat om olika villkor för lönearbetet för kvinnor och män. Marie Bonneval hade där talat för döva öron.

Arbetets frihet för kvinnor tycktes som en illusion. Allt fler kvinnor hade börjat sätta sin tro till att det politiska medborgarskapet skulle kunna göra slut på deras underordning. Förhoppningen var att rösträtt skulle vara nyckeln till jämlikhet, leda till andra rättigheter och lösa hela kvinnofrågan.

Vid kvinnokongressen i Bryssel framträdde en feminist från Holland, som ville varna för en övertro på denna nya vurm för det politiska medborgarskapet. Hon hette Wilhelmina Drucker och var socialist och journalist från Amsterdam. För henne var rätten att lönearbeta på samma villkor som män det viktigaste för kvinnoemancipationen. Drucker kopplade ihop rösträtten med rätten till arbete men betvivlade att den ena rätten skulle leda till den andra. Hon menade att det skulle vara svårare att få ekonomiskt medborgarskap för kvinnor än att få ett politiskt:

Kvinnans fullständiga emancipation beror på två saker: inom politiken på rösträtten och inom det sociala på lönearbete. Dessa två områden som är viktiga för kvinnans frihet har sina motståndare, men det första området har färre motståndare än det senare.²⁷

27. "L'affranchissement total de la femme dépend de deux choses: sur le terrain politique, du suff-

Wilhelmina Drucker hade haft en fattig uppväxt som utomäktenskapligt barn. Hon hade själv tidvis fått försörja sig som sömmerska. Genom en märklig livshistoria, i vilken bland annat en nyckelroman hon publicerade som medelålders spelar en central roll, hade hon fått del i arvet efter sin rike far och sent i livet blivit ekonomiskt oberoende. Hennes egen erfarenhet av vad armod betydde och vad pengar kunde förändra, bidrog kanske till hennes analys i kombination med hennes reformistiska socialism.²⁸

Druckers övertygelse om att rösträtt skulle vara lättare för kvinnor att få än rätten till lika arbete var en ovanlig tanke i en tid när ingen europeisk kvinna hade rösträtt. Hon underströk att kvinnors frihet att lönearbeta accepterades lika lite av "massan" som av män med makt. Drucker gjorde en radikal analys av det manliga motståndet mot kvinnors arbete, i vilken hon betonade att viss makt bestod av att kunna tillgodogöra sig andras arbete utan att ens betala för det:

Vi måste förstå, att kvinnors rösträtt inte berör mannens ekonomiska intresen. Det gör däremot lönearbetet. Den som har hand om inkomsterna, om pengarna, den har makten; mannen inser detta mer av ren instinkt än förnuftsmässigt. Han inser det tillräckligt väl för att han inte ska önska att kvinnan kommer in på det område han ser som sitt. Och för sin egen personliga del har han fullkomligt rätt. För samtidigt som han själv alltid får betalt för sitt arbete – visserligen mer eller mindre bra men ändå betalt – så kan han själv utnyttja en arbetskraft, som han inte behöver avlöna. Det ger honom dubbel förtjänst.²⁹

Wilhelmina Druckers analys leder tankarna bland annat till den moderna amerikanska ekonomen Heidi Hartmanns klassiska artikel från slutet av 1970-talet, som visade hur män i alla klasser tjänade på att kvinnors arbete förblev segregerat och uppdelat i dels lägre betalt lönearbete, dels obetalt arbete i

rage des femmes; sur le terrain social, du travail payé. Ces deux points essentiel de la liberté des femmes ont leurs adversaires, mais le premier beaucoup moins que le dernier." Bruxelles Aug 1897:70.

28. Om Druckers liv, Everard 1998; Everard & Aerts 1999.

29. "C'est à comprendre; le suffrage de la femme n'atteint pas les intérêts pécuniaires de l'homme; le travail payé, au contraire. Qui tient la bourse, est le maître; l'homme, par instinct plus que par calcul, le comprend assez bien et ne veut pas que la femme entre dans le domaine qu'il s'est réservé. A son point de vue personnel, il a tout à fait raison; parce qu'en même temps qu'il voit payer toujours son travail – plus ou moins bon, c'est vrai – il tient à sa disposition un autre travail, qu'il n'a pas besoin de récompenser. C'est un double profit." Bruxelles Aug 1897:71.

hemmet.³⁰ Vi kan läsa in en strukturell analys i Druckers förklaring när hon påstod att män inte handlade ”förnuftsmässigt” utan ”mer av ren instinkt”. Hon såg män som omedvetet styrda av de normer som omgav dem. Det vill säga: den orättvisa genusarbetsdelningen och lönediskrimineringen handlade inte om en överlagd konspiration från mäns sida, inte om personlig elakhet eller ond vilja, utan om att de var fångade i samhällets strukturer.

Gamla radikala kvinnosakskvinnor som amerikanskan Elizabeth Cady Stanton hade vid denna tid också börjat tvivla på att rösträtten skulle vara tillräcklig – hon som tidigare sett den som det centrala, mest radikala kravet. Kanske kan man se denna förändring i vissa kvinnors förståelse av verkligheten som en insikt om vad som hände på arbetsplatserna när kvinnor i ökande antal kom ut i lönearbete.

Wilhelmina Drucker hade en historisk förförståelse av kvinnoarbetet bakom sin framtidspessimism. Liksom författarna till många kvinnohistoriska verk som publicerats under 1900-talet, betonade hon att *kvinnor alltid arbetat*, inte bara i obetalt utan också i betalt arbete. Dessutom hade de tidigare utfört mer kvalificerat arbete än de tilläts göra i slutet av 1800-talet. De hindrades nu av den lagstiftning som hade införts.³¹

På de tre kongresserna 1897 blev tendenser till en konstruktion av en kvinnlighet i arbetslivet allt ivrigare, allt självklarare och allt framgångsrikare i de två mansdominerade församlingarna: olika kön skulle lyda under olika lagar. Kvinnor som var motståndare till detta lät allt mer uppgivna, några förtvivlade. Arbetets frihet gällde inte för kvinnor – varken enligt de liberala eller de socialistiska analyser, som gjordes av män. De diskuterade arbetets frihet som om den endast berörde deras eget kön. Kvinnor skulle särbehandlas och beskyddas av lagar när de gick ut på arbetsmarknaden.

Det socialistiskt feministiska kravet på ett jämlikt arbetarskydd för alla hade hörts, om än svagt, på kvinnokongressen i Bryssel, den hade inte haft en enda företrädare på manskongressen i samma stad och bara en enda avvikande

30. Hartmann (1979) 1981. Många andra forskare har i det sena 1900-talet gjort liknande analyser.

31. Bruxelles Aug 1897:70ff; DuBois 1981:182f.

röst hade höjts för den i Zürich. Både socialisterna på Zürichkongressen och företrädarna för borgerliga ideologier på manskongressen i Bryssel ville skydda kvinnor i arbetet men utan att förbjuda dem att lönearbeta. En genusarbetsdelning blev härmed konstruerad.

(9) Paris 1900: Jämlikhet eller skydd för modern?

No interest can be more fundamental than that at once expressed and awakened by the questions: What is the relation of one-half of the race to the other half? to the whole? What is its part in the development of the whole and in the work of the world? As no questions can be more fundamental than these, so none has been more persistently asked; and it must be added that none has received more answers or more contradictory ones.

May Wright Sewall, 1894

L'Exposition Universelle i Paris år 1900 blev den största av 1800- och 1900-talens alla världsutställningar. Dess geografiska utsträckning omfattade centrala Paris från Place de la Concorde och Champs-Élysées till Marsfältet med Eiffeltornet.¹

I Frankrike hade den extrema högern och vänstern varit på kollisionkurs under 1890-talet. Under sommaren 1900 tycktes harmonin ha inträtt. Världsutställningen drog stora skaror till Paris. ”Frankrike, som blivit sjukt av politiken, gick till världsutställningen som till en hälsokur”, lär en utländsk observatör ha sagt. Den republikanska styrelseformen var etablerad och sociala reformer skulle genomföras under den kommande tioårsperioden.²

Mycket av världsutställningen sades gå i kvinnlighetens tecken. En ny kvinnlighet höll på att formuleras. Kvinnan med stort K var en viktig symbol och hennes betydelse lika paradoxal som kombinationen internationalism/nationalism. Den stora entréportalen till utställningen pryddes av en jättelik kvinnostaty, klädd i blus och påfågelsblå kjol. Den nya konsten, *art nouveau*, dominerade. Den presenterades främst i heminredningar, i form av möbler, tapetmönster och tyger, men också bland annat i byggnader och i Paris nya tunnelbana, métro. Utställningen ville rikta sig till verklighetens kvinnor och förde fram en bild av kvinnan i det nya industrisamhället som en ak-

1. Utställningen pågick 14 april–12 november 1900. Nybyggda var les Grand et Petit Palais samt Alexanderbron. Ett område i Bois de Vincennes var avdelat för automobilismen. Schroeder-Gudehus & Rasmussen 1992:132.

2. Stone 1985:71–98; Marchand 1993:168; Bennett m fl 1994:27.

tiv kultur- och konstintresserad konsument. Hon skulle skapa efterfrågan på marknaden.³

Under inflytande av kvinnopaviljongen på världsutställningen i Chicago 1893 fick kvinnorna sitt Kvinnopalats, le Palais de la Femme. Det sades utstråla en elegans och finess som passade kvinnor. Det hade en pampig entréhall och verandor i två våningar med servering, där ensamma damer togs väl om hand. En ultramodern elektrisk hiss gick upp till andra våningen där en teaterlokal var inredd för uppvisningar, konserter och levande tablåer ur kända kvinnors liv. I källaretaget kunde kvinnor fräscha upp sig och vila ut, i klubblokaler högre upp kunde de sköta sin korrespondens eller läsa i biblioteket. På torsdagar och söndagar kunde föräldrar lämna in sina barn för passning. Även män hade tillträde till huset.⁴

Synen på kvinnan var motsägelsefull. Socialdarwinismens utvecklingsoptimism genomsyrade människo- och vetenskapssynen, liksom synen på skillnader mellan kvinnor och män. Kvinnors underordning återkom i en nykonstruktion av kvinnligheten. Inte sällan skrevs tidningsartiklar i linje med äldre föreställningar om kvinnor som annorlunda, ofta med tillägget ”och bättre”, än män. I Kvinnopalatset betonades hemarbete och särart. Medvetenheten om och därmed konstruktionen av en Ny Kvinna var samtidigt stor. Hon diskuterades som något nytt, om än som Mor, som Husmor, som Fredsstiftare, som Uppfostrare och Moraliskt föredöme. Kvinnan skulle vara konsumenten och mannen producenten. Kvinnan var privatlivets medelpunkt, mannen politikens, krigets och handelns. Kvinnan skulle förbättra samhället men sågs sällan som mannens jämlike. Och det gick inte längre att undvika att ta ställning till att det fanns kvinnor som ställde krav på utvidgade möjligheter och rättigheter.

”Kongresserna är utställningar av idéer”, formulerade sig den franska republikens president Emile Loubet i talet vid invigningen av kongresspalatset, le Palais de l'Économie sociale et des Congrès. Huset återspeglade kongressernas status. Byggnaden sträckte sig längs med floden Seine. Ett hundra meter långt galleri med fönster mot vattnet gav utsikt över stora delar av utställ-

3. *La Grande Revue de l'Exposition* 1900:45ff; 63ff; Ekström 1991; Aimone & Olmo 1993:35; Bennett m fl 1994:20ff.

4. Allemane 1892:277f; "l'art de la ménagère, la cuisine enseignée, l'enseignement maternel" (92), Kervor 1900:91ff; Bennett m fl 1994:25.

ningen. I dess fem kongresshallar hölls 72 av sommarens 127 kongresser. Kongressbesökarna var naturligtvis marginella jämfört med de människomassor som besökte utställningen.⁵

Kvinnofrågan fick detta år sitt genombrott i den offentlighet som kongresserna utgjorde. Då arrangerades inom världsutställningen två stora kongresser om kvinnoemancipation. Kvinnor agerade emellertid även på andra kongresser än de två som ska specialgranskas. Till dem hörde le Congrès Catholique International des Œuvres des Femmes, som stod under beskydd av ärkebiskopen av Paris och hölls parallellt med en katolsk kongress för män. Enligt en engelsk rapport gick fransyskan Marie Maugeret under denna kvinnokongress till attack mot nattarbetsförbudet för kvinnor. Av detta syns inte ett spår i den katolska dagliga tidningen *l'Univers*, som däremot ägnade stort utrymme åt greve Albert de Muns roll vid manskongressen. de Mun, en välkänd konservativ och reformvänlig parlamentariker, hade varit en av de pådrivande vid införandet av nattarbetsförbudet för kvinnor i Frankrike.⁶

Andra internationella kongressen för kvinnliga institutioner och välgörenhetsinrättningar

Initiativet till le 2e Congrès International des Œuvres et Institutions Féminines (Andra internationella kongressen för kvinnliga institutioner och välgörenhetsinrättningar) hade enligt den svenska kvinnotidskriften *Dagny* tagits av ”den franska kvinnorörelsens högra flygel”. Den tyska kvinnosakskvinnan Marie Stritt kallade den för ”moderat med en starkt framträdande protestantisk tendens”. Den grupp som organiserat kongressen bestod enbart av kvinnor. Det skulle ses som en självständighetsdeklaration, underströk *Dagny*, och inte som fiendlighet mot män.⁷

5. Mapp: ... de 1900, F 12 4317, AN; *La Grande Revue de l'Exposition* 1900:241; Paris June 1900 Vol. 1:5; Paris Sept 1900; Loliée 1900:5ff kallar det enbart för Palais des Congrès; *Rapport général sur les congrès de l'exposition* 1906; Demy 1907:602ff; Schroeder-Gudehus & Rasmussen 1992; Bennett m fl 1994:47.

6. *The Englishwoman's Review* 1900:232; Kvinnokongressen ingick i den större Congrès International des Œuvres Catholiques, 3–12 juni, som var delad i en kongress för män, en annan för kvinnor, med gemensam invigning i domen Nôtre-Dame. *l'Univers* 2/6 7/6 8/6 1900; Kongressen var inte officiell vid världsutställningen. *Rapport général sur les congrès de l'exposition* 1906; Albert de Mun var ledaren för de socialt engagerade katolikerna, Martin 1978 & Zancarini-Fournel 1995:81ff; Om Maugerets krav på en revision av Code Napoléon och införande av rösträtt för kvinnor, se McMillan 2000:200ff.

På denna kongress talades sällan om ”féminisme”, och när detta kontroversiella ord användes åtföljdes det gärna av ett förtydligande. I inledningen till kongressdokumentationen skrev sekreteraren Mme Pégard positivt om ”le féminisme pacifique”, den fredliga feminismen.⁸ Hennes sätt att uttrycka sig riktades mot det som dittills kallats feminism, det som företrätts av socialister – en stridbar, offensiv feminism som ställde krav på stora förändringar i jämlikhetens tecken.

Dagny kommenterade torrt, att de tätt återkommande internationella kvinnokongresserna inte alltid kunde räkna med att attrahera ett stort antal deltagare från utlandet. Denna kongress var dominerad av fransk publik. Ändå utgjorde de utländska gästerna cirka 30 procent av deltagarna och kom från 22 länder. Många kom från England, USA, Ryssland och Tyskland. Antalet kongressbesökare var tämligen imponerande; nästan 1 200 personer finns upptagna som deltagare i det tryckta protokollet.⁹

Enligt kongressens ordförande Sarah Monod var kongressens avsikt att ”utanför all egentlig politisk verksamhet verka för en moralisk uppfostran av kvinnan och göra henne värdig den plats hon har i världen”.¹⁰ Kvinnans skulle reformeras, inte världen omkring henne. Kongressen ville vara ett discussionsforum. Olika åsikter skulle inte konfronteras utan framföras sida vid sida. Men riktigt så blev det inte. Utan avsikt att vara kontroversiell följde kongressen den franska sedvanan att formulera resolutioner. Men detta kom

7. Kongressen hölls 18–23 juni 1900. Mme Pégard var huvudsekreterare. Kassör Maria Martin, hedersordförande Léon Bourgeois, övriga arr. Mme Isabelle Bogelot och Mme Jules Simon. Paris June 1900 Vol. I: försättsblad, 6, 12–5, 31; Avril de Sainte-Croix 1900:506; *Dagny* 1900:266; “[...] eine sogenannte gemässigte mit stark hervortretender protestantischer Tendenz [...]”, *Die Frau* 1900:641f.

8. Kongressen dokumenterades i 4 volymer; Paris June 1900 Vol. I:8.

9. *Dagny* 1900:266; följande länder och regioner nämns: Belgien (17 personer, däribland Marie Popelin), Cochinkina (2), Danmark (5, bl a Mme Johanne Meyer), Elsass-Lothringen (4), England (57, bl a Mrs Margaret E. Mac Donald, Mrs Helen Bosanquet, Comtesse Aberdeen, Mrs A. H. Bright, Liverpool), Finland (1= Alexandra Gripenberg), Grekland (3, bl a Mme Callirhoë Parren m make), Holland (13, bl a Mme Cornelissen-Rupertus), Italien (8), Japan (3, alla män), Kanada (13, bl a Miss Teresa Wilson), Luxemburg (1 man), Rumänien (5), Ryssland (44, inkl två från Polen, varav Marya Chéliga sedan länge bodde i Paris), Schweiz (47), Sverige (21, inkl pers fr Norge), Spanien (3), Turkiet (4), Tyskland (47 varav en man, Baron de Berlepsch-Seebach), Ungern (1 = Mme Yolanta Nendtwich), USA (51, bl a Théodore Stanton m fru, Miss Jane Addams, Mrs Bertha Potter-Palmer, Mrs May Wright-Sewall), Österrike (12 bl a Mme Marianne Hainisch). Tillsammans 363 personer. Paris June 1900 Vol. 1:573ff; Paris June 1900 Vol. 1:7; den tyska delegationen bestod av 17 kvinnor enl *FBw* 1900:106f.

10. Ansökan att bli kongress vid världsutställningen, Printed page (No 290), F 12 4319, AN; tal på Hôtel de Ville, 21/6 1900: “[...] en dehors de toute préoccupation politique, de favoriser l'éducation morale de la femme et de la rendre digne de sa situation dans le monde.” Paris June 1900 Vol. I:511; Hause & Kenney 1984:30f.

att ge upphov till heta diskussioner kring nattarbetsförbudet för kvinnor och statliga regleringar mer generellt. Motsättningar mellan kvinnor om det ekonomiska medborgarskapet blev tydliga.

Anna Pappritz från Tyskland var nöjd med kongressens inriktning på välgörenhet men kritiserade att franska *män* dominerade som sessionsordförande och rapportörer. En av dessa män var direktören för Musée Social, Léopold Mabileau, som vid öppningsceremonin representerade den franska regeringen. I sitt inledningstal påminde han om arvet efter Jules Simon. Mabileau sade sig vilja uppvärdera kvinnors sociala verksamhet och berättade stolt att hans eget relativt nya institut hade infört ”feminism” som ett område att bevaka, bredvid andra viktiga områden som ”kooperation” och ”socialism”. Musée Social hade föresatt sig att ta tillvara den kvinnliga kapaciteten. När han därefter överlämnade kongressen i damernas ”vackra händer” gjorde han sig skyldig till vad Marie Stritt ironiskt kallade för ”damskålsstil”.¹¹ Hans närvaro antyder person- och åsiktsallianser mellan denna kongress och den kommande arbetarskyddskongressen, som skulle hållas i Musée Socials lokaler.

Också Sarah Monod hyllade Jules Simon som föregångsman i sitt hälsningsanförande.¹² Hennes positiva värdering av Jules Simons kvinnoanalys visar att det gick en ideologisk skiljelinje mellan denna mer filantropiskt inriktade kvinnokongress och den som skulle hållas senare samma sommar. Jules Simon hade inte någonsin varit uppskattad av franska feminister. Redan 1889 års rättighetskongress hade ansett honom omöjlig som talesman för kvinnoemancipationen.

Temat ”arbetets frihet”, som diskuterats under olika premisser av män och kvinnor vid kongresserna i Bryssel tre år tidigare, kom upp under rubriken Kvinnoarbetets frihet (*Liberté du travail de la femme*). Det blev en debatt om särbehandling eller jämlikhet. Journalisten Avril de Sainte-Croix, verksam som journalist under pseudonymen Savioz, var ordförande och fredskäm-

11. FBw 1900:106f; Marie Stritt kallade bl a Passy och Morsier för manliga feminister. Hon tyckte att Mabileau var den ende som inte hade levt upp till att vara feminist. "[...] den bekantnen Damen-toaststil [...]" "[...] belles mains [...]", *Die Frau*, August 1900:645; Mabileau hade ersatt den kände vänsterradikale politikern Léon Bourgeois; Paris June 1900 Vol. I:27ff; Om Mabileau och Musée Social, Dreyfus 1998, vidare Horne 1998 & 2004.

12. Paris June 1900 Vol. I:33.

pen Frédéric Passy hennes bisittare.¹³ Tillsammans med advokaten Lucien Le Foyer hade de utgjort en arbetsgrupp som formulerat ett förslag till resolution, grundat på inlämnade skriftliga bidrag. De föreslog en arbetsmarknad utan restriktioner även för kvinnor, eftersom kvinnor inte borde förtryckas:

Eftersom varje skyddslag, som endast gäller kvinnor, blir en förtryckande lag, så som samhället nu ser ut, [kräver kongressen] en helt fri arbetsmarknad för kvinnor.¹⁴

Förslaget utlöste diskussion. Maria Martin inledde med ett försvar. Hon hade, som nämnts tidigare, år 1896 i sin tidskrift *Le Journal des Femmes* drivit en kampanj mot det franska nattarbetsförbudet. Hennes uppfattning var att skyddslagar gjorde att ”kvinnor stöts bort från alla arbeten där de lätt kan ersättas med män”. Botemedlet vore att kräva samma arbetsvillkor. Inga undantag borde få utfärdas, vare sig de sades vara riktade mot kvinnor eller framfördes med motivering att skydda dem. Som flera andra motståndare till nattarbetslagstiftningen hämtade Maria Martin varnande exempel från tryckeribranschen. I den hade under några decennier speciella förhållanden utvecklats. Kvinnor hade på många håll kommit in som tryckare när branschen alltsedan 1860-talet hade ökat sin verksamhet i centrala Paris. Denna expansion hade varit unik mitt under en depressionsperiod. Under sådana villkor – expansion tillsammans med teknisk förändring som gick relativt fort – fick kvinnor lättare än annars arbeten jämsides med män. Under hela integreringstiden hade konflikter uppstått, eftersom män genom sina fackliga organisationer försökte utestänga kvinnor från de prestigefyllda arbetena som typografer. När lagen 1892 hade förbjudit nattarbete för kvinnor fick dessa, framhöll Maria Martin, inte behålla sina arbeten på tryckerierna trots sina lägre löner.¹⁵ För henne kom jämlikheten i första rummet, och hon brydde sig vid denna kongress inte om att kräva ett arbetarskydd, lika för kvinnor och män. Hon argumenterade enbart som oberoende feminist, inte som en socialistisk sådan. Kanske var hennes argumentering avpassad för denna kongress,

13. Paris June 1900 Vol. I:7f, 14f; Paris June 1900 Vol III:331–42; *Die Frau*, 1900:643.

14. "Que, dans l'état actuel de la société, toute loi de protection, visant spécialement la femme, devient une loi d'oppression, demande pour elle la liberté du travail." Paris June 1900 Vol. I:85.

15. Courcelle-Seneuil 1868:432ff; *JdF*, Avril–Juillet 1896; " [...] ont eu pour effet de faire renvoyer les femmes de tous les emplois où elles peuvent être facilement remplacées par des hommes [...]" (81), Paris June 1900 Vol. I:81; Marchand 1993:126ff; Wikander 1988:217ff & 1995c.

som inte var inriktad mot att stödja statliga regler på arbetsmarknaden.

Flera stödde Martins kritik. För den vice ordföranden Frédéric Passy, ledamot av nationalförsamlingen, liberal och känd pacifist, var en fri arbetsmarknad ett rättighetskrav:

Inom lönearbetet har man begränsat kvinnans frihet för mycket. Arbete bör inte betraktas som en börda utan som en hederssak. Arbetets frihet bör därför ses som en omistlig rättighet, ett intresse av första rangen för kvinnan.

Statliga ingripanden som gick in på ”det allra heligaste, viljan, individualiteten och ansvaret” borde undvikas. Passy såg samtidigt gärna att arbetarna organiserade sig och förhandlade om arbetsvillkoren genom sina organisationer. Han krävde lika lön för lika arbete,¹⁶ även det ett feministiskt krav.

Passys inlägg, som i denna beskrivning har en klar jämlikhetslinje, har sitt speciella intresse eftersom vi letar efter kvinnosynen bakom attityder till nattarbetsförbudet. Beskrivningen ovan bygger på kongressprotokollet som var redigerat av kongressens sekreterare, Mme Pégard, men hans inlägg finns refererat i ännu en officiell samtida skrift, som ger en något annorlunda beskrivning. Enligt greven av Chasselout-Laubet, i dennes rapportbok från världsutställningens kongresser, hade Passy haft en särartssyn på kvinnor som argument när han pläderade för en oreglerad arbetsmarknad:

Jag tror inte [...] att kvinnor kan ta mäns plats. Men jag tror att det är dags att låta dem ta den plats de *kan* – bredvid män och med dessas medgivande – i förhållande till sina meriter, sina ansträngningar och kvalifikationer. Ibland kan dessa likna mannens – ofta är de olika men ändå lika respektabla, i enlighet med vad kvinnor har fått av naturen.¹⁷

16. Paris June 1900 Vol. III:620; "Dans la sphère du travail, on a trop limité aussi la liberté de la femme. Il ne faut pas considérer le travail comme une œuvre servile; le travail est un honneur. La liberté du travail doit être considérée comme un droit imprescriptible, comme un intérêt de premier ordre pour la femme." (82) Passy gör dock en kongressrapporten en liten reservation om att kvinnor har fått tillgång till vissa utbildningar lite för fort. "[...] on porte atteinte à ce qu'il y a de plus sacré, la volonté, la personnalité et la responsabilité." (90) Paris June 1900 Vol. I:81ff.

17. "Je ne pense pas, dit-il, que les femmes puissent prendre la place des hommes, mais je crois qu'il est temps de leur laisser prendre, à côté des hommes et d'accord avec eux, la place qu'elles peuvent prendre par leurs mérites, leurs efforts et les qualités, quelquefois semblables à celles des hommes, souvent différentes, mais également respectables qui leur ont réparties par la nature." *Rapport général sur les congrès de l'exposition 1906*:142.

Passy var i grevens återgivning av talet inte rädd för att kvinnor skulle konkurrera med män eftersom deras natur skulle lägga hinder i vägen. Därför var det inte hotfullt att ge dem ökade möjligheter. Passy hade enligt denne referent påpekat att kvinnoarbetets utvidgning borde ske med mäns ”medgivande”, vilket inte heller ger intryck av valfrihet. Den alternativa beskrivningen ger ett mindre radikalt intryck av Passys kvinnosyn. Den kan även ge en fingerisning om tendensen i kongressprotokollet. Mme Pégard tycks ha varit mån om att framhäva jämlikheten när hon refererade inlägg. Kanske hon hörde vad hon ville höra? Och det gjorde säkert Chasselout-Laubet också. En sak var entydig i de två beskrivningarna: Passy avvisade arbetsmarknadsregleringar för både kvinnor och män.¹⁸

Lucien Le Foyer såg fyra hinder för kvinnors fria val av arbete: konkurrensen, skyddslagarna, äktenskapet och moderskapet. En lösning trodde han fanns i en bättre genusarbetsdelning så att kvinnan fick bli ”en medborgare i arbetets gemenskap”. Men han talade inte om ett jämlikt ekonomiskt medborgarskap utan om ett särskilt för kvinnor. Liksom Passy trodde han att ett sådant skulle utveckla sig helt av sig själv – naturligt – om arbetsmarknaden blev fri.¹⁹ Dessa två män verkar ha haft en total tillit till att den biologiska skillnaden skulle upprätthålla en strikt genusarbetsdelning. Naturen gjorde lagstiftning överflödigt och en laglig reglering var därtill inte ideologiskt tilltalande för någon av dem.

Alice Salomon, som på International Council of Womens Londonkongress året innan talat varmt för skyddslagar för kvinnor, uppehöll sig positivt vid kvinnor som fabriksinspektörer. Tydligt för skyddslagar var också den frånvarande socialisten Margaret MacDonald, England, som sänt sina argument skriftligen till kongressen. Hon ville att kvinnor stannade hemma som gifta och att deras industriarbete reglementerades. Men hennes utförliga argumentering fick publiken inte ta del av. Fastän hon lämnat ett bidrag på 17 sidor, sammanfattade Le Foyer det i endast några få meningar.²⁰ Det visar att

18. Avisande var också Constance Plumtre, London, och Mrs A. H. Bright, Liverpool, Paris June 1900 Vol. IV:446; Paris June 1900 Vol I:83.

19. "La femme doit devenir citoyenne de la Cité du travail." (83) Paris June 1900 Vol. I:82ff; Vol. III:620.

20. Paris June 1900 Vol. I:82ff ; Paris June 1900 Vol. III:396-413.

debatten styrdes. Däremot fanns hela hennes rapport efteråt att läsa i en av de böcker som skildrade kongressen.

Diskussionen blev upprörd när ett nattarbetsförbud fick stöd av flera personer i publiken. Socialisten och vältalaren Mme Vincents ord vägde tungt. Hon var, liksom mötets ordförande Avril de Sainte-Croix, medlem i kongresskommittén och därtill ordförande för gruppen l'Égalité ("Jämlikhet"). Hon ville ha reglering av kvinnors och minderårigas arbeten. Fastän det fanns ett nattarbetsförbud utnyttjades sömmerskor hårt, framhöll hon, och hon ville utsträcka den statliga regleringen till tjänsteflickor. De fick arbeta 15–18 timmar, utsattes inte sällan för (underförstått: sexuella) övergrepp och hade ingen egen sovplats. Vincent lyfte fram ännu en moralisk aspekt: kvinnor utsattes för fara om de behövde röra sig utomhus sent på kvällen eller under natten. Mme Vincents ordval om moralen var försiktigt och kan läsas på olika sätt. Hon kunde mena att kvinnor ofredades av män när de gick hem på natten eller att den nattliga timmen inledde dem i frestelsen att tjäna extra på prostitution. Den tyska deltagaren Hanna Bieber-Böhm och fransyskan Mme Kergomard gjorde därpå korta inlägg om faran med prostitution,²¹ vilket visar att moralfrågan var viktig för kvinnor som ville ha ett nattarbetsförbud.

Argumenten *mot* en särlagstiftning karaktäriserades av en antifacklig stämning riktad mot av män dominerade fackföreningar och av en liberal vädjan om stöd för frihet i arbetet. Den välfärdsliberala uppfattningen av arbetets frihet, med krav på en viss reglering, saknade förespråkare vid denna kongress. Maria Pognon utmanade Mme Vincent och de andra regleringsivrarna. Hon anklagade särlagstiftningen för att utestänga kvinnor från välbetalda arbeten; den som fick bra betalt skulle aldrig välja att prostituera sig. Som exempel på uteslutningar av kvinnor tog också hon tryckeribranschen. Inom den fördes "en förskräckande kamp mellan könen". Pognon anklagade fackföreningarna för att förvägra kvinnor deras rätt att förtjäna sitt uppehälle. Hon talade inte om "skyddslag" utan om "förbudslag" som hindrade kvinnors försörjning. Pigornas utsatta situation avfärdade Pognon däremot ganska lättvindigt, med att påstå att de under de senaste åren ökat sina löner till det dubbla.²²

Också Avril de Sainte-Croix ställde upp till försvar för resolutionsförsla-

21. Paris June 1900 Vol. I:80ff & Vol. IV:447; *Dagny* 1900:268; Sowerwine 1978:76f.

22. "[...] il y a là une lutte des sexes épouvantable [...]" (87), "[...] lois de protection [...]", "[...] lois de prohibition [...]", Paris June 1900 Vol. I:87f.

get. Hon anklagade mäns fackföreningar för att utestänga kvinnor från arbeten genom nattarbetsförbudet. Hon betonade att jämlik behandling skulle ge bättre villkor för kvinnor i arbetslivet och på så sätt förbättra för de barn de uppfostrade; underförstått kunde hon tänka sig reglering om den gällde allmänt.²³ Hennes inlägg förde fram den oberoende feminismens krav på jämlikhet under alla förhållanden, även om hon vid andra tillfällen hellre framhöll den socialistiska feminismens krav på lika beskydd.

Många i publiken hade berörts av Mme Vincents moraliska aspekter på kvinnoarbetet. Men för en publik som bestod övervägande av damer från medel- och överklassen med liberala åsikter var vädjanden att lösa moraliska frågor via individuellt agerande mest tilltalande. En resolution antogs med endast två röster emot. Den förordade en oreglerad arbetsmarknad för kvinnor.

Kongressen anser att kvinnan bör ha all frihet när det gäller arbete. På grund av nuvarande samhällsförhållanden blir alla skyddslagar som berör enbart kvinnan förtryckande.²⁴

Ett tillägg gjordes till förman för ett avskaffande av det rådande nattarbetsförbudet:

På grund av den nuvarande situationen i samhället, bör alla lagar, som redan tillkommit som ett påstått skydd av kvinnan, tas bort. Arbetets frihet måste omfatta kvinnor.²⁵

Arbetets frihet i dess renaste liberala tappning hade förts fram och vunnit stöd. Paule Vigneron anmärkte omgående efter röstresultatet att det var intressant att se en "feministisk kongress" rösta *mot* skyddslagstiftning istället för att kräva lagstiftning på samma villkor för både kvinnor och män.²⁶ Var hennes användning av ordet "feministisk" ironiskt menad, med tanke på ordets radikala socialistiska prägel i samtiden? Vid denna kongress segrade vad

23. Paris June 1900 Vol. I:90f.

24. "Le Congrès considérant: Que, dans l'état actuel de la société, toute loi de protection visant spécialement la femme, devient fatalement une loi d'oppression, demande pour elle la liberté du travail" Paris June 1900 Vol. I:491.

25. "Et, vu la situation actuelle de la femme dans la société, que toute loi qui, sous prétexte de protection, vise la liberté du travail de la femme, soit abrogée." Paris June 1900 Vol. I:91.

26. "[...] ce Congrès féministe [...]", Paris June 1900 Vol I:91.

som kan kallas en oberoende feministisk linje: för en jämlikhet med män oavsett allt annat. Kvinnor skulle behandlas så som män behandlades. Bara Avril de Sainte-Croix hade antytt den socialistiska feminismens krav på en jämlik reglering. Den oberoende feminismen bäddade för en allt skarpare konflikt med socialister.

Både Avril de Sainte-Croix och kongressens huvudsekreterare Mme Pégard svarade Vignerons att resolutionen inte kunde ändras.²⁷ Pégard förtydligade med att säga att ”vi vill varken ha reglering för män eller kvinnor utan stöder arbetets frihet för alla”.²⁸

Resolutionen innehöll vid närmare skärskådan ett förbehåll, en brasklapp, som nog kommit till för att freda samvetet hos de mer socialistiskt sinnade. Formuleringen ”den nuvarande situationen i samhället” skulle kunna tolkas som att en jämlik reglering vore ett bättre alternativ på sikt men att jämlikheten mellan könen för tillfället måste gå före, på grund av konsekvenserna av den rådande skyddslagstiftningen. En sådan tolkning av formuleringen kan förklara att Avril de Sainte-Croix och Maria Martin anslöt sig till resolutionen. Avskyn för särbehandlingsens följder hade fått socialistiska feminister att liera sig med de marknadsliberala.

Maria Martin höll i ordförandeklubban vid ett möte om ”ekonomiska anledningar till de låga kvinnolönerna”. Arbetarskyddet togs upp igen och denna gång tillsammans med extrema åsikter om att kvinnor borde vara ekonomiskt beroende av män. Trots att löner skulle diskuteras blev särslaget än en gång det heta ämnet.

Den i Paris bosatta tyskan Käthe Schirmacher var rapportör. Hon var lärare, journalist och författare som erhållit doktorsgraden i Zürich. Sedan början av 1890-talet var hon kvinnoaktivist och stod den vänstra flygeln av den tyska kvinnorörelsen nära. Efter att hon hade refererat engelskan Margaret MacDonalds och tyskan Henrietta Fürths positiva syn på statlig reglering av kvinnoarbete, ville hon ge sin egen kommentar till föregående dags resolution. Hon blev avbruten av Pégard, som förbjöd henne att som rapportör ta ställning till det som tidigare förevarit. Stämningen måste ha blivit spänd.

Under denna session om löner framfördes ett inlägg riktat mot kvinnors

27. Paris June 1900 Vol. I:91, 491.

28. ”nous ne voulons de réglementation ni pour les hommes, ni pour les femmes, mais la liberté du travail pour tous.” Paris June 1900 Vol. I:91.

lönearbete överhuvudtaget. Kvinnor borde inte tjäna pengar – det skulle män göra; sådan var Anna Yon Lampérières åsikt. Hon hade skrivit en kritisk bok om feminismen. Dess största fel var, ansåg hon, att den uppmanade kvinnor att konkurrera med män om avlönade arbeten. En kvinna borde stanna i hemmet för att ta hand om det och spendera de pengar hennes make tjänade. Det gällde därför att definiera områden på vilka kvinnor kunde vara verksamma utan att konkurrera med män. Yon Lampérière prisade moderskapet och arbetet i hemmet som kvinnans ”allra högsta ära”.²⁹

Tre okontroversiella resolutioner om löner togs. Paule Vignerons krävde oväntat en omröstning för att fastslå kongressens syn på kvinnors arbete utanför hemmet. Var sådant arbete en social olycka eller en rättighet?³⁰ Frågan blev överförd till senare diskussioner om hemarbetet, där debattertemperaturen skulle höjas ytterligare.

Debattrubriken som löd ”Möjligheter att positivt stödja kvinnans arbete i det egna hemmet” visade sig vara otydlig. Två tolkningar kunde göras: rubriken kunde syfta på obetalt arbete utfört i hemmet *eller* på lönearbete i hemmet, så kallat hemindustriellt arbete. Återigen kom frågan om statligt ingripande tillbaka i ett oväntat sammanhang.

Anna Yon Lampérière aktualiserade Paule Vignerons krav och ville höra kongressens mening om huruvida ”en kvinnas yrkesarbete är av ondo”. Det tyckte hon själv. Kvinnor borde aldrig ta betalt för arbete de utförde, vare sig i hemmet eller utanför det. Varje kvinna hade rätt till ”ett materiellt beskydd”³¹; hon borde kunna lita till att alltid bli försörjd. Yon Lampérière företrädde en syn på kvinnligheten som förknippade den med hög moral och känslomässigt engagemang. En sådan kvinnlighet kunde kombineras med ideellt men inte med betalt arbete. Att arbeta för pengar var en skam för den borgerliga kvinnan och hennes familj. Denna åsikt var ganska utbredd i sam-

29. Lampérière 1898:8f; Paris June 1900 Vol. I:113; Yon Lampérières anförande föreligger inte i sin helhet, inte heller Avril de Sainte-Croix, "[...] gloire la plus belle [...]" (433–435), Paris June 1900 Vol. III:427–469; Yon Lampérière hade goda relationer till Musée Social och dess direktör. Léopold Mabileau nämnde henne med värme i sitt inledningstal. Paris June 1900 Vol. I:30; Se Lampérière 1909:30f med handskrivna dedikationer till Mabileau på Musée Social.

30. "un mal social" (115), Paris June 1900 Vol. I:115ff.

31. "[...] une protection matérielle [...]", Paris June 1900 Vol. III:474.

hällets övre skikt. Problemet blev försörjningen av de kvinnor som inte var gifta. Där kom Yon Lampérière med ett konkret förslag: hon menade att det vore lämpligt med ett statligt engagemang.³² Liksom förespråkare av skyddslagstiftning ville hon se staten gripa in. Men hon gick längre än de. Staten skulle inte bara införa ett totalt yrkesförbud för kvinnor utan dessutom stå för transfereringar av stora pengar om ogifta kvinnor skulle kunna bli oberoende av att tjäna till sitt uppehälle. För alla kvinnor som inte hade någon försörjare skulle staten ersätta familjefadern i konkret ekonomisk bemärkelse. Detta var familjeförsörjarideologin dragen till sin absurda spets. Alla kvinnor skulle vara ekonomiskt beroende, antingen av enskilda män eller av staten.

Anna Yon Lampérière själv drog inte ut konsekvenserna av sitt förslag till denna extrem, men hennes oro var stor för lönearbetets inverkan på förhållandet mellan könen. Hon tog fram biologiska argument för sin sak och var kritisk mot "feminismen" som skapat en antagonism mellan kvinnors och mäns intressen. Kongressen borde ta som sin uppgift att försöka "bevara kvinnan",³³ som Yon Lampérière såg hotad. Hennes drastiska och på sitt sätt radikala förslag tilltalade inte kongressen och togs inte upp till omröstning.

Inte heller Paule Vigneron stödde Yon Lampérière. För Vigneron var problemet ett annat. Hennes bekymmer var att en kvinna måste lämna sitt hem för att tjäna pengar, inte att hon fick betalt. Hon hävdade i princip kvinnans rätt till lönearbete. Det borde inte vara ett ideal att kvinnan blev försörjd, inte ens av sin äkta man. Paule Vigneron var däremot kritisk till att lönearbetet hade förts från hemmen ut till andra platser. Hon hoppades att den maskinella utvecklingen skulle föra tillbaka avlönat arbete till hemmiljön. För henne var problemet inte pengarna utan platsen på vilken pengarna för-tjänades; kvinnan var familjens mittpunkt med ansvar för barn och hem och skulle finnas inom hemmets fyra väggar.³⁴

Båda dessa kvinnor förordade en särställning för kvinnor i förhållande till lönearbetet. De var ense om att det borde finnas en tydlig genusarbetsdelning. Men de hade olika syn på hur staten skulle ingripa och på lämpligheten

32. Enligt listan på "membres du congrès" var Lampérière "publiciste". Hon var en av kongressorganisatörerna. Paris June 1900 Vol. I:562; "[...] le travail professionnel de la femme est un mal" (471), Paris June 1900 Vol. III:471ff.

33. "[...] pour la préservation de la femme." (479) Paris June 1900 Vol. III:476ff.

34. Paris June 1900 Vol. III:473 samt 481ff.

av att kvinnor tjänade pengar. Vignerou var positiv till ett slags ekonomiskt medborgarskap, men det skulle vara särskilt utformat för kvinnor. Yon Lampérière ville att ekonomiskt medborgarskap skulle nekas halva mänskligheten genom lagstiftning. Både tänkte främst på den gifta kvinnan med familj. Moderskapet var för Vignerou och Yon Lampérière, och säkert för många fler på kongressen, kvinnans allra viktigaste uppgift.

Maria Martin var kritisk till denna tanke och menade att alla kvinnor med barn inte var lämpliga mödrar. Barnuppfostran borde lämnas över till dem som passade för det och inte knyts till ett biologiskt moderskap. Hon fick stöd för sin radikala åsikt av Louise Debor, som underströk att kvinnor inte var lika varandra. Det fanns inte

en kvinna utan kvinnor, och därför ett enormt stort antal olika karaktärer; och bland kvinnorna fanns det många som skulle föredra att arbeta och göra karriär utanför hemmet.³⁵

Louise Debor såg framför sig en brokig skara individer, inte kvinnor stöpta i enhetlig kvinnlighet. Hon och Maria Martin kunde tänka sig moderskap i kombination med yrkesarbete.

Kongressisterna utgjordes av kvinnor från medel- och överklassen. För att markera allvaret med sitt intresse för mindre bemedlade kvinnors organisering hade de inbjudit fyra representanter för kvinnors fackföreningar. Dessa fick tala under sessionen "Arbete". De fyra var Stéphanie Bouvard från blom- och plymmakerskornas fackförening, Mme Müller från de kvinnliga typografernas fackförbund, Malvina Lévy från stenografernas samt Mlle Jouselin från sömmerskornas fackförening.

Stéphanie Bouvard ställde fackliga krav med inslag av socialism och feminism. Med en lång önskelista gav hon en bild av problemen i en arbeterskas dagliga liv. Hon var inte avvisande till reglering av arbetstider och vag i sin kritik av de regler som existerade, inklusive nattarbetsförbudet. Men hon framförde ett konkret förslag om att nattarbete skulle betalas högre än arbete under dagtid, vilket visar hennes osäkerhet i frågan och en pragmatisk inställ-

35. Paris June 1900 Vol. I: 90–91; "Il n'y a pas une femme, il y a des femmes, et par conséquent une quantité énorme de tempéraments différents; et, parmi les femmes, beaucoup préféreront une carrière dehors." (475) Paris June 1900 Vol. III:474f; Debor var journalist på *La Fronde* och delegerad till kongressen av La ligue française pour le droit des femmes. Paris June 1900 Vol. I:562; Debor 1900.

ning: att tjäna pengar var det viktigaste. Bouvard kritiserade Paule Vignerons för hennes negativa beskrivning av fabriksarbetet. Kvinnans emancipation utvecklades genom kontakt med människor, inte i hemmets isolering. Här anknöt Bouvard till den fackliga kritik som brukade riktas mot hemindustriellt arbete, där insynen var dålig, arbetstiderna oreglerade och lönerna ytterst låga.³⁶

Müller kritiserade typografer och bekräftade feministernas uppfattningar om deras sätt att försöka monopolisera yrket. I tryckeribranschen förvägrades kvinnor utbildning och trakasserades på andra sätt. ”Det pågår alltså en verklig kamp mellan de manliga fackföreningarna och oss, en kamp som är beklaglig men som det är nödvändigt att påpeka.” Samma regleringar borde – underströk Müller – gälla för kvinnor som för män.

Malvina Lévy citerade Jules Simon som positiv auktoritet. Hennes inlägg kan sägas ha saknat facklig medvetenhet. Hon såg kvinnan som bärare av speciella samhällsuppgifter och försvarade en genusarbetsdelning med en traditionellt underordnad kvinnlighet. Mlle Jouselin hade en kritisk inställning när hon beskrev sömmerskornas dåliga arbetsmiljö och urusla löner. Men att organisera dem var svårt eftersom arbetsgivarna undvek att anställa fackligt anslutna. Jouselin stödde Bouvards kritik av priskonkurrensen från kloster och statliga arbetsinstitutioner, där kvinnor utnyttjades mer än annorstädes.³⁷

Kongressen demonstrerade sin välvilja genom att i en resolution stödja de inbjudnas rätt att bilda fackföreningar och produktionskooperativ.³⁸ Så mycket mer gav inte detta försök till ett möte över klassgränserna. Ingen debatt ägnades de frågor som de inbjudna tagit upp. Müller och Bouvard hade på olika sätt lyft fram önskvärdheten av ett jämlikt arbetarskydd, men det blev hängande i luften.

Mme Vincent utlöste istället ännu en principdiskussion om ”arbetets fri-

36. [UW:] Fackföreningsrörelsen var genomgående fientlig till hemindustriellt arbete, medan vissa feminister och andra kvinnor kunde försvara det. Det löste bl a barnpassningsproblemet och det var en utbredd praktik. I denna fråga var många radikala kvinnor inte ense med fackföreningsagitationen mot hemindustrin.

37. Avril de Sainte-Croix var ordförande för denna session, assisterad av Mme Vincent. Rapportör Auguste de Morsier. "[...] c'est donc une lutte réelle entre les Syndicats masculins et nous, lutte regrettable, mais qu'il est nécessaire de signaler." (498) Paris June 1900 Vol. I:190ff & Vol. III:486, 498ff; Boris 1994.

38. Paris June 1900 Vol. I: 193 & Vol. III:507.

het”. Under den debatten satt de fackliga representanterna tysta, kanske förundrade över diskussionens vändning. Mme Vincent lade en ny resolution som krävde ett nattarbetsförbud för sömmerskor och många arbetsmiljöförbättringar. Hon försökte formulera detta som ett stöd för sömmerskornas fackförbund även om detta krav inte hade ställts av Mlle Jousselin. Vincent brydde sig inte om det konkreta förslaget att begära högre löner för det vanliga arbetet och kanske ännu högre för nattarbete. Nattarbetsförbudet drogs upp som lösningen fast det inte alls varit centralt för de fackliga representanterna. Mme Vincent var socialist och som sådan hade hon accepterat den ”lösning” som många manliga socialister ville ha på problemet med kvinnors lönearbete: en särlag.

Den diskussion som följde blev förvirrad. Kravet på ett nattarbetsförbud verkade stå i motsättning till den resolution som tagits tidigare. Skulle kongressen gå emot sin egen resolution om en oreglerad arbetsmarknad?³⁹ Trots protester, och trots att sömmerskornas fackförening inte bett om det, antogs en resolution om ett nattarbetsförbud för sömnadsbranschen. Många var förvånade.⁴⁰ Men resolutionen var inte riktigt så ologisk som några hade uppfattat den, åtminstone inte om den sågs ur ett jämlikhetsperspektiv. Det nya var ett krav på ett nattarbetsförbud för *både* män och kvinnor inom branschen. Den feministiska synen, med krav på samma skyddslagar för både kvinnor och män, dök faktiskt upp här i skepnad av krav på ett branschförbud. Men visst gick det stick i stäv med kravet om en arbetsmarknad fri från reglering. Att förslaget antogs kan uppfattas som att de socialistiska feministernas sätt att se på arbetsmarknadens jämlikhet även fanns på denna kongress; men framförallt berodde resolutionen nog på att situationen var oklar och Mme Vincent en karismatisk talare.

För en del av deltagarna förblev beslutet obegripligt. Det tolkades som ologiskt av den svenska tidskriften *Dagny*, som förundrade sig över hur lätt åsikterna hade förändrats; kongressen hade en dag varit *emot* all lagstiftning och en annan dag entusiastisk *för* skyddslagstiftning för sömmerskor. Anna Pappritz var också oförstående.⁴¹ Hon var starkt för ett arbetarskydd; rapportören i *Dagny* var troligen emot. Ingen av dem utvecklade – och hade nog

39. Paris June 1900 Vol. I:195 & III:513–528.

40. Paris June 1900 Vol. I:198.

41. *Dagny* 1900:268; *FBw* 15/7 1900:108.

inte heller i den hetsiga diskussionsatmosfären förstätt – den principiella skillnaden mellan en särlagstiftning för kvinnor och en allmän om än begränsad arbetarskyddslagstiftning för båda könen. De hade uppfattat att kongressen ville införa särlagar för kvinnor – ett missförstånd som i sig inte var konstigt eftersom sömnadsbranschen var kvinnodominerad.

Kongressens i grunden positiva hållning till en fri arbetsmarknad skulle strax därpå demonstreras i en diskussion om arbetstider för tjänsteflickor. Mme Vincent gick starkt av sin seger vidare och föreslog regler för ledighet och inspektion av minderårigas arbetsförhållanden i hemmen. Sådan reglering av villkoren för barn och ungdomar fanns redan för industriarbete. Men när det gällde unga flickor i familjer var det svårare för Vincent att övertyga. Kraven gick rakt emot publikens intressen. Den såg inspektioner som intrång i privatlivet. Avril de Sainte-Croix antog att ingen skulle våga anställa unga flickor på sådana premisser och de skulle istället hamna på gatan. Det var ”onödigt att kräva en lag för att skydda kvinnor som finns i våra hem; man har inte rätt att utforska vad som föregår där”, försvarade Maria Pognon privatlivets helgd. Hon ville inte inse att hennes hem var tjänsteflickans arbetsplats. En arbetstidsreglering för tjänstefolk uppfattades som absurd; vem skulle laga middagen om flickorna bara hade en tiotimmars dag? Vem skulle ta hand om det sjuka barnet på natten?⁴² Upprördheten visste knappast några gränser. Förslaget förlöjligades. Pégard var konsekvent med sin tidigare hållning när hon betonade friheten:

Ni glömmer att vi lever i ett fritt samhälle och att alla de regler, som ni kallar för beskyddande, står i motsatsställning till friheten; de skulle föra oss in i den värsta despotism.⁴³

Bara den fackliga representanten Stéphanie Bouvard gav sitt stöd för en reglerad ledighet; hon ville ge tjänsteflickor tid att följa någon kurs för sin förkovran. Men hon bemöttes med tystnad och Mme Vincents resolution

42. "Je crois donc qu'il est absolument inutile de demander une loi de protection pour les femmes qui sont dans nos intérieurs, où l'on n'a pas le droit de voir ce qui se passe" (200f). Paris June 1900 Vol. I:199ff.

43. "Vous oubliez que nous vivons sous un régime de liberté, et que tous vos règlements, soi-disant protecteurs, sont l'opposé de la liberté; ils nous ramèneraient aux pires despotismes." Paris June 1900 Vol. I:201.

förkastades.⁴⁴ Vincents övertalningsförmåga hade fått kongressen att på sätt och vis motsäga sig beträffande arbetarskyddslagstiftningen. Men gränsen för välviljan gick vid minderåriga tjänsteflickor. De flesta i publiken hade säkert både en och flera pigor i sin tjänst och såg praktiskt på saken; en reglering av dessas villkor vore ett ingrepp i deras eget privatliv.

Kongressen hade en nöjes- och kontaktrinriktad sida där dubbelheten i den så kallade nya kvinnans position blev tydlig. Den första kvällen hade deltagarna välkomnats vid en mottagning i Kvinnopalatset. På den lilla teaterscenen en trappa upp gavs en föreställning för de nyanlända, vars innehåll inte förmedlats till eftervärlden. Palatset var präglad av såväl ett synliggörande av kvinnor som en konstruktion av kvinnliga komplementära värden och uppgifter. Utställningen i entréhallen visade hur ”en god husmor, en god kokerska och en god uppfostrerska av barn kunde göra en konst av sina uppgifter”.⁴⁵

Några kvällstillställningar hade en officiell prägel. Staden inbjöd till mottagning i Hôtel de Ville, Paris berömda stadshus. Det uppskattades av kvinnorna som kände sig respekterade. Där kom mäns ambivalens till kvinnokongressen till uttryck i ett tal av vice ordförande i stadsfullmäktige Paul Escudier. Först prisade han kvinnornas mål som han uppfattade som ”kvinnans frihet och jämlikhet”. Därefter gav han komiska exempel på svårigheter som skulle uppstå i ett äktenskap om både man och hustru vore kandidater i ett allmänt val; “[...] er uppgift som moralens väktare tycks mig oändligt mycket mer att föredra än den som lagstiftare”. Uppenbarligen kände han sig mest hotad av att kvinnor skulle vilja delta i politiken. Han prisade kvinnliga nästan omänskligt goda krafter på ett sätt som var menat som en komplimang men som även tilldelade kvinnorna övernaturliga förmågor, som borde kunna göra vem som helst rädd. Kvinnorna besatt enligt honom en

[...] magisk gudomlighet; de vet var de gömda källorna finns, de bär den magiska ring som kan öppna tårarnas mystiska reservoarer. Detta gör kvinnors övertalningsförmåga oemotståndlig.

44. Paris June 1900 Vol. I:202.

45. Allemane 1892:277f; *FBw* 15/7 1900: 106; Paris June 1900:506; Kervor 1900:91ff, "l'art de la ménagère, la cuisine enseignée, l'enseignement maternel" (92); Bennett m fl 1994:25.

Hans tal belönades med applåddåskor och bravorop, fast mer än en måste ha tyckt att talet hölls i ”damskålsstil” i lika hög grad som Mabileaus inledningstal. Den officialitet som omgav evenemanget gjorde säkert sitt till för att talet blev uppskattat. Hälsningar från den franska regeringen hade framförts och några damer tackade artigt.⁴⁶

Ett annat evenemang som uppskattades var att den tyska rikskommissarien, geheimerådet Dr Richter, inbjöd den franska organisationskommittén till den tyska paviljongen på världsutställningen tillsammans med alla de utländska delegaterna. De tyska kvinnoakskvinnorna bedömde mottagningen som ett viktigt steg mot ett ekonomiskt och politiskt likaberättigande. Kvinnorörelsen blev officiellt uppmärksammasad,⁴⁷ vilket varit en av idéerna med att framträda på kongresser.

Andra officiella evenemang gav kongressisterna känslan av att vara betydelsefulla. Mrs Bertha Potter-Palmer, som haft ansvaret för att kvinnor integrerades vid världsutställningen i Chicago 1893, var kommissarie för den amerikanska delen av Parisexpositionen. Hon inbjöd kongressdeltagarna till en utställning i Förenta Staternas avdelning för kvinnor. En avskedsförmiddag, en *matinée d'adieux* med teservering på Île du Bois de Bologne, hölls för kongressdeltagarna av den före detta handelsministern Jules Siegfried och hans maka Julie. Den sistnämnda hade deltagit i kongresskommitténs arbete. Kongressens final var en stor bankett, en avslutning där deltagarna fick tid att prata och lära känna varandra.⁴⁸ Kvinnor kongressade på ungefär samma sätt som män.

Avril de Sainte-Croix skrev, under sin signatur Savioz, att den förut filantropiskt inriktade kongressen hade radikaliserats och anslutit sig till flera av de krav som rättighetskongresser tidigare varit ensamma om. Den hade krävt lika behandling av kvinnor och män i många fall. Savioz tyckte att välgörenhetskongressen sträckt sig långt i sin radikalism med undantag för att den inte ställde krav på en politisk jämlikhet. Hon ville kalla den ”feministisk”

46. "[...] de la liberté et de l'égalité de la femme." (508) "[...] votre rôle de moraliste me paraît infiniment préférable à celui de législateurs" (510) samt "[...] divination magiques; elles savent où sont les sources cachées, elles ont la baguette magique qui ouvre le mystérieux réservoir des larmes. C'est là ce qui fait d'elles des instruments irrésistibles de propagande." (510); Paris June 1900 Vol. I:33, 507ff.

47. *FBw* 1900:105, 108; *Die Frau* 1900:646; Paris June 1900 Vol. I:506.

48. *Die Frau* 1900:645f; Paris June 1900 Vol. I:506, 573ff.

för dess jämlikhetssträvanden på vissa områden, bland annat för dess liberala jämlikhetssyn på arbetsmarknadens relationer. Louise Debor höll med Savioz om utbredningen av de feministiska idéerna. Även den feminist-kritiska Anna Yon Lampérière menade att feministiska krav – tyvärr – hade lyckats ta sig in i de konservativare kretsarna.⁴⁹

Det fanns skillnader kvar mellan denna och den rättighetsinriktade socialistiska kvinnokongress som skulle äga rum senare på året. Yon Lampérière kunde med viss pondus argumentera för en ekonomiskt beroende position för kvinnor även om hon inte fick igenom någon resolution. En diskurs om kvinnlighet som komplement till manlighet hölls levande på denna kongress. Moderskapet och kvinnans plats i familjen återkom i samband med debatter om arbete. En okänslighet för klasskillnaderna mellan kvinnor kom till uttryck. Och tydligast av allt: generella arbetarskyddslagar ogillades. Men samtidigt var någon form av samgående mellan de två tidigare klart separerade internationella manifestationerna av fransk kvinnorörelse på väg att ske. Flera feministiska krav hade rests än på kongressens föregångare. Jämlikheten stod sig väl i diskussionerna om arbetsmarknaden.

En internationell arbetarskyddskongress på Musée Social

Hettan var tryckande. Den 27 juli uppmättes den högsta temperaturen någonsin dittills i Paris, 39,8 grader Celsius. I Musée Socials lokaler, inte långt från nationalförsamlingen och Place de la Concorde, var omkring 300 personer från den industrialiserade världen samlade för att diskutera arbetarskyddsfrågor på le Congrès international pour la protection légale des travailleurs (Internationella kongressen för arbetarskydd).⁵⁰ Detta var en kongress som

49. Avril de Sainte-Croix ("Savioz") 1900:506; Debor 1900; Lampérière 1909:19ff.

50. Kongressen hölls 25–28 juli 1900. Adress till Musée Social var (och är ännu) rue las Cases 5, Paris. Närvarande utom de i texten förekommande: bl a prof. Bourguin, Lille, Georges Breton, Edmond Briat, ledamot av nationalförsamlingen Dron, fabrikören och nationalförsamlingsledamoten Motte från Roubaix, prof. Souchon, Paris. Från utlandet bl a fabriksinspektör Louis Guyon, Kanada, Francke, redaktör för *Soziale Praxis*, Prof. W. Sombart, Breslau, Tyskland, nationalrådet Théodore Curti, Heinrich Scherrer, Schweiz, H. Vedel, Danmark, ministerrådet Szérenyi, Ungern, inspektör Struwe, Holland, Prof. Rafael Rodriguez de Cepeda, Valencia, Spanien; Böhmert 1900 & *Congrès international pour la protection légale des travailleurs. Tenu à Paris, au Musée Social, du 25 au 28 Juillet 1900. Rapports et compte rendu analytique des séances.* (Ministère du Commerce, de l'Industrie, des Postes &

följde upp arbetarskyddskongressen i Bryssel 1897, och den räknades som den tredje i en serie: Berlin och Bryssel var föregångarna. Denna gång var samtliga inbjudna positiva till arbetarskyddslag och deras internationalisering.

Hur skulle en sådan kongress handskas med frågan om nattarbetet? Det var redan förbjudet för kvinnor i många europeiska länder. Skulle kongressen bestämma sig för att verka för ett generellt internationellt nattarbetsförbud eller ett som bara rörde kvinnor? Med vetskap om hur de tidigare internationella kongresserna för arbetarskydd hade sett på kvinnor, var ett nattarbetsförbud för kvinnor sannolikt. Skulle kongressen förhålla sig – och i så fall hur – till den kritik mot denna särslag som hade rests på de kvinnokongresser som hållits sedan dess, och nyligen i Paris? Intressant var också hur den skulle yttra sig kring ett generellt nattarbetsförbud för alla arbetare.

Delegater hade kommit från 17 länder. Men socialister från England, Tyskland och Belgien uteblev eftersom de ansåg att kongressen var dominerad av ”sociala katoliker”. Konfrontationen i Zürich 1897 hade varit tillräcklig. Endast några få franska socialister deltog. Vatikanstaten hade sänt ett ombud. Organisatörer var juristprofessorerna Paul Cauwès och Raoul Jay, Paris, professor Georges Blondel, Lille, och professor Charles Gide, också Paris. Musée Social var starkt involverat. Inte minst viktig bland organisatörerna var Arthur Fontaine, knuten till Alexandre Millerands handels- och industridepartement.⁵¹ Med bland de församlade fanns åtta kvinnor. Stéphanie Bouvard och Käthe Schirmacher kom med färska intryck från den välgören-

Télégraphes. Exposition universelle internationale de 1900) Paris: Arthur Rousseau, 1901:III & XXff, hädanefter = *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900; Bennett m fl 1994:19.

51. "Mlle Bouvard, chambre syndicale des ouvrières fleuristes", "Mme de Contencin, inspectrice du travail", "Mlle de Gourlet, déléguée de la Société d'action pratique pour l'amélioration du sort de la femme", "Mme Berthe Saffroy, inspectrice du travail, Paris", alla fyra från Paris, Frankrike, "Mme Hélène Gumpłowicz, Landau, Vienne", Österrike, "Miss A. Harrison" och "Mlle B.-L. Hutchins", båda "élève à l'école des sciences économique de Londres", England, samt "Mlle Schirmacher, 53, rue Notre-Dame-des Champs, Paris". Ombud kom från Belgien, Danmark, Egypten, England, Guldkusten, Holland, Italien, Japan, Kanada, Mexiko, Ryssland, Schweiz, Spanien, Tyskland, Ungern, USA, Österrike, Congrès ... des Travailleurs, Paris 1900:XIX-XXX; "[...] des catholiques sociaux" (233), *Congrès socialiste international. Paris, 23-27 septembre 1900. Histoire de la IIe Internationale*. Tome 13, Geneva 1977, hädanefter = *Histoire ... Tome 13*; Franska socialister som deltog var Champy och Vaillant. Paul Cauwès, professor i juridik i Paris, hade deltagit i kampanjer för skyddslag under 1880- och 90-talen; Raoul Jay var professor i juridik i Paris, specialist på arbetsrätt, Jay 1893; Musée Social deltog med sin direktör Léopold Mabilleau samt André Lichtenberger, Etienne Martin Saint-Léon och Léon de Seilhac. *Rapport général sur les congrès de l'exposition, 1906:379ff & Congrès ... des Travailleurs, Paris 1900 II:265-294.*

hetsinriktade kvinnokongressen, i vilken även Hans von Berlepsch tycks ha deltagit. Den förre tyske handelsministern var, som tillskyndare av skyddslagar för kvinnor och ledande inom rörelsen för en internationell utbredning av arbetarskydd, givetvis på plats på denna kongress.

Placeringen i Musée Socials lokaler var lämplig med tanke på kongressens politiska inriktning. Detta institut hade öppnat 1895 och sysslade med information och dokumentation om den så kallade arbetarfrågan. Det ville bidra till upplysning och diskussion, men hade inte tagit ställning för eller emot statliga sociala reformer. Dess styrelseordförande, den tidigare ministern Jules Siegfried, var som ledande i den moderata republikanska gruppen i nationalförsamlingen snarast skeptisk till statsinterventionistisk politik.⁵²

På programmet stod en lagligt reglerad arbetsdag, förbud mot nattarbete, arbetarskyddsinspektion och bildandet av en internationell förening för att sprida lagar om arbetarskydd. Tonvikten låg på den sista frågan. Kongressen ville fastställa ”de stora principerna”.⁵³ Inbjudningarna hade gått ut från det franska handelsdepartementet, som välkomnat andra stater att sända officiella representanter. Bakom detta låg handels- och industriministern, socialisten Alexandre Millerand, som var engagerad för arbetarskydd och positiv till särskilt skydd för kvinnor. Hans inträde i en koalitionsregering hade väckt bestörtning i vänstersocialistiska kretsar, medan andra såg det som en möjlighet att driva en mer progressiv statlig politik. Hans val att samarbeta med borgerliga politiker skulle bli föremål för debatter senare vid Andra internationalens kongress, i vilken han själv inte skulle delta. Här invigningstalade Millerand och framhöll att tiden var mogen för internationell reglering. Flera tjänstemän från hans departement deltog⁵⁴ och kongressen fick genom detta hög status.

Sex länder hade sänt statliga delegerade: Belgien, Förenta Staterna, Mexico, Nederländerna, Ryssland och Österrike. Dessutom deltog fyra handelsministrar och andra ministrar: från Tyskland Hans von Berlepsch, från Italien Luigi Luzatti och från Belgien Nyssens. Kongressen hade därmed vunnit ett slags statligt erkännande. I övrigt var det en blandad skara som samlades:

52. Demy 1907:605; Picard 1906:458f; Stone 1985:52ff; Chambelland 1998.

53. "[...] les grandes principes [...]" (503). Alla rapporterna finns i *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900:1–447; Böhmert 1900.

54. *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900:449.

akademiker, mest jurister och ekonomer, socialpolitiker, både manliga och kvinnliga fabriksinspektörer, flera företrädare för näringslivet och enstaka representanter för arbetarorganisationer.⁵⁵

Fastän alla hade en positiv inställning till arbetarskydd och dess internationella spridning, fanns ingen konsensus om hur sådan lagstiftning skulle utformas, hur omfattande den skulle vara eller hur den skulle tillämpas. Genom alla förhandlingar löpte en uppfattning om att särskilda skyddslagar för kvinnor var bra. Det var samma syn som manifesterats i rekommendationen i Berlin 1890. Under alla diskussioner låg en gemensam syn på kvinnor som varelser vilka behövde mäns beskydd och inte förstod sitt eget bästa. Kvinnor kategoriserades tillsammans med ungdomar och barn. Alexandre Millerand ivrade för en senare europeisk kongress koncentrerad på att sprida nattarbetsförbudet för kvinnor till alla länder.⁵⁶

Professor Paul Cauwès ansåg att det var lagstiftarnas plikt att se till att barn, ungdomar och kvinnor inte utnyttjades som billig arbetskraft och under oskäligt långa arbetsdagar. År 1900 återstod, enligt Cauwès, ännu en del innan kvinnor tillerkändes rätten att vara mödrar trots att lagar om kvinnors arbetsvillkor stiftats i Frankrike redan 1874 och 1892. Cauwès nämnde en typ av motstånd mot reglering av arbetstiden för kvinnor, nämligen det som såg sådan reglering som intrång i friheten att sluta kontrakt. Han menade den inte sällsynta liberala kritiken, framförd på arbetarskyddskongressen i Bryssel liksom av feminister i Bryssel 1897 och på kvinnokongressen i juni 1900. Men några kvinnor hade på den sistnämnda kongressen försökt föra fram jämlikhetsaspekten: de ville inte särbehandlas och kunde gärna tänka sig skyddslagar om också män inkluderades. Cauwès undvek att nämna den kritik som socialistiska feminister framfört, nämligen att arbetarskyddslagstiftning var viktig för alla vuxna men att särlagar för kvinnor var olämpliga och orättvisa. Kände han, som var professor i industrirätt, inte till den kritiken, som offentligen uttalats i Paris redan innan nattarbetet hade införts år 1892 och därefter ofta ventilerats? Marie Bonneval hade exempelvis framfört den i Zürich 1897. Att

55. Österrike sände fyra personer knutna till statliga ministerier, *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900:XIX, 470; *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900 II:262; *PR* 27/7 1900; *La Grande Revue de l'Exposition*, no. 15–16 1900:252; Böhmert 1900:342ff; Rinman 1901:204ff; Francke 1901:758ff.

56. *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900 II:284; *Rapport général sur les congrès de l'exposition*, 1906:379ff; Derfler 1977:199, som i sin tur hänvisar till en opublicerad avhandlingsversion av en bok av Mandell 1967.

Cauwès skulle vara okunnig om den är inte troligt. Han måste, om inte annat som arbetsrättsjurist, ha lagt märke till den samtida rättegången mot feministen Marguerite Durand och hennes dagstidning *La Fronde* för brott mot nattarbetsförbudet. Durands tidning skrevs och trycktes, som nämnts ovan, bara av kvinnor. För detta hade hon anmälts för att negligera nattarbetsförbudet men frikännts i en lägre instans år 1899. Rättegången var uppmärksammat och beslutet överklagat.⁵⁷

Kanske valde Paul Cauwès att förtiga den socialistisk-feministiska kritiken i hopp om att den inte nått utanför landet, när han talade inför en mångnationell grupp? Kanske ansåg han kvinnosynpunkterna som så marginella att de inte behövde bemötas? Cauwès tillät sig en försåtlig glidning i sin framställning. Han fick det att framstå som om ett motstånd mot särlagar för kvinnor och barn var detsamma som ett motstånd mot *alla* statliga ingripanden på arbetsmarknaden.⁵⁸ På det viset avfärdade han det socialistiskt feministiskt skyddslagspositiva ställningstagandet, inte genom raka argument.

Flera andra inlägg avslöjade attityder till kvinnor. Många talade om kvinnor som mödrar, inte som arbeterskor. Professor Eugen de Philippovich från Wien fick applåder när han framhöll att Europa borde ena sig för att motstå "faran från fjärran Östern". För att få soldater, som inte var utslitna av fabriksarbete, behövdes en arbetarskyddslagstiftning.⁵⁹ Philippovichs tal förde tankarna till kvinnans viktiga roll som mor och barnaföderska; det innehöll explicit ett krav på reglerad arbetsdag och implicit en önskan om särlagar för mödrar, som producenter av blivande soldater.

Två frågor – socialistiska förslag – avfördes däremot lätt från dagordningen eftersom de inte ansågs ha principiell betydelse: en arbetsdag på åtta timmar och ledighet vid barnsbörd. Debatten om arbetstidsförkortning utmynnade i ett förslag på en arbetstid på 11 timmar, som så småningom skulle minskas till 10 timmar. En sådan lagstiftning hade Frankrike nyligen infört på initiativ av

57. I en lägre instans blev Durand frikänd år 1899. Men fabriksinspektionen förde fallet vidare. Senare fälldes hon till böter som aldrig blev indrivna. Genom att omdefiniera sina typografer till "patronnes associées", ett slags delägare, kom hon undan och fortsatte att ha kvinnor som tryckare tills tidningen lades ner. "Protection!" av Marguerite Durand på första sidan, *La Fronde*, 20/12 1899; Herkner 1921:320; Goliber 1975.

58. *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900:451f.

59. Eugen de Philippovich, Wien; "[...] le peril apparu en Extrême-Orient [...]" (497), *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900:493–509.

Millerand. Den låg långt från Andra internationalens krav på åtta timmars arbetsdag – ett krav som vid denna tid ansågs orealistiskt i politiskt ansvariga kretsar.⁶⁰ Ledighet vid barnsörd var en fråga som gällde verkliga mödrar, inte alla kvinnor. Den ansågs inte som angelägen.

Diskussionen om nattarbetsförbudet fördes alltså utifrån en konsensus om att kvinnor behövde skyddas mer än män. En schweizisk fabriksinspektör ansåg att ett nattarbetsförbud för alla vore praktiskt omöjligt. Men förbudet borde utökas till fler män och givetvis alla barn, ungdomar och kvinnor. Sedan 1877 hade Schweiz ett förbud för kvinnor att arbeta på natten och på söndagar. Sådana nationella initiativ behövde internationellt stöd.⁶¹ En annan talare ville skilja på industrier i vilka man kunde förbjuda nattarbete och andra där ett förbud vore svårt på grund av teknik eller ekonomi. I hans hemland Österrike var nattarbete för kvinnor och minderåriga förbjudet i fabriker med fler än tjugo arbetande i samma sal. Problemet var de många undantagen samt de kvinnor som arbetade illegalt nattetid. Den allmänna meningen var att fabriksägare borde kunna få dispenser av ekonomiska skäl.⁶²

För en närmare granskning av hur debattörerna argumenterade – vilket utöver deras ställningstagande för nattarbetsförbudet och andra särdrag för kvinnor visar deras syn på kvinnlighet – passar några talare särskilt väl som exempel.

Professorn i industrilagstiftning Paul Pic delade upp förbudet om nattarbete i å ena sidan lagstiftning om barn och kvinnor och å andra sidan lagstiftning om ”vuxna”. Premissen för särdrag för kvinnor fanns integrerad i hans språk och hans ordval; han talade inte om ”vuxna män” utan rätt och slätt om ”vuxna”, ställda i motsättning till ”barn och kvinnor”. 1874 hade ungdomar under 16 år i Frankrike förbjudits att arbeta under natten, och när Pic talade om denna lagstiftning gjorde han en språklig skillnad mellan ”minderåriga under 16 år” och ”minderåriga flickor” – trots att lagstiftningen i detta

60. Se *Die Frau* Juli 1900:610ff (A. Salomon positivt om lagstiftningen); *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900:493ff; 504f. Derfler 1977:178ff; Stone 1985:76; Mallet 1992 påpekar att en åttatimmars arbetsdag vid denna tidpunkt vore orealistisk. Hon anser att det var en bedrift av Millerand att driva igenom en minskning från 12 till 11 timmar med sikte på 10 efter några år.

61. Fem rapporter diskuterades: av fabriksinspektören Dr. H. Wegmann, Glaris, Schweiz, Dr. Nicolas Kusmany, Graz, Österrike, prof. Paul Pic, Lyon, Frankrike och Dr. Max Hirsch, Berlin, Tyskland. En rapport från Belgien var anonym; *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900: 42–57, 58ff, 70–84, 165–180, 295–343; 510ff.

62. *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900:42–61; Chazal 1902:156f.

fall inte gjorde någon skillnad på kön. Varelser av kvinnligt kön benämndes preciserat. Bara män var vuxna, det vill säga politiskt, socialt och ekonomiskt ansvarsfulla personer. Den franska lagstiftningen hade 1892 utvidgats till att inkludera ”mogna kvinnor” utan åldersgräns i nattarbetsförbudet; inte heller när han talade om den lagen kopplade Pic ihop ordet och därmed begreppet och föreställningen ”vuxen” med kvinnor. Hans språk var sådant att kvinnor ställdes utanför en vuxens medborgarskap.⁶³

Paul Pic påstod att två typer av kritik hade riktats mot nattarbetsförbudet; den ena kritiken lyfte fram de problem som uppstod vid arbeten som behövde utföras dygnet runt och i lag och den andra betonade svårigheten med att ta ut övertidsarbete på kvällarna. Men, menade Pic, den allvarligaste kritiken borde gälla att förbudet ännu inte var tillräckligt omfattande. Det borde enligt honom utsträckas till barn och kvinnor som arbetade inom handeln.⁶⁴ Naturligtvis nämnde han inte den kritik kvinnor hade framfört mot förbudets frihetsinskränkande och orättvisa effekter.

Utförlig i sin argumentering var den tyske riksdagsledamoten Dr. Max Hirsch. Han opponerade sig mot ett totalförbud för alla, vilket var något som Paul Pic hade antytt borde vara nästa steg. Visserligen, det insåg Hirsch, var nattarbete negativt för alla men han såg hellre en lagstiftning för män, som begränsade deras nattarbete till åtta timmar. Han ville däremot internationalisera det tyska förbudet beträffande kvinnors och barns nattarbete. ”Det är en excellent princip”, menade Hirsch, från vilket det tyvärr gjordes undantag. Dispens att utsträcka arbetet till klockan 10 på kvällen borde aldrig ges. Om en kvinna arbetade på kvällen fick hennes familj inte en moders omsorger. Annat var det med ”vuxna”, det vill säga män, som kunde organisera sig och sluta egna avtal. Hirsch berättade om tyska typografer: sedan 1895 hade de ett reglemente och en tariff, som krävde 30 till 50 procent högre lön för nattarbete och statuerade att ingen arbetade efter midnatt. Sådana initiativ måste understödjas för mäns del.⁶⁵

En enda kongressdeltagare, Käthe Schirmacher, talade för rätten till natt-

63. "adultes" och "des enfants et des femmes" samt "mineurs de 16 ans et [...] filles mineures", *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900:510f.

64. "femmes majeurs" (511), [UW:] inte *adulte*, ett ord som han reserverat för män. *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900:510f.

65. "Ce principe est excellent [...]"; *Congrès ... des Travailleurs* (514), Paris 1900:XXIV, 512ff ; *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900 II:281, 284.

arbete för alla, inklusive kvinnor. Hon hänvisade till den internationella kongressen för kvinnliga institutioner och välgörenhetsinrättningar, som hållits i Paris i juni samma sommar. Den hade tagit ställning mot ett nattarbetsförbud för kvinnor. Som exempel på hur illa lagstiftningen av 1892 kunde drabba kvinnor hänvisade Schirmacher till fallet med *La Fronde*. Den trycktes av välbetalda kvinnor vars arbetslokaler var bekväma och luftiga. Ryktet sade att avundsjuka manliga tryckare hade informerat yrkesinspektionen om de kvinnliga typografernas nattarbete. Det hade lett till åtal mot tidningens utgivare Marguerite Durand. Domstolen hade bedömt att lagen från år 1892 hade tillkommit för att skydda kvinnor, inte för att inskränka deras arbetsmöjligheter, och hade därför i första instans avskrivit fallet. Men myndigheten (troligen yrkesinspektionen) hade överklagat. Allmänna opinionen stod, enligt Schirmacher, på de kvinnliga typografernas sida och saken var ännu oavgjord. Hon önskade vissa modifieringar i lagen från 1892 men betvivlade att de skulle kunna genomföras på grund av mäns rädsla för konkurrens.⁶⁶

Käthe Schirmachers tal mottogs med livliga applåder som måste ses som en uppskattning av henne som talare, inte som stöd för hennes åsikter. Hon uppfattades som företrädare för en ”rent feministisk doktrin, som också en del socialister ansluter sig till”.⁶⁷ Ändå framförde Schirmacher inte det socialistiskt feministiska kravet på samma förbud för kvinnor och män. Schirmacher hade nöjt sig med att hänvisa till det oberoende feministiska kravet på jämlikhet utan reglering, som varit kvinnokongressens.

Schirmacher fick svar av Auguste Keufer, sedan länge generalsekreterare i La Fédération française des travailleurs du Livre (Fackförbundet för franska bokarbetare), ett inflytelserikt typografförbund.⁶⁸ Han var en uppskattad facklig aktivist, positivist i Comtes efterföljd och reformist med goda relationer till akademiker och politiker. Hans stora engagemang gällde arbetslösa, och då män. Keufer förebrådde Schirmacher för att hon förtalade fackligt en-

66. *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900:517; *Congrès ... des Travailleurs II*, Paris 1900:284f; Om Schirmacher bl a Weiland 1983:239ff.

67. Också Lichtenberger från Musée Social framhävde hennes goda talarkonst som gav henne mycket applåder, "[...] la pure doctrine féministe qui d'ailleurs est celle d'une partie des socialistes." *Congrès ... des Travailleurs II*, Paris 1900:284.

68. Keufer var sedan 1891 medlem av det statliga "Conseil supérieur du travail", *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900:XXV, 520f; Den fackförening Keufer tillhörde har bedömts som konservativ. Elwitt 1986:232; Se vidare Maitron Vol. XII 1975 samt Brick 1992.

gagerade typografer och tyckte att kvinnor som inte ville ha något nattarbetsförbud inte förstod sitt eget bästa. Keufer tog fram argumentet att kvinnor behövde särdrag eftersom de inte själva kunde organisera sig fackligt. Han lät förstå att det var hans plikt, som man, att se till kvinnans bästa. Det klarade hon inte själv. Och dessutom tog han på sig ansvaret för samhällets väl:

[...] kvinnan, vad hon sen själv kan anse om detta, förblir familjens hörnsten. Kvinnan är för svag för att försvara och beskydda sig själv. Att skydda henne är därför att skydda familjen och samhället. Det måste vara vår plikt att inte överge henne.⁶⁹

Kvinnans plats var i familjen, samhällets minsta och viktigaste beståndsdel. Liksom de katolska fackligt aktiva på kongressen i Zürich 1897 menade Keufer att han talade för hela samhällets bästa när han ville skydda familjen. För att skydda samhället från upplösning krävdes särdrag som underlättade för kvinnor att hålla sig hemma.

Beträffande konflikten om *La Fronde* hade ”vi” – Keufer uttryckte sig i vi-form – upprätthållit principer som typografernas fackförening försvarat i fyrtio år. Detta hans ”vi” antyder att det var hans fackförening som anmält *La Fronde*s kvinnor som lagöverträdare. Keufer kunde instämma i att ”kvinnors intressen är värda all respekt [...] men familjefädernas intressen är inte värda mindre respekt”.⁷⁰ Med den attityden sammanfattade han sin och sin organisations tolkning av kvinnors och mäns intressen som motsatta när det gällde kvinnors lönearbete. Hans samhällssyn, kopplad till familjesynen, innebar i sin förlängning att gifta kvinnor inte borde arbeta utanför hemmet. Det fanns inbyggt i hans inlägg som inte nämnde kvinnor utan familj. Att nattarbetslagstiftningen var en halvmesyr låg som en undertext; Keufer skulle inte ha något emot att lagen gick längre beträffande gifta kvinnor.

Förutom Käthe Schirmacher deklarerade inte någon av de närvarande kvinnorna sitt ställningstagande muntligt. Flera kvinnor hade lämnat skrift-

69. “[...] que la femme, quoiqu’elle puisse penser, reste la pierre angulaire de la famille. La femme est trop faible pour se protéger elle-même. Or la protéger, la défendre, c’est défendre la famille et la société. Voilà pourquoi nous avons le devoir de ne pas l’abandonner.” *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900:521.

70. Courcelle-Seneuil 1868:432ff; ”L’intérêt des femmes est respectable, je le reconnais, mais celui des pères de famille ne l’est pas moins. (Vifs applaudissements.)”, *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900:521.

liga inlägg som var positiva till särlagar. Engelskan Amy Harrison Spencer hade skrivit en historik över den engelska arbetarskyddslagstiftningen och Elizabeth Leigh Hutchins en bibliografi över arbetsregleringarna i Storbritannien. Båda studerade vid London School of Economics. Det var en nybildad institution för högre utbildning, positiv till särlagar för kvinnor. Den var grundad av Beatrice och Sidney Webb, ledande bland de så kallade fabianerna och ivriga särlagsförespråkare. Med på kongressen var österrikiska Héléne Gumplowicz, som ville införa halv arbetsdag på lördagar för kvinnor och inspektioner som såg till att särlagarna efterlevdes.⁷¹

En tendens på kongressen hade ändå varit att betrakta allt nattarbete som osunt och något som på sikt borde förbjudas. När ordföranden summerade kongressen, sa han att den skulle fortsätta sitt arbete för att förbjuda allt nattarbete, utom när detta inte gick av tekniska skäl. Han stödde en vädjan från Raoul Jay om att de redan existerande förbuden som gällde kvinnor och barn borde upprätthållas och överträdelser bestraffas. Men de fackliga representanterna var inte nöjda med den sammanfattningen. De ville ställa krav på en utvidgning av det nattarbetsförbud som gällde kvinnor; i steg ett ville de ha förbudet utsträckt till handeln, både till små butiker och stora varuhus, i steg två ville de införa ett totalt förbud för allt nattarbete för kvinnor.⁷² Kongressen ställde sig inte bakom dessa långtgående krav från fackligt engagerade män.

Än en gång var det bara en enda röst som hade höjts mot särlagar för kvinnor. Men inte ens Käthe Schirmacher hade nämnt den falang inom kvinnorörelsen som stödde arbetarskyddslagar på lika villkor för män och kvinnor. Många arbetsrättsjurister deltog vid kongressen och de kunde inte ha undgått att känna till den formuleringen. Den uppmärksammade rättegången mot utgivaren av tidningen *La Fronde* för brott mot förbudet hade nämnts.⁷³ Tystnaden kring det utvidgade feministiska kravet och sättet att avfärda Schirmacher på var inte grundat i okunskap – det var en tystnadens strategi. Heinrich Herkner, tysk professor i statsvetenskap som varit engage-

71. *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900:XXIV, 147–164, 427–448, 186ff; Hutchins & Harrison Spencer (1903, 1911) 1926; Shanley 1986:68.

72. *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900:XXV, 519ff; *Congrès ... des Travailleurs II*, Paris 1900:285.

73. Herkner 1921:320; Goliber 1975.

rad i Zürichkongressen några år tidigare, var själv en tillskyndare av skydds-
lagar för kvinnor. Trots detta undvek han inte att lyfta fram feministkritiken i
sin stora bok om arbetarfrågan. Kritiken var alltså inte okänd i arbetarskydds-
kretsarna.⁷⁴ Men den togs inte upp till seriöst bemötande.

Feminister fick inte någon debatt kring sina synpunkter på en kongress,
som definierade kvinnor som mödrar och hustrur. Trots denna definition
– det kan i förstone tyckas motsägelsefullt – avvisade kongressen ett finan-
siellt stöd för moderskapet i form av betald ledighet vid barnsbörd. Kanske är
det inte alls ologiskt om man som kongressdeltagaren i gemen ansåg att gifta
kvinnor inte borde lönearbeta och att barn bara fick födas inom äktenskapet.
Att ge betald moderskapsledighet skulle uppmuntra något som man inte ville
skulle få förekomma och vars existens man ville blunda för: lönearbetande
mödrar.

Kongressen visade viss respekt för den växande arbetarrörelsen medan den
växande kvinnorörelsen inte mötte någon sådan. Paul Cauwès önskade i sitt
sluttal att fler arbetare – och efter det språkbruk som var etablerat kan det
endast ha varit manliga arbetare han syftade på – skulle ansluta sig till orga-
nisationen för arbetarskyddslagar.⁷⁵ Någon liknande önskan om fler kvinnor
yttrades inte. Vill man vara välvillig i sin sammanfattning kan man säga att
kongressen såg nattarbetsförbudet för kvinnor som ett första steg till ett ge-
nerellt nattarbetsförbud. Men många talare hade definitivt inte någon lust
att engagera sig i ett förbud även för män. Kongressen blev en reformradikal
anti-feministisk borgerlig manifestation.

På den sista dagen togs kongressens enda formella beslut, det att bilda
L'association internationale pour la protection légale des travailleurs (Interna-
tionella arbetarskyddsföreningen). Stadgar antogs. Säte blev Basel, Schweiz.⁷⁶
Det blev en privat organisation med sikte på opinionsbildning i första hand.
För arbetarskyddsvännerna i den nya föreningen var ett nattarbetsförbud för
kvinnor självklart. Problemet var att sprida förbudet till de länder som ännu
inte hade infört det och kanske till fler arbetsområden än bara industrin. Natt-

74. Herkner 1921, 7. Aufl., 1. Band:320f; [UW:] Jfr dock Herkner 1897, 2. Aufl. där ingen kritik av
nattarbetsförbudet för kvinnor återges.

75. *Rapport général sur les congrès de l'exposition 1906*:381.

76. *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900:557ff.

arbetet, och speciellt förbudet mot det för kvinnor i industrin, blev en av de centrala frågorna i den nya organisationen, dock utan att kvinnor fanns med i organisationens kärna under de formativa åren före första världskriget.

(IO) Paris 1900: Rätten till arbete enligt socialisterna

Quelque paradoxal que paraisse cet axiome,
l'on peut hautement affirmer qu'à l'heure
actuelle tout le monde est féministe.

Marguerite Durand, 1900¹

Världsutställningen i Paris år 1900 blev kulmen på och urartningen av världsutställningar som motsägelsefyllda manifestationer. På den krockade internationalism med nationalism och kolonialism samtidigt som dessa tendenser stödde varandra. Varje utställande land hade byggt ett eget hus. Byggnader av de mest skiftande utseende låg längs Nationernas gata mellan Trocadéro och Pont des Invalides, som en syntes av världen. Kommande konflikter kunde anas. Fransmännen hade placerat sin rustningspaviljong centralt med uppsikt över gatan med de nationella husen.² Med sin framstegsentusiasm utgjorde utställningen i sig en dementi på den *fin-de-siècle*-spleen som fanns inom konst, filosofi och litteratur. Till dem som var övertygade om en bättre framtid hörde socialisterna, fast de sinsemellan inte var ense om hur det nya samhället skulle se ut eller uppstå.

Antisemitism och nationalism tycktes år 1900 ha gett vika för en förnyad tro på den ännu unga Tredje republikens livskraft. Socialisterna var väl representerade i nationalförsamlingen. Landets radikala krafter hade vunnit Dreyfusaffären, men utan triumf eftersom den för spioneri oskyldigt dömdes

1. "Hur paradoxalt detta axiom än må te sig kan man klart och tydligt slå fast att alla är feminister i dag." (Översättning Jan Stolpe.)

2. Som vanligt pågick en tävlan mellan nationerna om priser och uppmärksamhet. Regioner inom större länder eller federationer markerade i Paris sin särart, i den nationalism som var under konstruktion. Norge, ett land ännu i personalunion med Sverige, lät bygga sitt eget hus, liksom det ryska guvernementet Finland och det österrikiska Bosnien-Hercegovina, *La Grande Revue de l'Exposition 1900*:125, 142, 201ff; *Rapport général sur les congrès de l'exposition 1906*:65; Duquesne 1991:17f; Kuchenbuch 1992:XIV; Schroeder-Gudehus & Rasmussen 1992:132; Aimone & Olmo 1993:34f, 57, 303; Bennett m fl 1994:1, 25f.

judiske officeren Alfred Dreyfus ännu bara fått amnesti. 1899 hade en koalitionsregering bildats. Dess personsammansättning blev kritiserad av många skäl. Ett som nämnts ovan var att Alexandre Millerand tog över handelsministeriet och därmed blev den förste socialist någonsin som ingick i en regering.³

De franska socialisternas begynnande enighet hade hindrats av Dreyfus-affären och av att Millerand som en av deras ledare antog en ministerpost. Oenighet hade uppstått redan när den reformistiske Jean Jaurès offentligt hade tagit ställning för Dreyfus. De revolutionära socialisterna kring Jules Guesde ville se den rättsstriden som en intern borgerlig affär, som socialister borde hålla sig utanför.⁴

Ett annat problem för socialisterna var kvinnofrågan. Begreppet ”feminism” hade följt den radikalare socialistiska delen av den franska kvinnorörelsen sedan 1890. Feminismen fortsatte in på det nya seklet att vara viktig för dem som ville se kvinnor och män som jämlika inför lagen och därmed på arbetsmarknaden. Att en feministisk kongress fick bli presenterad som officiell kongress på världsutställningen i Paris 1900 måste ha stärkt dess arrangörer i hoppet om att bli accepterade av socialistiska män.

Den socialistiska feminismens sista stora internationella kongress

Le Congrès internationale de la Condition & des Droits des femmes (Internationella kongressen om kvinnors villkor och rättigheter) har ansetts utgöra kulmen på det som somliga kallat den ”sociala feminismen” i Frankrike,⁵ en feminism som försökte kombinera kvinnors krav på jämlikhet med män och ett starkt engagemang för socialismen. I denna bok har riktningen kallats socialistisk feminism. Ordet ”socialism” – det kan inte nog betonas – hade vid denna tid ett mer oklart innehåll än det fick senare. Ordet var positivt laddat och flera grupper slogs verbalt om att göra det till sitt. I Tyskland kallade de revolutionära sig däremot för socialdemokrater. I Frankrike fördes

3. Isay ser år 1900 som läkandet av Dreyfus-affären, Isay 1937:142; Inte förrän 1906 förklarades Dreyfus frikänd av domstol, Rebérioux 1975:7ff, 28, 38; Derfler 1977:VIIf, 170f.

4. Orry 1911:33ff; Joll 1955:82ff; Winock 1986:186f; Rebérioux (1994) 2004:62f, 70ff, 134f.

5. Sowerwine 1978:75ff.

intensiva diskussioner både om beteckningar och om deras innehåll. Denna kvinnornas rättighetskongress visade ett engagemang för att ändra de orättvisor mellan grupper och klasser av människor, som blivit tydliga i de stora städerna under 1800-talets slutdecennier, samtidigt som den krävde kvinnors emancipation på jämlika villkor.⁶

Kan kvinnokongressen i Paris i september år 1900 därmed kallas socialistisk? Det beror naturligtvis på definitionen av ”socialism”. Om vi låter dåtidens språkbruk råda och följer den debatt som försökte klargöra vad de socialistiska feministerna ville, var det en socialistisk kongress. Samtidigt blir det uppenbart att de socialistiska feministerna arbetade i motvind i förhållande till många andra socialister. Vad skulle socialismen som ideologi stå för?

Den franska socialistiska rörelsen hade en konservativ teori och en obefintlig praktik när det gällde de jämlikhetskrav som ställdes av feministerna, enligt den franska presshistorikern Irène Jami. Men de kvinnor som kallade sig både feminister och socialister gavs en viss möjlighet att knyta an till en bredare socialistisk analys fram till den franska socialismens konsolidering.⁷ Fram till 1905 var utgången av relationen mellan feminism och socialism i Frankrike mindre säker. Därefter blev kvinnofrågan definitivt underordnad klassfrågan, som den redan varit sedan minst tio år i Tyskland.

Den amerikanske historikern Charles Sowerwine, vars forskning rör kvinnorna i den franska socialismen, definierar kategoriskt denna kvinnokongress av år 1900 som icke-socialistisk. Genom att fastslå att den internationella kongressen om kvinnors villkor och rättigheter år 1900 företrädde en ”social feminism” vill Sowerwine framhålla att den inte kan bli kvalificerad som riktigt ”socialistisk”: den satte inte klasskampen i första rummet. Socialismen skulle vara åtminstone verbalt revolutionär.⁸ Sowerwines klasskampsdefinition av socialism är snäv och anakronistisk; den får ses som typisk för 1970-talet då Sowerwine skrev sin bok.

På denna kvinnokongress år 1900 fanns många kvinnor – organisatörer och talare – som kallade sig själva socialister och var accepterade som sådana i

6. [UW:] Ordet ”socialism” förblev populärt långt in på 1900-talet och dess olika uttolkningar fortsatte länge. Ett uttryck för detta är Oswald Spenglers lilla skrift *Preussentum und Sozialismus*, 1920, till svenska året därpå. Enligt honom ligger socialismen naturligt till för tyskar, inte för fransmän. Nationalsocialisterna gillade också ordet.

7. Jami 1981:127.

8. Sowerwine 1978:75ff.

andra socialistiska grupper. Även socialistiska män uppträdde på kongressen. I Frankrike var den reformistiska socialismen väl så stark som den revolutionära. Kongressen var en avläggare av de två socialistiskt feministiska kongresser som hållits i Paris under Eugénie Potonié-Pierres ledning 1892 och 1896. Dessa hade i sin tur växt fram ur kongresserna om kvinnors rättigheter 1878 och 1889.⁹ De två 1890-talskongresserna kan, tillsammans med den år 1900, ses som försöket att förmå den splittrade men växande franska socialismen att i sig integrera kvinnors jämlikhet och föra ut detta internationellt. Ambitionen skulle inte lyckas.

Sowerwine, med sin snävare definition av socialism, framhåller att det var Elisabeth Renaud och Louise Saumoneau som var de ”riktiga socialisterna” vid kvinnokongressen. De hade, enligt honom, intresse för ekonomi och inte bara för lagstiftning. Det var främst Elisabeth Renaud som tog på sig rollen att profilera en motsättning mellan så kallade borgerliga och socialistiska grupper, tillsammans med ett par män. Hennes insatser liknar dem som Clara Zetkin gjort under kongressen i Berlin 1896. Renaud gjorde sina försök på en i sin helhet mer vänsterinriktad kongress – och hade mindre framgång. Men hon lyckades få till stånd en hetsig debatt omkring hembiträdesfrågan. Sowerwine har framställt den debatten som den viktigaste på kongressen och menat att den handlade om skilda klasståndpunkter. De franska historikerna Laurence Klejman och Florence Rochefort, som studerat den franska kvinnorörelsen vid denna tid, visar tvärtom att debattörerna varit mer eller mindre överens om det rimliga med en reglering av hembiträdenas villkor. Diskussionen gällde snarast om det var *möjligt* att införa yrkesinspektion i hemmen, inte om det var lämpligt. Elisabeth Renauds kritik hade i den debatten slagit in öppna dörrar. Under kongressen hade Renaud, enligt dessa två forskare, försökt göra flera andra inlägg för att markera socialismen som något artsäkilt från feminismen.¹⁰

Sowerwine poängterar – för att underbygga sin bedömning – att Marguerite Durand, redaktör för den dagliga feministiska tidningen *La Fronde*, hade

9. Broschyren ”Congrès international de la condition et des droits des femmes”, 6 s, kallar dessa fyra kongresser samt den som hölls 1900 för ”(d)es congrès féministes internationaux”, Congrès 1900 – Paris, Dos 84, BMD.

10. Två av männen hette Brunswick och Lefort. Paris Sept 1900: t ex 147, 148, 205ff, 255; Sowerwine 1978:76f; Klejman & Rochefort 1987:581ff.

det huvudsakliga inflytandet över kongressen år 1900. I det har han i viss mån rätt, liksom i att hon inte – i hans snäva mening – var socialist. Men hon var aktiv i bildandet av fackföreningar för kvinnor och hörde hemma bland de reformistiska socialisterna. Sowerwine hävdar vidare att de fem socialister som satt i organisationskommittén för kongressen blivit utvalda av Marguerite Durand för att de *inte* fäste stor vikt vid klasskampen. Det var den kände politikern René Viviani, socialist och ledamot av den franska nationalförsamlingen, Marie Bonneval, sekreterare i en fackförening för lärarinnor, medarbetarska i *La Fronde* och aktiv bland annat i Andra internationalen, Stéphanie Bouvard, ledande inom blom- och plymmakerskornas fackförening samt Caroline Kauffmann och Mme Vincent.¹¹ De två sistnämnda var ledande inom olika grenar av kvinnorörelsen och Mme Vincent sedan länge en erkänd feminist och socialist.

De fem var socialister, men inte revolutionära sådana. Sowerwine vill inte tillåta dem att klassificera sig som socialister. Han antyder vidare att de var osjälvständiga i förhållande till Marguerite Durand, men han ger bara ett konkret exempel på vad som skulle ha kunnat skapa ett beroendeförhållande: Bouvards fackförening hade fått pengar av Durand.¹² Ser vi till en central fråga på kongressen, nämligen nattarbetsförbudet för kvinnor, intog dessa fem olika hållning. Durand stod mitt uppe i en rättslig process om nattarbetsförbudet och ändå var kommittémedlemmarna långt ifrån av hennes mening. Mme Vincent och Stéphanie Bouvard var inte främmande för särlagstiftning för kvinnor, vilket var känt bland annat från tidigare kongresser. Marie Bonneval var inte längre – som Durand – negativ till nattarbetsförbudet för kvinnor men hon ville se det något uppluckrat. Kritiken av Marie Bonneval som osjälvständig duger knappast, fast hon publicerade sig regelbundet i Durands *La Fronde*.

Det är inte heller troligt att den bland socialistiska franska väljare högt uppskattade René Viviani, en av ledarna inom fransk socialism, på ett underordnat sätt skulle stå under Durands inflytande. Riktigt är att han omfat-

11. Bonneval, Vincent och Viviani samt prof. André Weiss var kongressens vice ordförande; Kauffman var med i kommittén liksom Bouvard tillsammans med 30 andra personer. Kongressens hedersordförande var Mme Clémence Royer och Mme Féresse-Deraimes, vilket alltsammans pekar på kontinuiteten med kongresserna 1878, 1889, 1892 och 1896. Paris Sept 1900:V–VII; Bonneval var avtecknad som deltagare vid Andra internationals kongress 1900, första sidan. *PR* 2/10 1900.

12. Sowerwine 1978:75ff.

tade en reformistisk socialism. Det sägs¹³ att Viviani skulle ha varit Durands älskare vid denna tid. Om så var fallet är väl frågan snarast vem som utövade inflytande på vem. Kanske relationen till och med var grundad i en överensstämmelse vad gällde synen på politik? Min slutsats är att dessa fem socialister agerade autonomt som reformistiska och att kongressen med rätta kan kallas socialistisk.

En kongress med socialistisk inriktning satte naturligtvis lönearbete högt på sitt program. Att kvinnans ekonomiska frigörelse utgjorde basen för hennes emancipation var kongressens budskap.¹⁴ Därmed var den en *feministisk* kongress enligt den definition ordet haft under 1890-talet bland dem som lanserat det. Arrangörerna framhöll stolt, att det var första gången en officiell kongress vid en världsutställning tog upp renodlat ”feministiska” frågor.¹⁵ De räknade tydligen inte kongressen i Bryssel år 1897. Kraven hade varit likartade på kvinnokongressen i Paris år 1896 men de framfördes nu inför en större publik.

Kongressen fick offentligt erkännande av ledande personer inom den franska reformistiska socialismen. Chefredaktören för *La Petite République*, den oberoende socialisten Leon Alfred Gérault-Richard, skrev en stödande artikel med rubriken ”Féminisme”. Han framställde kvinnan som mer förtryckt än mannen: ”hon är mer slav, mer förtryckt, mer förödmjukad än vi”. Han tyckte att kvinnan borde få lönearbete för att uppnå ekonomiskt oberoende. Det var en socialistisk plikt att hjälpa henne att bli fri från den maskulina egoismen. Artikeln försvarade René Vivianis engagemang i den feministiska kongressen¹⁶ på ett sätt som gör klart att feminismen var utmanande inom arbetarrörelsen och att det även fanns reformistiskt socialistiska män som såg negativt på den.

Kongressen ställde jämlikhetskrav. De handlade om ekonomiskt oberoende, jämlika löner och rösträtt. Alla krav riktades till staten, som ombads ändra lagstiftningen. Det orättvisa med att behandla kvinnor som barn poängterades:

13. Klejman & Rochefort 1989:242 kallar relationen vänskaplig; Rabaut 1996; McMillan 2000.

14. *La Grande Revue de l'Exposition 1900*:257.

15. ”Pour la première fois, un congrès officiel va traiter des questions féministes”, Printed pages, ”Congrès international de la condition et des droits des femmes (Paris, 1900)” (No 314):1, F 12 4319, AN; om rösträtten, *La Fronde* 6/9 1900.

16. “[...] elle est plus esclave, plus opprimée, plus humiliée que nous.” *PR* 8/9 1900:1.

Underordnad lagar vars utformning hon inte får medverka till, behandlas kvinnan som minderårig oavsett vilken intelligens eller förmåga hon har, och hon lider av den bedrövliga plats på vilken hon har placerats i samhället.¹⁷

Kongressen uppfattade kvinnors villkor som sämre än mäns; den utgick från en analys av kvinnor som underordnade. Tre områden var viktiga för en jämlikhetspolitik: det ekonomiska medborgarskapet, som sattes först, därefter det civila medborgarskapet eller den vardagliga praktiken, det vill säga normer och attityder (mentaliteter) som fanns eller inte fanns som lagar, samt som slutkrav det politiska medborgarskapet.¹⁸ På alla områden måste förändringar göras. Kongressen krävde ekonomisk jämlikhet för den gifta kvinnan, samundervisning av pojkar och flickor i skolorna för att hävda principen om köns jämlikhet, samt samma moral för båda könen med följdkravet att reglementeringen av prostitutionen skulle avskaffas. Därtill kom krav på speciella rättigheter vid moderskap och för barn.¹⁹ De två sistnämnda var de enda som inte formulerades i direkta jämlikhetstermer.

Internationella kongressen för kvinnors villkor och rättigheter hölls i kongresspalatset. Åttahundra åhörare, varav femhundra delegerade, de flesta franska, samlades till öppnandet. Den stora kongressalen var under dessa dagar nästan alltid full.²⁰ Initiativtagare var Maria Pognon tillsammans med tidningsredaktörerna Maria Martin, *Le Journal des Femmes* och Marguerite Durand, *La Fronde*. Den senare tidningen förändrades under kongressveckan från att presentera ett innehåll med alla slags nyheter till att enbart rapportera utförligt om debatterna på kongressen.²¹ Flitiga stenografer och renskrivare

17. "Soumise à des lois à l'élaboration desquelles elle n'a aucune part, la femme, quelles que soient son intelligence et ses capacités, est traitée en mineure et souffre de la condition misérable qui lui est faite dans la société." Printed pages, "Congrès international de la condition et des droits des femmes (Paris, 1900)" (No 314): 1, F 12 4319, AN.

18. Printed pages, "Congrès international de la condition et des droits des femmes (Paris, 1900)" (No 314): 1–2, F 12 4319, AN.

19. Tryckt *Bulletin d'Adhésion*, Mapp: Congrès 1900-Paris Dos 84, BMD; *Les Droits de la Femme* nr 17, 8/9 1900:1.

20. Kongressen antogs som nummer 91 av 127 officiella världsutställningskongresser. Commission Supérieur des Congrès, Seances 15/3 & 10/6. 1899, F 12 4317 samt tryckta sidor "Congrès international de la condition et des droits des femmes (Paris, 1900)" (No. 314): 1, F 12 4319, AN; Le Congrès internationale de la Condition & des Droits des femmes ägde rum 5–8 sept 1900. *La Fronde* 3/9 1900; Paris Sept 1900:XX; *Exposition Universelle* 1900 1991:40; Sowerwine 1978:77; Klejman & Rochefort 1987:580; Schroeder-Gudehus & Rasmussen 1992:138.

21. Maria Pognon var ordförande. Efter Maria Deraismes blev hon ordförande för La ligue françai-

måste ha varit oavbrutet verksamma liksom typograferna, alla kvinnor.

Flera av kvinnorna som hade deltagit i junikongressen medverkade aktivt på denna kongress. Till dem hörde Maria Martin, Maria Pognon, Mme Vincent och andra. De utländska delegerade var färre än vid den tidigare kongressen; sammanlagt kom deltagare från 15 länder. Officiella utländska deltagare, som presenterades vid kongressens öppnande, kom från sex länder: USA, Mexico, Belgien, Ryssland, Ecuador och Rumänien. Den tyska kvinnorörelsen riktade kritik mot kongressen för att vara alltför inriktad på franska förhållanden och deras ledande kvinnoaktivist avstod från att delta.²² Kanske var det lika mycket jämlikhetsinnehållet och den uttalade feminismen som avskräckte. Tyskorna – numera enade i frågan – var troligen upprörda över att fransyskorna ännu avvisade särlagar för kvinnor.

Programmet tog upp utbildning och lagstiftning, både privat och allmän rätt. Under ekonomiska, moraliska och sociala teman togs kvinnoarbete och särlagar för kvinnor upp. Sammankomsterna byggde på förarbete i mindre arbetsgrupper. Resolutioner togs efter diskussioner. Ordföranden Maria Pognon tog redan i sin inledning upp industriarbetarnas förhållanden. Åsikten att kvinnor inte borde få arbeta utanför hemmet bemötte hon med att kvinnor behövde sina inkomster och inte minst med att landet behövde deras insatser. Antalet kvinnor i lönearbete var drygt 2,5 miljoner mot männens nästan 3,5 miljoner, vilket betydde att landets ekonomi skulle skadas

se pour le droit des femmes; Tryckt *Bulletin d'Adhésion*, Mapp: Congrès 1900 – Paris Dos 84, BMD; Marguerite Durand var kongressens generalsekreterare med hjälp av Maria Martin. Paris Sept 1900:3; *Revue de Morale Sociale* (Savioz) Dec 1900:510; 29 kvinnor och 18 män fanns i organisationskommittén. Paris Sept 1900:3f; Hedersordförande var Mme Clémence Royer och Mme Féresse-Deraismes, syster till Maria Deraismes samt Léon Richer. Kassör var Mlle Harlor, *La Fronde*, "Programme" 5/9 1900; enligt en beräkning publicerades i *La Fronde* 98 spalter om kongressen, tillsammans med en längd av 61,5 meter, *FBw* 1900:147; *La Fronde* var radikal, socialistisk och för en religiöst neutral stat (dvs "laïque"). *Jami* 1981:62, 97.

²² Kongressvolymen har ingen deltagar- eller talarförteckning, inga beräkningar av personer från utlandet; antalen är överslagsberäkningar. Men USA = Charles Henrotin, Chicago, Mrs Helen Campbell, Denver, Mrs Rebeka Kohut, New York, Miss Hanna Clarke, Virginia samt Mary Hollowell Campbell, och Ryssland = Mlle Strélakoff, Mme Sémetschkine och M. le baron J. de Berwick (11), Holland = Mme Schook Haver (t ex 318) som där benämns som den holländska delegerade, Tyskland = Otilie Hoffman, delegerad från Conseil National des femmes allemandes (284), Lina Morgenstern hade sänt en rapport "L'Influence de la Femme sur l'Hygiène populaire" men verkar inte ha infunnit sig själv (345ff). England = Dora Montefiore (188); Italien = Mlle Flavia Steno, journalist och Mme Cecilia Meyer, Rom (191, 229, 287), Maria Pognon nämner dessutom personer från Bulgarien, Schweiz och Spanien när hon hälsningstalade (21), Paris Sept 1900; *FBw* 1900:146ff; Klejman & Rochefort 1987:587.

²³ Tryckta sidor: "Congrès international de la condition et des droits des femmes (Paris, 1900)";

allvarligt om kvinnlig arbetskraft förbjöds. Men kvinnor måste få bättre arbetsförhållanden.²³

Vid sessionsbehandlingen av kvinnolöner, värdering av kvinnors arbete i familjen, arbetstider och arbetsmiljö var Marie Bonneval rapportör. Arbetsgruppen hon ingått i ville se statlig reglering av lönerna. Minimilöner för kvinnor hade redan införts i andra länder.²⁴ Från kravet på reglering av löner var steget inte långt till ett förslag om reglering av arbetstider och därifrån till en diskussion om nattarbetet. De långa arbetspassen sågs som en av orsakerna till låga löner. Med ett minskat arbetskraftsutbud, det vill säga med kortare arbetsdagar, borde lönerna öka eftersom det skulle bli brist på arbetare.

Arbetsgruppen föreslog en reduktion av arbetstiden för alla, män som kvinnor, till åtta timmar om dagen i industri och handel, tillsammans med 36 timmars sammanhängande ledighet varje vecka. I denna högaktuella fråga ställde kvinnokongressen alltså det socialistiska kravet. Den gick längre än kvinnokongressen i juni och arbetarskyddskongressen. Men den uttalade sig samtidigt tydligt *emot* speciella arbetstider för kvinnor, det vill säga sär-lagar.²⁵

Arbetsgruppen ville införa en rätt att bilda fackföreningar. Gruppen underströk kvinnors rätt till arbete inte bara för att kvinnor behövde tjäna pengar för sin familjs uppehälle, utan för att egen inkomst sågs som förutsättningen för ett ”oberoende”; var och en hade en personlighet som måste få utvecklas.²⁶ Tanken på ett ekonomiskt medborgarskap för kvinnor kom i detta till klart uttryck.

Marie Bonnevals egna åsikter var ännu radikalare än gruppens. Hon förde fram visioner av att man och kvinna delade på hemarbetet, av delad fostran av

(No 314), F 12 4319, AN, Paris; handskrivet protokoll: "Congrès international de la condition et des droits des femmes, (Paris 1900), Troisième Commission, Section de Législation", BMD; *La Fronde* den aktuella veckan 1900: när inget annat anges refereras debatten i första hand som den publicerades i tidningen, med stöd av det senare tryckta protokollet i bokform (= Paris Sept 1900). Tidningen innehåller anmärkningar om utrop etc som saknas senare. Vissa namn är olika, vissa episoder saknas i den redigerade versionen, Paris Sept 1900:17f.

24. Marie Bonneval sammanfattade promemorior ("mémoires") som skrivits av den förberedande arbetsgruppen. Paris Sept 1900: 27ff; jfr Klejman & Rochefort 1987:580. De noterar en debatt främst mellan "liberaler" och "protektionister"; Wikander, Kessler-Harris & Lewis 1995a:8, 94, 109ff, 310, 322ff, 338.

25. Paris Sept 1900:34.

26. "[...] c'est un moyen d'indépendance", *La Fronde* 6/9 1900: 2 kolumn 3; Paris Sept 1900:28–39.

barn och av att det med teknikens hjälp skulle gå att förkorta arbetsdagen till fyra timmar och förlägga lönearbete till hemmet. Hon utmanade traditionellt tänkande om mäns och kvinnors uppgifter i hemmet och ifrågasatte genusarbetsdelningen också i det obetalda arbetet. Publiken lockades till skratt när Bonneviel drastiskt frågade varför det skulle vara konstigt att en man passade steken hemma när han gjorde det i restaurangköket? Eller varför det var mer förödmjukande för en man att arrangera blommor i hemmets sängkammare än för en officer att smörja sina stövlar? Bonneviel målade upp den idyll som skulle utvecklas i ett framtida äktenskap. Den ene skulle inte längre att vara herre och den andra inte slav: man och kvinna skulle bli kamrater.

Det fanns inget arbete som i sig var förödmjukande, påpekade Marie Bonneviel, men kvinnors arbete hade blivit *ansett* som mindervärdigt. Hon förklarade detta med religionens syn på kvinnan som syndig och visade sin republikanska avsmak för den katolska kyrkans inflytande över uppfostran och dess makt över tanken om relationerna mellan könen. Kyrkans kvinno-syn hade som nämnts drivit Bonneviel i landsflykt när hon som ung lärarinna med radikala idéer fått yrkesförbud. Republiken hade under 1880-talets början infört folkskoleundervisning utan religionsundervisning och hon hade då kunnat återuppta sitt yrke i sitt hemland.

Marie Bonneviel var kritisk till de av män styrda fackföreningarna och uppmanade kvinnor att bilda fackföreningar utan män. Inom vissa yrken arbetade bara kvinnor och där var detta naturligt. Många föreningar hade vägrat kvinnor tillträde och i de fallen hade en särorganisering blivit nödvändig. Bonneviel ironiserade över ”våra mest ömsinta vänner, de allra mest tillgivna, dessa kämpar för kvinnan vid hemmets hård”, som försökte mota bort kvinnor från bra och välbetalda yrken. Många av dem ville inte att kvinnor över huvud taget skulle ha lönearbete. Hon önskade en revision av den franska lagen från 1892, som förbjöd nattarbete för kvinnor. Men hon ville inte helt överge lagen utan föreslog en modifiering så att det gick att arbeta övertid på kvällarna. Den arbetsfria natten ville hon behålla.²⁷

Visionen om hemindustriellt arbete under goda förhållanden framfördes ofta inom kvinnorrörelsen, så även av de socialistiska feministerna. De utgick

27. "[...] nos amis les plus tendres, les plus dévoués, les partisans de la *femme au foyer*[...]", *La Fronde* 6/9 1900: 2 kolumn 3; Paris Sept 1900:28–39; Om en konfessionslös skola i Frankrike, Leduc 1991:151f; Fayet-Scribe 1990:33; Birnbaum 1992:162ff.

från det faktum att många kvinnor redan lönearbetade i sina hem och önskade ge kvinnan möjlighet att stanna i hemmet samtidigt som hon fick bli ekonomiskt oberoende. Medvetenheten var stor om att en egen inkomst var avgörande för att få respekt och makt inom familjen. Paule Vigneron hade utvecklat denna vision om det betalda hemindustriella arbetet på sommarens tidigare kvinnokongress. Men en sådan önskan att förbättra lönearbetets villkor i hemmet gick inte ihop med de flesta fackföreningars politik – facken försökte förbjuda avlönat arbete i hemmen. Detta var en av de punkter där feminismen och männens arbetarrörelse hade helt skilda önskemål.

Den nybildade ”gruppen feministiska socialister”, som var vänsterrevolutionära, ville att kongressen skulle ta en resolution till stöd för facklig organisering. Det avfärdades, liksom ett förslag att begära löner utifrån parollen ”av var och en efter förmåga, till var och en efter behov”. Istället antogs en resolution om lika lön för lika arbete,²⁸ ett krav hämtat från Andra internationalen.

Camille Bélilon företrädde en oberoende feminism, som ville ha en ovillkorad jämlikhet. Hon var journalist med en återkommande spalt i *La Fronde*: ”Cronique féministe”. Kongressen borde inte binda sig vare sig för eller emot statliga regleringar. Det skulle bara splittra. Som feminist kunde man vara både för och emot sådant, bara man ansåg att det inte skulle göras skillnad mellan män och kvinnor, var Bélilons åsikt.²⁹ Mme Vincent fortsatte sin långvariga kampanj för en särslagstiftning och betonade som vanligt moralen som sitt argument för nattarbetsförbudet. Det var inte bara prostitution hon såg som ett hot utan även ett utomäktenskapligt sexualliv. Hennes oro gällde att unga kvinnor kunde frestas att tillåta sig ”små äventyr”³⁰ när deras föräldrar trodde att de arbetade över på kvällen.

Den holländska Mme Schook-Haver vidhöll det socialistiskt feministiska kravet ”[...] låt oss skydda fadern liksom vi skyddar modern”. Hennes landsmaninna Wilhelmina Drucker hade samma syn, samtidigt som hon ironiskt anklagade särslagsförespråkarna för att inte gå tillräckligt långt. Om de ville stifta lagar för kvinnor borde alla kvinnor omfattas av dem, och därför borde

28. Paris Sept 1900:42ff; “[...] chacun donnant ses efforts recevoir selon ses besoins”, *La Fronde* 6/9 1900:2 kolumn 2ff; Jfr om ”le Groupe féministe socialiste”, Sowerwine 1975 & 1978:77.

29. *La Fronde* 6/9 1900:2 kolumn 6; Paris Sept 1900:47.

30. “[...] de petites escapades [...]”, *La Fronde* 6/9 1900:3 kolumn 1; Paris Sept 1900:48.

de arbeta för att skyddslagar utsträcktes även till hushållsarbetet, både det betalda och det obetalda.³¹ En italienska ansåg att män ville skydda sina egna arbeten genom skyddslagarna och menade att lösningen låg i att kvinnor fick rösträtt.³²

Marguerite Durand, karismatisk och inflytelserik, bad kongressen förkasta alla särlagar för kvinnor. De skapade problem i yrken där både kvinnor och män arbetade. Om olika lagar och villkor gällde fick kvinnor lägre löner. Underförstått var kvinnors lägre löner negativt inte bara för kvinnorna i ett yrke utan även för männen. Med jämlika lagar skulle kvinnor inte längre kunna anklagas för att underbjuda mäns löner och på det viset konkurrera ut män. Durand ville att fattiga kvinnor skulle få möjlighet att tjäna pengar utan inskränkningar, även om deras arbeten var tunga. Hon stödde det socialistiska kravet på en arbetstid på åtta timmar för både kvinnor och män, vilket skulle minska arbetsbördan för alla. Hon formulerade vad hon kallade för feminismens viktigaste princip, nämligen likhet inför lagen. Bélilons åsikt om att jämlikheten var det viktigaste anslöt hon sig till, men tillfogade genast att arbetarskydd för alla vore den bästa lösningen:

Jag talar om både kvinnan och mannen *eftersom feminismens första princip är att opponera mot alla särlagar. Inför gärna arbetarskydd för kvinnliga arbetare i verkstäderna, begränsa arbetstiden, låt dem vistas i luftiga arbetslokaler, sörj för en god hygien, ja, till och med för en god moral, men inför samma bestämmelser för de manliga arbetarna.*³³

Om lagarna vore lika skulle arbetsgivaren anställa de duktigaste. Durand, liksom flera andra, påpekade att jämlikhet även innebar rösträtt. Intressant är att hon lyfte fram önskvärdheten av arbetarskydd för både kvinnor och män samtidigt som hon vidhöll att den viktigaste principen för feminister var *samma bestämmelser*, jämlikhet inför lagen. Hon kunde ha valt att förhålla sig neutral i arbetarskyddsdiskussionen, som Camille Bélilon. Men vid denna

31. "[...] Eh bien, protégeons le père comme nous protégeons la mère." Paris Sept 1900: 47; *La Fronde* 6/9 1900; i *La Fronde* 6/9 1900: 3 kolumn 1 står det "Brucker".

32. Emilia Mariani, *La Fronde* 6/9 1900:3 kolumn 1–2; Paris Sept 1900:50.

33. "Je dis de la femme et de l'homme parce que le premier principe du féminisme est de s'élever contre toute loi d'exception. Protégez le travail de l'ouvrière dans des ateliers, limitez le temps de ce travail, placez l'ouvrière dans des ateliers bien aérés, veillez à son hygiène, même à sa moralité, mais faites de même pour l'ouvrier." *La Fronde* 6/9 1900:3 kolumn 2 [UWs kursiv].

kongress var de socialistiska strömningarna starka: arbetarskyddslagstiftning för alla ville både Durand och de flesta andra ha.

Durands tal handlade även om den makt som kvinnor – till exempel i sömnadsbranschen – skulle kunna utöva om de bildade fackförening. Hon prisade organisering som den bästa vägen och överträffade de vänsterrevolutionära i sina lovord av facklig aktivitet, säkert utmanad av dem att poängtera sin positiva inställning.³⁴ En konkurrens om vem som var den bästa socialisten låg i luften. Men i konsekvens med att resolutionernas målgrupp var lagstiftarna föreslog Marguerite Durand inte någon resolution om facklig organisering.

Den slutliga resolutionen om reglering av arbetet blev en plädering för jämlika skyddslagar för alla med betoning av att orättvist ojämlika lagar måste bort:

[Kongressen kräver] att alla speciella lagar som bestämmer kvinnors arbetsförhållanden avskaffas

Till detta fogades ett tillägg:

och att de ersättes med skyddslagar som gäller hela den arbetande befolkningen utan att skillnad görs på kön.³⁵

Därmed hade kongressen anslutit sig till den dubbla resolutionen vars innehåll var typiskt för de socialistiska feministerna. De avvisade som socialister den fria arbetsmarknaden och hävdade samtidigt feminismens princip om likhet inför lagen. Nattarbetsförbudet var den underförstådda måltavlan för resolutionen, som gjordes generell. Denna kongress ville ha lika lön och gemensam arbetarskyddslagstiftning. I löne- liksom i arbetarskyddsfrågan var feministerna konsekventa även om dessa krav kunde vara till kvinnors nackdel på kort sikt. De ledande kvinnorna på kongressen höll fast vid sin linje att driva en möjlighetens politik och med sina krav vända sig till Tredje republikens lagstiftare. De hade förtroende för sin regering och ansåg sig ganska nära att få ett medborgerligt erkännande.³⁶ Samma krav kunde besökande

34. Paris Sept 1900:50ff.

35. "Que toutes les lois d'exception que régissent le travail des femmes soient abrogées", kongressens ursprungliga förslag och tillägget "Et remplacées par l'application à toute la population ouvrière et sans distinction de sexe, d'un régime égal de protection", *La Fronde* 6/9 1900:3 kolumn 3.

36. De franska radikala kvinnorna var inte så frustrerade som sina engelska och amerikanska

delegerade föra med sig till sina hemländer. Feministerna hade beslutat sig för en pragmatisk linje med jämlikhetskrav mellan kvinnor och män i centrum. Därmed hoppades de kunna ena fler än de uttalat revolutionära socialisterna, utan att göra avkall på sin radikalism. Deras socialism hade bland annat manifesterats i kravet på åtta timmars arbetsdag för alla.

I Berlin 1896 hade nattarbetsförbudet varit avgörande när det gällde att konstruera en konflikt så att jämlikhetsivrande kvinnor kunde avföras från socialismen och en klyfta markeras, en ”klar gränsdragning” göras, mellan borgerliga och socialistiska kvinnor. I Paris var en sådan gräns ännu inte dragen. Det hade funnits försök under denna kongress att få till stånd en gräns. Men ännu strävade de församlade manliga och kvinnliga socialisterna gemensamt mot en integrering av idéströmningarna feminism och socialism, med sina två sorters jämlikhet. Under kongressens slutbankett skålade deltagarna för socialisten René Viviani, som hade förordat rösträtt för kvinnor; han kallades för ”den duktige och mycket värtalige försvararen av feminismens sak”.³⁷

I Maria Pognons sluttal till kongressen kom spänningarna mellan revolutionära och reformistiska socialister, liksom mellan de kvinnor som kallade sig borgerliga och de som hellre ville kalla sig socialistiska, åter upp till ytan. Konflikten är komplicerad och rör inte direkt frågan om nattarbetsförbudet. Men den antyder att socialister och borgerliga också i Frankrike – som i Tyskland – prövade sig fram för att finna punkter för samarbete eller den ”klara gränsdragningen”. Pognon var irriterad över att gång på gång under kongressens gång ha betecknats som ”borgerlig”, när hon framhållit att kvinnor skulle vinna på att samarbeta oavsett social ställning.³⁸

Marie Bonneval kan sägas ha representerat de typiska socialistiska feministerna på kongressen. Också hon såg det som sin plikt – som socialist – att beblanda sig med andra kvinnor i jämlikhetens intresse. Om kvinnor organiserade sig separat från män, i ett ”feministiskt parti”, så var det för att

mot svarigheter. De tyckte att de fick gehör, enl Goldberg Moses 1984:229.

37. ”M. Viviani, le vaillant et très éloquent défenseur de la cause féministe.” Paris Sept 1900:311; Hause & Kenney 1984:31f.

38. Paris Sept 1900:290f; Viviani (*Justice* 22/9) 1900; Sowerwine 1978:78ff behandlar denna episod omkring Pognons sluttal som stöd för sin historieskrivning; För en tolkning som menar att provokationen kommer från den grupp som leds av Renaud, se Klejman & Rochefort 1989:139ff.

på sikt kunna skapa en lycklig förening mellan könen i ett samhälle utan exploatering:

När vi har erövrat våra rättigheter, kommer det inte längre att finnas någon fiende. Man och kvinna kommer att vara det de bör vara, två jämlikar, två kamrater som skapats för att gå tillsammans genom livet. Likaså när det inte längre finns någon utsugning, då [...] kommer [det] inte längre att finnas mer än en klass. Men för att lyckas erövra sina rättigheter, måste kvinnor organisera sig i ett parti liksom arbetarna organiserar sig i ett parti. När de har uppnått den totala rättvisan, då kommer det inte längre att finnas mer än ett parti, mänsklighetens parti.³⁹

Hennes ord var fyllda av tillit till en ljusare framtid. Men socialismen kunde inte smälta ihop med feminismen år 1900 och Bonneviel verkade redan ha insett det. Inte heller blev feminismen ett politiskt parti. Rörelserna tog andra riktningar och socialismen blev betydligt starkare som politisk kraft under 1900-talet än feminismen.

Inte förrän 1905 skulle den franska socialismen bli organisatoriskt enad. Efter kongressen 1900 och de ständiga ideologiska sammanstötningarna med revolutionära socialister, letade sig kvinnorörelsens radikaler, inklusive de socialistiska feministerna, mot andra allianser. René Vivianis och andra politikers stöd visade sig inte kunna bryta det motstånd mot kvinnors ekonomiska och politiska medborgarskap som de flesta män med makt stod för. Viviani förde fram en proposition till nationalförsamlingen om rösträtt för kvinnor, vilken deltagare vid kvinnokongressen år 1900 hade undertecknat. Men ett politiskt medborgarskap gick inte igenom då och franska kvinnor skulle få vänta länge på det, även om det år 1900 inte tycktes längre bort i Frankrike än i många andra länder, tvärtom. Allt fler kvinnor – som vi har sett – ställde sitt hopp till att via det politiska medborgarskapet nå fram till en jämlikhet mellan kvinnor och män. En kamp som inneslöt också det ekonomiska

39. Viviani 1900; "Quand nous aurons conquis nos droits, il n'y aura plus d'ennemis. L'homme et la femme seront ce qu'ils doivent être, deux égaux, deux compagnons faits pour marcher ensemble dans la vie. De même quand il n'y aura plus de spoliés, que tous travailleront sous une forme quelconque pour avoir droit à la vie et à leur part légitime de jouissance, il n'y aura plus qu'une classe. Mais pour arriver à conquérir ces droits, il faut que, comme les femmes s'organisent en parti féminin, les travailleurs s'organisent en parti de classes. Quand ils auront conquis la justice complète, il n'y aura plus qu'un grand parti, le parti de l'humanité." *La Fronde* 13/9 1900; Paris Sept 1900:548.

medborgarskapet var på väg att trängas undan av en förenklad betoning på rösträtten och dess organisering. Men dit hade ännu inte alla på denna kongress hunnit.

Den ”militant socialistiska” Elisabeth Renaud⁴⁰ och några manliga socialister hade under kongressen markerat mot en jämlikhetsfeminism med socialistisk prägel. Deras linje blev den franska socialismens efter 1905. Kvinnofrågan skulle underordnas klasskampen.

Andra internationalen och sÄrlagstiftningen

Socialismens mål var att samla världens proletariat till en gemensam kamp mot kapitalismen. Internationalismen fanns inbyggd i den socialistiska ideologin. Att omsätta den i praktiken var inte enkelt. Men 1890-talet hade sett framväxten av en fastare organiserad transnationell socialism.

Redan i valet 1893 hade socialister tagit omkring 50 platser i nationalförsamlingen och så förblev det i valet 1898. Men de var sinsemellan djupt splittrade. Jules Guesde var ledare för de revolutionära socialisterna. Hans falang ansåg det önskvärt att den borgerliga statsapparaten och därmed Tredje republiken bröt ihop. Deras socialistiska motpol var den reformistiska socialistiska gruppen. I den var Jean Jaurès, Alexandre Millerand och René Viviani ledande.⁴¹ De socialister som ville delta i det parlamentariska arbetet kallades ”de participatoriska”. Dessa reformister stödde republiken, trodde på dess formbarhet på fredlig väg och fruktade en återgång till inbördeskrig eller revolution. Därför kunde de förlika sig med den breda koalitionsregeringen år 1899, vilken kom till för att stabilisera den ännu något hotade republiken. Att socialisten Millerand hade accepterat att ingå i regeringen, och den splittring inom den franska socialismen som detta ledde till, har beskrivits ovan. Millerands agerande var en världsnyhet och gav upphov till en schism också inom den internationella socialismen.

Det drog ofta ihop sig till häftiga diskussioner när socialister samlades internationellt. De största bråken handlade om vilka som skulle få vara med, det vill säga vilka grupper och schatteringar inom socialismen och den fack-

40. Paris Sept 1900:293; Elisabeth Renaud var lärarinna och hade blivit socialist 1896.

41. Seilhac 1904:12f; De participatoriskas främsta tidning var *La Pétite République*, chefredaktör var Gérault-Richard, Winock 1980 & 1986:93ff, 186f; Garrigues 1992.

liga rörelsen som skulle få delta och rösta.⁴² Bakom sådana stridigheter, som kunde ta dagar av dyrbar kongresstid, låg en oenighet om socialismens ideologi. Vem satt inne med den rätta socialismen, den som borde spridas internationellt?

Under de tidigaste åren hade en skiljelinje gått mellan en politisk och en mer ekonomisk och anti-nationell falang. Förenklat gällde det om kampen skulle föras med politiska medel, det vill säga genom disciplinerad organisering och uppbyggande av ett politiskt parti samt krav på rösträtt, eller med ekonomiska, direktfackliga medel som strejker, bojkotter, arbetsflykt, sabotage och liknande. Anarkismen, som stod för den senare riktningen, hade varit stark på den europeiska kontinenten. Men anarkisterna hade gjort sig ökända på grund av en serie politiska mord utförda för att destabilisera den borgerliga staten under 1890-talet. Denna revolutionärt fackliga riktning blev för gott utesluten från Andra internationalen vid dess Londonkongress 1896. Därmed hade en extrem vänsterriktning blivit avförd från det internationella samarbetet.

Den andra skiljelinjen kan definieras som en konflikt mellan reformister och revolutionärer. Reformisterna trodde på en fredlig parlamentarisk väg till makten, till skillnad från revolutionärerna som var inställda på inbördeskrig och våld. Reformisterna var starka i Frankrike, där de hade uppnått visst politiskt inflytande. Vid Pariskongressen år 1900 var det reformisterna – till höger om mittfåran – som låg illa till. Den inflytelserika tyska gruppen var nämligen, åtminstone verbalt, förespråkare för revolution. Den hållningen berodde till stor del på den politiskt maktlösa position tyska socialdemokrater befann sig i, trots sin storlek och enighet. De hade efter 1890 organiserat det största socialdemokratiska partiet i världen. År 1900 var tyska socialdemokrater välrepresenterade i sitt lands riksdag, men deras dilemma var att den församlingen i sin tur hade föga inflytande. Kejsaren hade stor makt. Den tyska revolutionära retoriken kombinerades därför med en mer försiktig praktik i hemlandet, som kan förstås i ljuset av att partiet hade tvingats verka underjordiskt mellan 1878 och 1890.⁴³ Den franska socialismen däremot var förankrad i ett bättre fungerande representativt system. Så länge Tredje Re-

42. Mayeur 1973:209f. Se även kap 5 i denna bok.

43. Joll 1955:3; Evans 1976:4f; Winock 1980:11ff.

publiken bestod hade de ett inflytande som skulle kunna öka på legal väg. Reformisterna såg att participatoriskt arbete lönade sig.

Den tyska paradoxen, motsättningen mellan teori och praktik, överfördes inte sällan till det internationella samarbetet. I Paris år 1900 väntade falangstrider mellan revolutionära och reformistiska, som hade anknytning till den franska situationen.⁴⁴ Skulle nya uteslutningar minska den internationella kraften? Var det dags att ta itu med högeravvikarna inom den internationella socialismen?

Kongressen 1900 präglades av de meningsskiljaktigheter som kommit i öppen dager sedan Alexandre Millerand tackat ja till att bli handels- och industriminister i den borgerligt dominerade ministären Waldeck-Rousseau. I regeringen ingick generalen markis de Galliffet, som gjort sig beryktad vid underkuvandet av Pariskommunen 1871. Ett av hans öknamn var ”kommunens bödel”. Våldsamheten i förloppet, fransmäns grymhet mot fransmän, de stränga straffen efteråt var levande, såriga minnen hos franska socialister. Några hade med nöd och näppe undkommit levande, andra hade mist nära släktingar och vänner och under många år levt som deporterade landsförvisade eller i frivillig exil. Det är inte konstigt att bestörtningen var stor bland många socialister när en man som Alexandre Millerand, en av deras egna, valde att arbeta tillsammans med den som lett fransk militär mot franska medborgare i kraftmätningen om Paris.

”Kongressen är kongressen om fallet Millerand!” lär Émile Vandervelde ha uttryckt sig. Var det möjligt för en socialist att kompromissa och politiskt samverka med de borgerliga? Så formulerades frågan. För de franska delegerade hade den inrikespolitisk betydelse. Den franska socialismens två läger luftade sin nationella oenighet på den internationella arenan. Karl Kautsky, tysk och ansedd som den internationella rörelsens chefsteoretiker, lyckades lösa den näst intill omöjliga frågan. Han gav diplomatiskt båda grupperna rätt. Den revolutionära franska gruppen fick rätt i princip: samarbete borde inte förekomma. Men Kautsky tillade att principer inte alltid kunde tillämpas; i praktiken måste man kunna tänka sig fall där ett samgående i en regering kunde vara motiverat. Kautskys personliga auktoritet var så stor att konflikten genom detta kunde avföras från dagordningen. Men Kautskys lösning

44. Kongressen träffades i "salle Wagram, avenue de Wagram", *Histoire ...* Tome 13:45.

fick av kritiker namnet ”Kautschukmotionen” på grund av sin gummiartade elasticitet, böjlig åt alla håll.⁴⁵

Den kontroversielle Alexandre Millerand framträdde inte själv på kongressen i Paris. Aktiva deltagare var Jean Jaurès och René Viviani, vilka stödde honom. Men ändå var Millerand i högsta grad närvarande. Hans politiska upphöjelse var det som hade rört upp känslostormarna. I en annan fråga var hans inflytande också närvarande men utan att ifrågasättas. Som minister för handel och industri hade han makt över lagstiftningen om arbetarskydd. Han ville dessutom gärna se sådana lagar spridda internationellt. Naturligtvis kände alla socialister till hans åsikter om detta; de hade åter framförts bara några månader tidigare på kongressen för arbetarskydd.⁴⁶

Även om en revolutionär retorik ofta hördes inom Andra internationalen vände den sig regelmässigt till staten med krav på reformer inom de rådande politiska ramarna för att säkerställa ett arbetsrättsligt skydd.⁴⁷ Det fanns ingen tvekan om att kongressen borde begära arbetarskydd av staten, vilket för Frankrikes del innebar att vända sig till Alexandre Millerand och hans departement.

I en resolution upprepade arbetarrepresentanterna sitt krav sedan 1889 på en åttatimmars arbetsdag. En diskussion fördes om det lämpliga i att kräva lagstiftning om en minimilön. Något malplacerat togs frågan om nattarbete för kvinnor upp mitt i denna debatt. Luise Zietz från Tyskland lyfte fram den i sitt anförande. Hennes tal ska granskas ingående, eftersom det kondenserat innehöll de åsikter som höll på att bli de etablerade inom den internationella socialismen i kvinnofrågan, sedd genom arbetarskyddslagstiftningen. Det visar fram värderingar och de gångbara argumenten samt hur dessa löst kunde fogas samman. Tidningen *La Petite République*, organ för de reformistiska socialisterna, ansåg att Luise Zietz bidragit med en kort men lysande obser-

45. Vandervelde 1939:147ff; Rebérioux 1975:28; Dokumentationen från kongressen anses bristfällig och den var dåligt organiserad. Winock 1980:11ff; Eric Hobsbawm kallar Kautsky för Andra internationals ”chief theoretical authority”, Haupt 1986:xv.

46. *Die Frau* Juli 1900:610ff; Derfler 1977:178ff.

47. George Haupt, auktoriteten på den internationella socialistiska rörelsen, har pekat på att rörelsen blev praktiskt inriktad vid sekelskiftet 1900, t ex Haupt 1986: 98; Hobsbawm citerade i sitt förord till Haupts bok att Kautsky vid den här tiden definierade det tyska socialdemokratiska partiet SPD – som var det mest inflytelserika – som ”a party which, while revolutionary, does not make revolution”, Haupt 1986:xiv.

vation. Det existerar tre mer eller mindre officiella versioner av hennes tal.⁴⁸ Alla tre visar på den nya placeringen av särlagar för kvinnor, särskilt nattarbetsförbudet, inom en rangordning av viktiga arbetarskyddsfrågor. De visar på en förskjutning inom Andra internationalen på hur synen på kvinnor fick formuleras; jämlikheten finns inte kvar. Säkert var denna förskjutning påverkad av kongressen i Zürich 1897, liksom av nationella ställningstaganden och debatter.

Den mest utförliga versionen av Zietz tal finns i *Cahiers de la Quinzaine*. Det anses som mest tillförlitligt av de protokoll som efterlämnats, och verkar ha skrivits ut från stenografi. Dess form ligger nära ett talspråk och exponerar de argument, och deras ibland säregna sammanställning, som användes för att motivera en särlagstiftning för kvinnor. Strukturen gör att man kan ana att talaren var en av partiets bästa kvinnliga agitatorer. Luise Zietz kom från en arbetarklassbakgrund i Hamburg och arbetade sedan 1898 tätt samman med Clara Zetkin i *Die Gleichheit*. Hon hade under slutet av 1890-talet blivit en viktig kraft i organiserandet av kvinnor, från industriarbeterskor till tjänsteflickor.⁴⁹

En närläsning av hennes tal för oss in i de paradoxer som socialister hade börjat väva allt tätare kring skyddslag, moderskap och kvinnors lönearbete. Att kvinnors ekonomiska medborgarskap var och borde vara något annat än mäns blev en följd av detta. Luise Zietz blandade utan åtskillnad krav på en allmän arbetstidsförkortning, krav på särlagar för kvinnor och rätt till facklig organisering. Detta blev ett ideologiskt ”paket” inom socialismen; att förorda särbehandling av kvinnor var detsamma som att stödja all arbetarskyddslagstiftning, och motsatsen ansågs som lika logisk – den som var emot särlagarna var emot all arbetarskyddslagstiftning. Zietz presenterade sig som taleskvinna för alla tyska socialdemokratiska kvinnor och polemiserade mot

48. Om Zietz, se bl a Weiland 1983:294ff; PR 26/9 1900; Haupt 1964:172; De tre versionerna är 1) *Cinquième congrès socialiste international tenu à Paris du 23 au 27 septembre 1900. Compte rendu officiel*. Paris 1901; 2) "Compte rendu sténographique non officiel de la version française du cinquième Congrès socialiste international ... Paris 1900/1901", vilket är kompletterande och utförligare publicerades i Péguys tidskrift *Cahiers de la Quinzaine*, samt 3) "Internationaler Sozialisten-kongress zu Paris..." Berlin: *Vorwärts*, 1900, alla i faksimil i *Histoire ... Tome 13* 1980:78f, 228ff, 378ff; [UW:] Winock 1980:14 bedömer det officiella protokollet som "most inadequate" och protokollet i den franska tidskriften som bäst. Jag har inte funnit något som motsäger hans bedömning och använder främst versionen i *Cahiers de la Quinzaine* samt den i PR.

49. Zeisler 1978:36ff.

synen på arbete som något som av princip inte borde regleras. Hon tolkade ”arbetets frihet” som ett behov av arbetarskyddslagstiftning, inklusive särlagar för kvinnor:

I de tyska medborgarinnornas namn förklarar jag mig vara principiellt för en laglig begränsning av arbetsdagen. Man talar numera om ”det fria arbetet”; något sådant finns inte om proletariatet inte får ekonomisk frihet. De tyska socialistiska kvinnorna är för en laglig reglementering av arbetet, därför att enligt deras åsikt utgör detta grunden för all intellektualitet och för alla framsteg för den arbetande klassen. De är övertygade om att den dag arbetet i hela världen har blivit åtta timmar per dag, då kommer alla politiska och ekonomiska friheter inte att länge låta vänta på sig, efter denna proletariatets första triumf över den europeiska kapitalismen. (Applåder)⁵⁰

Zietz anslöt till vad kongressen förordade, en gemensam arbetstidsförkortning för alla arbetare. Hon nämnde att kvinnor var positiva till vad hon först framställde som en allmän ”reglementering av arbetet”. Utan övergång talade Zietz sedan om jämlikhet mellan kvinnor och män. Från önskvärdheten av en sådan drog hon slutsatsen att det borde göras en skillnad mellan könen i lagstiftningen. Tanken bakom förslaget måste ha varit att en särslagstiftning skulle kompensera kvinnorna för samhälleligt strukturerad ojämlikhet, det som Zietz kallade ”social ojämlikhet”. Principen om jämlikhet skulle stödjas genom införandet av fler men positiva skillnader i lagstiftningen; allt för att hindra den rena kapitalistiska utsugningen. Socialister såg nattarbetsförbudet för kvinnor som *positiv* särbehandling. Eftersom kvinnor i Tyskland inte fick organisera sig politiskt ännu, skulle lagstiftningen ge dem en chans att ändå bli behandlade som om de hade sådan rätt, var antagligen den tanke som kunde utläsas bakom argumenteringen:

50. "La citoyenne Sitz (Allemagne). – Au nom des citoyennes allemandes, je me déclare en faveur du principe de la limitation légale de la journée de travail. On parle maintenant de travail libre; il n'y en a pas s'il n'y a pas de liberté économique du prolétariat. Les femmes socialistes allemandes sont partisans de la réglementation légale du travail, parce qu'à leur point de vue, c'est la base de toute intellectualité, de tout progrès de la classe ouvrière et qu'elles sont certaines que le jour où, dans le monde entier, le travail serait légalement fixé à huit heures, toutes les libertés politiques et économiques ne tarderaient pas à suivre ce premier triomphe du prolétariat sur le capitalisme européen. (Applaudissements)" Detta citat och de följande, är hennes inlägg, som det återgavs i *Cahiers de la Quinzaine*, i *Histoire ... Tome 13:230f.*

Trots principen om jämlikheten mellan könen, eller kanske hellre på grund av denna princip om en social jämlikhet, måste man kräva en utökad och mer effektiv skyddslagstiftning för kvinnan än för mannen. Anledningen är att kvinnan i förhållande till mannen befinner sig i en mer underordnad position därför att hon juridiskt är underordnad. Och därför är hon mer än mannen utsatt för den kapitalistiska utsugningen. När hon har vunnit ekonomisk frihet genom att arbeta i industrin, har hon bara bytt herre; i stället för att vara under sin äkta mans herravälde, har hon hamnat under kapitalismens skändliga ok, som utnyttjar henne ännu hårdare, hon som är anspråkslös och fylld av moderskärlek. (Applåder)⁵¹

Moderskap och klassintresse var centrala. Att nämna kvinnors anspråkslöshet och moderskärlek gav omedelbart Zietz applåder. Det var egenskaper som uppskattades som kvinnliga av de socialistiska män, som var i majoritet på kongressen. Hon talade konsekvent om "kvinnan" i singularis, vilket betonade att det fanns en behandling som passade alla kvinnor. Motsatsparet kvinnan/mannen skymmer individer och andra skillnader än dem som beror på kön. Zietz analys av kvinnors underordning, dels under maken, dels under kapitalismen kan tyckas djärv. Men hennes analys av detta blev densamma som många andra socialisters; hon framhöll att underordningen förflyttats från mannen till kapitalismen. Hon ansåg inte att den samtidigt kunde finnas både inom familjen och på arbetsplatsen. Den socialistiskt feministiska versionen med krav på skydd för alla men utan särlagar för kvinnor hade hon inte ens anspelat på. Inte heller gjorde hon någon distinktion mellan ogifta och gifta kvinnor utan talade som om alla kvinnor vore gifta.

Slutsatser som – kanske illvilligt? – skulle kunna dras av Zietz syn är, att det trots allt vore bättre att underordnas i hemmet, samt det något paradoxala att när båda makarna arbetade inom industrin blev de jämlika inom familjen. Den faktiska genusarbetsdelningen i familjen blev osynliggjord eller oväsentlig när kvinnan sågs som exploaterad av kapitalismen genom lönearbetet.

51. "Malgré le principe de l'égalité des sexes, ou plutôt à cause du principe de cette égalité sociale, il faut demander une protection plus large, plus efficace pour la femme que pour l'homme; parce que la femme se trouve vis-à-vis de l'homme dans une situation inférieure, quant à sa position légale, elle est plus que l'homme sujette à l'exploitation capitaliste. Par le travail industriel, en conquérant sa liberté économique, elle a seulement changé de maître: au lieu de la férule du mari, elle est tombée sous le joug honteux du capitalisme, qui l'exploite plus durement encore, dans sa modestie et son amour maternel. (Applaudissements)" *Histoire ...* Tome 13:230f.

Detta innebar i sin förlängning en kritisk syn på allt lönearbete för kvinnor överhuvudtaget. Socialismen var visserligen kritisk även till lönearbetets exploatering av män. Men det går som en underström i Zietz tal, att en kvinna vore bättre skyddad av sin man än av en kapitalist. Mot lönearbetets speciella förtryck av kvinnor behövdes därför även ett statligt beskydd, eftersom mannens beskydd inte nådde in på arbetsplatsen. Socialisters ambivalenta inställning till kvinnors lönearbete finns med i talet. ”Ekonomisk frihet” alternativt ”arbetets frihet” blev för arbeterskan i Zietz tolkning inte något som alls liknade det ekonomiska oberoende och den jämlika frihet som de socialistiska feministerna talade om. Zietz anslöt sig visserligen till en socialistisk tolkning, som innebar att *män* skulle ha rätt att själva få välja utbildning och lönearbete samt facklig organisering – men för socialistiska kvinnor gällde en annan tolkning. ”Jämlikhet” var eftersträvansvärd för Luise Zietz endast som en retorisk blomma till Mor: jämlikheten skulle uppnås genom särbehandling. Ottilie Baader och Clara Zetkin hade argumenterat enligt samma linjer bland annat i Berlin år 1896; särbehandling av kvinnor på arbetsplatserna skulle öka jämlikheten med statens hjälp. Luise Zietz varierade detta tema:

Genom en effektiv skyddslagstiftning skulle man få kvinnan att bli medveten om sig själv, sina plikter och sina mänskliga rättigheter. Ju mer omfattande detta skydd blev, desto större skulle kvinnans medvetenhet bli och hennes kraft att uppfylla sina plikter skulle stärkas.⁵²

Kvinnor skulle bli medvetna om sina ”plikter” genom särlagarna. Det är inte långsökt att tolka detta som att kvinnor måste få lära sig, att de som kvinnor i första hand hade särskilda omsorgsplikter som mödrar och hustrur och i andra hand plikter i klasskampen och lönearbetet. Plikter och rättigheter var annorlunda för kvinnor än för män. Detta, menade Zietz, ledde inte till fördelar enbart för kvinnor utan även för män:

Att begära arbetarskydd för kvinnan, betyder inte bara att handla i kvinnans intresse utan i hela arbetarklassens intresse, eftersom man hindrar kvinnan att försätta sig i en illojal konkurrenssituation vis-à-vis mannen.⁵³

52. ”Par une protection législative efficace, on rendrait la femme consciente de soi-même, de ses devoirs et de ses droits humains. Plus la protection sera grande, plus la conscience de la femme et la force de remplir tous ses devoirs seront grandes.” *Histoire ...* Tome 13:231.

53. ”En demandant la protection de la femme, on n'agit pas seulement dans l'intérêt de la femme,

Mäns intressen var de intressen som sammanföll med arbetarklassens. På liknande sätt hade den franske fackföreningsmannen Auguste Keufer ställt kvinnans intressen mot familjefaderns under kongressen för arbetarskydd samma sommar. Analysen, denna gång gjord av en kvinna, utslöt språkliga kvinnor ur arbetarklassen som blev enkönat manlig. Kvinnors lönearbete blev en illojal handling, om mäns arbeten därmed blev konkurrensutsatta. Det var en plädering för en strikt genusarbetsdelning.

Zietz sade sig tala endast om särslagar men hennes argumentering kunde lika väl ha använts som försvar för ett förbud för kvinnor att lönearbeta överhuvudtaget. Det fanns ytterligare en anledning att särbehandla kvinnor, enligt detta språkrör för organiserade tyska arbeterskor, nämligen moderskapet:

Det finns ännu en viktig fråga. Man kan befara att det behövs ytterligare en generation innan proletariatet kan skörda frukterna av den rörelse som har påbörjats mot den kapitalistiska exploateringen. För att proletariatet ska kunna fylla sin stora historiska uppgift att befria arbetarklassen och hela mänskligheten, behövs ett proletariat som är friskt till kropp och själ och har en god karaktär. En kvinna böjd under det ekonomiska och kapitalistiska oket kan inte ge liv åt barn, som är starka och dugliga för denna ädla kamp. (Livliga applåder)⁵⁴

Varje gång kvinnan som moder nämndes, utbröt enligt det franska tidskriftsreferatet applåder. Organiserade socialister talade, som även framgått ovan, gärna om kvinnan som moder. Som sådan var hon värdefull i den långsiktiga kamp arbetarklassen förde. Resonemanget för fram tankeströmningar i tiden, dess ängslan för släktets degenerering och för en undermålig avkomma. Också socialister tog intryck av de moderna socialdarwinistiska tankarna om ras och fortplantning. Att vara en god mor sågs i en dylik analys som svårforcerat med att vara ”böjd under det ekonomiska och kapitalistiska oket”. En

mais dans l'intérêt de la classe ouvrière tout entière, parce qu'on empêche la femme d'entrer en concurrence déloyale avec l'homme." *Histoire ...* Tome 13:231.

54. "Il y a encore une autre question plus importante; il faut craindre que nous ayons besoin d'une autre génération pour que le prolétariat recueille les fruits du mouvement qu'il a commencé contre l'exploitation capitaliste. Pour qu'il puisse remplir le grand rôle historique de l'émancipation de la classe ouvrière et de toute l'humanité, il faut un prolétariat sain de corps et d'esprit et beau de caractère. Or, la femme courbée sous le joug économique et capitaliste ne peut donner naissance à des enfants qui soient forts et prêts pour cette noble lutte. (Vifs applaudissements)" *Histoire ...* Tome 13:231.

mor borde vara i hemmet och ta hand om sina barn. Och Zietz låter oss förstå varför hon ansåg att ”kampen” behövde ”starka och dugliga” barn; kampen skulle kanske bli verklig och inte bara symbolisk. Barnen skulle då vara stridbara vuxna i den kommande revolutionen.

Skyddslagar mot nattarbete kan tolkas som en kompromiss med nödvändigheten för kvinnor att ta lönearbete. Men Zietz, som så många andra socialister, lät som om hon helst inte såg mödrar i lönearbete över huvud taget. Giftna kvinnor med barn borde inte lämna hemmet. Även om kopplingen till det speciella moderskapet inte var uppenbar, påminde Luise Zietz i slutet av sitt inlägg om vikten av kvinnors fackliga organisering:

Därför begär vi inte bara en arbetarskyddslagstiftning som omfattar arbetstiden utan också en effektiv lagstiftning som skyddar rätten till facklig organisering. Vi kräver att den lagstiftning som finns på området tas i bruk. Dessa önskemål har redan uttalats och blivit framröstade på många andra nationella och internationella kongresser. Vi begär att dessa krav förverkligas, eftersom det kommer att medverka till den slutliga segern för hela proletariet att arbeterskan tillförsäkras ett arbetarskydd. (Långvariga applåddåskor).⁵⁵

Så långt en kommenterad läsning av Zietz tal i den längre form som fransmännen lät publicera. Det tyska officiella protokollet av Luise Zietz inlägg var kortare, betonade moderskapet mer samt framhöll att kvinnorna själva tyckte om att bli särbehandlade.⁵⁶

Luise Zietz var den enda som tog upp kvinnors villkor vid denna kongress och hon gjorde det i samband med en debatt om krav på en åttatimmars arbetsdag, alltså utanför dagordningen. Särskilt arbetarskydd för kvinnor hade fått ingå i en debatt om arbetstiden. Zietz hade betonat att hennes krav redan antagits vid tidigare kongresser. Ingen omröstning om särlagar för kvinnor gjordes, ingen debatt följde. Luise Zietz tal uppfattades som en konfirmation av tidigare beslut, även om stödet för särskilda skyddslagar för kvinnor aldrig

55. " C'est pour cela que nous ne demandons pas seulement la protection législative au point de vue des heures de travail, mais une protection efficace au point de vue de la liberté syndicale; nous demandons que la loi ne reste pas lettre morte à cet égard. Ces desiderata ont été déjà énoncés et votés par plusieurs Congrès nationaux et internationaux; nous demandons leur mise en vigueur, car ils contribueront à la victoire définitive du prolétariat tout entier, en assurant la protection de la femme travailleuse! (Applaudissements prolongés)" *Histoire ...* Tome 13:231.

56. *Histoire ...* Tome 13:379.

tidigare hade presenterats med denna kanonad av argument. Marie Bonneval, som ju 1897 envist hade försökt driva jämlikhetslinjen vid den fackliga kongressen i Zürich, och diskuterat den vid en feministkongress samma sommar, höjde inte längre sin röst i frågan fast hon var närvarande.⁵⁷ Hon hade glidit över till att försvara arbetsfria nätter, liksom på kvinnokongressen nyligen, även om hon ännu gärna såg den utsträckt till män. Men också hon tycktes foga sig i den kantring av opinionsläget som Zietz hade gett uttryck för.

Den socialistiska rörelsen – utom den lilla gruppen socialistiska feminister – enades om det positiva med särlagar för kvinnor. I det förenades franska anti- och proparticipatoriska socialister, samt alla andra schatteringar, i en gemensam åsikt. Några av de socialistiska kvinnor som tidigare protesterat hördes inte längre.

På samma sätt som den borgerliga arbetarskyddskongressen valde den socialistiska att slå dövörat till för den socialistiskt feministiska kritiken av konsekvenserna av en särbehandling. Feminister lyckades inte skapa sig någon plattform inom någon politiskt inflytelserik manlig grupp. Konstruktionen av en kvinnlighet, vars främsta roll var moderns i familjen och som sådan komplementär till manligheten, accepterades av de flesta socialister av båda könen. Argumenteringen utgick från gifta kvinnor och mödrar och från dem generaliserades till alla kvinnor. Kvinnor som arbeterskor beundrades sällan, beklagades ofta. Men diskussionen om jämlikhet i arbetet och det ekonomiska oberoendet hade inte ännu helt gått i stå. På en kongress i London året innan, 1899, hade variationen av kvinnors åsikter om nattarbetsförbudet förevisats. Men det handlade inte om en socialistisk utan en definitivt borgerlig kongress, även om många av de deltagande kvinnorna var socialister. Beskrivningen backar här ett år, för att i två följande kapitel presentera förändringar och mångfald inom den nya organisationen International Council of Women (ICW).

57. "[...] votés par plusieurs Congrès nationaux et internationaux" (231), *Histoire ...* Tome 13:228ff; Marie Bonneval deltog i kongressen. *PR* 27/9 1900:1f samt på tecknad bild tillsammans med Arthur Rozier, *PR* 2/10 1900:1.

(II) London 1899: Skyddslagar och särart

Idén om speciella arbetarskyddslagar för kvinnor kommer från principen att kvinnor måste ha privilegier, inte rättigheter, att de måste beskyddas istället för att få makt att beskydda sig själva, att kvinnor är – som nationalekonomerna säger – ”ett folks mest värdefulla egendom” istället för att utgöra en del av folket.

*Alexandra Gripenberg, 1899*¹

Rösträttsfrågan orsakade en splittring av den kvinnointernationalism, som hade börjat organiseras i International Council of Women (ICW). Detta internationella råd hade planerats i Washington under en kongress med samma namn år 1888. ICW hade sedan konstituerats 1893 vid en annan internationell kvinnokongress i Chicago i samband med världsutställningen där. Organisatörerna 1893 ville presentera kvinnors framsteg. Både kvinnor som representanter av organisationer och enskilda kvinnor hade välkomnats, för att befrämja ”kvinnors gemensamma intressen överallt”.² Rösträttsfrågan hölls medvetet utanför denna nya organisation liksom andra kontroversiella frågor. De ledande ansåg att ställningstaganden skulle kunna minska anslutningen. Denna försiktighet blev en utmaning för radikalare kvinnor, och dessa motsättningar kom upp till ytan på senare kongresser i London och Berlin. I London 1899 planerades och i Berlin 1904 förverkligades planerna på en internationell rösträttsrörelse, International Woman Suffrage Alliance, som en reaktion mot den passiva inställningen inom ICW.³

1. "The idea of special labour legislation for women is an outcome of the old principle that women must have privileges, not rights, that they must be protected instead of having the power to protect themselves, that they are – as the national economists say – 'A people's most precious property', instead of forming a part of the people itself." London 1899 Vol. 2 (*Women in Industrial Life*) 49. Svenska citatet ur *Dagny* 1899.

2. "[...] and all distinguished women, whether they belong to any particular organization or not, will meet on absolutely equal terms for the advancement of the common interests of women everywhere [...]", signerat av Bertha M. H. Palmer, President, Ellen M. Henrotin, Vice-President, Woman's Branch World's Congress Auxiliary, ICW Chicago 1893:xxii.

3. Rupp har behandlat ICW utförligt. Rupp 1997, samt för dessa uppgifter Rupp 1997:20ff.

Också kring frågan om kvinnors lönearbete kom intressemöten att utvecklas under de två International Council of Women-anknutna kongresser som hölls åren 1899 och 1904. Där fördes livliga debatter om nattarbetsförbudet. Några deltagare bedömde ställningstagandet till särlagar som bestämmande för hela kvinnorörelsens framtida utveckling. Under dessa kongresser – särskilt den i Berlin – blev ”moderskap” och ”särart” (*Eigenart*) honnörssord för inflytelserika kvinnoaktivister när lönearbetets villkor diskuterades. Majoriteten inom kvinnorörelsen värderade moderskap och kvinnors speciella plikter i samhället allt högre. Krav på jämlik behandling inför lagen förbyttes i stöd för särlagar i arbetslivet.

Den anglosaxiskt initierade International Council of Women lyckades få med sig många kvinnoorganisationer i de stora industriländerna. Nationella råd startade och fungerade brett samlande i sina hemländer. England och Sverige anslöt sina nationella råd år 1898, Kanada och Tyskland hade anslutit sig året innan, vilket gav fem medlemsländer inklusive USA. År 1899, vid tiden för kongressen i London, var åtta länder anslutna. År 1904, när det tyska nationalrådet Bund Deutscher Frauenvereine anordnade kvinnokongressen i Berlin, hade antalet utökats till femton.⁴

Bund Deutscher Frauenvereine hade redan före sin anslutning till paralyorganisationen böjt sig för ICWs idé om att internationella kongresser bara fick hållas vart femte år, i polemik med radikala kvinnoaktivister i Berlin 1896. Det tyska förbundet skulle stå som värd för kongressen i Berlin 1904. De franska feministerna, som bildade sitt nationella råd år 1901⁵, fångades också de på sikt in i denna femårsdisciplinering men hade hunnit hålla sin egenorganiserade kongress vid världsutställningen 1900, där kvinnors ekonomiska medborgarskap försvarats.

4. Det svenska nationalrådet grundades 1896, det engelska 1895. Bund Deutscher Frauenvereine grundades 1895 och anslöt sig 1897. Nyttillkomna 1899 var Australien, Danmark och Nederländerna. 1904 hade Italien, Nya Zeeland, Argentina, Frankrike, Österrike, Schweiz, Ungern och Norge anslutit sig. Lefauchaux 1966: 203ff, 209, 213, 216, 219, 234ff, 350; *Dagny* 1898:481; Några länder, som senare skulle ansluta sig, var med som observatörer utan rösträtt på interna möten i London. International Council of Women *2nd quinquennial meeting, London, July 1899*, edited by the Countess of Aberdeen, retiring President. London: T. Fisher Unwin, 1900:11f, hädanefter = ICW London 1899:11f.

5. Lefauchaux 1966:243.

International Congress of Women

Den internationella kvinnosammankomsten i London 1899 hade en dubbel karaktär. Det var det andra Quinquennial Meeting of International Council of Women, det vill säga det andra av de interna möten, som hölls vart femte år. Det första hade hållits när organisationen bildades i Chicago 1893. Till dessa femårsmöten skickade varje medlemsland tre officiella delegater, så att varje land, oavsett storlek, hade samma röstetal. Leila Rupp, som forskat om den internationella organiseringen av kvinnorörelsen, skriver att det var först år 1899 som "den internationella strukturen började bli stadigt förankrad".⁶ Den uppmärksamma läsaren märker att det hade gått sex, inte fem, år mellan Chicago- och Londonsammankomsterna. Föreningen handlade om att organisationen inte var särskilt effektiv i sitt inledningsskede.

Vid sidan av femårsmötet 1899 hölls en kvinnokongress, International Congress of Women, med deltagare från hela världen. I London organiserades kongressen av ICWs styrelse. En öppningsceremoni ägde rum i Westminster Town Hall. Till den hade många kongressdeltagare mött upp, däribland ett hundratal gäster från över 20 länder. I framtiden var det meningen att ett nationellt råd skulle överta ansvaret för att ordna en kongress i sitt hemland i samband med varje femårsmöte. Eftersom mötet och kongressen i London hölls samtidigt kunde det för en utomstående vara svårt att förstå att det i princip handlade om skilda fora.⁷

The Quinquennial Meeting, det beslutande organet för International Council of Women, ville undvika känsliga frågor. Som organisation för samarbete och koordinering ville det internationella rådet representera alla de kvinnoorganisationer som anslutit sig till nationella råd (*National Councils*). Det valde därför att inte ta ställning i kontroversiella frågor.⁸ Neutralitet

6. *Dagby* 1899:270; "[t]he international structure begun to solidify", Rupp 1997:19.

7. *Dagby* 1899:223f, 271; Malmberg 1899:216; Hainisch 1900:9.

8. År 1899 bestod styrelsen för ICW av Countess of Aberdeen, ordförande; Mrs May Wright Sewall, vice ordförande; baronessan Alexandra Gripenberg, kassör, Teresa Wilson, korresponderande sekreterare och Maria Martin, arkivansvarig sekreterare (som representerades av Oddo Defflou, på vars begäran rådet valde Mrs Willoughby Cummings, Kanada, som tillfälligt arkivansvarig sekreterare). I London valdes en ny styrelse för de kommande fem åren: May Wright Sewall blev ordförande och Lady Aberdeen vice ordförande; Jeanette Schwerin kassör, som efterträddes av Helene Lange, Berlin; Teresa Wilson, korresponderande sekreterare och Mlle Vidart, Genève, arkivansvarig sekreterare. ICW London 1899:VII, 320; *Der internationale Frauen-Kongress in Berlin 1904*. Bericht mit ausgewählten

och diskussioner var modellen: alla sidor skulle få komma till tals.

Fördelen med att organisera en kongress vid sidan av femårsmötet, var att ha en arena för åsiktsutbyten utanför organisationen. Några resolutioner enligt franskt mönster kunde det ändå absolut inte bli frågan om ens vid kongressen. Inbjudna inledare talade först och där skulle alla sidor av ett problem ha sina representanter. Därefter fick en kort diskussion föras under ordnade former och utan summering. På kongressen var alla talarna, enligt finska Alexandra Gripenberg, ”strängeligen tillsagda att ’endast adressera sig till ordf.’ det vill säga man får aldrig säga annat än ’madame president’, inte ’ladies and gentlemen’, hvarken i början, midten eller slutet.” Sådan var seden i England för att ”förebygga upphetsning af publiken från talarens sida och olämpliga inblandningar från publiken”.⁹

Den politiska jämlikheten blev kontroversiell på kongressen just för att ICW insisterade på neutralitet. Stämningen bland deltagarna var för rösträtten och många ville manifesteras detta. Tre offentliga möten arrangerades av kongressen, bland dem ett – som det sades – misslyckat fredsmöte och ett lyckat rösträttsmöte. Ännu ett möte som oreserverat stödde rösträtten organiserades *helt utanför* kongressen av en lokal rösträttsorganisation i opposition mot kongressens feighet. Dessutom kallade tyskorna Anita Gustava Heymann och Anita Augspurg, kända rösträttsaktivister i sitt hemland, till ett mindre alternativt möte för att förbereda grundandet av en internationell organisation för kvinnors rösträtt. De fick stöd av den nordamerikanska rösträttsrörelsen,¹⁰ vilken skilde sig från ICWs försiktiga linje. De radikala kvinnorna förberedde i London nästan subversivt en kamporganisation som vågade ta ställning och driva en jämlikhetsfråga. De valde den för män så aktuella rösträttsfrågan. Varför skulle kvinnor tåga om rösträtten som drevs allt hårdare av de män som ännu inte hade rätten att rösta? Naturligtvis blev

Referaten. Hrsg. im Auftrage des Vorstandes des Bundes deutscher Frauenvereine von Marie Stritt. Berlin 1905:Vol. 2:171ff, kongressen hädanefter = ICW Berlin 1904; *Dagny* 1899:223, 271ff, 311; Rupp 1997:21f.

9. Programblad "International Congress of Women" utan datum, Mapp: Congrès 1899 – Londres, Dos 38, BMD; citaten ur brev från Alexandra Gripenberg till "H. E. Kära ni!" 23/6 1899, AG 304:4:27 s 7.

10. ICW Berlin 1904 Vol 2:172; Programblad "International Congress of Women" utan datum, Mapp: Congrès 1899 – Londres, Dos 38, BMD; *Dagny* 1899:310f; Carrie Chapman Catt, ordförande för the U.S. National American Woman Suffrage Alliance, lät redan 1901 planer på en internationell organisation ta fastare form. Rupp 1997:21f.

det en utmaning och en sporre för alla de kvinnor som länge krävt jämlikhet på alla plan.

Kongressprogrammet hade fem teman: utbildning; kvinnors arbete; lagar och industriella frågor; politik samt sociala villkor. Sessioner hölls parallellt i fem lokaler. Kongressen samlade stora skaror åhörare, som imponerades av hur välorganiserad den var. Över 300 talare hördes och nästan 500 delegerade trängdes med 2 500–3 000 åhörare. Till detta kom en stor gästfrihet: de delegerade fick inbjudningar till privata hem på middagar, mottagningar och tejudningar. Många blev gratis inkvarterade i luxuösa hem. Till dessa hörde den i organisationen uppskattade finska baronessan Alexandra Gripenberg. Hon var nöjd men samtidigt något upprörd över att få bo i ett rum som var större än hela hennes våning i Helsingfors. Trots sin adliga börd hade hon inte någon stor rikedom bakom sig. I London hade hon en uppsatterska avdelad enbart för sig själv och möttes av betjänter hur sent hon än kom hem om kvällarna. Hennes brev hem berättar om det överväldigande gästfria omhändertagandet. Hon var också en av de prominenta vid kongressen. Fransk-polska Marya Chéliga-Loévy, som varit internationellt aktiv för kvinnoemancipationen sedan 1878, var inte lika nöjd med kongressen och beklagade den anglosaxiska dominansen. Vid denna tid måste hon ha insett att det franska försöket att leda en mer radikal internationalisering av kvinnorörelsen Union Universelle des Femmes, där hon varit ledande, definitivt hade misslyckats.¹¹

Nattarbetsförbudet för kvinnor blev livligt diskuterat på kongressen och diskussionerna återspeglar mångfalden bland kvinnors åsikter och hur de inte var bestämda utifrån enkla politiska begrepp som borgerlig eller socialistisk. Programpunkten ”Special Labour Legislation for Women” värderades som ”en av dagens mest brännande frågor mångens utomlands” enligt den svenska delegaten Gertrud Adelborg. Dels var ämnet viktigt, dels hade talarna för och emot arbetarskyddslag för enbart kvinnor varit starkt engagerade. Båda sidor var övertygade om att de arbetade för kvinnors bästa. De som var negativa mot särslag tillhörde, enligt Adelborg, det gamla gardet inom kvin-

11. Kongressen hölls 26 juni–4 juli 1899. London 1899 Vols. 1–6 (sammanlagt drygt 1350 s); *Dagny* 1899:269; Chéliga, ”Congrès International des Femmes” i *Petit Bleu* 11/7 1899 & Savioz (Avril de Sainte-Croix), ”Congrès international des femmes” i *La Fronde* 7/7 1899, båda i Mapp: Congrès 1899 – Londres Dos 38, BMD; Gilman 1899; Hainisch 1900; Gripenbergs korrespondens AG 304:4:27ff.

nosaken medan socialister oftast var positiva. Svenskan Maria Cederschiöld hade intrycket att debatten fått den största uppmärksamheten av alla på kongressen. Hennes uppfattning var att fler talare varit för lagstiftning än emot¹², vilket inte kommer fram när man läser det tryckta protokollet. Det kan tyda på en stämning bland publiken som bara en deltagare kunde uppfatta eller på redigeringar och uteslutningar i den skriftliga redovisningen. Själva var Cederschiöld mot nattarbetsförbudet.

Sessionen var uppdelad på två sammankomster, där den ena uppehöll sig vid ”praktiska aspekter” medan den andra lyfte fram ”olika meningsriktningars attityder”. Argumenten för och emot verkade ha blivit alltmer förutbestämda, nästa uttjatade.¹³ Båda sidor ville förbättra kvinnors villkor. Men oenigheten var total om vilka effekter en inskränkning av kvinnors arbetstider skulle få. På båda sidor hotade talare med att prostitution skulle bli vanligare om inte deras förslag accepterades. Prostitutionen var, som framgått ovan, ett allvarligt samhällsproblem vid denna tid och upprörde alla inom kvinnorörelsen.

Diskussionen om särlagar för kvinnor skulle belysa alla frågans nyanser. Positionerna för eller emot ställde engagerade kvinnor mot varandra utan att tidens vänster-höger skala gav något entydigt utslag. Socialister var både för och emot en särlagstiftning, representerade av Beatrice Webb på den ena sidan, tillsammans med Amie Hicks och Margaret MacDonald, medan feministerna som Harriot Stanton Blatch och Dora Montefiore, vilka ville att män också skulle omfattas av arbetarskydd, fanns på den socialistiska motståndarsidan. Den ursprungligen schweiziska Gertrud Guillaume-Schack, som organiserat arbetarkvinnor i Berlin och nu levde i exil i London, kan även räknas till den gruppen. För de oberoende feministiska åsikterna drivna till sin spets stod, nu liksom senare i Paris 1900, Camille Bèlilon. Hon önskade en likhet inför lagen utan andra preferenser, och ställde sig därmed bredvid både borgerlig och socialistisk ideologi fastän hon själv hade för avsikt att förena dem genom feminismen. Den borgerliga kvinnoaktivistens syn på fördelarna

12. *Dagny* 1899:275f (citat ur art av Adelborg); *Dagny* 1900:178 (art av Cederschiöld, som var god vän med Gripenberg och mot särlagar); Gilman 1899; se även Gripenberg 1896, föredrag som ifrågasätter Ellen Keys angrepp på kvinnorörelsens strävanden.

13. Mötet hölls tisdagen 27 juni em i St. Martin's Town Hall. Lady Laura Ridding satt ordförande. "A) Practical Aspects" och "B) The Attitude of different Schools of Thought" (7ff), London 1899 Vol. 2:36ff.

med sÄrlagar representerades av Alice Salomon som tillhörde vÄnsterflygeln inom den tyska kvinnorörelsen och ledargruppen inom ICW. Den borgerliga oppositionen mot sÄrlagar artikulerades av Alexandra Gripenberg, ledare för de finska kvinnornas finsktalande organisation och Även hon ledande inom ICW. Som synes fanns inga klara ideologiska linjer i förhÄllande till andra frÄgor – denna frÄga framstÄr som apart.

Alice Salomon frÄn Berlin och Beatrice Webb frÄn London försvarade i förberedda inlÄgg skyddslagrar för kvinnor och sÄrskilt nattarbetsförbudet. Salomon, som inte var socialist men vÄl en socialt engagerad reformist, framhÖll att industristaterna med skyddslagrar ”försöker skydda kvinnors liv och hälsa för att kvinnor har speciell betydelse som mödrar för kommande generationer”. I hennes hemland Tyskland hade lagstiftningen stöd av socialdemokrater och reformister inom de liberala partierna. Kvinnor frÄn alla klasser understödde skyddslagrar och fabriksinspektörer sÄg gärna att de skärptes.¹⁴

Under sin hyllning till detta statliga ingripande, Ändrade Alice Salomon plötsligt sin vinkling och varnade för den ”rörelse som syftar till att helt förbjuda gifta kvinnor att arbeta i fabriker”; det var krav som rests vid den fackliga arbetarskyddsvÄnliga kongressen i ZÜRICH tvÄ År tidigare. Bakom ett sÄdant förbud låg en avsikt inte att ”ge kvinnor social jÄmlikhet” utan tvärtom att ”begrÄnsa dem till hemmet och till hushÄllsarbetet”.¹⁵ Salomon argumenterade utförligt mot ett totalt yrkesförbud för kvinnor. Hon ville ge alla kvinnor möjlighet att tjÄna pengar och inte förbjuda dem att arbeta utanför hemmet. Men hon betonade att kvinnor hade ”speciella kvaliteter” och dÄrför borde sÄrbehandlas. Skyddslagrar gav positiva följd effekter och skulle snart resultera i en förkortning Även av mäns arbetstider, var hennes förhoppning. Hon anslöt till detta tidigare socialistiska argument, som i viss mån var på väg ut ur diskussionen.

NÄgon inskrÄnkning av kvinnors lönearbete behövede man inte befara, menade Salomon, eftersom genusarbetsdelningen var vÄl etablerad. Det tyckte hon var bra:

14. "[...] the States try to protect the life and health of women in their special capacity as women and as mothers of the future generation." (36) London 1899 Vol. 2:ix & 36ff.

15. "[...] a movement which aims at the complete interdiction of employment of married women in factories." "[...] sprang from the wish of withholding social equality from women, and restricting them to house and household work", London 1899 Vol. 2:38.

Kvinnor kommer inte att bli utträngda från arbetsmarknaden på grund av dessa restriktioner, eftersom arbetsgivarna är helt beroende av dem. Deras särskilda skicklighet i vissa yrken och på vissa arbetsuppgifter kommer att tvinga arbetsgivarna att lägga om sin produktion i enlighet med de villkor som lagen ger för att anställa kvinnor. *Dessutom kommer sådan lagstiftning att ge arbetarklassen det som vi måste kämpa för att uppnå i alla klasser – nämligen en arbetsdelning efter kön och dess speciella kvaliteter.* Istället för en enkelt mekanisk eller organisk arbetsdelning kommer vi att få en arbetsdelning efter [köns]karaktär och kroppslig förmåga! Det är faktiskt så att industriarbetet har plats för de speciella färdigheter som de olika könen har, och vi hoppas att speciell arbetarskyddslagstiftning för kvinnor är ett av medlen för att försäkra att dessa olikheter tas till vara i det dagliga livet.¹⁶

När Salomon betonade att lagarna inte medverkade till att minska antalet arbetstillfällen för kvinnor, svarade hon på ett argument motståndarna ofta förde fram. Hennes vision om ett bättre samhälle innehöll en arbetsdelning anpassad till mäns och kvinnors *olika* läggningar. I undertexten kan läsas en förhoppning om att konkurrensen mellan kvinnor och män på arbetsmarknaden skulle få ett slut om kvinnors ”särskilda skicklighet” togs till vara. Om denna ”skicklighet” var biologiskt grundad eller socialt förvärvat förblir oklart. Anmärkningen om att ”vi bör kämpa för att uppnå” en genusarbetsdelning visar Salomons osäkerhet på den punkten och en medvetenhet om beroendet av sociala och kulturella villkor. Hon var inte essentialistisk i sin syn på kvinnor men desto mer säker på det positiva i en särbehandling som bidrog till en rigid genusarbetsdelning. En sådan såg hon som eftersträvansvärd för samhällets bästa.

Mrs Sidney Webb, Beatrice Webb, verksam med undersökningar om sociala missförhållanden sedan ungefär tio år tillbaka, talade även hon för sär-

16. "Women will not be worked out of the labour market on account of such restrictions, because employers cannot spare them any more. Their peculiar skill in certain trades and occupations will compel the employers in many trades to manage their business according to the terms which the law appoints for the employment of women. Moreover, such legislation will produce for the labouring classes what we must struggle to attain for all classes of humanity – a division of work according to sex on account of special qualities; it will put in place of a mechanical or organic division of work a division according to characters and constitutions! Also the sphere of industrial work has space for the peculiarities of both sexes, and we hope that special labour legislation for women is one of the means for securing influence for these peculiarities in daily life"; London 1899 Vol. 2:39 [UWs kursiv].

lagar. Webb konstaterade att sådan lagstiftning sedan länge fanns i England och ”med stöd av fackföreningsanslutna, både män och kvinnor [är den] nu i stor utsträckning [...] accepterad av den progressiva delen av allmänheten.” Som medlem av Fabian Society i London hade Webb författat en av sällskapets broschyrer med titeln *Women and the Factory Acts* år 1896. Fabianerna var en krets intellektuella, som verkade för spridandet av socialismens idéer genom föredrag och broschyrer. Sällskapet var ett nationellt bevis på det livliga intresset för socialism under 1880-talet men hyste inte något större intresse vare sig för den internationella eller den partipolitiskt aktiva socialismen. Dess medlemmar deltog däremot livligt i offentliga debatter och var övertygade om att socialismen skulle segra långsamt men säkert på grund av sin inre logik. Både stat och demokrati var positiva storheter för de flesta fabianer. Till kvinnoemancipationen hade sällskapet emellertid en ljum inställning och Beatrice Webb visade personligen inget större intresse för den vid denna tid.¹⁷

Ett av Beatrice Webbs argument för särlagar för kvinnor var att sådana var lättare att få igenom i parlamentet än en generell reglering. Hon drog sig inte för att upprepa den socialistiska uppfattningen att kvinnor konkurrerade med män om jobb men framförallt menade hon att kvinnor konkurrerade med varandra, till skada för sig själva. Hon var klassmedveten på ett okonventionellt, i ordvalet socialistiskt, sätt. Kvinnor som grupp, av Webb kallade ”kvinnor som klass”, placerade sig själva i den lägsta samhällsklassen genom sin konkurrens med varandra, enligt hennes analys. Språkbruket ”kvinnor som klass” verkar inspirerat av socialismen men användes klassöverskridande när Webb lyfte över termen ”klass” till ”kön” på ett ospecificerat vis:

[...] vi progressiva kvinnor är beredda att acceptera en sådan reglering för vårt kön, som vi inte för tillfället kan genomdriva för män. Det som skadar kvinnor som klass i deras kamp för att få anställning är inte att de ibland konkurrerar med män utan deras hänsynslösa underbjudande av andra kvinnor, när det gäller arbetstider, arbetsvillkor och löner. Detta gör att kvinnor

17. Webb talade under rubriken ”Special Legislation for women”. “[...] the position with regard to factory legislation which is taken up by the English Factory Acts, supported by the trade unionists, both men and women, and now generally accepted by progressive public opinion.” (40) *London Vol. 2, 1899:40ff*; jfr Webb & Hutchins 1909; Cole 1961:45, 51ff, 80, 127; Lewis 1991:104.

som klass är undernärda, utarbetade, utbildade och inkompetenta. Och det är därför som de, som klass, finner sig förpassade till de lägst värderade slagen av arbeten.¹⁸

Webb talade om ”vi progressiva kvinnor” och lät publiken känna det som om talaren och hennes åhörare skulle höra till de kvinnor som skyddades av lagen, fast ingendera var industriarbetare. Hon inneslöt alla kvinnor i detta sitt ”vi” och definierade därmed kvinnor som en enhet. Ändå talade hon bara om arbeterskor. Webb verkar dels ha ansett att alla kvinnor var en klass för sig med särskilda problem och villkor, dels att enbart industriarbeterskor behövde skyddslagar. Kvinnors dåliga levnadsvillkor var enligt henne till största delen deras eget fel. Hennes resonemang klingade välanalyserat.

Webb hävdade att skyddslagar för kvinnor skulle bereda väg för likadana lagar för män, precis som Salomon. Men senare i talet framhöll hon att skyddslagstiftning aldrig någonsin kunde bli generell. Den måste stiftas för särskilda fall: lagarna kunde ibland gälla kvinnor, ibland maskiner eller speciella arbetsförhållanden. När hon skulle exemplifiera varför arbetarskydd var bra för kvinnor, valde hon perioden vid barnsörd. Hon ville ge laglig ledighet vid barnafödande och jämställde utan vidare en sådan lag med sär-lagar som omfattade alla kvinnor vid alla tillfällen. Därmed gjorde hon ingen distinktion mellan skyddslagar för *alla* kvinnor som potentiella mödrar och skyddslagar inriktad på enskilda kvinnor när de var i särskilt behov av beskydd, det vill säga kring barnafödandet.

Beatrice Webb slog fast att kvinnors kroppsliga konstitution var känsligare än mäns. I retoriskt konstruerade om-satser – som underförstått fastslog att det verkligen var på det viset – sade hon att *om* det var bevisat att kvinnor inte kunde arbeta på vissa arbetsplatser, då var det logiskt att särslagstifta för dem. *Om* kvinnor inte kunde

18. "[...] so we progressive women are prepared to accept for our sex regulations which we cannot at present enforce on men. What injures women as a class in their struggle to obtain employment, is not their occasional competition with men, but their reckless underbidding of each other. It is this reckless underbidding of each other, as regards hours of work, conditions of work, and wages of work, which makes women-workers as a class underfed, overdriven, untrained and incompetent. And this, therefore, is why they find themselves, as a class, relegated to the inferior grades of work." (42) London 1899 Vol. 2:42.

[...] arbeta i gruvor, eller ta nattsiftet på fabriken, utan allvarliga men för sin hälsa och karaktär, fast män kunde göra detsamma och ändå behålla sin höga standard som samhällsmedborgare, *då* ligger det inte i kvinnors intresse att hävda att de ska ha frihet att göra allt vad män gör.¹⁹

Vad Webb menade med mäns ”höga standard som samhällsmedborgare” är oklart. Det blev ett av hennes argument för mäns bättre löner. Hon jämförde förhållanden på arbetsmarknaden mellan olika yrkesgrupper med dem mellan könen och kom till slutsatsen att löneskillnader var rimliga. Hon försvarade olika lönenivåer för kvinnor och män därför att dessa var grundade i skillnader i ”deras egna förhållanden”. Skilda löner blev genom ett sådant resonemang oföränderliga och rättmätiga. Webb tog ställning *för* manliga typografer, verksamma inom en bransch som ofta kritiserats av feminister för sin kvinnofientliga fackliga verksamhet. Hon ville se ett slut på ”idén om en könsrivalitet” på arbetsmarknaden.²⁰

Webb uppfattade analysen av en motsättning mellan kvinnor och män som olämplig. Hon ogillade själva den ideologiska diskursen om det orättvisa i detta. Praktiken av denna orättvisa var däremot för henne att betrakta som en verklighet det inte gick att komma ifrån. Arbetarskydd borde införas för nationens skull eftersom nationens styrka var intimt förknippad med kvinnors hälsa. Bakom den kopplingen låg socialdarwinistiska tankar om en sund befolkning, avlad av starka kvinnor. Webb var omvittnat fascinerad av den sortens tankegångar.²¹

Hur uppfattade publiken dessa argument? Några vittnesmål finns kvar och visar att det för åhörare inte var lätt att begripa ens huvudlinjerna. Gertrud Adelsborg hade fått uppfattningen att Webb anslutit sig till kravet på lika lön för lika arbete, samtidigt som hon hävdat särdrag för kvinnor bara när sådana var nödvändiga. Den tolkningen stämmer inte med protokollet som visar ett

19. "[...] habitually work in underground mines, or take the night-shift in a factory, without serious deterioration of health and character, whereas men can do so and yet retain a high standard of citizenship, it is not in the interest of women to insist that they should be free to do whatever the men do." London 1899 Vol. 2:43.

20. "[...] the particular minimum conditions which their particular circumstances render necessary." "[...] this idea of sex rivalry", London 1899 Vol. 2:43.

21. Beatrice Webb var influerad av Herbert Spencers tankar om "evolution and progress". Lewis menar att Webb "never demonstrated any awareness or understanding of the kind of obstacles women faced in the labour market". Lewis 1991:113ff.

försvar under alla förhållanden. Enligt protokollet tog Webb inte upp lika lön; hon försvarade tvärtom löneskillnader. Däremot hade hon talat för en lagstiftning om minimilöner för kvinnor.²²

De tre talen *mot* arbetarskyddslagstiftning för kvinnor hölls av Camille Bélilon, fransk journalist verksam vid *La Fronde* i Paris, Alexandra Gripenberg, finsk kvinnorörelseaktivist från Helsingfors och Harriot Stanton Blatch, amerikanska så gott som född in i kvinnorörelsen. Hon var gift med en engelsman och bosatt utanför London.

Camille Bélilons tal kan läsas som ett svar på Beatrice Webbs och genomtyrades av jämlikhetsivran. Hon hävdade att män från alla klasser försökt att förbjuda kvinnor vissa arbeten när kvinnor allt oftare tog lönearbete. Bélilon gav några exempel från de högre klasserna men riktade sig mest mot fackföreningarna för deras "kvinnofientliga anda". Beträffande typograferna använde hon ett så starkt ord som "hat" för att beskriva deras känslor för kvinnor.²³ Fackföreningar i Frankrike hade lurat sina riksdagsrepresentanter att arbeta för restriktioner av kvinnors arbeten, enligt Bélilon. De låg bakom nattarbetsförbudet, och målet hade varit att behålla arbetstillfällen för män. Parlamentsledamöter hade övertygats genom tal om barnadödlighet och nationens framtid. Men talet om moderskap och nationens styrka var bara munväder. Att genom särlagar göra kvinnan ekonomiskt beroende av mannen var en orättvisa som gav upphov till omoral och våld. Den orättvisan var värre än den som rådde mellan olika klasser:

Av alla orättvisor är det den förfärligaste! Ja, för om den ojämlikhet som existerar mellan klasserna är orättvis, så är den inte mer orättvis än den som existerar mellan könen och den orättvisan är i högsta grad omoralisk, både i sig själv och för att den i sin tur leder till omoraliska handlingar. Ja, det är inte bara ett angrepp på frihetsprincipen, [...] det är att sätta lastbarhet framför duglighet och dygd. Att tvinga kvinnan att be mannen om bröd, det är att införa prostitution, eller det som är än värre – att ge den prostituerade makt. Vi har verkligen fått nog av denna ständiga förnedring.

22. *Dagny* 1899:275; *Lewis* 1991:118f.

23. Rubrik "Sur le Travail des Femmes"; "esprit misogynique" (43); "haine" (44), London 1899 Vol. 2:43ff.

Camille Bélilons indignation bröt fram i hennes appell för att kvinnan skulle få försörja sig själv på samma sätt som mannen. Ekonomiskt beroende av en man såg hon som förnedring och den gifta kvinnan jämförde hon med en prostituerad.²⁴ Analyser med jämförelser av kvinnans roll som hustru och som prostituerad hade gjorts tidigare; till exempel skrev paret Eleanor Marx och Edward Aveling 1885 om det borgerliga äktenskapet som prostitution.²⁵ Bélilon använde tidens radikala socialistiska tankegods i sin feministiska analys.

Utan att direkt nämna Beatrice Webbs namn attackerade Camille Bélilon henne för att dels klandra kvinnor när de accepterade låga löner, dels stödjade statliga ingrepp som gjorde kvinnor mindre önskvärda som arbetare. Det rationella vore att öppna alla arbetsområden för kvinnor; då skulle skillnader i löner försvinna på sikt. För feminister var jämlikhet en huvudprincip:

Trogna vår princip vill vi inte uttala oss för eller emot en reglering av arbetstiderna. Vi överger inte den feministiska ståndpunkten utan vi håller fast vid kravet på samma friheter för kvinnan som för mannen.²⁶

Här utvecklade Bélilon *sin* definition av ”feminism”, som innebar en strikt jämlikhet inför lagen. Den skulle hon föra fram året därpå i Paris igen. Antingen omfattades alla av arbetarskyddslagarna eller ingen; bådadera var i enlighet med feminismen. Bélilon satte jämlikheten främst och ville med den slå en brygga mellan socialistiska och borgerliga kvinnoaktivister, men hon fick inte genklang hos någondera. De oberoende jämlikhetsfeministerna – som Bélilon kan sägas ge röst åt – förblev enstaka personer, knappast ens en grupp, mellan två läger av kvinnoaktivister.

Baronessan från Finland Alexandra Gripenberg sågs ”under hela kongres-

24. "Faire dépendre la femme de l'homme, sait on bien ce que c'est? De toutes les iniquités, c'est la plus odieuse! oui, car si l'inégalité qui existe entre les classes est injuste elle n'est qu'injuste tandis que celle que l'on a établie entre les sexes est, avec cela, profondément immorale, et à part qu'elle est immorale, en soi, elle entraîne avec elle l'immoralité. Oui, ce n'est pas seulement un attentat contre le principe de liberté, ce n'est pas seulement la force primant le droit c'est encore la toute puissance de la femme par la faveur de l'homme, c'est le vice primant le mérite et la vertu. L'obligation pour la femme de demander son pain à l'homme, c'est le règne de la prostitution et ce qui est pis, le règne de la prostituée. Ah! nous avons assez de ce régime d'abjection." (44f) London 1899 Vol. 2:43ff.

25. DuBois 1997:66; samt Hamilton (1909) 1981.

26. "Fidèle à notre principe, nous ne nous prononçons point au sujet de cette réglementation, nous abandonnons pas le terrain féministe et nous nous bornons à réclamer pour la femme la même liberté que pour l'homme." (48) London 1899 Vol. 2:47f.

sen [som] allmänhetens gunstling”. Hon får räknas in bland borgerliga feministerna och hennes kvinnoaktiviteter utomlands utspelade sig inom International Council of Women. Som mycket ung hade hon deltagit i den internationella kvinnokongressen 1888 i Washington. Hon hade då blivit vän med Elizabeth Cady Stanton och rest runt under ett halvår i Förenta Staterna på en föreläsningsturné. Om det hade hon skrivit en bok. Nu höll hon på med att skriva hela kvinnorörelsens historia vilken skulle publiceras på svenska. Hon var en betydande person på kongressen, på förslag att bli ordförande för International Council of Women vid det pågående femårsmötet. Gertrud Adelborg uppskattade henne som den bästa talaren mot särdragarna. En finska framhöll att talet ”ansågs allmänt för ett af de allra bästa under hela kongressen”²⁷ vilket hon meddelade sina läsare med nationell stolthet.

Alexandra Gripenbergs krav var lika rättigheter och inga privilegier. Kvinnor borde få vara medborgare på samma villkor som män. Hon underströk att det pågick en kamp mellan könen när hon påstod att kvinnor var bittra över att alltid stå under mäns kontroll. Hon framförde ett nätt och jämnt dolt hot; män borde med tanke på sitt eget bästa arbeta för kvinnors emancipation:

Har inte detta att stå under ständigt förmyndarskap, så som kvinnor tvingats leva hittills, resulterat i en så stor bitterhet att den som tycker om kvinnor borde ta sig i akt innan han understödde sakernas nuvarande tillstånd på något som helst sätt?²⁸

Hon talade ungefär som somliga socialister, vilka lät revolutionen vara ett hot men helst såg att det inte behövde förverkligas. Våld hörde för övrigt inte till det ovanliga vid försök att åstadkomma politiska förändringar under det sena 1800-talet. Gripenberg gjorde en historisk analys av kvinnors ställning som arbeterskor. Hon ansåg att industrialismen hade drivit bort kvinnor från arbetsområden där de tidigare varit verksamma. Skyddslagarna, som skapade

27. Rubriken på Gripenbergs tal: "The Drawbacks of Special Legislation", London 1899 Vol. 2:48ff; hela talet i *Dagby* 1899:273ff; Malmberg 1899:217f (citatt); Gripenbergs korrespondens, AG 304:4:27 och andra brev; Gripenberg 1889; se Gripenberg 1893–1903.

28. Svenska citatet i *Dagby* 1899:275ff; "Has not the constant guardianship under which women have been compelled to live hitherto produced fruits so bitter that friends of women ought to take care before they should dare to support it in any shape? With what right do we interfere with grownup women at every step of their lives?" London 1899 Vol. 2:49.

arbetslöshet bland kvinnor, ingick i en exkludering av kvinnor som skulle ses i ett historiskt perspektiv. Varje särslag för kvinnor var negativ. Gripenberg ville istället se bättre yrkesutbildningar för kvinnor och stränga hygieniska regler på arbetsplatserna för *både* män och kvinnor.²⁹

Harriot Stanton Blatch var den sista talaren. Hon var dotter till den amerikanska kvinnorörelsens förgrundsgestalt Elizabeth Cady Stanton. Själv var hon aktivist inom Fabian Society i England sedan början av 1890-talet. Där hade hon försökt lansera en annan syn på skyddslaggar för kvinnor än den Beatrice Webb stod för. Hon hade varit ledande i en grupp kvinnor inom fabianerna ”som öppet tog ställning för kvinnors rättigheter och ville att sällskapet skulle debattera och stödja frågor om jämlikhet mellan könen”, enligt hennes biograf Ellen Carol DuBois. För kvinnorna i denna grupp var frågan central om hur man som socialist skulle se på att kvinnor i växande skärp gick ut i lönearbete. Blatch och andra mindre välkända ”kvinno-saksfabianer” hade varit positiva till kvinnors lönearbete, även gifta kvinnors, och såg gärna att kvinnor uppnådde ekonomiskt oberoende. Andra fabianer betonade hellre lönearbetets innebörd av ”löneslaveri”, speciellt när det gällde kvinnor: de förordade särlaggar. År 1894 hade Harriot Stanton Blatch fått i uppdrag att utforma Fabian Societys första officiella uttalande om kvinnors rättigheter och kvinnoarbete. Hon hade arbetat i sex månader och skrivit om många delar av sin traktat efter kritik. Men hon backade aldrig från sin uppfattning om att skyddslagstiftningen borde vara densamma för kvinnor och män. Det hela slutade i en ideologisk schism och sällskapets officiella linje blev den som företrädades av Beatrice Webb. Därmed stödde sällskapet en utvidgning av fabrikslagarna som antagits 1895 i England, vilka inkluderade ett nattarbetsförbud för kvinnor.³⁰ På Londonkongressen fick Harriot Stanton Blatch tillfälle att för en internationell publik och i direkt konfrontation med Beatrice Webb framlägga *sin* reformistiskt socialistiska syn på kvinnors arbetsmarknadsvillkor. Hennes åsikter skilde sig inte från de socialistiska feministernas. Hon var så att säga deras första språkrör på denna kongress.

29. "[...] Women were driven away from home work when factories and workshops took up the greatest part of the manufacture hitherto carried on at home. Now they are being driven away, slowly but surely, from the factories and workshops." (49) London 1899 Vol. 2:49f.

30. "[...] who identified openly with women's rights and wanted the society to debate and support issues of sexual equality" (74), "women's rights Fabians" (75), "wage-slavery" (75), DuBois 1997:74ff.

Blatch betonade – och hon framlade återigen de argument hon försökt få gehör för i Fabian Society – att fabrikslagstiftningens speciella lagar för kvinnor hade (a) ”blivit ett hinder för utvecklingen av kvinnors ekonomiska positioner” (b) lett till en ökad anställning av barn och (c) inneburit en ”likgiltighet för mäns intressen” som förstört ”balansen mellan könen”.³¹

Typografbranschen gav också Blatch exempel. Dess förändring fick visa hur lagstiftningen tvingat bort kvinnor från goda arbeten:

[...] på tryckerier för dagliga tidningar kan kvinnor inte anställas i något större antal, eftersom de är förbjudna att arbeta på söndagar, lördagseftermiddagar och på natten.

För Harriot Stanton Blatch framstod ojämlika regleringar som ett hinder för kvinnor medan jämlik behandling stödde dem i arbetslivet. Blatch förklarade i ett mellanting mellan ordvits och seriös analys att det rådde en ”handikapp-teori om kvinnoemancipationen” (*invalid theory of woman's emancipation*): kvinnor blev behandlade som ”invalider”, det vill säga som inte helt dugliga arbetare. Därför kunde de inte få alla typer av arbeten. Hon förklarade för sin del en sådan teori som oduglig (*invalid*). Kvinnor ansågs duga till en mängd tunga arbeten, som att ”städa, skrubba och tvätta, samt vaka och ta hand om sjuklingar, vilket verkligen kräver ovanlig styrka”. Blatch hänvisade till att kvinnor levde längre än män för att bevisa deras fysiska uthållighet. Detta var ett argument som inte var vanligt bland feminister på kontinenten. Hon efterlyste en seriös diskussion om den ofta framförda åsikten att arbetarskydd för kvinnor skulle leda till samma skydd för män på sikt. Att en god arbetsmiljö för alla var bättre än ett skydd för bara kvinnor hade Gripenberg hävdat strax innan, och Blatch underströk detta:

Men den principiella anledningen till att göra lagstiftningen lika för alla, är att män behöver ett arbetarskydd lika väl som kvinnor.³²

31. "[...] handicapped the evolution of women's economic position [...]" (51), "[...] indifference to the interests of men, and helped to destroy the balance in the numbers between the sexes." (51) "Factory Legislation", London 1899 Vol. 2:50ff; Blatch kallas felaktigt "Black" i det tryckta protokollet men hennes namn stavas rätt på "the list of convenors". London 1899 Vol. 2, utan sidnummer.

32. "[...] in printing offices of daily papers, women in any number cannot be employed, forbidden as they are to work Sunday, Saturday afternoon and at night." (51) "[...] scrubbing, charring, night sick-nursing, which do indeed demand exceptional strength." (52) "But the principle reason for making

Harriot Stanton Blatch formulerade på sitt sätt det socialistiskt feministiska kravet på arbetarskyddslag för alla, som framförts på internationella kvinnokongresser förut. Ellen Carol DuBois menar att Blatch i detta ställningstagande skulle ha skilt sig från ”den tidigare kvinnoakskritiken av den könsbaserade arbetarskyddslagstiftningen”³³, nämligen den som inte velat se någon lagstiftning alls på området. Detta gällde absolut inte för den kontinentala kvinnorörelsen. Där hade detta dubbla krav rests upprepade gånger på kongresser i Paris och Bryssel under 1890-talet. Och på de kongresser som denna bok har följt hade kravet framförts av engelskan Florence Balgarnie i Paris 1889 och av en engelsk förening, Women Workers’ Association på Andra internationalen i Zürich 1893. Formuleringen måste ha hörts tidigare i den engelska debatten också! Slutligen polemiserade Blatch med argument om att nationen krävde sunda män likaväl som sunda kvinnor:

Kan någon kvinna betvivla att nationen blir sundare och får ett bättre innehåll, om balansen mellan könen inte förstörs genom att halva rasen beskyddas medan den andra hälften utsätts för alla faror.³⁴

Genom att ta upp ”rasen” gjorde också Blatch en anspelning på den socialdarwinistiska debatten och svarade Beatrice Webb, som var anhängare av den nya naturvetenskapliga synen; även män borde betraktas som könsvarerler och skyddas så att deras barn inte blev undermåliga. Det var dessutom ett svar till de många som framhöll den positiva relationen mellan en sund ras, kvinnor som mödrar, en stark nation och arbetarskydd för kvinnor. Män tillhörde också människorasen och var fäder till sina barn.

I den öppna diskussionen yttrade sig ännu några mot arbetarskyddslag för kvinnor.³⁵ Engelskan Dora Montefiore hade som änka med två barn under tio års tid varit ansvarig för sin egen och barnens försörjning. Hon hade börjat som aktivist för rösträtten men med tiden insett att denna inte var tillräcklig för kvinnors emancipation. Hon var verksam för att förena socialism

legislation equal is that men need legal protection as much as women.” (54) London 1899 Vol. 2:51ff; DuBois 1997:75, 80f.

33. ”the prior women’s rights criticism of sex-based labor legislation”, DuBois 1997:79.

34. ”Can any woman doubt that the nation is leading a saner life, a better life, where the balance between the sexes has not been destroyed by protecting one half of the race, and leaving the other half exposed to every danger?” London 1899 Vol. 2:54.

35. London 1899 Vol. 2:54ff.

med feminism och uppträdde i många olika internationella sammanhang. Montefiore valde att återformulera det Harriot Stanton Blatch sagt och krävde ”begränsningar för alla arbetare men [...] ingen begränsning [...] som inte gällde lika för män och kvinnor inom samma yrke.”³⁶ De två intog samma ståndpunkt, även om Montefiore kunde tänka sig att jämlikheten infördes så småningom och branschvis.

Gertrud Guillaume-Schack valde att poängtera behovet av kvinnors fackliga organisering. Hon hade varit verksam i Berlin tills hon, som återgetts ovan, hade utvisats med hänvisning till förbudet för kvinnor att organisera sig politiskt. Efter många år i East End, Londons fattigaste stadsdel, hade hon lärt sig att kvinnor inte borde begränsas utan istället få hjälp med att organisera sig. Hon antydde ett samband mellan lagliga inskränkningar och prostitution. Innan hon tvingades lämna Berlin hade Guillaume-Schack organiserat motståndet bland arbeterskor mot arbetstidsbegränsningar för kvinnor,³⁷ men det var inte något som hon lyfte fram i sitt inlägg. Hon hade hört till de första organisatörerna av arbetarkvinnor i Tyskland, men på kongressen hänvisade hon bara till sin engelska erfarenhet.

Naturligtvis mötte dessa kvinnor opposition. Emma Brooke, som tillhörde Webbs falang inom fabianismen, underströk att ”inskränkningar av individens frihet för helhetens bästa var lagstiftningens plikt och i detta låg kärnvillkoret för alla sociala framsteg”. Margaret MacDonald, socialist, trodde på arbetarskydd för kvinnor samtidigt som hon sade sig vilja ha lika rättigheter för män och kvinnor. Eftersom skyddslagar var ”goda lagar” för alla de gällde, borde de inte tas bort. Hon lät inte riktigt som Beatrice Webb eftersom hon framhöll önskan att på sikt inkludera män i skyddslagarna, på det mer traditionella socialistiska viset.³⁸

Att Guillaume-Schack hade nämnt prostitution i samband med arbetarkvinnor förargade en av de få närvarande representanterna för arbetarklassen, Amie Hicks. Som ordförande för Ropemakers’ Union protesterade hon mot

36. “[...] she was in favour of restrictions upon all, but asked for no restrictions which did not apply equally to the men and women in the same trade.” London 1899 Vol. 2:58.

37. London 1899 Vol. 2: 56f; *Reports to the First International Conference of Socialist Women* ... 1907:10; Schmitt 1995a:47ff.

38. “[...] the interference with the liberty of the individual for the good of the whole was part of the duty of the legislature, and was the essential condition for social progress.” (56) London 1899 Vol. 2:54ff; DuBois 1997:74.

att kvinnor i yrken med arbetarskydd beskylldes för att gå på gatan. Majoriteten av de prostituerade rekryterades istället bland tjänsteflickorna enligt henne och dem skyddade ingen lag. Hicks var ”positiv till vad somliga kallade inskränkande men vad hon själv kallade beskyddande lagstiftning för kvinnor”.³⁹

Sista ordet gick till en man, Herbert Burrows, sekreterare i Matchmakers' Union. Han önskade att kvinnor skulle se till allas gemensamma bästa. Han menade att kvinnor bidrog till låga löner för alla genom att inte acceptera särlagar. Denne facklige representant från tändsticksindustrin, i vilken många kvinnor arbetade, var mer intresserad av ”mänsklighetens intresse” än kvinnors rättigheter. Han, men inte Guillaume-Schack, kunde utan tillrättavisning anspela på att arbetarkvinnor pressades till prostitution för att dryga ut sina låga löner när arbetsgivarnas lönepolitik gjorde att kvinnor ”drevs till allehanda för att få ihop till sin överlevnad”.⁴⁰ Kvinnors rätt till lönearbete såg Burrows som ett särintresse som inte harmonierade med mänsklighetens. Han talade på ett sätt som påminde om vad typografledaren Auguste Keufer skulle säga till Käthe Schirmacher det kommande året i Paris. Men mer än Keufer betonade han hela samhällets förlust om kvinnor inte särskyddades. Hans plädering tydde på en bakomliggande föreställning om att gifta kvinnor borde fostra sina barn hemma och mannen borde kunna tjäna en familjeförsörjarlön. Den var vanlig inom den engelska socialismen⁴¹, återfanns ofta bland fackliga aktivister på kontinenten och återkom i debatter om nattarbetet. Samma tanke var dessutom omhuldad av de borgerliga skikten.

Denna debatt med dess mångfald av stämmor fick utgöra kongressens resultat eftersom resolutioner inte togs. International Council of Women ville inte ha någon egen profil i frågan om kvinnors ekonomiska medborgarskap. ICW hade låtit bli att ta ställning även i den andra stora, kontroversiella jämlikhetsfrågan, den om det politiska medborgarskapet. När den kommitté, som skulle arrangera ett offentligt möte om kvinnor och politik, fick order av ICWs ordförande Lady Ishbel Aberdeen att låta både förespråkare och motståndare till kvinnlig rösträtt framträda, avgick kommitténs ordförande

39. "[...] in favour of what some called restrictive, but she called protective, legislation for women." London 1899 Vol. 2:57f.

40. "[...] women are driven into all sorts of straits to make a living." London 1899 Vol. 2:58.

41. DuBois 1997:74.

och med henne några av dess medlemmar. Men ett möte hölls trots detta⁴² – dock inte det neutrala möte som ledningen hade försökt få till stånd. Kända rösträttsföreläsare som Susan B. Anthony från USA, Anita Augspurg från Tyskland samt Gina Krog från Norge angav tonen.

Ett föredrag från ”the Anti-Suffrage Movement in the State of New York” fick läsas upp av en engelsk deltagare eftersom undertecknarna själva inte kommit – kanske inte vågat komma – till kongressen. Argumenteringen mot kvinnors politiska medborgarskap grundades helt i en biologisk syn och benämndes av författarna upprepade gånger som vetenskaplig. Män och kvinnor ”var fysiskt olika”. Män var starkare än kvinnor och samhälleliga ingrepp för att ändra denna ”essentiella skillnad” skulle vara att gå emot mänsklighetens framåtskridande. Evolutionen och naturen, inte männen, var emot att kvinnor fick rösträtt – det var den tydliga undertexten. Publiken var negativ och försökte vissla ut inlägget.⁴³

Susan B. Anthony, sedan länge tillsammans med Elizabeth Cady Stanton radikal och ledande i Förenta Staternas kvinnorörelse, pekade på att kvinnor under de senaste femtio åren fått ökade möjligheter på arbetsmarknaden och ”inte längre behövde bli socialt utfrusna om de lönearbetade”. Hon knöt kvinnors lönearbete till deras krav på rösträtt genom att framhålla att ”det finns inte längre några gränser för kvinnor inom industrin, fast män kommer att få ta de bästa arbetena, *så länge som kvinnor inte har rösträtt*”. Utan rösträtt var ingen jämlikhet på arbetsmarknaden att vänta. Och jämlikhet på arbetsmarknaden var oerhört viktig. Anthony önskade nu att agitationen koncentrerades till rösträtten för att den skulle bidra till att kvinnor och män blev jämbördiga och samhället bättre. Framför allt skulle rösträtt betyda en ”verklig rättvisa”⁴⁴ mellan individer. Hon betonade den nuvarande orättvisan och hade samtidigt en optimistisk syn på framsteg – om än långsamma – som hade sin grund i att kvinnor fanns ute i arbetslivet. Det borde nästan som en naturnödvändighet leda över till en rätt att vara med och stifta lagar. Tiden var

42. London 1899 Vol. 3 (*Women in Politics*):1ff, 115ff.

43. ”physiological differences” samt ”essential line of difference” (3). London 1899 Vol. 3:13ff; Dagny 1899:312.

44. ”(t)he ban of social ostracism has been largely removed from the woman wage-earner.” (5); ”there are no longer any fences around the industrial field, although men will continue to have the best pickings in the pasture as long as women are disfranchised.” [UWs kursiv] (8); ”exact justice” (8), London 1899 Vol. 3:5ff.

enligt Anthony kommen för en betoning av det politiska medborgarskapet.

Anita Augspurg, ledande tysk rösträttspropagandist, beskrev en gradvis förbättring för kvinnor och varnade för att se rösträtten som slutmålet:

Kvinnors rösträtt är *bara början av vår strävan*, eftersom allt vårt arbete för det mänskliga samhället är misslyckat så länge som det inte har en fast legal grund, vilken inte kan förändras av beskydd eller privilegier.⁴⁵

Det går att utläsa en skepsis mot alla särdrag på arbetsmarknaden – vilka hon på vissa kritikers vis kunde kalla för ”privilegier” – i Augspurgs inlägg, men hon utvecklade inte sin åsikt om relationen till lönearbetet. En outtalad förhoppning om ett annat samhälle fanns i båda dessa tal till förmån för kvinnors rösträtt; ett rättvist samhälle som därmed skilde sig från det som fanns runtomkring. Om det samhället skulle bli bättre för enbart kvinnor eller för alla var oklart. Huruvida det var något annorlunda som kvinnor skulle föra med sig, som skulle förbättra samhället, sades heller ingenting om, men kunde eventuellt vara underförstått. Rättvisan, den jämlika behandlingen, betonades.

Florence Balgarnie beklagade att ”det har gjorts för mycket av den personliga eller kvinnliga faktorn” och tyckte att talarna borde ha betonat kvinnors rösträtt som betydelsefull för ”hela mänskligheten”. Detta bör nog ses som en överkänslighet för anspelningar på att kvinnligheten skulle tillföra samhällslivet nya dimensioner, och tyder på en irritation över att argumenteringen hade varit oskarp om rösträttens ställning i förhållande till en mer generell jämlikhet. Alexandra Gripenberg grep in i denna diskussion under ett senare tillfälle och påpekade att kvinnor måste bidra med något nytt till samhället; hon preciserade att detta kunde vara ”en moders hjärta”.⁴⁶ Hon var tydlig med att kvinnor kunde och borde tillföra sin speciella kvinnlighet till samhället, om de fick delta i politiken.

Kvinnor var alltså långt ifrån ense om vad kvinnor förväntades tillföra det politiska, men en konkret diskussion om detta fördes inte, åsikter inflikades

45. “[...] women’s suffrage is the very *beginning of our work*, for all our labour for human society remains abortive so long as it is not founded on firm legal terms, unchangeable by protection or favours.” London 1899 Vol. 3:11.

46. “[...] the personal or womanly element had been made too much of” (27), “[...] humanity at large” (27), “the mother’s heart” (30), London 1899 Vol. 3:27ff.

istället lite här och där. Uttalade förhoppningar om att moderligheten skulle tas i anspråk var vanliga. Balgarnies irritation och önskan om tydlighet var ovanligare. Naturligtvis blev ett rejält stöd till rösträtten summan av detta möte.

Ännu en lyckad manifestation för kvinnors rösträtt blev det möte som ordnades i opposition till kongressens neutralitet. Det var organiserat av National Union of Women's Suffrage Society. Kampen för rösträtten presenterades där som en progressiv rörelse. Förespråkarna betonade att deras åsikter låg rätt i tiden, att de var moderna; det handlade om framsteg. Kvinnors lönearbete sågs som positivt, men politiken behövde genomsyras ”inte bara av nationens manlighet utan även av dess kvinnlighet”.⁴⁷

Att den annorlunda kvinnligheten var en tillgång och inte borde användas som ett argument mot rösträtten var förespråkarnas argument. Män tilläts vara olika begåvade utan att det uteslöt dem från politiska rättigheter:

Kvinnor kanske är essentiellt annorlunda än män intellektuellt sett; men ingen som tänker efter kan förneka att genomsnittskvinnan väl kan jämföras med genomsnittsmannen. Och om en mans privilegier inte tilldelas honom utifrån någon mätning av hans förstånd, och eftersom varje civilisation tillåter en kvinna att inneha egendom och vårdnaden om sina barn, tycks det nästan vara en möjlighet att hon skulle kunna rösta lika bra som en man som har det ansvaret.⁴⁸

Betoningen på kvinnligheten kan i detta inlägg tolkas på två sätt, precis som i många andra uttalanden. Det kan vara ett svar till dem som argumenterade mot kvinnors politiska engagemang med argument om biologisk olikhet. Och det kan vara ett positivt argument för ett mer mångsidigt politiskt innehåll. Om kvinnors politiska deltagande skulle tillföra samhället nya kvalitéer kunde det inte lika lätt argumenteras bort med tidens moderna – av

47. "not only of the manhood, but the womanhood of the nation" (124), London 1899 Vol. 3:121ff.

48. Lady Henry Somerset: "Woman may be essentially different in intellect from man; but at any rate none on reflection can deny that the average woman ranks with the average man; that if a man's privileges are not accorded to him by any measure of intellect, while our civilisation allows a woman to hold property, to be the guardian of her children, it seems almost within the range of possibility that she would be likely to vote as well as a man on whom is thrown the same responsibility" London 1899 Vol. 3:134.

naturvetenskapen bekräftade – distinktioner mellan kvinnor och män. *Om* – vilket var den allmänna meningen och den vetenskapliga synen – kvinnor var annorlunda än män, då var inte rättviseargumentet lika starkt som skillnadsargumentet. Kvinnor ville använda sig av den moderna vetenskapens insikter. Men samtidigt kan denna argumentering utifrån moderlighet, kvinnlighet och särart ha bidragit till att ytterligare öka konstruktionen av och medvetenheten om genusolikheter. Och sådana resonemang kunde lätt slå tillbaka på andra jämlikhetskrav, på områden där det inte var lika lätt att hävda att en komplementaritet skulle tillföra något extra. Det var utan tvivel så att argumenten utifrån olikhet och särart, utifrån kvinnlighet och moderskap, tilltalade fler kvinnor och män än den jämlikhetsdiskurs som ville se rättvisa skipad. Det går inte heller att undgå att höra ett ironiskt tonfall, ett *understatement*, i talarens ord om skillnaderna i kapacitet mellan män som fick rösta och kvinnor som inte fick det.

Ibland betonades kvinnligheten, ibland helt enkelt att vara kvinna, ibland kvinnan som individ: som en sällsynt individ. En talare menade att om en kvinna kunde regera landet, och gjort det i sextio år, borde alla kvinnor kunna få rösträtt. Mötet avslutades med att deltagarna tillsammans sjöng ”God Save the Queen”.

Rösträttsförespråkarna var inte överens om vad som skulle uppnås genom kvinnors rösträtt. Basen för deras argumentering var skiftande men de kunde enas kring en förhoppning om förbättringar. Genusarbetsdelningen bleknade bort när rösträtten fokuserades, även om rätten till lönearbete ännu lovordades av flera som i övrigt satsade sina krafter på en kamp för ett politiskt medborgarskap. Kvinnors speciella moderlighet, moral och religiositet framhölls som viktiga för samhällsbyggandet. Det tidigare bredare jämlikhetskravet krymptes ihop till ett enda, som det viktigaste: *politisk jämlikhet*. Allt fler förde fram rösträtten som den prioriterade kvinnofrågan.⁴⁹

49. London 1899 Vol. 3:1–31, 114–141.

(12) Berlin 1904: Rösträtt och moderskap

[...] the organizational energy and skill required to pass protective legislation conflicted with the continuing struggle toward women's equality.

Alice Kessler-Harris, 1982

1904 var turen kommen till Tyskland att ordna en internationell kongress inom International Council of Women. Den arrangerades för första gången av det inhemska rådet, så som stadgarna hade bestämt. Bund Deutscher Frauenvereine hade år 1897 accepterats som representant för Tyskland inom ICW. På engelska blev dess benämning German National Council of Women. Kongressen hölls i Berlin, i stadens stora konserthus Die Philharmonie, centralt beläget nära Potsdamer Bahnhof.¹

Ordförande för den svenska rösträttsorganisationen, historikern fil dr Lydia Wahlström, besökte den internationella kvinnokongressen, på tyska kallad Der Internationale Frauen-Kongress. Wahlström bedömde att ICW var på väg att accepteras av alla, också av de konservativa kvinnosakskvinnorna till vilka hon räknade sig. Hon hade kommit för att hålla ett tal om att de svenska kvinnorna nyligen samlat sig till nationell organisering för kvinnors rösträtt,² och verkar inte ha haft klart för sig att rösträtten var kontroversiell inom ICW.

Vid sidan om kongressen och i opposition mot ICWs försiktighet fullföljdes i Berlin bildandet av en internationell organisation för ett politiskt

1. Kongressen hölls 13–19 juni i samband med det tredje femårsmötet för ICW 8–10 juni, ICW Berlin 1904:XXI–XXV; Berlin 1904:1ff; Die Philharmonie är längesedan borta. Huvudentrén vette mot Bernburger Strasse 22a u 23 och en sidoentré mot Köthener Strasse 32. *Handbuch für die III. Generalversammlung des internationalen Frauenbundes in Berlin vom 6.–11. juni 1904 und für den internationalen Frauenkongress in Berlin vom 12.–18. juni 1904*. Herausgegeben vom Lokalkomitee. Berlin: Habel, 1904:42f samt insidan av omslaget, hädanefter = *Handbuch Berlin 1904*.

2. Berlin 1904:538ff.

medborgarskap för kvinnor. Konstitueringen av denna organisation ägde rum den 4 juni, ett par dagar före öppnandet av ICWs femårsmöte. Den nya organisationen, som antog namnet International Woman Suffrage Alliance, startade i Berlin för att intresserade kvinnor skulle kunna delta i detta initiativ och i kvinnokongressen under samma vistelse i staden. Den var både en provokation mot och ett komplement till ICW – den enskilda individen kunde utan att svika ansluta sig till båda organisationerna genom skilda nationella organisationer.

International Woman Suffrage Alliance (IWSA), här kallad Alliansen, skulle byggas upp på samma sätt som ICW genom nationella medlemsorganisationer. Susan B. Anthony, 84 år, vars ”lifsverk nu kunde sägas nått sin fullbordan, reste sig och mottog församlingens entusiastiska hyllningar”, när stadgarna hade antagits, skrev Lydia Wahlström. Wahlström hade inte försummat att vara med vid födelsen av den internationella rösträttsrörelsen. Alliansen blev under nordamerikanskan Carrie Chapman Catt en rörelse, som samordnade stora skaror kvinnor.³

Der internationale Frauenkongress

Den internationella kvinnokongressen i Berlin var omfångsrik och välorganiserad och gjorde stort intryck på sin samtid. Den tog försiktigt upp rösträtten,⁴ och integrerade den i den kvinnosyn som poängterade kvinnlighet som ett komplement till manlighet. Huvudsyftet med kongressen var att lyfta fram kvinnors syn på sig själva och presentera vad kvinnor kunde utträta. Den liknade, men i större skala, de filantropiskt inriktade kongresser som hållits i Paris 1889 och 1900. Denna moderata typ av kongresser hade sin betydelse som arenor för kvinnor. De lät kvinnor framträda i en offentlighet som egentligen var dem förmenad och till och med olaglig i politiska sammanhang i Tyskland. De odlade kvinnors ansvarskänsla för samhällsfrågor – bara att delta i en av dessa kongresser var att utmana bilden av kvinnan som blid och passiv. Deras krav var emellertid knappast radikala, även om kongresserna som fenomen måste sägas ha varit det.

3. *Dagny* 1904:271f (citatt); 277ff; Rupp 1997:21f och 159–179.

4. ICW Berlin 1904:XXI–XXV; Boken är baserad på pressmeddelanden som gavs ut under kongressen, Berlin 1904:Vorwort Vff. Se även *Bilder vom Internationalen Frauen-Kongress Berlin, im Juni, 1904*.

Mer än 2 000 deltagare hade registrerat sig för dagliga sessionsträffar. Dessutom hölls möten på kvällstid för allmänheten, som besöktes av drygt 6 000 personer. Det handlade om en respektabel kongress; kejsarinnan Augusta gav audiens för de officiella representanterna för ICW, där också Susan B. Anthony deltog.⁵

Lydia Wahlström imponerades av ”den kloka och värdiga ledningen” och tyckte med en lätt kritisk ton att de deltagande kvinnorna var ”vackra och ståtliga” i ”ofta mycket dyrbara och intensivt ’kvinliga’, stundom väl extravaganta toaletter”. Hon noterade med belåtenhet att en empire-inspirerad klädsel med låg krage och utan korsett bars av de flesta tyskorna. Hos de anglosaxiska kvinnorna fann hon en harmonisk utstrålning. Numera, kommenterade hon, valde kvinnorna inte längre att betona sitt krav på likaberättigande genom sitt val av kläder: ”Den manshärmande typen såg man påfallande sällan till, och förekom den, var det hos en eller annan äldre dam, som varit med om den tid, då man fått slåss med näbbar och klor för ’die Frauenrechte’”. Av kongressen och dess publik drog hon slutsatsen att ”förföljelsens tid” var över och att kvinnorörelsen blivit socialt accepterad.⁶

Huvudorganisatör var Marie Stritt, ordförande för Bund Deutscher Frauenvereine och därmed kongressens givna ordförande. Hon räknades till de radikalare inom sin organisation. I sitt öppningstal framhöll hon att stora framsteg hade gjorts sedan ICWs Londonkongress fem år tidigare.⁷ Genom att nära följa hennes tal kan vi se hur en framstående tysk kvinnosakskvinnna valde att officiellt framställa sin kvinnosyn. Det är troligt att hon formulerade sig på sitt ofta vaga sätt för att inte stöta sig med några inom den disparata organisation som hon ledde. Men ibland var hon klar och tydlig.

Marie Stritt lyfte fram den kvinnliga särarten och försäkrade att den inte skulle ta skada om kvinnor fick mer makt i samhället:

5. ICW Berlin 1904:158ff; *Handbuch Berlin* 1904:100f; 3 000 var deltagare och 8 000 kom till mötena enl *JdF* Nr 145 Juillet 1904; Mellan 2 000 och 3 000 deltagare, *Aftonbladet* 18/6 1904; Wahlström 1949:197.

6. Två artiklar av Lydia Wahlström i *Dagny* (citat 279) 1904:277ff & 295ff. Se Wahlström 1949:197.

7. Berlin 1904:2f; Marie Stritt var ordförande för BDF 1899–1910. Weiland 1983:261f; Anslutna nationella råd var 19 enl ICW 1904:152, 15 enl Lefauchaux 1966:350; samma historieskrivning om internationella kvinnokongresser, som endast nämner ICWkongresser från Washington 1888 och framåt, kan man läsa i ”Zur Einführung”, *Handbuch Berlin* 1904.

Framförallt vill denna kongress med eftertryck korrigerera den redan tusen gånger vederlagda men alltid återkommande felaktiga uppfattningen att kvinno- rörelsen, som strävar efter ökade rättigheter och plikter för kvinnor, skulle inkräkta på den kvinnliga särarten och förstöra den.⁸

Genom att understryka skillnaden mellan män och kvinnor som en särart (*Eigenart*), vilket feminister brukade undvika, valde Stritt att mota anklagelser om okvinnlighet. Hennes betoningar kunde ses som vägledande för politiska och praktiska ställningstaganden. Typiskt för en konservativ kvinno- syn var att tala om ”plikter” och att kvinnors plikter skilde sig från mäns. Jämlikhetsförespråkare talade hellre om ”rättigheter”. Marie Stritt parade ihop plikter och rättigheter till en verbal omelett med vilken hon ville få omvärlden att förstå att ”kvinnligheten” inte skulle försvinna, utan stärkas och bli en tillgång:

Den [kvinno- rörelsen] kommer dessutom att kunna övertyga alla dem som *vill* höra och förstå att just genom kvinnoemancipationen – och bara genom den – blir den kvinnliga särarten förädlad och upphöjd och kan komma till sin verkliga rätt, såväl inom familjen som i det vidare samhällslivet, i lokalsamhället och i staten. Inte för att bli *lik* mannen utan för att desto mer kunna vara *sig själv* fordrar kvinnan rätten att själv bestämma över sin egen person [...]⁹

I sin beskrivning fogade Stritt som i förbifarten in en polemik med feminister, när hon valde att säga att hon ställde sina krav för att förbättra särarten och ”inte för att bli *lik* mannen”. Hon visade mellan raderna fram en nidsbild som antagligen ingen feministisk jämlikhetsivrare skulle ha gått med på. Feministernas mål var jämlikhet inför lagen och ekonomiskt oberoende. Feminister utgick inte från en föreställning om en biologisk ”likhet” och såg definitivt inte som sitt mål att ”bli lik mannen”, däremot att behandlas rättvist. Där-

8. "Vor allem aber wird dieser Kongress eine nachdrückliche Berichtigung des alten, tausendfach widerlegten, aber immer noch tausendfältig wiederkehrenden Irrtums erbringen, dass die Frauenbewegung, indem sie erweiterte Rechte und erweiterte Pflichten fuer die Frauen anstrebt, die weibliche Eigenart beeinträchtigen, ja zerstören würde." Berlin 1904:5.

9. "Es wird vielmehr alle, die hören und verstehen und sich überzeugen lassen *wollen*, davon überzeugen können, dass gerade durch die Emanzipation der Frau – und nur durch sie – ihre weibliche Eigenart veredelt, erhöht, in der Familie wie im weiteren Gemeinschaftsleben, in Gemeinde und Staat, erst zur richtigen Geltung gebracht werden wird. Nicht um dem Manne *gleich* zu werden, sondern um mehr und ganz *sich selbst* sein zu können, fordert die Frau das Recht der freien Selbstbestimmung auch für sich [...]", Berlin 1904:5.

emot använde deras vedersakare inte sällan den biologiska skillnaden dels som ett argument mot en alltför långt gående kvinnoemancipation, dels som ett argument för kvinnors integrering som ett komplement i samhällsbygget. Att Stritt valde att antyda att det fanns kvinnor som hade en önskan om att bli lika män, tyder antingen på populistisk retorik med känsla för tidsandan eller bristande kunskap. Det sistnämnda torde knappast ha varit fallet.

Marie Stritt försäkrade kongressen att kvinnorörelsen inte utgjorde något hot mot "olikheterna" mellan kvinnor och män. Ambivalent framhöll hon vikten av att kvinnor inte föreskrevs en "kvinnlighet" utan fick tillfälle att formulera den själva, samtidigt som hon lovade att kvinnor inte skulle bli som män. Utifrån detta resonemang kunde vissa åhörare dra slutsatsen att kvinnor inte heller ville inta mäns positioner och platser. Andra kunde ta till sig att kvinnor själva borde få forma sin identitet. Genom emancipationen, menade Stritt, skulle kvinnor komma ännu närmare den idealbild av kvinnan som moraliskt högre stående än mannen som fanns i samtiden och inom kvinnorörelsen. Kvinnan skulle bli ännu mer "förädlad och upphöjd".

Stritts tal visar på de paradoxer och den diskursram de flesta kvinnor fann bäst att argumentera inom. Utan tvekan ville hon betona kvinnors rätt till självbestämmande och självdefiniering, i en tid med föreställningar om män och kvinnor som olika. Kvar för henne, som ordförande för en splittringshotad och borgerlig förening, blev att betona att kvinnor själva borde få frihet att bestämma på vilket sätt de var olika män, samtidigt som denna olikhet förutsattes finnas som något väsensskilt från "manligheten". Vad än kvinnor skulle hitta fram till att de egentligen var, borde detta på intet sätt hota staten eller familjen i dess dåvarande form; Stritt målade i förväg upp en norm för den nya kvinnosyn kvinnor själv skulle få lov att skapa när de blev emanciperade, och hennes ramar var snäva. Kvar blev i stort sett bara för dessa nya kvinnor att betona en kvinnotyp som lovade att bli "bättre" enligt tidens normsystem för kvinnlighet. Stritt gav inte ens en verbal öppning för en fri definition; hon antydde bara möjligheter, som låg nära de gamla normerna. Med sådana ord öppnade ordföranden kongressen.

Stritts kvinnosyn skulle bara utmanas av några få kongressister. Att kvinnans särart borde leda till skillnader i hennes ekonomiska medborgarskap kom att alltmer betonas. Det fick följder för hur man utmålade det politiska medborgarskapet. Marie Stritts kvinnosyn, i all dess ambivalens, liksom hela

kongressens mjuka inriktning, undgick inte kritik från radikalare kvinnor. Som vanligt var gruppen kvinnor varken enhetlig eller helt enig.

Öppna föreläsningar av allmänt intresse om kvinnorörelsen i världen hölls på kvällstid. Där skulle inga diskussioner föras. På dagtid hölls möten enbart för kongressdeltagare. Fyra parallella sammankomster med tematiskt innehåll hölls på dagtid. De avslutades med diskussion, men definitiva ställningstaganden undveks.¹⁰

I sitt inledningstal hade Marie Stritt kallat kvinnoarbetet inom industrin för ”den mest brännande kvinnofrågan, själva brödfrågan [...]”. Under tre av kongressens teman fanns tid avsatt för att behandla kvinnor och industri, även om inte många arbeterskor fanns närvarande. Till organisationskommittén hörde den ovan nämnda Alice Salomon, som i London försvarat idén om skyddslagar för kvinnor. Hon var ganska ung och hade snabbt blivit ett namn i de internationella kvinnokretsarna. Hon hade varit med i Berlin vid den internationella kvinnokongressen 1896, i Zürich på arbetarskyddskongressen 1897 och i Paris 1900 på den mer välgörenhetsinriktade kongressen. Tillsammans med Jeanette Schwerin hade hon i sitt hemland arbetat för fabriksinspektion och kvinnor som yrkesinspektörer. År 1900 hade hon valts in i styrelsen för Bund Deutscher Frauenvereine, och hon och Schwerin hade fått organisationen att inta en positiv hållning till särlagar för kvinnor. Salomon arbetade vid denna tid på en doktorsavhandling om anledningarna till löneskillnader mellan kvinnor och män.¹¹ Under kongressen var hon ordförande vid alla de möten, som tog upp kvinnors industriarbete.

Ett möte om industriarbeterskor hölls i Beethovensalen, som låg något avsides, var svår att hitta och därför inte så välbesökt. Alice Salomon beklagade att få kvinnor ur arbetarklassen kunnat komma från utlandet, av brist på tid och pengar. De tyska arbetarkvinnornas representanter hade uteblivit av partipolitiska skäl. Salomon hoppades ändå på att mötet skulle upplysa kongressen om arbeterskors förhållanden och väcka de borgerliga kvinnornas ansvarskänsla.¹²

10. Berlin 1904:Inhalt & 3ff, 177; *Handbuch Berlin* 1904:75–101.

11. ”Der brennendsten Frauenfrage, der Brotfrage [...]”, Berlin 1904:4; Berlin 1904:X; Weiland 1983.

12. 14 juni, Berlin 1904:177f; *Handbuch Berlin* 1904:81; ”Internationaler Frauenkongress”, osign. *Vorwärts*, 1. Beilage Nr 139, 16 Juni 1904.

Henriette van der Mey, Amsterdam, var en av inledningstalarna. Hon kom gång på gång tillbaka till behovet av arbetarskyddslagstiftning för kvinnor. Som socialist värnade hon om organisationsrätten och företrädde den normalfackliga ståndpunkten, att särdrag i kombination med facklig organisering skulle ge förbättringar för kvinnor.¹³

Fabriksinspektrisen Dr. Marie Baum, Karlsruhe, talade om fabriksarbeterskan i Tyskland i ett analytiskt inlägg. Hon angrep själva genusarbetsdelningen och ställde kvinnornas sämre möjligheter på arbetsmarknaden i relation till mäns bättre. Kvinnors skicklighet underskattades och de uteslöts systematiskt från tillfällen att förbättra sin yrkesskicklighet, menade Baum. Hon var otydlig beträffande särdrag och skulle möjligen kunna tolkas som lätt skeptisk till nyttan av arbetarskyddslagstiftning för enbart kvinnor. Men hon valde att betona annat.¹⁴ Som yrkesinspektör i Tyskland hade hon att övervaka att bland annat nattarbetsförbudet efterlevdes och hon hade därför svårt att ifrågasätta lagen.

Margaret Bondfield, England, talade för särdragstiftning liksom Rosika Schimmer, Ungern. Andra talade om kortare arbetstid men undvek att precisera det till ett nattarbetsförbud. Diskussionen lämnade frågan om arbetarskyddet och gick via förslag om sociala reformer av annat slag (åtta timmars arbetsdag och barntillsyn) över till politiska rättigheter. Rösträttskravet restes. Diskussionen om kvinnors ställning på arbetsmarknaden sköts på det viset över till deras maktlöshet i politiken. Lösningen av arbetsmarknadsfrågorna borde sökas på den politiska nivån, enligt flera talare. Inte förrän lagar stiftades med kvinnors medverkan, var det meningsfullt att diskutera för eller emot skyddslagar.¹⁵

När publiken åter samlades i Beethovensalen var rubriken entydig: "Arbetarskyddslagar för kvinnor". I sin inledning framhöll Alice Salomon att kvinnor hade olika åsikter om ett arbetarskydd för kvinnor, vilket visat sig på tidigare internationella kvinnokongresser. I Tyskland var däremot alla kvinnor överens om det positiva med sådan lagstiftning. Salomon underströk att frågan var central för kvinnorörelsen. I ett ställningstagande för eller emot

13. Berlin 1904:188; *Handbuch Berlin* 1904: 81.

14. Berlin 1904:188ff.

15. Session "Frauenarbeit und Mutterschaft", Berlin 1904:195ff, 206; *Handbuch Berlin* 1904:81.

skyddet av kvinnan rymdes en större fråga; det gällde vilka slutmål man ansåg att rörelsen borde sträva mot. Salomon hänvisade till moderskapet och biologiska skillnader. Hon jämställde två slags krav: det på arbetarskydd för alla kvinnor i form av kortare arbetstid, och det på en moderskapsförsäkring för kvinnor som var gravida och födde barn.¹⁶ För henne tog dessa båda typer av lagar på samma sätt hänsyn till mäns och kvinnors olika natur. Hon använde sig av samma glidning i resonemanget som den av henne beundrade Beatrice Webb hade använt i London.

Tre inbjudna inledde diskussionen, två för och en emot särilar. Den bredare differentieringen av talare hade minskat i jämförelse med Londonkongressen. Helene Simon, Berlin, talade *för* ett skydd och får representera de två positiva talarna. Hon hade studerat vid London School of Economics och tagit intryck av Beatrice Webb, samt influerats av de tyska katedersocialisterna, främst Gustav Schmoller. Simons två tunga argument var att ett skydd vore politiskt taktiskt samt att kvinnor var svagare och annorlunda därför att de var mödrar. Hon menade att ett generellt arbetarskydd – mot vilket ett särskilt arbetarskydd skulle ses som ett första steg – var angeläget och inte längre kontroversiellt. Hon följde de tyska socialdemokraternas linje och avvisade – som de – tanken på att män ville skada kvinnor genom särilar. Om kvinnors arbetssituation blev förbättrad genom lagar, skulle de kunna organisera sig. Ett arbetarskydd skulle hjälpa arbeterskor att få bättre betalt och inte bidra till att de försvann från arbetsmarknaden.

Simon tog upp det känsliga hemarbetet och hennes sätt att i detta avsnitt av sitt tal utgå från att kvinnor hade andra ”plikter” än män förtjänar en närläsning:

[...] kvinnan var på intet sätt mindre värd än mannen och inte ens svagare; hon var bara mer utarbetad än han, därför att hon måste tjäna två herrar på samma gång: sina plikter på arbetet och i hemmet.¹⁷

16. Berlin 1904:Inhalt, 444f; *Handbuch Berlin* 1904:87; Enl Braun var både borgerliga och socialdemokratiska kvinnor i Tyskland år 1900 överens om att nattarbetslagstiftningen för kvinnor var positiv, Braun 1901.

17. "[...] nicht um eine Minderwertigkeit handelt es sich hierbei, nicht einmal um die Frage, ob die Frau an sich schwächer sei als der Mann; sie ist überlasteter als er, weil sie zwei Herren zugleich dienen soll: gewerblichen und häuslichen Pflichten." (448) Berlin 1904:447f.

Simon använde uttrycket ”två herrar”, när hon talade om för vilka en kvinna måste arbeta. Men det var henne främmande att därefter förklara att dessa ”herrar” var den äkte mannen respektive arbetsgivaren. För henne handlade ”herrar” inte om verkliga personer; hon talade om ”plikter” i bildlig bemärkelse. Kvinnan ”tjänade” inte verklighetens män utan utförde sina två olika och självklara ”plikter” – i hemmet och på arbetsplatsen. Trots sin kritik av kvinnors hårdare arbets- och livsvillkor lämnade Simon verkliga män utanför sin analys. Det var självklart för henne att varje kvinna hade ansvar för att utföra *sina egna* plikter. Uttrycket ”kvinnans plikter” – såsom motsatta mannens – användes av dem som betonade olikheter och olika ansvarsområden för kvinnor och män. Metaforen med de två ”herrarna” använde Simon för att förklara varför kvinnor var utarbetade. Hon såg inte verkliga män i sammanhanget – och trots att vi nu hundra år senare omöjligen kan låta bli att tänka på ett problematiserat maktförhållande mellan könen vore en sådan läsning att misstolka Simon.

Från kvinnors plikter gick Helene Simon över till att tala om beskydd av barn, vilket definitivt hörde till ”plikterna”. Barnbeskydd borde åstadkommas genom ett arbetarskydd för mödrar och unga flickor/blivande mödrar. Kvinnans fysik var utsatt för fara i industriarbetet. Helene Simon önskade både ett allmänt skydd för alla kvinnor och ett särskilt ”före och efter barnafödandet” med koppling till finansiellt underhåll. Genom detta skulle en naturlig genusarbetsdelning få stöd. Det skulle ge kvinnan ”jämlighet i arbetet med män genom att hennes köns naturliga arbetsuppgifter därigenom blir högt värderade”.¹⁸

Helene Simons resonemang blandade bilder från verkliga havandeskap med ett generellt moderskap, med begrepp som ”naturliga arbetsuppgifter” och en uppvärdering av det kvinnliga genom särbehandling. Hennes inställning till jämlighet kan göras begriplig genom hennes ordval: hon använde det tyska ordet *Gleichstellung*, vilket ligger språkligt nära det svenska ordet ”lik-

18. "Erst ein ausgedehnter, sachkundiger Schutz der Arbeiterin im allgemeinen, ein eben solcher Schutz der Mutter vor und nach der Geburt des Kindes im besonderen, mit entsprechender Unterstützung durch Krankenkassen oder Sonderkassen wird allmählich eine Arbeitsteilung zwischen Mann und Weib bewirken, auf dem die Frau nicht mehr ihrer Billigkeit und Willigkeit halber, sondern wegen ihrer Leistungen Beschäftigung findet. Nicht Benachteiligung bedeutet deshalb der gesetzliche Schutz der Frau, sondern bei voller Wertung der natürlichen Aufgaben ihres Geschlechts den einzigen Weg zur gewerblichen Gleichstellung mit dem Mann." Berlin 1904:449f.

ställighet”, som användes flitigt i svenska kvinnorörelsekreter vid denna tid. Det franska *égalité*, som på svenska har sin bästa översättning i ”jämlighet”, blev på tyska inte sällan *Gleichheit*, vilket ordagrant blir ”likhet”, inte jämlighet. Tyskan verkar inte ha den distinktion som svenskan har mellan orden ”jämlighet” och ”likhet”, vilket bidrar till förståelseglidningar och oklarheter i diskurser om förhållandet mellan kvinnor och män. ”Likställighet” var vad Helene Simon såg som ett mål och med det ordvalet kunde hon lätt tala om skillnader och natur. Men vilket slags likställighet (eller jämlighet?) som skulle uppnås genom den rigida genusarbetsdelning, som hon antydde vore den bästa, preciserade hon inte. Hennes betoning av en generell arbetarskyddslagstiftning som mål, visar att hon befann sig i en diskurs inom vilken begrepp som ”generell/allmän” och ”jämlighet” (eller någon variant därav) var positiva samtidigt som hon åberopade kvinnors *särskilda* behov. Helene Simon gick inte in på hur dessa visioner skulle förenas. Hon önskade kvinnor högre löner och en möjlighet att arbeta utanför sina hem men i vilken grad och med vilka uppgifter förblev vagt. Moderskapet var för henne viktigt, med stort inflytande över kvinnans livs- och arbetsuppgifter. Den barnalstrande kvinnan gled i hennes tal ut till att omfatta alla kvinnor.

Den enda som inbjudits att tala *mot* skyddslagar för kvinnor var Marie Rutgers-Hoitsema, Rotterdam. Exempel tog hon från sitt hemland, Nederländerna. Hennes tal blev, i kongressboken, summerat på en sida, medan Helene Simons tal hade fått utrymme på drygt fem trycksidor. Sammandraget av Rutgers-Hoitsema kan inte ha berott på att manuskript fattades. Fredrika-Bremer-förbundets och den svenska kvinnorörelsens tidskrift *Dagny* publicerade redan 1904 hela Rutgers-Hoitsemas tal, översatt från hennes originalmanus. Tryckt där var det sex sidor långt.¹⁹ Förkortningen av Rutgers-Hoitsemas tal måste ha berott på principer vid redigeringen av materialet som tyder på en favorisering av mindre provocerande åsikter. Marie Stritt hade redigerat volymen. Trots – eller kanske på grund av – att hon var omstridd som radikal inom den tyska kvinnorörelsen, stödde hon i arbetarskyddsfrågan den tyska konsensusen. Som ordförande hade hon som uppgift att jämka mellan alla de delar av den tyska kvinnorörelsen, som försökte samsas inom Bund Deutscher Frauenvereine.

19. *Dagny* 1904:377ff; Berlin 1904:445ff.

Vad yttrade Rutgers-Hoitsema enligt den förkortade versionen på tyska? Först ska hon ha sagt att skyddslagstiftningen för kvinnor hade haft en gott inflytande på arbetsområden där kvinnor utgjorde en kvalificerad arbetskraft. På alla andra områden hade den varit till kvinnors nackdel. Tusentals kvinnor hade blivit avskedade. Som arbetssökande sänkte kvinnor lönerna för både kvinnor och män inom industrin. Kvinnoarbete hade nästan helt förlorat sitt värde, hemindustriellt arbete hade ökat och jämlikheten var långt borta när kvinnor inte kunde försörja sig. "[K]vinnors ekonomiska oberoende", för Rutgers-Hoitsema kvinnorörelsens mål, var hotat. Prostitution och kvinnoförakt följde på särbehandlingen, som hindrade förnyelse i arbetslivet. Rutgers-Hoitsemas krav blev, enligt kortreferatet: "*ingen särskild lagstiftning för kvinnor men allmän skyddslagstiftning för alla arbetare inom samma bransch*". Hon ville införa en maximal arbetsdag, längre ledighet för kvinnor efter barnsörd med full betalning och barnomsorg på statligt kontrollerade daghem.²⁰

På vilket sätt skilde sig protokollet från föredraget i dess helhet? Innehållet hade inte blivit förvanskat: det är en god resumé. Det som saknas är den ton av genuint engagemang för den fattiga arbeterskan som föredraget genomströmdes av, uppgifter om utfallet i konkreta industrigrenar, den tydliga sammanfattningen av de negativa effekter som skyddslagarna för kvinnor hade haft, liksom de välformulerade och politiskt tänkta kraven på vad som istället borde vara lagstiftningen på området. *Dagny* hade så gott som omgående låtit trycka talet, och markerade att det var en direktöversättning från Berlin.

Rutgers-Hoitsema började med en detaljerad beskrivning av arbetarskyddslagarna i sitt hemland Nederländerna. De gällde kvinnor och barn, hade gällt sedan 1889 och liknade dem som införts i Tyskland och Frankrike. Det mesta av hennes tal innehöll en argumenterad och nyanserad framställning av följderna av skyddslagarna. Hon drog in England i sin plädering för att visa hur de allra första skyddslagarna som enbart gällt kvinnor hade införts inom textilindustrin. Eftersom kvinnor varit i majoritet hade skyddslagarna lett till att män kommit i åtnjutande av samma inskränkningar av sina arbetspass. Utfallet hade blivit positivt för alla. På motsatt sätt hade det gått när samma lagar använts i den mer udda tillverkningen av damast, en finare

20. "[...] die ökonomische Unabhängigkeit der Frauen" och "[...]: keine gesonderte Gesetzgebung für Frauen, sondern allgemeine Schutzbestimmungen, gültig für alle Arbeiter, die in der gleichen Industrie beschäftigt sind." Berlin 1904:450.

linnevävnad. Där kunde inte arbetsprocessen avbrytas vid bestämda tider och kvalificerade kvinnor hade blivit ersatta av män. Samma sak hade hänt vid de stora tidningstryckerierna. Rutgers-Hoitsema menade att de arbetslösa kvinnorna tagit anställning vid mindre företag och till lägre löner, eftersom arbetsgivaren fått ett övertag i den situation lagen skapat. I sin tur hade detta dragit ner även mäns löner där.

Rutgers-Hoitsema – som så många andra – framhöll särskilt tryckerierna. Från Paris hade hon en uppgift om att 5 000 kvinnor som varit sättare fått lämna sina arbeten. Några av dem hade fått stanna och vika tidningarna för en fjärdedel av sin tidigare lön. Denna berättelse om ett nattarbete med att vika tidningar, som kvinnor fick utföra, återkom ständigt i kritiken. Hur ett sådant nattarbete kunde gå ihop med nattarbetsförbudet är något obegripligt. Två vaga referenser för sina uppgifter om arbetsmarknaden gav Rutgers-Hoitsema. För tillståndet i England hänvisade hon till "Hobsen" i dennes "framställning af den moderna kapitalismens utveckling", där han visat att kvinnor som avskedades blev till lönedpressande konkurrenter för män. Hon nämnde även att en Dr. Dodd i en avhandling visat att kvinnor i Tyskland hade blivit avskedade, när skyddslagar infördes inom textilindustrin.²¹

Rutgers-Hoitsema menade att "de *särskilda* skyddsbestämmelserna" hade ställt till med samhällsskador. Hon sammanfattade att arbeterskor hade blivit arbetslösa, även mäns löner pressades ner genom ökande konkurrens och kvinnors arbete hade blivit nästan utan värde på arbetsmarknaden. Som slutpunkt framhöll hon att "kvinnornas ekonomiska oberoende, hvarefter vi alla sträfvat och hvarmed vår jämlikhet är så nära förknippadt, allt mera rubbades". Slutresultatet var att den omvandling av samhället som låg inom räckhåll genom industrialiseringen blev hotad, och att ringaktningen av kvinnor ökade, liksom prostitutionen. Hennes reformkrav var distinkta: 1) samma skyddsbestämmelser för alla som arbetade inom samma industri, 2) en maximalarbetsdag för alla arbetare, 3) längre ledighet vid barnafödande med bibehållen lön samt 4) statligt inrättade "barnkrubbor och barnträdgårdar" med god tillsyn överallt där kvinnor arbetade inom industrin.

Talet i sin helhet anslöt till de socialistiska feministernas krav på ett jäm-

21. Den nämnde "Hobsen" ska med största säkerhet vara Hobson, *Dagny* 1904:377ff. Den nytänkande engelske nationalekonomen John A. Hobson hade 1894 publicerat *The evolution of modern capitalism*.

likt arbetarskydd för alla och en lika lång arbetsdag. För Rutgers-Hoitsema var det ekonomiska oberoendet och jämlikheten nära förbundna. Kraven på bibehållen lön och lång ledighet vid barnsörd var inte lika vanliga. Hennes krav på barndaghem var ytterst ovanligt.

I diskussionen gjorde Dora Montefiore, London, ett inlägg som återgavs utförligt i kongressboken, trots att hon drev samma grundtes som Marie Rutgers-Hoitsema.²² Hon försvarade det ekonomiska medborgarskapet och framhävde samtidigt behovet av organisering och ett politiskt medborgarskap. Montefiore valde en retorisk omväg när hon föreslog att fyra principer borde vara vägledande för kvinnorörelsen:

- I. Vi borde mer exakt definiera vad vi menar med staten och med statligt skydd.
- II. Kvinnor i industri borde alltid beskyddas som vuxna, inte som barn.
- III. All ny lagstiftning borde på förhand granskas av kvinnor, för att man skulle kunna se om förslaget berodde på hycklad medkänsla eller på någons egenintresse.
- IV. Det ideal som borde hållas upp för den arbetande kvinnan, skulle vara att beskydda sig själv enligt samma modell som män gjorde det, för det första genom facklig verksamhet och för det andra genom rösträtt till parlamentet.²³

Liksom Harriot Stanton Blatch gjort i London, framhöll Montefiore mäns behov av skydd. Män kunde lika väl som kvinnor skadas av alltför tungt arbete, vilket kunde få följderna för samhällets framtid. Montefiore ogiltigförklarade argumentet att kvinnor genom skyddslag hade fått det bättre på arbetsplatser där de var i majoritet, som Rutgers-Hoitsema framhållit. Som svar på de förkortade arbetsdagarna hade nämligen arbetsgivarna utvecklat ett system med manliga förmån, för att kvinnorna skulle producera lika mycket på den kortare tiden.²⁴

22. Berlin 1904:451ff.

23. "I. We should define more exactly than we do now what we mean by the State, and by State Protection. II. Women in Industry should always be protected as adults, never as children. III. Any such proposed legislation should be examined and tested by women, as to whether it is inspired by spurious sentiment, or by the selfinterest of others. IV. The ideal we should set before working women should be self protection on the same lines as men, first through Trade Unionism, and secondly through the Parliamentary vote." På engelska i kongressboken, som skrevs på flera språk. Berlin 1904:451f.

24. Berlin 1904:451ff.

Alexandra Gripenberg yttrade sig i den följande debatten i stort sett på samma sätt som i London fem år tidigare. Hennes motargument var tre. För det första stod en särlagstiftning i motsättning till principen om jämlikhet: samma rättigheter var oförenligt med speciella fördelar. För det andra kunde ingen vara säker på hur långt en särlagstiftning skulle utsträckas. För det tredje skulle en lagstiftning hindra kvinnor från att tjäna sitt livsuppehälle utan att för den skull få ett slut på dåliga arbetsvillkor.²⁵ Hon lyfte fram det som framskyttade emellanåt: kvinnors rädsla för att ett förbud skulle utvidgas – att nattarbetsförbudet för kvinnor inte var det första steget mot ett likadant förbud för män utan istället det första steget mot ett generellt arbetsförbud för kvinnor, åtminstone gifta kvinnor.

Else Lüders, Berlin, stödde skyddslagarna och framhöll att ”feministernas [jäm]likhetssträvanden” ledde till felbedömningar. För henne var krav på jämlikhet/likhet på arbetsmarknaden något utmärkande för feministerna,²⁶ vilket hon hade alldeles rätt i. Det visar på hur ordet feminist var kopplat till jämlikhetssträvan i en debatt på en kvinnokongress där inte alla, bara några, var feministerna. Jämlikheten hade också betonats i Rutgers-Hoitsemas formuleringar: hon hade talat om hotet mot ”vår rätt till jämlikhet”.²⁷ Holländskan hade då inte valt det tyska ordet *Gleichheit* utan *Gleichberechtigung* (likaberättigande eller jämlikhet), antagligen just för att undvika allt missförstånd och föra tankarna till rättigheter. En annan tyska uttryckte samma motvilja som Lüders inför utländska ”feminister” och deras kritik av särlagar:

Det är glädjande att den borgerliga kvinnorörelsen i Tyskland inte har begått samma misstag som feministerna i andra länder, där dessa har avvisat speciella åtgärder för kvinnor med hänvisning till [jäm]likheten.²⁸

Lüders liksom denna talare valde att i sin polemik använda ordet *Gleichheit*, med dess dubbla betydelse av jämlikhet och likhet. Om man vill se till användningen av ordet feminist och vad det innebar vid denna tid, går inlägget

25. Berlin 1904:455f.

26. "[...] Gleichheitsstreben der Feministen [...]", Berlin 1904:456.

27. "[...] unsere Gleichberechtigung [...]", Berlin 1904:450.

28. "Es ist erfreulich, dass die bürgerliche Frauenbewegung Deutschlands nicht der Irrtum der Feministinnen anderer Länder teilt, die um der Gleichheit willen besondere Vorkehrungen für die Frau verwerfen." Berlin 1904:463.

kanske att tolka som ett påpekande om att det *fanns* tyska feminister, men att de inte begick samma misstag som utländska. Men den troligaste tolkningen är att även denna talare satte etiketten ”feminist” endast på dem som ville se kvinnor som individer med samma ekonomiska rättigheter som män och tog avstånd från deras krav.

Lily Braun – en av få representanter för organiserade arbeterskor på kongressen – hävdade, precis som det socialdemokratiska partiet, att skyddslagar gav kvinnor bättre arbetsvillkor. Beviset var att kvinnors antal i lönearbetet ökade.²⁹

Berlinkongressens stora slutmöte hölls på en lördag. Rubriken för dagen var ”Kvinnorörelsens grundvalar och mål”. De två talarna var Charlotte Perkins Gilman och Helene Lange. Charlotte Perkins Gilman var en beundrad och omstridd teoretiker och socialist med anknytning till den nordamerikanska kvinnorörelsen, som hade varit med redan på Londonkongressen 1899. Hon var en framstående talare i den yngre generationen. Genom sin bok *Women and Economics: A Study of the Economic Relations Between Men and Women as a Factor in Social Evolution* som utkommit år 1898 hade hon blivit en erkänd auktoritet. Boken fanns översatt till tyska och flera andra språk. 1903 hade hon vidareutvecklat sin analys i boken *The Home: Its Work and Influence*. Hon ansåg att kvinnor förtrycktes i hemmet, något som i grunden måste förändras för att de skulle bli emanciperade. Charlotte Perkins Gilman kallade sitt föredrag i Berlin för ”En ny teori om kvinnofrågan”.

Helene Lange, lärarinna, ansågs som den främsta inom den moderata borgerliga kvinnorörelsen i Tyskland vid denna tid. Från 1892 gav hon ut månadstidningen *Die Frau*, vilken hon betraktade som sitt livsverk. Från år 1894 hade hon tillhört styrelsen för Bund Deutscher Frauenvereine och varit med om att ansluta föreningen till International Council of Women. Hon avvisade samverkan med den socialistiska kvinnorörelsen. Lange ogillade vänsterflygeln för att den ville se kvinnor förena moderskapet med yrkesarbete, inte heller uppskattade hon uppluckringen av den rådande sexualmoralen. Hon talade under rubriken ”Kvinnorörelsens slutmål”.³⁰

29. Berlin 1904:456f.

30. ”Eine neue Theorie der Frauenfrage” och ”Das Endziel der Frauenbewegung”. Berlin

Tyvär finns inte Charlotte Perkins Gilmans tal tryckt, troligen för att hon, liksom flera amerikanska talare, höll sitt anförande utan manuskript. Hon var enligt Lydia Wahlström ”utan gensägelse [...] kongressens populäraste personlighet”, vilket Wahlström menade berodde på hennes sätt att uppträda. De hyllningar Gilman blev föremål för var ”en teatersuccès, ett utslag af den lätttrörda tyska publikens hänförelse för begåfning, men också skönhet, klädsel, minspel och – tydligt amerikanskt uttal [...]” Wahlström tyckte att Gilman ibland fick applåder för väl enkla utspel. När hon till exempel sade att ”det är inte bra när kärlek är beroende av pengar”/”det är inte bra när kärlek och pengar blandas ihop” hade hon avbrutits av vilda applåder.³¹ Citatet ger dock i ett nötskal en av Charlotte Perkins Gilmans huvudteser – nämligen att kvinnor skulle vara ekonomiskt oberoende. Gilman var evolutionist och byggde utifrån Darwins lära en samhällsanalys, enligt vilken den naturliga utvecklingen av kvinnan hindrades av traditioner från en tidigare historisk tid. Fortfarande gjorde en onaturlig ”sexuo-economic relation” en kvinna beroende av en man på samma sätt som hans häst var det. Hon försörjdes av honom. Men fria djur och fria människor försörjde sig själva. Människosläktets alla egenskaper fanns hos både man och kvinna, av olika kön men av samma mänsklighet. Kvinnor liksom män borde få förverkliga sig och bli ekonomiskt självständiga. Gilman hade som sagt socialistiska sympatier³² och hennes slutsatser låg nära de socialistiska feministernas, som krävde samma skyddslagar för män och kvinnor. Det var troligen dessa eller liknande tankar Charlotte Perkins Gilman framförde vid mötet. Hon hade nyligen avslutat ännu ett stort verk med titeln *Human Work*³³ och antagligen framlade hon vid kongressen delar av sin där utvecklade organiska samhälls-syn, enligt vilken varje människa måste finna sin rätta arbetsuppgift. Hennes bidrag skilde sig med största säkerhet totalt från den följande talarens.

1904:601–615; *Handbuch Berlin* 1904: 101; Charlotte Perkins Gilman, bl a Määttä 1997, om boken s 50ff; se även Gilman 1898, 1903. Om Helene Lange, Weiland 1983:148ff; Lange 1901–1906.

31. Susan B. Anthony, Carrie Chapman Catt och Anna Shaw talade också utan manus. Berlin 1904, Vorwort: VII. ”It is not good that love should be mixed with money”, Wahlström 1949:198; *Dagny* 1904:281; Protokollet noterade ”stürmischem Beifall” när Gilman talade vid en annan diskussion, om den gifta kvinnans situation. Berlin 1904:405.

32. Määttä 1997:31ff (forskningsöversikt); 50ff; Perkins Gilman hade aktivt deltagit i Andra socialistiska internationalen i London 1896, Knight 1994:631ff. Gilman 1935.

33. Enligt Määttä 1997:58ff hette boken så; Jfr dock bibliografin Knight 1994:923; Gilman 1903 är en bok med titeln *The Home: Its Work and Influence*.

Helene Lange, tillika kassör i ICW, fick hålla kongressens sluttal. Hon inledde med en kritik av den radikala kvinnorörelsens historia. Kvinnliga pionjärer, som Mary Wollstonecraft, hade med orätt trott att kvinnor skulle kunna uppnå samma rättigheter som män. I motsats till Wollstonecraft framhöll Lange att hon själv hyste samma åsikt som den konservativa engelske politikern Edmund Burke, nämligen att "[...] den samhälleliga ordningen inte endast kan vara grundad på förnuftet utan [måste vara] förankrad i den mänskliga naturen, av vilken förnuftet enbart utgör en liten del". Det är inte långsökt att läsa in en polemik mot den natur som Charlotte Perkins Gilman hänvisade till för kvinnors ekonomiska självständighet.

Men Lange avvisade långt ifrån all kvinnoemancipation även om hon framförde reservationer mot vissa riktningar. En kamp mellan kvinnor och män om ett liv under nya förhållanden hade tagit sin början med rationalismen – det var Langes syn på upplysningstidens bidrag till kvinnornas ställning. De andliga värden som kvinnor tidigare hade stått för hade blivit undervärderade. Kampen mellan könen hade gjort att hindren för emancipationen hade blivit många, några begripliga, andra beklagansvärda. Bland de alltför enkla program, som kvinnor lanserat i rörelsens början, nämnde Lange "dogmen om den totala friheten på arbetsmarknaden som hade ställts mot de trängande behoven av en arbetarskyddslagstiftning för kvinnor". Hon ställde total marknadsfrihet som motsats till statlig reglering. Hon nämnde inte det socialistiskt feministiska alternativet, som ju ändå hade framförts under kongressen.

Lange ville slå vakt om kvinnorörelsens moraliska anspråk. Hon var besviken på den nyare "estetiska individualism, som Ellen Key hade infört i kvinnorörelsen". Hon kritiserade den för låg social medvetenhet. Lange ifrågasatte om denna riktning var så barnvänlig som den själv menade, eftersom den förhäriligade egoismen och det naturliga. Hon varnade kvinnorörelsen för att följa impulser och instinkter.

Hur borde det slutliga målet se ut? Kvinnor borde använda sin kvinnlighet, sin särart, i samhällets tjänst och inom alla verksamhetsområden. Lange kritiserade Ellen Keys individualism med dess betoning av det personliga moderskapet men prisade, liksom Key, kvinnors särart. Hon önskade en förening av den nya kvinnliga individualismen med en "uppvärdering av de speciella talanger och förmågor som kvinnor hade". Den nya individualismen fick inte

vända kvinnors intressen inåt mot det lilla livet, utan skulle sporra dem till politisk aktivitet. Hon understödde uttalat arbetarskyddslagar för kvinnor:

Därför blir det naturligt att som en av de viktigaste socialpolitiska frågorna försöka vinna tillbaka kvinnan till hennes arbete som mor, att få bort henne från den monstruösa grottekvarnen, genom en försiktigt avpassad skyddslagstiftning för arbeterskor.

Skyddslagstiftningen blev för Lange medlet för att rädda kvinnor som mödrar. Att införa särlagar för kvinnor skulle öppna dörrarna för ett kvinnligt inflytande. Helst skulle hon se kvinnor med barn hemma vid spisen, långt ifrån den fasansfulla fabriksmiljön. Kvinnorörelsens slutliga mål borde vara att föra ut kvinnors särart i samhället för allas bästa samtidigt som kvinnor som hade barn stannade hemma hos dem.³⁴ Ogifta kvinnor utan barn fick vara verksamma för hela samhället. Giftna kvinnor utan barn har ingen plats i Langes modell, inte heller ogifta mödrar.

Helene Lange och Charlotte Perkins Gilman var antagligen bara överens på en enda punkt: om farorna med en överdriven individualism. Langes idealkvinna var moderlig på ett sätt som var Gilman främmande. Men moderligheten var på frammarsch, vilket gick att förstå utifrån kongressens tidigare diskussioner om kvinnor i industriarbete. Och modern sågs som en del av familjen.

Den syn på kvinnan i förhållande till arbetet som kom fram i de viktiga inlednings- och avslutningstalen och i diskussionerna om skyddslagar på kongressen handlade ofta om kvinnliga plikter och moderskap. Motståndet mot särlagar var mindre än tidigare – företrätt av färre personer när det gällde de inbjudna talarna, inte prioriterat i den tyskredigerade protokollsboken

34. "[...] die gesellschaftliche Ordnung nicht allein auf die Vernunft gegründet werden müsse, sondern auf die menschliche Natur, von der die Vernunft nur ein sehr Kleiner Teil sei" (606); "[...] dem Dogma der vollen Berufsfreiheit auch gegenüber den dringendsten Forderungen des Arbeiterinnenschutzes [...]" (609); "[...] jener ästhetische Individualismus, wie ihn Ellen Key in die Frauenbewegung eingeführt hat" (610); "Auf die Frauen angewandt bedeutet das nichts anderes, als die volle Wirkung ihres Frauentums, ihrer Eigenart, auf alle Lebensäusserungen der Gesamtheit" (611); "[...] die Verwertung der eigenartigen Frauenkraft" (612); "Deshalb bleibt es natürlich doch mit die wichtigste sozialpolitische Aufgabe, durch einen den Verhältnissen vorsichtig angepassten Arbeiterinnenschutz die Frau aus der ungeheuren Treitmühle der Industrie für ihren Mutterberuf zurückzugewinnen. Sonst wuerde hier allmählich ein Stück weiblichen Einflusses verloren gehen, das an keiner anderen Stelle zu ersetzen, auf keine andere Weise wieder einzubringen wäre." (612f), Langes tal: Berlin 1904:606ff.

– vilket sammanlagt tyder på att nattarbetsförbudet för kvinnor var på väg ut ur fokus. Eller på att motståndet höll på att motas bort. Men ännu hördes det socialistiskt feministiska kravet på jämlikhet på arbetsmarknaden med skydd för alla. Och Gilman var inbjuden, men saknades i den tryckta redovisningen, liksom Rutgers-Hoitsema. För eftervärlden, och för den intresserade i samtiden som skaffade sig kongresshandlingarna, har motståndet mot säråtgärder därför vid en enkel läsning verkat mindre än det ännu var.

(I3) Bern 1906: Konvention med nattarbetsförbud

Avant tout il faut aboutir à un résultat pratique. Ce qu'il y aurait de pis serait de rééditer la conférence de 1890.

Alexandre Millerand, 1905¹

En välorganiserad ideell lobbyorganisation växte fram från år 1900. Den hade för avsikt att ändra lagstiftningen i världens industrialiserade länder och skulle verka förmedlande mellan de personer och föreningar som i olika länder ville organisera sig för arbetarskydd och dess internationella spridning. Dess konkreta mål var att introducera nationella arbetarskyddslag genom internationella avtal. Denna internationella arbetarskyddsförening skulle redovisa sin verksamhet på tre språk och dess officiella namn blev: *L'association internationale pour la protection légale des travailleurs* / the International Association for Labour Legislation / die Internationale Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz. Den byggde, så att säga uppifrån, ut nationella basorganisationer, ungefär på samma sätt som International Council of Women gick till väga. Man utgick delvis från existerande nationella grupper som fick ansluta sig, eller uppmanade till bildandet av nya. Den franska gruppen blev framträdande. Från 1901 var Stephan Bauer verksam som föreståndare för kansliet i Basel och sekreterare i den nya internationella organisationen.²

1. "Framför allt måste ett praktiskt resultat uppnås. Det allra värsta vore att upprepa konferensen från år 1890."

2. Föreningen hade tre officiella namn: brevhuvud 1905, Mapp: Denkschrift, Frauen, Nachtarbeit, Pre-ILO 10 400 Genève; se även Périgord 1926:65; Shotwell Vol. 1 1934:476; *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900 II; S. Bauer [fr namnform Etienne] satt kvar som föreståndare till 1926. Som privat, delvis ideell organisation fanns Internationella föreningen för arbetarskyddslagstiftning kvar till efter andra världskriget (se dess arkiv hos the Archives Unit of ILO, Genève); Ordförande blev Heinrich Scherrer och vice ordförande Théodore Curti. *L'Association internationale pour la protection légale des travailleurs ... 27 & 28 Septembre 1901*:XII; Bauer publicerade böcker m m om vad Baselorganisationen hade utfört fram till ILOs bildande, Bauer 1910, 1918, 1922; Den svenska Föreningen för

Det högtidliga öppnandet av Internationella arbetsbyrån (L'office international du Travail), det vill säga kansliet, på Rebgasse 1, Klarahof i Basel ägde rum vid ett konstituerande möte med ombud från anslutna länder i slutet av maj 1901. Mötet hölls omväxlande på tyska och franska, självklara språk i Schweiz. Sju länders nationella arbetarskyddsorganisationer hade sänt representanter: Belgien, Frankrike, Italien, Nederländerna, Schweiz, Tyskland och Österrike. Av dem var fyra representanter för sitt lands regeringar, nämligen Arthur Fontaine för Frankrike, Albert Vischer för Italien, A. S. Talma för Nederländerna och Dr. Kaufmann för Schweiz. Representanter från Ungern och USA hade uteblivit i sista stund.³

Vid mötet bekräftades enigheten om ett nattarbetsförbud för kvinnor. ”Frågan om hur nattarbete för kvinnor, barn och ungdom ska kunna förbjudas bör föreningen omedelbart ta sig an”, som saken formulerades av den ledande medlemmen Hector Denis.⁴

Arbetsbyrån skulle verka som ett vetenskapligt institut. Den skulle ge ut skrifter med sammanställningar av arbetarskyddslagar, stödja forskning om arbetarskydd, befrämja att lagar samordnades internationellt samt sammanställa statistik. Mycket av detta publicerades av föreningen som böcker, broschyrer eller i dess egen tidskrift *Bulletin de l'Office international du Travail*. Där recenserades också litteratur av intresse för verksamheten. Arbetsbyrån skulle regelbundet förbereda och sammankalla internationella kongresser, för att förslagen skulle föras vidare och genom nationell lagstiftning förvandlas till praktiserad verklighet. Föreningen sökte i samverkan med de nationella

arbetarskydd bildades år 1905 i Stockholm; I den franska sektionen, bildad 1901, verkade en politiskt blandad skara, bl a jurister som Cauwès, Jay och Pic, fackliga ledare som Keufer och konservativa katoliker som greve de Mun. Stone 1985:52.

3. Konferensen ägde rum 27–28 maj. 37 personer var närvarande, många hade deltagit i tidigare arbetarskyddskongresser, t ex Hans von Berlepsch, Lujo Brentano, Max Hirsch och Werner Sombart från Tyskland, professor Philippovich från Österrike, professorerna Hector Denis (ej närvarande pga sjukdom), Victor Brants och Ernest Mahaim från Belgien, professorerna Paul Cauwès (ej närvarande pga sjukdom) och Raoul Jay samt Leon de Seilhac från Frankrike. Den ungerska delegationen hade i sista minuten lämnat återbud. Överste Caroll Wright, chef för "Arbeitsamt" i Förenta Staterna, hade inställt sitt deltagande pga strejker inom stålindustrin. *L'Association internationale pour la protection légale des travailleurs ... 27 & 28 Septembre 1901:VI–IX*, 2ff, 38, 68, 80; Rinman 1901:210; Francke 1901:758ff.

4. Hector Denis, "La suppression du travail de nuit pour les femmes, les enfants, les adolescents, serait immédiatement abordée", "Die Frage der Beseitigung der Nachtarbeit für Frauen, Kinder und jugendliche Arbeiter wäre sofort in Angriff zu nehmen."; *L'Association internationale pour la protection légale des travailleurs ... 27 & 28 Septembre 1901:70*, 82ff, 96.

föreningarna ett samarbete med relevanta statliga ministerier.⁵ Programmet var ambitiöst och skulle få långtgående räckvidd. Organiseringen var god, liksom kontaktnätet.

Föreningen hade en internationellt sammansatt styrelse. Dess ordförande var schweizaren Heinrich Scherrer och vice ordförande Théodore Curti. I styrelsen satt bland andra professorerna Paul Cauwès, Paris, Eugen von Philippovich, Wien och Ernest Mahaim, Liège samt tyska f d statsrådet Hans von Berlepsch. De flesta hade varit aktiva nationellt för arbetarskydd och kände varandra bland annat från internationella kongresser. Alexandre Millerand var en aktiv deltagare vid de årliga franska konferenserna och under sina år som minister en länk till den franska regeringen.⁶

Sin bestående insats skulle föreningen göra genom tre konferenser i Bern, 1905, 1906 och 1913. De två förstnämnda var sammankopplade och resulterade i de två första internationella konventioner som någonsin tagits om arbetarskydd. Båda konventionerna fördes efter första världskriget vidare till International Labour Organisation och blev bestående hela 1900-talet, minst. Konferenserna arbetade fram och tog beslut om konventioner, som sedan skulle ratificeras som lagar i respektive land. Föreningen började med att sprida ett förbud mot nattarbete för kvinnor samt ett förbud mot användning av vit fosfor och blyvitt. På dessa områden hade flera europeiska stater redan lagstiftat och därför var de lämpliga att börja med, enligt von Berlepsch. Arbetsbyrån väntade inget motstånd annat än från Belgien, som inte hade någon arbetarskyddslagstiftning för vuxna att tala om. De två förbuden valdes även för att man ville stödja de fackligt organiserade arbetarnas intressen och orsaka minsta möjliga kontrovers kring dessa de allra första konventionerna.⁷

Förarbetet inför en konvention om ett nattarbetsförbud för kvinnor bestod av en studie och en enkät om lagstiftningen på området i olika länder samt en värdering av konsekvenserna där lagen införts.

5. *L'Association internationale pour la protection légale des travailleurs... 27 & 28 Septembre 1901*:26ff; "Arbeiterschutzgesetzgebung", *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* Band 1, 1923:690; Rinman 1901:210.

6. *L'Association internationale pour la protection légale des travailleurs ... 27 & 28 Septembre 1901*:XII; Périgord 1926:66ff; brev från von Berlepsch, Shotwell Vol. 1 1934:477 Appendix 8.

7. Bauer 1903a:X; Périgord 1926:70; brev från von Berlepsch, Shotwell 1934 Vol. 1:476ff Appendix 8; Alcock 1971:11f.

Förberedelserna redovisades i en rapportbok om kvinnors nattarbete i industrin, *Le travail de nuit des femmes dans l'industrie. Rapport sur son importance et sa réglementation légale*, med förord av byråns föreståndare professor Stephan Bauer.⁸ Boken underströk behovet av en gemensam internationell konvention för att hålla kvinnor borta från nattarbete. Den gav drastiska detaljer om kvinnors villkor inom industrin, i hemindustriellt arbete och på små ateljéer. Den tog alltså även upp arbetsområden som inte var aktuella för den planerade konventionen.

De medverkande var antingen akademiker eller verksamma inom yrkesinspektionen, en statlig institution under uppbyggnad i de flesta industrialiserade länder. Även kvinnor medverkade som skribenter. Ilse von Arlt skrev om Österrike, Isabelle Gatti de Gamond om småföretag inom modebranschen i Bryssel, Belgien, Annette Vedel om Danmark och Adelaide M. Anderson om Storbritannien. Vedel och Anderson var fabriksinspektörer i sina respektive länder. Isabelle Gatti de Gamond, belgisk kvinnoaktivist och dotter till en annan känd aktivist, var socialist och påverkad av Comtes vetenskapliga positivism. Hennes kvinnosyn var färgad av tidens moderna vetenskapliga läror som visade på avgörande biologiska skillnader mellan kvinnor och män. Hon ansåg att de kvinnliga egenskaperna borde vara en tillgång i politik och samhälle, samtidigt som kvinnor och män passade bäst för olika uppgifter.⁹

Ingen av de kvinnliga skribenterna skrev något om kvinnors motstånd mot särslagstiftningen, lika lite som deras manliga medskribenter. Max Hirsch skrev till och med i sitt bidrag att det inte längre fanns något motstånd mot förbud för kvinnors nattarbete, vare sig i Tyskland eller i andra stora länder som Österrike, Storbritannien eller Frankrike.¹⁰ Det går ändå att säga att kvinnornas bidrag till en viss del skilde sig från männens. Kvinnorna skrev med inriktning på arbetet och dess villkor; de uppehöll sig vid låga löner och usla arbetsförhållanden. Ingen av dem skrev mångordigt om ”moral” eller

8. Rapporten byggde på en förfrågan som den internationella föreningen hade skickat ut till sina medlemsländer. I boken medverkade ett flertal av aktivisterna, särskilt akademiker samt fabriksinspektörer, med beskrivningar av situationen i sitt eget land. Där skrev förutom de i texten nämnda t ex Ernest Mahaim, Belgien, Adna F. Weber, New York State, Paul Pic, Frankrike, Dr. Andor de Máday, Ungern, M. Matsuzaki, Japan, A. C. Kiaær [UW: sannolikt Kiær], Norge samt ytterligare några personer. Bauer 1903a & b.

9. Om Gatti de Gamond, Wils 1999:416–439.

10. Bauer 1903a:41.

att kvinnan behövdes i hemmet som hushållerska och borde vara den som höll ihop familjen, vilket däremot var återkommande teman för de manliga skribenterna.

Alla kvinnorna medverkade med uppsatser på mindre än 10 sidor utom von Arlt, som skrev nästan 30 sidor i en bok på något över 380 sidor. von Arlt nämnde faktiskt ordet ”moral” i sitt bidrag och menade med det att vara anständig, till exempel i sin klädsel. Att kvinnor arbetade på dispens nattetid vid sockerbruk i Tyskland ansåg hon vara omoraliskt eftersom lokalerna var så varma att arbetarna hade så lite som möjligt på sig. Kanske menade hon att den lätta klädseln verkade sexuellt upphetsande. Tidens sed var att inte uttrycka sig klart om denna typ av frågor. von Arlt antydde vid ett flertal tillfällen att kvinnors frånvaro från hemmet var skadlig och att även detta uppmanade till omoral.¹¹

Både von Arlt och Gatti de Gamond påpekade att nattarbetsförbudet ofta kringgicks genom att kvinnor tog med sig arbete hem, eftersom deras löner var så låga att alla tillskott behövdes. Mycket kvinnoarbete var säsongbetonat; ibland fanns inget arbete att utföra. Båda två var mest bekymrade över det oreglerade och illa dokumenterade arbetet på mindre arbetsplatser. von Arlt gjorde en relativt positiv värdering av hemindustriellt arbete; det kunde vara mer varierat än fabriksarbetet eftersom arbeterskan själv bestämde över sin tid. Faran var att arbetet utsträcktes till långt in på natten och att mellanhänder tog en stor del av förtjänsten. von Arlt liksom Gatti de Gamond hade undersökt förhållandena inom modeindustrin, klädes- och underklädessömnaden med dess underavdelningar och arbetet på tvätterier. von Arlt skrev dessutom om arbeten vid glasbruk, tegelbruk, på tryckerier och inom transportväsendet. Delvis stödde hon sig på undersökningar som nyligen gjorts om arbeterskors förhållanden i Wien.¹² Isabelle Gatti de Gamond hade gjort en egen mindre undersökning. Annette Vedel byggde sin rapport om Danmark på officiell statistik.

Ilse von Arlt var övertygad om att kvinnor var ömtåligare än män på grund av sin kropps-konstitution. Men hon påpekade att kvinnor ofta utförde arbeten som män vägrade befatta sig med. Hon skrev ner dessa två konstateran-

11. Bauer 1903a:78 (von Arlts hela bidrag 75–104).

12. Bauer 1903a:99ff samt bibliografi.

den nästan omedelbart efter varandra. Texten rörde sig flera gånger i närheten av en direkt jämförelse mellan kvinnors och mäns villkor i arbetet. Men von Arlt tillät sig inte att dra slutsatser utifrån detta, fast kvinnors arbetsvillkor enligt henne framstod som betydligt sämre än mäns. Hon avslutade sin sammanställning med en summering av nattarbetets vådor för speciellt kvinnor: de hade större benägenhet att få tuberkulos samt fosfornekros och dessa sjukdomar kunde förbindas med nattarbete. Enligt sjukkassor var kvinnor oftare sjuka än män. Det ansåg von Arlt var på grund av deras olika arbetsförhållanden; hon efterlyste faktiskt en undersökning för att se hur det skulle bli om kvinnor och män fick arbeta under samma villkor.¹³ Det går att läsa hennes artikel som en analys av vådorna med en genusarbetsdelning i vilken kvinnor fick ta de sämsta arbetena till de lägsta lönerna och med de mest negativa verkningarna på hälsan. Själv drog hon inte den slutsatsen.

von Arlt ifrågasatte nattarbetsförbudets betydelse på grund av dess begränsning till större industrier. Hon menade att den hårdaste exploateringen ägde rum vid tillverkningar där kvinnor snarare än män var sysselsatta, och inte alls var värst i stora fabriker. Hon tog kvinnors plikter i hemmen för givna och beklagade den gifta kvinna som måste lönearbeta *utanför* hemmet, i synnerhet om kvällarna blev sena. Även för ogifta kvinnor var nattarbete olämpligt. von Arlt önskade i sin summering en bättre efterlevnad av existerande särdrag för kvinnor och även en utvidgning av dem, när gifta kvinnor i allt större antal gick ut i lönearbete. Familjen blev lidande av att dess "husmor saknades".¹⁴ I sin syn på gifta kvinnors lönearbete och hemmaplikter argumenterade von Arlt på samma sätt som socialistiska män. Det lyser igenom att hon var skeptisk till att gifta kvinnor överhuvudtaget lönearbetade. Men i motsats till tidens fackföreningar var hon ganska positiv till hemindustriellt arbete. Hennes målände beskrivningar av den ojämlika genusarbetsdelningen var inte vanlig i vänsterkretsar, där den gemensamma exploateringen oftare lyftes fram. von Arlt framhöll att förhållandena på arbetsmarknaden gjorde kvinnor mer utsatta än män. Hennes hopp stod till att nattarbetsförbudet skulle innebära en förbättring.

I Danmark fanns ett nattarbetsförbud för unga flickor upp till arton års

13. "[...] la chlorose [...]", Bauer 1903a:100.

14. "[...] l'absence de la ménagère", Bauer 1903a:104.

ålder, inget för vuxna kvinnor. Yrkesinspektrisen Annette Vedels bidrag bestod mest av statistiska tabeller. De redogjorde för antalet kvinnor, uppdelade på de två kategorierna unga flickor och gifta kvinnor, som arbetade i de fabriker och verkstäder vilka kontrollerades av yrkesinspektionen. Statistiken visade att endast 127 kvinnor i landet arbetade på natten; 36 av dem gjorde det under en kortare tid av året.¹⁵ Den slutsats som kan utläsas ur dessa siffror, om än ej uttalad av skribenten, var att ett nattarbetsförbud var onödigt eftersom det gällde ett så litet antal kvinnor. Danmark skulle som land aldrig införa ett nattarbetsförbud för kvinnor. Detta kan anas i Vedels sätt att närma sig problematiken, strikt via statistik. Inte heller tog hon upp kvinnors arbete utanför de av inspektörer kontrollerade fabriker. Hon byggde på siffror och undvek värderingar.

Liksom den danska yrkesinspektrisen gav den engelska Adelaide M. Anderson sitt svar om gifta och ogifta kvinnors lönearbeten hemma eller på fabriker huvudsakligen via tabeller. I Storbritannien var kvinnors nattarbete redan förbjudet *utom* på tvätt- och strykinrättningar. Sådana förekom både i anslutning till fabriker som tillverkade skjortor och underkläder och som fristående företag. Men nattarbete var inte vanligt där.

De manliga bidragen dominerade. De gav liksom kvinnorna empiriska beskrivningar av kvinnoarbetets villkor. Flera av dem innehöll dessutom långa utläggningar om moral och familj. Max Hirsch var akademiker och företagsledare för ett tyskt fackförbund. Hans uppfattningar hade utförligt kommit fram under den internationella kongressen för arbetarskydd i Paris år 1900. Där hade han sagt att han inte ville se något nattarbetsförbud för män, även om nattarbete var osunt. Nattarbete för kvinnor däremot borde vara förbjudet, och förbudet borde utvidgas och spridas internationellt. Alla dispenser för nattarbete för kvinnor borde enligt Hirsch dras in och lagen borde utsträckas till att gälla tvätt- och strykinrättningar, måttkrädderier samt all annan sömnads- och modeindustri. Motiven för detta utvecklade han på över 20 sidor som handlade om hälsa, intellektuell utveckling, moral och ekonomi. Han påminde om – dock utan att själv vilja ansluta sig till åsikten – att på senare tid många, till exempel socialistiska politiker, arbetare, hälsoansvariga och även företagare, hade kommit att anse att kvinnor, och då särskilt gifta

15. Med sex tablåer eller tabeller, Bauer 1903a:186ff.

kvinnor, borde uteslutas från *allt* arbete i fabriker. Han refererade undersökningar, som gav förskräckande inblickar i kvinnors arbetsvillkor. Uppräkningen avslutades med konstaterandet att detta förvärrades av nattarbete. Några arbetsmiljöförbättringar förordade han inte.

Enligt Hirsch var de moraliska och intellektuella effekterna förödande; nattarbete innebar oregelbundna måltider, ofta dryckenskap och ett allmänt lösaktigt leverne. Därför var kvinnors nattarbete skadligt för familjens sammanhållning, vilken i sin tur utgjorde grunden för samhället och dess moral. Att män och kvinnor arbetade tillsammans nattetid ökade tendenserna till ett amoraliskt liv. Men för Max Hirsch handlade ”moral” inte enbart om sexuella relationer utan framförallt om moralen inom familjelivet. En kvinna kunde inte samtidigt vara fabriksarbeterska och sköta ”sina plikter som hushållerska, mor och uppfostrare”. Att inte kunna det var omoraliskt. Fabriksarbetet gjorde kvinnan antingen ointresserad av familjeplikterna eller för trött att utföra dem väl. När hemmet var vanskött sökte sig den äkta mannen ut till kaféliv – ett gammalt standardargument – istället för att vara hemma med sin familj. För Hirsch var ”familjen som idé [...] källan till ett folks moral”. Mest led, enligt honom, barnen. De fick tas om hand om av äldre syskon och bekanta eller klara sig själva under dagen, eftersom tillgången på barnomsorg var i stort sett obefintlig.

Men skolan gav barnen viss kompensation. Värre var den intellektuella skada som kvinnors nattarbete orsakade kvinnorna själva. Arbeterskorna kunde inte gå i aftonskolor eller fortbilda sig som arbetarklassens män utan fortsatte att ”vegetera i sin okunnighet” trots tidens stora samhälleliga förändringar. För Hirsch som företrädare för arbetarklassen var kvinnors okunnighet ett bekymmer eftersom de förblev mer konservativa än män. Men han såg inget samband mellan sin egen samhällsbevarande syn på familjelivets helgd och kvinnornas benägenhet att inte vända sig ut mot samhället, ett sammanhang som till exempel Clara Zetkin brukade understryka när hon försvarade kvinnors rätt till lönearbete. Istället förklarade han mäns politiska aktivitet med att de var starkare än kvinnor och därmed kunde integrera sin erfarenhet av nattarbete i sin intellektuella utveckling. För kvinnor var det tvärtom – genom just nattarbetet fick de ingen tid över till facklig eller politisk verksamhet. För Hirsch var kvinnors dubbelarbete, antingen i hem eller på fabrik, inte orsak till deras brist på tid för annat. En sådan koppling fanns inte i hans

föreställningsvärld. Nattarbetsförbudet blev för honom en enkel lösning på många av kvinnoarbetets problem. Vid sin summering av nackdelarna med nattarbetet underströk han de laster som det förde med sig för kvinnor: missbruk av alkohol, ett övermått av utlevd sexualitet och en försummad moralisk och intellektuell utveckling. Detta innebar att inte bara individer utan även hela nationen led ekonomisk skada genom sjukdomar och för tidig död.

Summan av Hirschs argumentering kan sägas peka åt två diametralt motsatta håll: antingen mot ett nattarbetsförbud för alla eller mot ett förbud för gifta kvinnor med barn att lönearbeta utanför hemmet. Som ett understucket hot hade han till och med nämnt uppfattningen att alla gifta kvinnor borde förbjudas allt arbete utanför hemmet, men att han själv inte ville ha det så. Hans konkreta förslag blev ingetdera av ovanstående, utan att alla dispenser som getts för kvinnors nattarbete skulle dras in. Dessutom borde lagarna utsträckas till att omfatta de delar av konfektions- och sömnadstillverkningen som ännu inte inkluderats och även gälla hemindustriellt arbete.¹⁶

Andra män som skrev i boken var även de redan kända för sin kamp för ett nattarbetsförbud för kvinnor, som professorerna Paul Pic, Louis Varlez och Ernest Mahaim. Argumenten från de andra männen kan sägas vara varianter av det som Hirsch framhållit, och därför får hans argument representera även dessa mäns. Trots sin påstådda vetenskaplighet var rapporten en partsinlaga för särbehandling av kvinnor på arbetsmarknaden.

Ett nattarbetsförbud för kvinnor fanns infört i ett flertal länder år 1903, det år då föreningens rapportbok kom ut. Förbudet fanns sedan länge i föregångslandet Schweiz samt i England, men också i Frankrike, Nederländerna, Nya Zeeland, Ryssland, Tyskland, Österrike, i de nordamerikanska staterna New York, New Jersey, Ohio, Ontario, Indiana och Nebraska, samt i Queensland och Victoria i Australien. Beslut hade tagits om att införa det i Italien från 1907, allt enligt de uppgifter som insamlades av den internationella föreningen i Basel. Den kritik som riktats mot den nationella lagstiftningen i Frankrike och andra länder under 1890-talet av feminister, och som formulerades omkring 1900 och senare i debatter i de skandinaviska länderna,¹⁷ tycks

16. "[...] végéter, la plupart, dans l'ignorance [...]" (36f), "[...] car la constitution morale d'un peuple peut résister à beaucoup de causes de ruine, sauf à l'épuisement de l'idée de famille, cette source de la vie morale du peuple." (35), "[...] ses devoirs de ménagère, de mère et d'éducatrice" (32), Bauer 1903a:19–74.

17. Bauer 1903a:VIII; Hagemann 1995, Karlsson 1995, Ravn 1995 samt denna bok.

inte ha gjort något intryck i de kretsar som ville sprida förbudet vidare.

Sverige var år 1903 den enda stat som vid kongressen i Berlin år 1890 hade intagit en positiv hållning till nattarbetsförbudet men sedan inte infört det i sin nationella lagstiftning. Danmark, Frankrike och Norge hade i Berlin förhållit sig avvaktande. Detta noterades noggsamt av den uppmärksamma arbetsbyrån i Basel, som främst arbetade med påtryckningar, opinionsbildning och lobbyverksamhet.

Till förberedelserna inför den första konferensen hörde att arbetsbyrån sände ut två memoranda, ett om nattarbetet för kvinnor och ett om fosfor, riktade till regeringarna i de länder man ville påverka. De trycktes senare i en ny upplaga för att ges ännu större spridning.¹⁸ Huvudanledningarna till ett nattarbetsförbud för kvinnor ansågs i detta dokument vara att en kvinna borde få en tillräckligt lång nattvila för att kunna återställa sin arbetskapacitet, fullfölja sina uppgifter inom familjen och bevara sin sedlighet. Genom förbudet slapp kvinnor, enligt detta memorandum, att utsättas för något onämnbart, som bör ha syftat på sexuella relationer utanför äktenskapet av olika karaktär. Det tycktes vara omöjligt att skriva rakt ut vad det handlade om men nattarbetsförbudet skulle i alla fall få slut på det, utöver allt annat gott som förbudet skulle medföra för familjen:

ett tillräckligt långt uppehåll för att återvinna arbeterskans krafter och låta henne utföra sina familjeuppslag, kommer säkert som konsekvens även att innebära att man blir av med de missförhållanden, som förespråkarna för ett nattarbetsförbud klagat över.¹⁹

Formuleringen är mångtydig. Dess senare del om ”missförhållanden” kunde syfta på det som några debattörer på andra håll formulerade mer direkt,

18. Dessa memoranda sändes till 46 regeringar. Varje memorandum trycktes i den första omgången i 70 ex på tyska, engelska och franska. I Europa sändes de till regeringarna i Tyskland, Österrike, Belgien, Bulgarien, Danmark, Spanien, Frankrike, Storbritannien, Grekland, Ungern, Italien, Luxemburg, Monaco, Norge, Nederländerna, Portugal, Rumänien, Ryssland, Sverige, Serbien, Schweiz och Vatikanstaten. I Afrika sändes ett ex till Kapstaden. 9 delstater i USA fick var sitt ex, vidare Argentina, Brasilien, Chile och Kanada. I Asien räknades bara Kina och Japan. Därtill sändes memoranda till fem delstater i Australien och till Nya Zeeland. *Deux mémoires présentés aux gouvernements des états industriels en vue de la convocation d'une conférence internationale de protection ouvrière*, 1905; *Mémoire explicatif sur les bases d'une interdiction internationale du travail de nuit des femmes*, 1904. Pre-ILO, The Archives Unit of ILO.

19. "[...] une durée suffisante pour réparer les forces de l'ouvrière et lui permettre d'accomplir

nämligen att kvinnor blev sexuellt trakasserade och utnyttjade av män när de arbetade på natten. Genom att trakassera kvinnor kunde män alltså bli ensamma om det bättre betalda nattarbetet och slippa oönskad konkurrens. Det paradoxala blev att män lagstiftade för att skydda kvinnor mot mäns olämpliga beteenden, vilket samtidigt gav män belöning i form av ensam tillgång till vissa arbeten.

Meningen kunde tolkas på ännu ett sätt, såsom syftande på att kvinnor kunde ta tillfället i akt att i samband med nattarbetet tillfredsställa sina egna sexuella drifter, de som kvinnor inte borde ha och åtminstone inte bejaka. Detta avsnitt kunde läsas som att kvinnors förmåga att kontrollera sina sexuella drifter var för svag för att leva upp till samhällets normer. Att kvinnor – i synnerhet gifta kvinnor, men även ogifta – sökte sexuella relationer ansågs omoraliskt på ett annat sätt än när män gjorde detsamma. Som tidigare debatter – där både kvinnor och män talat för kvinnors sedlighet – hade visat, fanns en ängslan för att kvinnor tog chansen att tjäna extra pengar via prostitution på väg till eller från sitt nattarbete. Hur dessa antydningar än tolkades menade de som föreslog ett nattarbetsförbud att det vore bra om allt sådant förhindrades. Kvinnors arbetstider behövde regleras strängare än mäns. Kärnfrågan kanske inte var nattetiden i sig, utan önskan att kontrollera kvinnors sexualitet och problemet med prostitutionens utbredning. Detta var ”problem” i förhållandet mellan kvinnor och män; tack vare nattarbetsförbudet löstes det genom segregering och på bekostnad av kvinnors rörelse- och bestämmandefrihet. Det var en skenlösning, som tiden skulle utvisa. Tydligt är att så kallad sedlighet utgjorde en god del av beslutsunderlaget för nattarbetsförbudet för kvinnor. Det uttrycktes både i detta memorandum och i den rapportbok som tidigare publicerats.

I de förberedande utkasterna till nattarbetskonventionen lyftes de gifta kvinnornas hemmaplikt fram som en anledning. I ett odaterat utkast hette det att kvinnor inte bör arbeta på natten, för att man skulle ”ge de unga arbeterskorna tillräckligt med ledig tid för adekvat intellektuell utveckling och förströelse samt de gifta arbeterskorna tillräckligt med ledig tid för hemsyss-

sa mission familiale, assurerait sûrement, par voie de conséquence, la suppression des abus dont se plaignent les partisans de la suppression du travail de nuit.” *Mémoire explicatif sur ... travail de nuit des femmes* 1904:6. Pre-ILO, The Archives Unit of ILO.

lor och skötseln av barnens hälsa och uppfostran.”²⁰ Den så kallade ”lediga tiden” borde kvinnor fylla med förnuftiga verksamheter, det är undertexten. Att gifta kvinnor arbetade i hemmet under sin ”lediga tid” sågs inte som någon paradox. Så var det bara, och samhället ville underlätta för dem att utföra dessa ”plikter”. Ytterligare underförstått – genom de olika förslagen för verksamhet beroende på civilståndet – var att gifta arbeterskor varken hade tid till eller användning för vidare utbildning eller ren fritid. Detta byggde säkert på empiriska iakttagelser av gifta arbeterskors villkor. Men denna verklighetstolkning bidrog säkert också till att situationen inte blev allvarligt ifrågasatt. Den formade vardagens norm.

Ännu ett vägande motiv för internationaliseringen av arbetarskyddet var, som nämnts ovan, att ingen nation skulle behöva avstå från lagstiftning av rädsla för att den skulle försämra dess konkurrenskraft på världsmarknaden.²¹ Om alla lydde under samma lagstiftning blev det inte möjligt att använda den billigare kvinnliga arbetskraften – något som en representant för Belgien i Bryssel 1897 framhållit som nödvändigt för ett litet land – för att konkurrera på exportmarknaden.

Under förberedelserna för kongressen försökte man göra upp en vetenskaplig lista över argument ”för” och ”emot” ett nattarbetsförbud för kvinnor, vilken dock egentligen bestod av en uppräknig av ”emot”, vart och ett följt av ett vederläggande ”men”. *Emot*: i sydliga länder är det behagligare att arbeta på natten. Under dagen kan det vara mycket hett. *Men*: industrier skulle inom en nära framtid ha utvecklats så att detta inte längre var fallet. *Emot*: i vattenfattiga trakter var nattskift nödvändigt under regnigare perioder. *Men*: män kunde då användas som arbetskraft. *Emot*: inom beklädnads- och modebranschen fanns det säsongsvängningar som kunde kräva nattarbete. *Men*: istället borde under sådana tider fler arbeterskor anställas på dagtid. *Emot*: nattarbetsförbud kunde leda till en ökning av hemindustriellt arbete. *Men*: då borde reglering införas även av lönearbete som utfördes hemma. På liknande

20. "[...] de procurer aux jeunes ouvrières le loisir nécessaire à leur propre développement intellectuel et à leur délassement, ainsi qu'aux ouvrières mariées le loisir nécessaire à l'accomplissement de leurs devoirs domestiques et aux soins que réclament la santé et l'éducation de leurs enfants [...]" ur "Projet d'une base de discussion" Mapp: Vorarbeiten zur Arbeiterschutzkonferenz 1905/06, 10 400, Pre-ILO, The Archives Unit of ILO.

21. "Exposé des motifs" Mapp: Vorarbeiten zur Arbeiterschutzkonferenz 1905/06, 10 400, Pre-ILO, The Archives Unit of ILO.

förenklade sätt avvisades de invändningar som gällde livsmedelshandtering av grönsaker och fisk som snabbt blev otjänligt.²²

Vid dessa diskussioner nämndes aldrig den individuella friheten, vilket skulle ha lett till att jämlikheten tangerats. Den hade avförts från diskursen i arbetarskyddsvänliga kretsar efter Berlinkonferensen 1890. Jules Simons åsikt om kvinnan som en del av familjen hade blivit allenarådande. Argumenten om kvinnors familj- och barnansvar hade blivit centrala. Kvinnors moral var viktigt inte bara för familjen utan för hela samhället – även över nationsgränserna; för att konkurrensen industriländer emellan skulle bli rättvis skulle alla länder införa samma restriktioner. Det var som om kvinnornas långvariga kritik på offentliga kongresser och i andra sammanhang aldrig hade framförts. De behövde inte ens föras upp bland argumenten ”emot” för att sedan avfärdas.

Bernkonventionen

Internationella föreningen för arbetarskyddslagstiftning fick sin stora framgång när en internationell arbetarskyddskonvention för första gången accepterades av ett flertal europeiska staters ombud vid en kongress i Bern 1906. Kongressen hade en semiofficiell karaktär och uppnådde nästan fullständig enighet. Den behandlade två förbud, ett mot användning av vit fosfor (vilket, som nämnts ovan, användes vid tändstickstillverkning och orsakade den fruktade benurkalkningen, fosfornekrosen) samt ett för kvinnor mot att natttid arbeta i fabriker med fler än 10 arbetare. Nattarbetsförbudet för kvinnor ansågs som det viktigaste.

Den schweiziska federationens regering stödde föreningens internationaliseringssträvanden. Den medverkade aktivt genom att bjuda in till konferenserna, som därmed lyftes upp till en högre nivå och blev till en affär mellan nationer. Det var också till denna regering som andra länder skulle rapportera tillbaka.

En första konferens, som benämndes teknisk, sammankallades till Bern

22. "Résumé des arguments invoqués pour et contre le travail de nuit des femmes" eller "Kurze Uebersicht der für und gegen die Nachtarbeit der Frauen vorgebrachten Argument". Dessa memoranda kommer redan från mötet i Köln 1902. Mapp: Vorarbeiten zur Arbeiterschutzkonferenz 1905/06, 10 403, Pre-ILO, The Archives Unit of ILO.

1905. Deltagare, främst juridiska experter, kom från femton länder, däribland Danmark, Belgien, Italien, Frankrike, Grekland, Portugal, Rumänien, Serbien, Spanien, Storbritannien och Tyskland – alltså både från länder som redan hade infört nattarbetsförbudet för kvinnor och från andra länder. Japan och USA deltog inte²³, ej heller Finland, Norge eller Sverige.

I ett referat av den tekniska konferensen framhöll Alexandre Millerand att dagordningens två frågor bestämts utifrån rekommendationer från föreningens franska sektion. Programmet, som bara tog upp två konventioner, såg blygsamt ut men uträkningen var att konferensen därmed skulle uppnå resultat. Millerand var rädd för en upprepning av Berlinmötet. Den franska delegationen var den enda med en representant för arbetarrörelsen. Det var typografen Auguste Keufer²⁴, som på tidigare kongresser med hetta försvarat nattarbetsförbud för kvinnor.

Millerand poängterade frågan om förbudet mot nattarbete. Den frågan var ”på alla sätt den allra viktigaste, den allvarligaste, och den som ställde på sin spets både princip- och intressefrågor”.²⁵ Han utvecklade tyvärr inte vilka dessa viktiga aspekter var, men de handlade helt säkert om huruvida kvinnan skulle ses som en fri individ eller som en del av familjen, samt om hennes roll för nationens fortbestånd, som mor till befintliga eller kommande barn. Därtill ingick säkert den sexualpolitiska frågan. Det gick en underström av särartstänkande genom arbetet med den internationella konventionen.

Denna konferens var förberedande. Det ”tekniska” låg i att juridiskt korrekta formuleringar arbetades fram. De församlade utformade ett förslag som skulle ge kvinnor 11 timmars obruten nattvila. Vidare borde vit fosfor förbjudas.²⁶ Slutformuleringarna av förslagen lämnades till den så kallade diplomatiska konferens som skulle fullfölja förhandlingarna senare. Femton stater hade sänt representanter till överläggningarna som började i Bern den 17 september 1906. Diplomatiska ombud deltog denna gång även från tre nordiska länder, Danmark, Norge och Sverige. Sverige representerades av friherre Alfred Lagerheim, chef för Kommerskollegium och tidigare svensk

23. Fontaine 1920:175ff samt Solano 1920 Appendix II:291f; Millerand 1907:51ff.

24. Millerand 1907:54.

25. "[...] qui était de beaucoup la plus importante, la plus grave, qui mettait en jeu le plus de principes et d'intérêts [...]" (61), Millerand 1907:55f, 61, 71.

26. Alcock 1971:12; Millerand 1907:51ff.

utrikesminister. Finland hade inte sänt någon representant, eftersom man där detta år hade viktiga inrikes händelser att ägna sig åt. Efter svåra kriser inom Ryssland, som landet ännu lydde under, fick Finland det året en ny parlamentarisk ordning med lika och allmän rösträtt för kvinnor och män. Diplomater kom vidare från Belgien, Frankrike, Italien, Luxemburg, Nederländerna, Portugal, Schweiz, Spanien, Storbritannien, Tyskland, Ungern och Österrike, för att tillsammans söka sig fram till en internationell överenskommelse.²⁷

De diskussioner som fördes kring de slutliga skrivningarna var knutna till formuleringar och detaljfrågor. Huvuddragen i innehållet ifrågasattes inte, men övergångstider, dispenser och liknande diskuterades. Konventionen om den farliga substansen vit fosfor visade sig vara mest kontroversiell och fick långt ifrån alla staters preliminära godkännande. Nattarbetsförbudet för kvinnor var däremot enkelt att enas kring. Oenighet gällde bara om nattvilan skulle vara 10, 11 eller 12 timmar i sträck och inom vilken tidsperiod vilan borde infalla.²⁸

Slutresultatet blev att nattarbete enligt rekommendationen borde vara förbjudet för alla kvinnor, oavsett ålder, som arbetade inom industrier med fler än 10 anställda. Elva timmar i sträck skulle nattvilan vara och sju av dem måste infalla mellan klockan 22 och klockan 5. Det fanns övergångsbestämmelser för vissa industrier. Undantagen var noggrant uppräknade; sådana kunde göras för olyckstillbud och för lättförstörda råvaror som måste behandlas snabbt. Under 60 dagar per år kunde nattvilan förkortas till tio timmar om övertiden behövde förlängas.

Konventionen skulle föreläggas respektive nations riksdag. Ratificeringen skulle anmälas tillbaka till det schweiziska federala rådet senast vid utgången av år 1908. Danmark hade från början anmält att landet skulle revidera sin fabrikslag först 1911 och fick uppskov till dess. Sverige kom inte in med en ratificering av nattarbetsförbudet i tid.²⁹ I motsats till vad som gällde i de flesta länder på kontinenten hade det inte funnits några generella särslag för

27. Protokoll, tryckt, "Conférence internationale pour la protection ouvrière" Mapp: Vorarbeitung- en zur Arbeiterschutzkonferenz 1905/06, 10 400, Pre-ILO, The Archives Unit of ILO, Genève; Alfred Lagerheim (1843–1924), friherre, liberal samt generaldirektör för Kommerskollegium 1905–1913. *Svensk Uppslagsbok* Vol 17 1950.

28. Protokoll, tryckt, "Conférence internationale pour la protection ouvrière" Mapp: Vorarbeitungen zur Arbeiterschutzkonferenz 1905/06, 10 400, Pre-ILO, The Archives Unit of ILO, Genève.

29. *Bulletin de l'Office international du Travail* 1906; Karlsson 1995.

kvinnor tidigare i de nordiska länderna. Bernkonventionen 1906 kom där att ge upphov till protester, som sedermera avspeglades på internationella kongresser. Men i andra länder, där nattarbetsförbudet redan varit infört länge, hade kritiken så gott som avstannat.

(I4) Toronto 1909: Rösträtt kontra skyddslagar

The one area where women's enfranchisement was not likely to be decisive, according to Catt, was altering men's – and women's – basic attitudes.

Robert Booth Fowler om Carrie Chapman Catt, 1986

Inom ramen för International Council of Women arrangerades i Toronto, Kanada, två veckors aktiviteter under sommaren 1909.¹ Vid denna kongress var intresset för nattarbetsförbudet och dess konsekvenser litet. Luften tycks ha gått ur den debatten efter att Bernkonventionen antagits. Åtminstone var det så inom ICW. Och organisationen skyggade ännu inför att kräva politisk jämlikhet, fast den inte helt kunde ignorera rösträtten.

ICW hade mer eller mindre känt sig tvingat att bilda en kommitté för rösträtt efter att den internationella Alliansen hade bildats. Den amerikanska prästen och rösträttsaktivisten Anna Howard Shaw blev dess ordförande. Men ännu i Toronto hölls mötet om ”Rösträtt och rätt till medborgarskap” utanför kongressen.² Under de fem år som gått sedan Berlinkongressen hade opinionen ändrats. Rösträtt för kvinnor hade blivit central för stora delar av

1. The Quinquennial Meetings of the International Council of Women, 16–22 juni, och Quinquennial Congress, 24–30 June 1909. *Agenda for the Quinquennial Sessions of the International Council of Women to be held at Toronto, Canada, June, 1909*. Aberdeen: the Rosemount Press, 1909. Kongressen arrangerades av National Council of Canada. *4th quinquennial meeting, Toronto, Canada, June 1909*, edited by the Countess of Aberdeen, President. London: Constable & Co, Ltd, 1910:37, 40ff, hädanefter = ICW Toronto 1909; *Report of the International Congress of Women held in Toronto, Canada, June 24th–30th, 1909, under the auspices of the National council of women of Canada*. Toronto: Geo Parker & Sons, 1910, hädanefter = Toronto 1909; *Our Lady of the Sunshine and Her International Visitors of 1909*. 1909; *Who's who at the congress. International Council of Women, Toronto, June 1909*, u.å.

2. Kongressen började 24/6 1909. Rösträttsmötet hölls 21/6 1909, 20.00. Andra möten handlade om ”Peace” och ”Public Health”. *The Englishwoman's Review*, Oct. 15th, 1909; ICW Toronto 1909:30, 199; 1904 hade Anna Howard Shaw blivit ordförande för den amerikanska rösträttsrörelsen NAWSA, som befann sig i en dyster period, Linkugel & Solomon 1991:62.

kvinnorörelsen i Västeuropa, fastän förespråkarna ännu hade interna problem med utformningen av strategin. Borde kravet vara: rösträtt på samma villkor för kvinnor som för män, även om den var begränsad av inkomst och förmögenhet? Eller borde kravet vara: allmän rösträtt för alla?

Rösträttsmötet i Toronto formulerade kravet på kvinnorösträtt relativt mildt. Ett stort antal talare förde fram anledningar till att ge kvinnor rösträtt som grundades på kvinnors särart och speciella uppgifter i samhället. Till dem hörde ICW-ordföranden Ishbel Aberdeen liksom rådets sekreterare Alice Salomon.³

Det är intressant att se hur Alice Salomon uppfattade den kvinnorörelse och -organisation som hon var djupt involverad i. Hon hade klargjort sin syn på nattarbetsförbudet vid tidigare kongresser. Salomon definierade en jämlikhetsgrupp och en särartsgrupp bland rösträttsförespråkarna. Den första gruppen, jämlikhetsgruppen, såg ”på vår rörelse som en kamp mot de orättvisor som män har begått mot kvinnor” och för den gruppen var ”anledningen till att det kvinnliga könet inte anses duga i första hand de samhälleliga omständigheterna, skillnader i utbildning under århundraden och förtryck”. Den andra gruppen, särartsgruppen, till vilken Salomon räknade sig själv, ”tror på skillnaderna i mäns och kvinnors möjligheter och naturbegåvningar”.

Grupperna hade, enligt Salomon, olika argument för kvinnlig rösträtt. Den första gruppen ställde sina krav utifrån ”en idé om att uppnå lika rättigheter på varje område i livet” och ville uppnå ”jämlikhet”. Den andra gruppen ville med sin rösträtt tillföra sådana ”unika och nya krafter till det offentliga livet, som män aldrig skulle kunna tillföra”. Alice Salomon påpekade att den första gruppen blev allt mindre. Hon varnade för att se rösträtten som ett slutmål; kvinnor måste förbättra samhället utifrån sin speciella ”kapacitet”. Det gällde att:

[...] komma ihåg att rösträtten inte är ett mål i sig – den är bara ett medel; ett av medlen med vilket vi kan utveckla vår styrka, vår kapacitet, ett medel för att göra kvinnor mer självständiga, för att göra deras liv mer värdefulla och inflytelserika; den är ett sätt att skapa en känsla av ansvar och den totala känslan av att vara medborgare som gör att vi kan satsa vår individuella kraft och kapacitet på att tjäna välfärden i samhället.

3. Text ICW Toronto 1909:219.

För särartsgruppen var harmoni, balans och komplementaritet viktiga. Den ville inte påstå ”att män varit orättvisa mot kvinnor” eller tala om ett ”förtryck” enligt Salomon.⁴

Särartsanhängarna kunde formulera sig mer offensivt om rösträtten än jämlikhetsgruppen. Utifrån sin särartssyn kunde gruppen utlova kvalitativa förbättringar av hela samhället om kvinnor fick politiskt inflytande. Något lika omvälvande hade jämlikhetsgruppen inte att erbjuda. Den gruppens argument kunde avvisas med att den representerade kvinnors särintressen, deras krav på personlig rättvisa. Särartsargumenten tog fasta på ett övergripande ansvarstagande för hela samhällsutvecklingen. Trots de omvälvande löftena om vad kvinnors moderlighet skulle tillföra helheten, behövde inte de personliga förhållandena mellan kvinnor och män ifrågasättas utifrån särartsperspektivet. Kvinnor och män skulle för alla människors och samhällets bästa fortsätta inom sina olika verksamhetsområden, i en komplementär harmoni.

Betoningen av särarten gjorde det på en gång självklart att både kräva rösträtt för kvinnor och att kvinnor och män borde ha olika arbetsuppgifter. Kvinnors uppgifter låg främst inom familjen, som mödrar, därefter i ett samhällsmoderligt engagemang. Segregeringen på arbetsmarknaden, den konstruktion av en ny genusarbetsdelning som industrialismen hade lett till samtidigt som den hade öppnat för nya möjligheter för kvinnor, blev i särartsperspektivet något som borde bibehållas och fördjupas.

I Toronto tog inte debatter om kvinnors industriarbete någon framträdande plats. När någon enstaka oenighet om speciella lagar för kvinnor bubblade upp till ytan övervägde de positiva rösterna. Överens var alla involverade också om att det vore olämpligt att *förbjuda* kvinnor att lönearbeta, vare sig de var gifta eller ogifta.⁵

4. "To them the disqualification of the female sex is rather due to circumstances, to differences in education carried on through centuries, to suppression [...] "[...] who look upon our movement as a fight against wrongs inflicted on women by men" och som "believe in the difference of capacities and gifts of men and women", "the idea of acquiring equal rights in every department of life", "equality", "the production of unique and new powers for public life that can never be given by men" "[...] we must not forget that the exercise of the suffrage is not an end – only a means, one of the means of developing our strength, our capacity, a means of making women more self-dependent, of making their lives more valuable and influential and powerful; one of the means of creating a feeling of responsibility, and that complete sense of citizenship which makes our individual strength and capacity subservient to the welfare of the community." "wrong inflicted on women by men" och "suppression", ICW Toronto 1909:212f.

5. Toronto 1909 Vol. 1:117, Vol. 2:85, 98-113.

Fyra kvinnor försvarade nattarbetsförbudet. Någon ville utvidga Bernkonventionen till butiksarbete och hemindustriellt arbete. Förslag lades på en moderskapsförsäkring så att kvinnor skulle kunna stanna hemma hos sina små barn. Hur lång tid – månader eller år – en sådan försäkring skulle täcka nämndes inte. Återigen kopplades en diskurs om frihet för kvinnor till möjligheten att välja mellan att lönearbeta eller inte; detta sågs som kvinnans ”frihet”. En kvinna från Australien konstaterade en förändring i mäns inställning så att ”män vill ha skyddslagstiftning därför att de inte tror att deras fackföreningar har möjlighet att ge dem det skydd de önskar”. Tyvärr utvecklade hon inte denna nya manliga strategi eller sin egen inställning till den, noterade den bara. Någon i gruppen satte sitt hopp till att rösträtt skulle ge kvinnor makt över sina arbeten. Tre krav var vanliga att koppla ihop: minimilön, fabriksinspektion och nattarbetsförbud för kvinnor. Kritiken mot nattarbetsförbudet avfärdades – för vilken gång i ordningen? – med att antalet kvinnor i industriarbetet ökade.⁶ Det var ett argument som inte tog hänsyn till genusarbetsdelningen.

Få inlägg markerade ovilja mot särlagar. Wilhelmina Drucker läste upp ett av dem, av en holländsk debattör. Där befarades att särlagar skulle leda till att kvinnor helt och hållet utestängdes från industriellt arbete – just vad de tyska socialdemokratiska kvinnorna hade velat förhindra genom att ingå kompromissen om ett nattarbetsförbud. Så olika kunde konsekvenser uppfattas. Ingen kunde se in i framtiden. Svenskan Axianne Thorstenson var lika pessimistisk som Drucker när hon påpekade att arbeterskorna i Sverige var rädda för att inte få något arbete alls på grund av en lagstiftning som gjorde elva timmars ledighet per dygn obligatorisk.⁷

I Toronto var inte arbetarskyddslagstiftning för kvinnor föremål för någon samlad diskussion. Rösträttsfrågan var mer aktuell och mer kontroversiell. ICW hanterade den genom att inte ladda den med krav på rättvisa eller

6. "[...] the cause of individual freedom" (109) men "seek the protection of the law because they believe their unions to be unable to afford them the protection they desire." (451) Toronto Vol. 1 1909:8f, 104ff, 450ff; Toronto 1909 Vol. 2:93ff.

7. Dr Kleerekoper (uppläst av Drucker), "Recent Labour Legislation in Holland". "[...] if special protection of women in factories and workshops does not mean ultimate exclusion of women altogether" (97), Axianne Thorstensons inlägg återgavs kortfattat. Chrystal MacMillan från Skottland ville skilja på beskydd och restriktion, gillade det första, tog avstånd från det andra. Toronto 1909 Vol. 2:95ff.

jämlikhet utan med löften om kvinnors uppoffringar för nationen. Kvinnors rösträtt var något som skulle förändra samhället till det bättre utan att utgöra ett hot mot den hierarkiska samhällsordningen. Det var en paradox men uppfattades inte som sådan. Rösträtt för kvinnor framställdes som något som inte skulle ändra på tidens föreställningar om kvinnligt och manligt, särskilt inte genusarbetsdelningen. Kvinnor ”bar fram och uppfostrade barn”⁸, vilket de skulle göra även om de fick rätt att rösta. Om de alls lönearbetade borde deras moderlighet få komma till uttryck i arbetssituationen och särskilda regler skulle därför gälla för kvinnor. Underförstått lovade talarna på kongressen att kvinnor inte skulle konkurrera med män, inte ens när det kom till politiken. Jämlikhetsförespråkarna däremot uppfattades som i direkt konkurrens med män, och som att de ville ha alla de privilegier som varit förbehållna män. De utgjorde ett hot mot genushierarkin och harmonin mellan könen. Därför är det inte märkligt att rösträttsrörelsen taktiskt kom att luta sig alltmer mot en särartsargumentation. På kort sikt gav det fördelar och fler proselyter.

Även radikala kvinnor bedömde rösträttsfrågan som den mest dynamiska. I Berlin 1904 hade den dessutom blivit internationellt organiserad. De radikalaste såg rösträtten som en jämlikhetsreform efter vilken jämlikhet på arbetsmarknaden lättare kunde nås. Deras strävan var en jämlikhet på alla områden; rösträtten kunde för dem vara ett steg men ett delmål. Det skulle röja mark för de följande stegen: därför tog kampen för det politiska medborgarskapet första plats för många av de radikala kvinnoaktivisterna. Men så blev det inte. Inriktningen på det politiska medborgarskapet innebar att det ekonomiska medborgarskapet, inklusive genusarbetsdelningen, ställdes åt sidan i ett längre perspektiv.

En feminist som Wilhelmina Drucker tyckte sig se hur arbetsmarknaden allt oftare i praktiken uteslöt gifta kvinnor. Och hon hyste inga förhoppningar om en bättre situation efter en rösträttsreform. Hon förutsåg att kvinnor då skulle besluta om restriktioner för sig själva på arbetsmarknaden. Dem skulle hon då känna sig tvungen att acceptera. Den radikala holländskan förutsåg att kvinnor med rösträtt inte skulle avskaffa särlagarna på arbetsmarknaden:

8. "[...] the bearers and rearers of children [...]", Toronto 1909 Vol. 2:107.

Det är stor skillnad mellan att beskyddas och att beskydda sig själv, att någon annan sätter upp gränser eller att vi själva gör det. ”I sanning, ett fångelse som vi dömer oss själva till, kan inte [längre] kallas för ett fångelse”.⁹

Hon lät resignerad när hon förutsåg att kvinnor själva skulle döma sig till ”ett fångelse”. Mobiliseringen kring rösträtten skulle samla även kvinnor som ogillade en genusarbetsdelning. De internationella – liksom nationella – rösträttskongresserna blev allt fler. De internationella kongresserna för rösträtt, arrangerade av International Woman Suffrage Alliance, hölls ganska tätt efter att organisationen hade etablerats i Berlin 1904. Kongresser hölls i Köpenhamn 1906, i Amsterdam 1908, i London 1909 och i Stockholm 1911. På den sistnämnda skulle nattarbetet tas upp och kritik av den så kallade Bernkonventionen ge upphov till en ny internationell organisation. IWSAs kongress i Budapest 1913 blev den sista före första världskriget. Under kriget hölls ingen rösträttskongress.¹⁰

Den borgerliga kvinnorörelsen följde i fotspåren på borgerliga mäns analyser och beslut, liksom de socialistiska kvinnorna hade följt socialistiska mäns ledning och åsikter om kvinnor på arbetsmarknaden sedan 1890-talet. Det betyder inte att alla kvinnor hade slutat markera motstånd mot tidens tongivande tendenser. Motröster hördes bland borgerlighetens feminister. Alla feministiska röster hade inte heller tystnat inom den socialistiska rörelsen, vilket skulle visa sig under Andra internationalens möte i Köpenhamn följande år, 1910. Men innan dess backar vi ett par år, för att se hur den internationella socialistiska rörelsen insett att det kunde vara lämpligt att – på ett kontrollerat sätt – ge kvinnor en internationell arena.

9. "There is a great difference between being protected and protecting ourselves, being restricted and restricting ourselves. 'In truth the prison unto which we doom Ourselves, no prison is'" Toronto 1909 Vol. 2:97.

10. Rupp 1997:302.

(15) 1907 & 1910: Oeniga socialistiska kvinnor

Those women who began to identify their interests as coinciding with other women rather than, or as well as, with men of their own strata, were in a particularly stressful position.

Leonore Davidoff, 1998

När Andra internationalen hade samlats till kongress i London 1896 hade en liten grupp kvinnor där privat diskuterat möjligheten att skapa en internationell organisation för socialistiska kvinnor. Det blev just då inget av den storslagna idén. Tio år senare, vid ett nationellt möte i Mannheim, tog tyska socialdemokratiska kvinnor initiativ till en internationalisering. De kallade samman kvinnor i anknytning till den återkommande internationella socialistkongressen,¹ som 1907 för första gången skulle hållas i Tyskland.

Vid Andra internationalens sjunde konferens i Stuttgart 1907 var arbetarskyddslagstiftning eller socialpolitik inte längre aktuella. Fortfarande i Amsterdam 1904 hade socialförsäkringar och arbetarskydd funnits på dagordningen. Kvinnor och män hade varit integrerade i samma resolution om en arbetarförsäkring. Då hade inte nattarbetsförbudsidén återupprepats, men krav ställts på bland annat försäkringar som täckte graviditet och moderskap.² Det hade varit vaga formuleringar utan precisering.

Socialistkongressen i Stuttgart startade en söndag i augusti. I aulan i Liederhalle öppnade belgaren Émile Vandervelde högtidligt mötet för all världens socialister. Den första dagen avslutades med ett massmöte, då ”tusentals arbetare med sina kvinnor och barn strömmade” till festplatsen Cannstatter Wasen.

1. Haupt formulerar det som att kvinnorna 1896 ville ”établir une correspondance internationale”. Haupt 1964:346; [UW:] Det kan vara intressant att hålla formuleringen i minnet inför mötet under IWSAkongressen i Stockholm 1911.

2. Haupt 1964:181, 185f; *Congrès socialiste international. Amsterdam, 14–20 août 1904. Histoire de la IIe Internationale*. Tome 14, Geneva: Minkoff Reprint u å (trol 1980): 290, 305ff, hädanetter = *Histoire ... Tome 14*.

Sex talartribuner var uppställda. Åhörarna kunde ströva i sensommarkvällen från den ena till den andra och lyssna till brandtal av ledande socialister. Där talade Jean Jaurès från Frankrike, Hjalmar Branting från Sverige och James Ramsay MacDonald från England förutom berömda tyska talare som Clara Zetkin, Eduard Bernstein, August Bebel och österrikaren Victor Adler.³

Behandlade kongressen i Stuttgart kvinnornas villkor på arbetsmarknaden? Knappast alls. Och vilken inställning hade den till frågan om jämlikheten mellan kvinnor och män i mer konkret bemärkelse? Utvecklades till exempel den fackliga rörelsens strategier? Nej, sådana var inte aktuella. Vi har sett att man tidigare varit positiv till införandet av särslag för kvinnoarbetet. Den frågan förblev viktig men inte diskuterad – den var etablerad. Rösträtt för kvinnor hade Andra internationalen gett sitt bifall till i Amsterdam 1904 och stödet förnyades i Stuttgart.⁴ Clara Zetkin talade där för resolutionen om rösträtt. Inför den övervägande manliga publiken nämnde hon i sitt tal knappast kvinnor som mödrar. Zetkins argument för rösträtt grundade sig på kvinnors deltagande i produktionen. Deras insatser i samhället gav dem rätt att få politisk jämlikhet. Hon nämnde i förbigående att kvinnor kunde uppleva en konflikt mellan moderskap och yrkesliv. Hon fördömde som vanligt samarbete med den borgerliga kvinnorörelsen; kvinnor från arbetarklassen hade sin solidaritet med män ur samma klass. I gengäld var det viktigt att de socialdemokratiska partierna – och hon menade med detta tydligt männen i dessa partier! – stödde kvinnors rösträtt. Zetkin talade för en allmän rösträtt utan inskränkningar.⁵

Det är påfallande hur sparsamt kvinnors civilstånd eller biologiska särart användes i de socialistiska diskussionerna om rösträtt. På detta område gav kongressen sitt tysta bifall till en jämlikhetspolitik mellan kvinnor och män. En politisk jämlikhet behövde däremot inte medföra konsekvenser i arbetslivets genusarbetsdelning, vilket kvinnokongressen skulle komma att bekräfta.

3. *Congrès socialiste international. Stuttgart, 16–24 août 1907. Histoire de la IIe Internationale.* Tome 17, Geneva: Minkoff Reprint 1985:327ff, hädanefter = *Histoire ...* Tome 17; "Zu tausenden strömten die Arbeiter mit ihren Frauen und Kindern [...]", (citatet 173 sägs vara taget ur en beskrivning i *Vorwärts*), *Histoire ...* Tome 17:173ff.

4. *Histoire ...* Tome 17:595f, (resolutionen, i originalet 265ff) & Clara Zetkins tal 659–673 (i originalet 329–343); Haupt 1964:199; *Histoire ...* Tome 14:582, Tome 17:210ff, 290ff.

5. Endast engelskan Murby försvarade suffragetternas krav på begränsad rösträtt hellre än ingen alls för kvinnor. *Histoire ...* Tome 17: 595f, 659ff.

Socialistisk kvinnokongress i Stuttgart 1907

I Stuttgart 1907 hölls för första gången en separat internationell socialistisk kvinnokongress. Den ägde rum under två dagar i anslutning till Andra internationalens kongress. Kvinnor från 15 länder hade samlats.⁶ En grundförutsättning för alla kongressens inlägg om kvinnor och deras rösträtt var bilden av modern och moderskapet.

Den inflytelserika Margaret MacDonald – gift med James Ramsay MacDonald, en av grundarna av och ledande inom Labour Party – hade inför kongressen 1907 skrivit om sina förväntningar på den. Hennes förhoppningar kan ge en förståelse för vad socialistiska kvinnor väntade sig av sitt parti. Åtminstone visar hennes reflexioner vad en aktivist ville att kvinnor skulle få ut av socialismen. MacDonald framhöll att socialismen låg nära kvinnors hjärtan eftersom den var ett stöd för hem- och familjeidealet; socialismen stod för bättre levnadsvillkor för barn, bättre arbetarskyddslagar, bättre löner och bättre bostäder. Socialismen lovade

oss kvinnor, oss mödrar, oss hustrur, döttrar och systrar dessa framsteg, och vill därför tillgodogöra sig våra särskilda kunskaper och erfarenheter, för att kunna skapa dessa reformer.

Margaret MacDonald benämnde och ville behandla kvinnor utifrån deras relation till män. Det var viktigt att de fick rösträtt och skyddslagar, eftersom de hade speciella erfarenheter och behov. Hon uttryckte oro för att hennes inlägg skulle uppfattas som kritiskt mot män; socialistiska kvinnor ville verka i harmoni med männen inom sin klass, i motsats – framhöll hon – till borgerliga kvinnor. MacDonald sade sig arbeta för jämlikhet⁷, vilket tydligen var det samma som samarbete med socialdemokratiska män utifrån deras samhällsanalys. Hennes sätt att betona kvinnor som relaterade till män och barn genom familjen, anknöt till en stark strömning inom socialdemokratien.

Dagordningen på kvinnokongressen 1907 bestod bara av tre punkter:

6. Erste internationale Konferenz sozialistischer Frauen hölls lördagen 17/8 och måndagen 19/8 1907. Ottilie Baader hade skrivit under inbjudan, i de tyska socialistiska kvinnornas namn. *Histoire ...* Tome 17:303–325; Dornemann 1973:211.

7. "[...] uns Frauen, uns Mütter, uns Ehefrauen, Töchtern und Schwestern diese Wohltaten und verlangt dafür unsere besonderen Kenntnisse und Erfahrungen, um diese Reformen in die Wege zu leiten." (663) MacDonald 1907:663ff.

rapporter från socialistiska kvinnoorganisationer, skapandet av regelbundna förbindelser mellan dessa organiserade kvinnliga kamrater samt kvinnorösträtten.⁸ Clara Zetkin ville i Stuttgart ge sken av internationell enighet kring arbetarskydd för kvinnor i sin sammanfattning av länderrapporterna:

De främsta kraven i alla rapporterna från olika länder kan man sammanfatta i några få ord: mer skydd mot utnyttjandet av kvinnan som arbeterska, som mor, som hustru, som medborgare [på den ena sidan] och på den andra sidan erövring av den politiska jämlikheten, så att de [det vill säga kvinnorna] kan hjälpa de klassmedvetna proletärerna i deras kamp mot det borgerliga samhället för att kullkasta den nuvarande samhällsordningen. (Livligt bifall.)⁹

Clara Zetkin skilde i sitt tal ut kvinnor; de var mödrar och hustrur men även arbeterskor. I alla dessa funktioner behövde kvinnor ”skydd”, mer skydd än de redan hade. Ett politiskt medborgarskap för dessa kvinnor skulle göra att de kunde ge de kämpande ”klassmedvetna proletärerna” stöd: proletärerna var män som kämpade. De beskyddade kvinnorna skulle ge dem sitt politiska stöd för ett bättre samhälle. Hon följde en dåtida retorisk konvention som känns märklig ur ett anakronistiskt historiskt perspektiv, speciellt när en kvinna använde sig av den. Men i den socialistiska retoriken var arbetaren en man och kvinnan hans medhjälperska och hustru. Zetkin avvek inte från den.

Länderrapporterna hade Zetkin tolkat så att de överensstämde med hennes och det tyska partiets åsikt om skyddslagar. Egentligen var det bara två rapporter, den tyska och kortfattat den österrikiska, som överhuvudtaget nämnde arbetarskyddslagstiftning för kvinnor positivt. Den finska rapporten nämnde att arbetarskydd diskuterats i Finland men inte resultatet – nämligen att det avvisats efter en enkät bland arbeterskor. I de andra länderrapporterna nämndes inte arbetarskyddslagar alls. Clara Zetkin hade låtit sina egna önsningar bli till retorik när hon i sin översikt som det allra första önskemålet

8. *Histoire ...* Tome 17:304.

9. "Die zunächstliegenden Forderungen aus den Berichten aller Länder lassen sich in die Worte zusammenfassen: Mehr Schutz der Frau als Arbeiterin, als Mutter, als Gattin, als Staatsbürgerin gegen Ausbeutung, und auf der anderen Seite Eroberung der politischen Gleichberechtigung, damit sie die klassenbewussten Proletarier in ihrem Kampfe gegen die bürgerliche Gesellschaft darin helfen kann, die heutige Gesellschaftsordnung über den Haufen zu werfen. (Lebhafte Beifall.)" *Histoire ...* Tome 17:312.

förde fram ”skydd” av kvinnor, och i den önskan blandade positioner kvinnan hade i familjen (”mor” och ”hustru”) med dem hon hade som arbetande samhällsvarelse (”arbeterska” och ”medborgare”). Det förblev oklart vad detta skydd skulle bestå av men allt beskydd och ökat beskydd av kvinnor tycktes positivt. Däremot nämnde nästan varje länderrapport rösträtt för kvinnor som önskvärd; där refererade Zetkin riktigt. Att rösträtten nämndes var inte märkvärdigt eftersom den var uppsatt som en punkt på dagordningen för kvinnokongressen,¹⁰ vilken alla hade läst innan de formulerade sina rapporter.

De tyska socialdemokratiska kvinnornas tidskrift *Die Gleichheit* blev efter livlig diskussion på kongressen vald att fungera som den internationella socialdemokratiska kvinnoorganisationens språkrör. Organisationen etablerades och Clara Zetkin blev dess sekreterare. Ett kansli skulle sköta samordningen mellan de anslutna ländernas socialistiska kvinnoorganisationer via tidskriften. Zetkins inflytande över protokollens utformning blev avgörande för hur bilden av de socialistiska kvinnornas ställningstaganden formulerades och fördes ut internationellt – och vilken bild läsarna därmed serverades om vad som var det goda och rätta för socialistiska kvinnor. Beskrivningen av kongressen i *Die Gleichheit* blev efteråt till sanning. Zetkins protokoll blev den bild som gavs omvärlden och eftervärlden. Louise Dornemann, en av Clara Zetkins biografer, skriver att intriger försökte hindra att Clara Zetkin valdes till ledare, det vill säga sekreterare, och antyder en spricka mellan en höger- och en vänsterfraktion. Dornemann går inte ytterligare in på anledningen till denna skillnad men påstår att Lily Braun hade velat ansluta kvinnornas kansli till Andra internationalens kansli i Bryssel.¹¹ Nu blev den istället fristående. Kunde den ha haft med frågan om nattarbetsförbud och jämlikhet att göra? Det verkar inte troligt.

Den viktigaste frågan på kvinnokongressen var rösträtt för kvinnor. En allmän rösträtt utan inskränkningar blev kvinnokongressens linje, utan att moderskapet åberopades. Häftiga utfall riktades mot den borgerliga rösträttsrörelsen, särskilt den engelska, som sades arbeta för en klassegoistisk rösträtt för överklasskvinnor för att skydda privategendom och det bestående sam-

10. *Histoire ...* Tome 17:304.

11. *Histoire ...* Tome 17:311ff; Dornemann 1973:210ff.

hället. I rösträttsfrågan var de ledande tyska socialdemokratiska kvinnorna kompromisslösa i sin önskan om jämlikhet med män och den hållningen blev även kvinnokongressens, även om full enighet inte uppnåddes.¹²

Feministisk socialistisk kupp i Köpenhamn 1910

Finland och Norge hade sänt delegater till den socialistiska kvinnokongressen i Stuttgart år 1907. Men ingen kvinna från Sverige eller Danmark hade kunnat närvara. Deras frånvaro kan kanske förklara att det inte blev någon diskussion om arbetarskyddslagstiftning för kvinnor. Det skulle bli annorlunda vid Andra internationalens kongress i Köpenhamn 1910. De danska och svenska kvinnorna skulle där ifrågasätta de andras inställning till särdrag för kvinnor. Det orsakade en uppståndelse som snabbt tystades ner och som därefter nästan avförts från historieskrivningen. Den första som förminskade motståndet mot skyddslagarna var Clara Zetkin i *Die Gleichheit*. Av henne beskrivs aktionen i det närmaste som omogen. Zetkins biograf Louise Dornemann undviker kontroversen och nämner bara att arbetarskydd togs upp i ett inledningsanförande. Däremot har den danska historikern Anna-Birte Ravn lyft fram de tydliga motsättningarna.¹³

På dagordningen i Köpenhamn stod nästan samma punkter som i Stuttgart: ett nätverk för kvinnliga socialister, kvinnorösträtt och socialvård för mödrar och barn. Debatten om rösträtt drog ut på den knappa tiden. De engelska fabianerna försvarade en inskränkt rösträtt, på samma sätt som den borgerliga rösträttsrörelsen i England gjorde det. Fabianerna menade att det var rätt att kräva rösträtt för kvinnor på samma villkor som för män. De hävdade en enkelt feministisk jämlikhet – men inte med de orden – framför en klassbaserad. De andra delegerade ville se en kamp för allmän rösträtt.¹⁴

Det fanns inte mycket tid kvar när dagordningens sista punkt om mo-

12. *Sozialistische Monatshefte* 1907:890; *Histoire ...* Tome 17:31 ff.

13. *Reports to the First International Conference of Socialist Women* 1907; Zetkin 1910a & b; Dornemann 1973:232; Det mesta av min framställning bygger på Ravn 1995; Till kongressen kom 97 delegerade kvinnor från 17 länder. Den tyska delegationen innehöll 14 personer, den svenska troligen så många som 12 kvinnor och de danska var 37 eller 40 kvinnor stark; Två handskrivna listor med deltagarnas namn finns, en med brevhuvud från *Die Gleichheit*, en med brevhuvud "International socialistisk Kvindekongference, København 26.–27. August 1910" med något olika uppgifter. 33.536/Kasse 770 ABBA; För uppgifter om Sverige, Karlsson 1995.

14. Zetkin 1910a & b.

derskapskydd och barn kom upp till behandling. Då lanserade en grupp danska kvinnor kuppattat en ny resolution. Den var riktad *mot* skyddslagar enbart för kvinnor – det vill säga mot nattarbetsförbudet – samtidigt som den ville se sociala reformer, som moderskapsförsäkring och ledighet vid barns-börd. Aktionerna, som var väl förberedd, kom som en total överraskning för de flesta. Ett tryckt flygblad delades snabbt ut. Att frågan inte satts upp på dagordningen tyder på att aktivisterna hade ansett det omöjligt att agera den vägen, vilket antyder en förhandscensur och en styrd dagordning. Pamfletter distribuerades på tre språk: danska, tyska och engelska. Flygbladet var skrivet i den socialistiskt feministiska andan. Liksom de socialistiska feministerna, som arrangerat kongresser i Paris på 1890-talet, var undertecknarna positiva till generella arbetarskyddslagar för alla arbetare men inte till ett nattarbetsförbud enbart för kategorin kvinnor. Ett sådant var ett hinder för arbeterskor ”i Kampen for Brødet”. Resolutionen var signerad av fjorton kvinnor. Bland dem fanns Henriette Crone, Hildora Mouritzen, Gudrun Bodø och Marie Christensen, alla centralt placerade inom fackliga och socialdemokratiska organisationer.¹⁵ De danska aktivisterna bad konferensen att stödja deras resolution, som i sin helhet hade följande lydelse:

Konferencen udtaler:

Under de kapitalistiske Samfundsforhold er Kvinden ikke mere alene Hustru og Moder, men hun er tvunget ind paa Industriens Arbejdsmarket, hvor et stadigt stigende Antal finder Beskæftigelse. Dette er Udviklingens uomtvistelige Linier.

Der maa ogsaa erkendes, at Vejen til Kvindens Ligestillelse med Manden, kun kan ske ved Kvindens økonomiske Ligestillelse. Denne kan først fuldbyrdes ved Socialismens Gennemførelse.

Paa Vejen her henimod kræver Konferencen tillige, at der ydes Kvinden som Moder, Beskyttelse, og man anerkender alle de Bestræbelser, der gaar ud paa at yde Moder og Barn Beskyttelse mod Kapitalens Rovdrift, og mod Nød og Elendighed, og opfordrer det internationale Socialdemokrati til at sætte al Kraft ind paa at fremskaffe saadanne Love.

15. Undertecknarna var: Henriette Crone (1874–1933), Hildora Mouritzen, Alfrida Petersen, Gudrun Bodø, Johanne Jensen, fru Bötcher (13. Kreds), Louise Wuertz, Alvilda Jensen (Hørsholm), M. Camilla Nielsen, Louise Anderberg-Jensen, Marie Christensen, N. Hansen (Esbjerg), Gram Petersen, Ella Rasmussen. Pamflett "Dagsordenens Punkt 4", 33.536/Kasse 779, ABBA.

Konferencen udtaler sig derimod bestemt mod Undtagelseslove, der stiller Kvinden ugunstigere end Manden i Kampen for Brødet, hvorved Kvindens økonomiske Selvhævdelse vanskeliggøres. Som en saadan Undtagelseslov betragter Konferencen Forbudet mod Natarbejde for voksne Kvinder, naar der ikke samtidig følges af Forbud mod Mænds Natarbejde.

Konferencen opfordrer derfor det internationale Socialdemokrati til at sætte Kraft ind paa Gennemførelse af Programpunktet om Forbud mod Natarbejde for *saavel Mænd som Kvinder*.¹⁶

Resolutionens grunduppfattning var att nattarbetsförbudet skulle försämra kvinnors försörjningsmöjligheter. De två sista paragraferna handlade helt och hållet om protesten mot ett nattarbetsförbud, vilket avisades om det inte omfattade män. Resolutionen betonade att kvinnor var ”vuxna” och hade behov av ekonomisk självständighet.

För att framföra sitt förslag använde de danska kvinnorna en välkänd socialistisk retorik, men för sina egna syften. Resolutionens inledning lät relativt ofarlig och kunde ha förekommit i vilken socialistisk text som helst. Den formulerades i typiskt socialistiskt retoriska fraser som ”kapitalets rovdrift”. Deras syn på utvecklingen av samhället var den deterministiska: att kvinnor kom ut i lönearbete var oundvikligt. De var mer precisa när de framhöll att den ekonomiska jämlikheten var central för ett kommande jämlikt förhållande mellan kvinnor och män.

Författarna till flygbladet lade vikt vid att använda formuleringar som var vanliga bland socialister. De utnyttjade en retorik som lyfte fram kvinnors släktskapsförhållande till män; kvinnor benämndes som ”hustrur” och ”mödrar”. Det var ord som ofta hade använts vid *försvaret* av nattarbetsförbudet. Clara Zetkin hade använt samma beteckningar i sitt stora tal i Stuttgart, där hon talade om kvinnan som ”mor” och ”hustru” tätt ihop med beteckningarna ”arbeterska” och ”medborgare”. Men Zetkin hade inte problematiserat dessa kvinnoroller, utan tvärtom blandat dem och fått dem att verka som nödvändigt sammankopplade för alla kvinnor. De danska oppositionella gjorde motsatsen, när de talade om ”vuxna kvinnor” och deras rätt till ekonomisk självständighet på samma villkor – utan ett nattarbetsförbud – som män.

Undertecknarna drog sig inte för att använda ordet ”beskydd”. De bad att

16. Pamflett ”Dagsordenens Punkt 4”, 33.536/ Kasse 770, ABBA [UWs kursiv].

socialdemokratin skulle ge ”moder och barn beskydd mot kapitalets rovdrift” och syftade därmed på att de önskade en moderskapsförsäkring för gravida och nyblivna mödrar, som gav dessa betald ledighet. Men de inkluderade inte i detta skydd några särdrag för alla kvinnor under alla förhållanden. Dessa kvinnor skilde på lagstiftning som riktades mot verkliga mödrar och gav dem fördelar under bestämd tid och på lagar som generellt riktades mot *alla* kvinnor som potentiella mödrar; skillnaden gjordes tydlig i förslaget.

Mellan raderna kan man läsa in uppfattningen att kvinnor tävlade med män om arbetstillfällen, precis som den socialistiska analysen påstod. Och de danska kvinnorna begärde att få konkurrera med män på jämlika villkor, utom när det gällde barnsörd. Därmed gav de sig in i debatten om kvinnor som så kallade smutskonkurrenter. De var villiga att ställa upp på en konkurrens med män på arbetsmarknaden. Deras villkor var lika villkor. Implicit lovade kvinnorna att inte konkurrera med lägre löner om män lät dem få jämlika villkor. Bakom detta låg kravet på lika lön för lika arbete, som många kvinnor tidigare hade begärt. Det låg en utmaning i kvinnors vilja att konkurrera; män hade ofta klagat på att kvinnor konkurrerade ojuste. Här svarade kvinnorna: vi går med på jämlik konkurrens och vi avvisar därför allt särskilt skydd.

Debatten kring ett nattarbetsförbud var livlig i Danmark vid denna tid. Landet hade fått uppskov med sin ratificering av Bernkonventionen. Sedan 1909 pågick en revidering av den danska fabrikslagstiftningen som ännu inte var avgjord. Andra internationals kongress hölls mitt under pågående nationell opinionsbildning. Det måste ha bidragit till att danskorna ville markera sitt motstånd mot nattarbetsförbudet även i detta internationella sammanhang. Det kändes dessutom aktuellt eftersom Bernkonventionen hade antagits i grannlandet Sverige år 1909, och där föregåtts av protester från borgerliga och socialdemokratiska kvinnoorganisationer.

Redan år 1900, när nya fabrikslagar skulle antas i Danmark, hade stora protestmöten organiserats mot skyddslagar för kvinnor. Både borgerliga kvinnor och danska kvinnofackföreningar, som Dansk typografforbunds Kvindelige Afdeling och Kvindeligt Arbejderforbund i Danmark, hade arrangerat möten mot särdragarna, vilka därefter inte blev antagna. När en revision av fabrikslagen skulle göras igen 1909 gick borgerliga och socialdemokratiska kvinnor ut i gemensamma protester. De uppfattade läget som mer riskabelt

efter att Bernkonventionen 1906 hade antagits och lobbygrupper hade satt igång sin verksamhet för att få den accepterad runt om i Europa. Ett protestmöte 1909 i Köpenhamn hade samlat 1200 personer, mest kvinnor. Det mansdominerade socialdemokratiska partiet var *för* ett nattarbetsförbud för kvinnor, däribland även den kvinna som i den danska arbetarrörelsen hade Clara Zetkins position, nämligen Nina Bang. Hon hade, precis som Zetkin inom den tyska socialdemokratin, drivit en kampanj för särdrag för kvinnor i artikelform, med vändningar och argument som liknade dem Zetkin använt i *Die Gleichheit*. Emot nattarbetsförbudet var däremot flera av de danska fackförbunden för kvinnor. I den klassöverskridande koalition mot lagstiftningen som var verksam vid tiden för Köpenhamnskonferensen var Henriette Crone, ordförande i Dansk typografforbunds Kvindelige Afdeling, en av de ledande. Den borgerliga sidan leddes av en fabriksinspektris, Julie Arenholt.¹⁷

I ett europeiskt perspektiv var det ovanligt att en fabriksinspektris var emot nattarbetsförbudet men inte i ett nordiskt. Finskan Vera Hjelt och norskan Betzy Kjelsberg, båda yrkesinspektriser, hörde till kritikerna. Den svenska yrkesinspektrisen Kerstin Hesselgren var inte heller otvetydigt positiv till nattarbetsförbudet men fick foga sig i att kontrollera det sedan det i Sverige blivit beslutat 1909. Det skulle träda i kraft 1911. Ett samarbete mellan socialistiska och borgerliga kvinnor var inte vanligt i Europa. Men i Danmark och Sverige hade gemensamma aktioner vidtagits av kvinnoorganisationer över klassgränserna mot ett nattarbetsförbud.¹⁸

Resolutionen mot nattarbetsförbudet, som kuppades fram i Köpenhamn bland de församlade socialistiska kvinnorna, stöddes av alla danskorna utom tre i delegationen. Den fick stöd av alla närvarande svenskor. Dessa utgjorde de två största kvinnogrupperna på kongressen. Ändå förlorade de – enligt den bestämda röstordningen i vilken man röstade per land – när alla andra länders kvinnorepresentanter var emot förslaget. Typografen Henriette Crone hade med eftertryck och temperament försvarat den oppositionella resolutionen och fått hörbart stöd under mötet av danskor och svenskor. Danskan Nina Bang hade tillrättaviserat dem på sitt partis vägnar och Gertrud Hanna gjorde

17. Ravn 1995:215ff; brev från Louise Neergaard till M. Rutgers-Hoitsema 24/3. och 9/4 1911, Mapp 13 Coll R-H, IIAV.

18. Hjelt 1909; Karlsson 1995; Ravn 1995; Åkerblom 1998:Kap 4; [UW:] Kerstin Hesselgren blev sedermera en av Sveriges första fem kvinnliga riksdagsledamöter.

detsamma som taleskvinna för de fackligt aktiva tyskorna.¹⁹

Danskorna hade vågat formulera den socialistiskt feministiska ståndpunkten om ett nattarbetsförbud för alla. Det överrumplande tillvägagångssättet visar att de varit medvetna om det kompakta motstånd som väntade. Men de ville ändå göra sin markering, säkert även riktad mot den inrikes publiken. Kanske hade de hoppats att deras åsikter skulle bli kända utomlands eftersom kongressen var internationell. Så skedde – men inte på ett positivt eller ens neutralt sätt.

Clara Zetkin rapporterade i *Die Gleichheit* om kvinnokongressen och gav samtiden och eftervärlden sin version. Resolutionen framställdes i det internationella organet för socialdemokratiska kvinnor enbart som störande. Zetkin använde värdeladdade ord och skrev att det var en ”smärtsam överraskning” att på en socialistisk kvinnokonferens möta motstånd mot nattarbetsförbudet. Enligt henne hade de danska och svenska deltagarna med ”lidelse” försvarat sin ståndpunkt. Zetkin betecknade aktionen som *frauenrechtlich* – det adjektiv som i socialdemokratiska kretsar på ett nedsättande vis betecknade inskränkta borgerliga kvinnors yrkande. Clara Zetkin tyckte att danskorna hävdade en mekanisk jämlikhet mellan könen och att kvinnliga typografer drev ett särintresse när de krävde rätt att få arbeta på natten.

Kvinnokongressen i Köpenhamn avslutades genom att anta en fredsresolution och en om rösträtt för kvinnor. Därtill antog den en lång resolution om social omsorg och sociala reformer till förmån för mödrar och barn.²⁰

På Andra internationalens efterföljande stora kongress – med män i majoritet och med kvinnor bland deltagarna också – togs arbetarskydd och kampen mot arbetslösheten upp på dagordningen. Där upprepade man den resolution om arbetarskydd ”för båda könen” som antagits i Paris 1889, i vilken man bland annat begärde ett nattarbetsförbud för alla arbetare om detta var möjligt. Man lade till de krav som rests i Amsterdam 1904 om skydd för gravida kvinnor och kvinnor som födde barn, samt andra om änkor och faderlösa. Resolutionen var precis i frågan om ett nattarbetsförbud enbart för kvinnor

19. Zepler 1910a & 1910b:1455f; Hagemann 1995: 267; Ravn 1995.

20. "Gleichheit der Geschlechter", "leidenschaftlich", "eine schmerzliche Überraschung" (388), Zetkin i *Die Gleichheit* 1910:387ff; Zepler 1910b:1455f; Hagemann 1995:267.

– precis som den redan varit i Paris 1889. Det fanns som ett delförslag under förslaget om generellt förbud.

En enda person ville ha en ny skrivning för att betona jämlikhet mellan kvinnor och män: Carl Lindhagen, borgmästare i Stockholm, tidigare liberal som nyligen gått över till socialdemokratin. Han hade i den svenska riksdagen motsatt sig nattarbetsförbudet för kvinnor. Lindhagen försökte i Köpenhamn under den förberedande kommissionsbehandlingen av arbetsmarknadsfrågor införa en ändring i skrivningen om nattarbetet. Han hade lyckats rensa resolutionen om arbetslöshet från en formulering, som kunde tolkas som negativ till kvinnors industriarbete.²¹ Han mötte däremot motstånd när han ville införa en omarbetad version av nattarbetsförbudet. Lindhagens förslag var formulerat i den socialistiskt feministiska traditionen och låg i linje med vad de socialdemokratiska kvinnorna i hans hemland ville få igenom. Den krävde inte ett upphävande av Bernkonventionen men dess utvidgning till alla:

Kongressen vill att en lagstiftning om ett nattarbetsförbud för alla yrken omedelbart ska utarbetas, om inte omständigheterna förhindrar det, och att, som en följd av detta, i alla länder där en sådan förbudslagstiftning har införts för kvinnor enligt konventionen i Bern, bör den utvidgas till att bli likadan för både män och kvinnor, dock med samma reservation som ovan.²²

Lindhagen anförde som argument att den tidigare resolutionen, som hänvisade till beslut tagna vid kongresser åren 1889 och 1904, saknade nya idéer. Men hans förslag avvisades utan diskussion, trots dess förmildrande inpass om att hänsyn skulle tas till ”omständigheter”. Tvärtom ville den schweiziske

21. Carl Lindhagen var borgmästare i Stockholm 1903–1930; "[...] pour les travailleurs des deux sexes [...]" (2594), *Le mouvement socialiste*, Oct.-Nov.-Dec. 1910; *Congrès socialiste international. Copenhague, 28 août–3 septembre 1910. Histoire de la IIe Internationale*. Tome 21, Geneva: Minkoff Reprint 1982, hädanefter = *Histoire ...* Tome 21:2594f; "[...] without distinction of sex [...]" (892). May Wood-Simon, "Report of Socialist Party Delegation and Proceedings of the International Socialist Congress at Copenhagen 1910", *Congrès socialiste international. Copenhague, 28 août–3 septembre 1910. Histoire de la IIe Internationale*. Tome 19, Geneva: Minkoff Reprint 1981, hädanefter = *Histoire ...* Tome 19; The French protocol (enl Haupt var detta protokoll bäst), *Histoire ...* Tome 19:14, 456, 466.

22. "Le congrès déclare qu'une législation sur le travail de nuit dans toutes les professions doit être élaborée immédiatement, à moins que les circonstances ne le rendent inévitable et que, par conséquent, dans les pays où pareille législation n'a pas été créé en même temps pour les hommes et les femmes, une pareille législation pour les hommes devra, sous les réserves indiquées ci-dessus, suivre l'exécution de cette interdiction du travail des femmes, conformément à la convention de Berne." (i originalprotokollet s 229f) *Histoire ...* Tome 19:471f.

delegaten professor N. Reichesberg att kongressen starkare skulle ta ställning för nattarbetsförbudet för kvinnor och barn.²³ Den slutliga resolutionen förblev vid det gamla och var därmed något vag.

Carl Lindhagen hade på den stora kongressen höjt sin röst för att få en ändring och en tydligare markering av det som socialister från början sagt var meningen med nattarbetsförbudet för kvinnor: att det på sikt skulle spridas till män. Men en medvetenhet om detta långsiktiga syfte var på väg att försvinna. Troligen kände Lindhagen sig som talesman för de organiserade socialdemokratiska kvinnorna i Sverige. Han bör ha känt till den danska kuppen på kvinnokongressen. Svenskorna hade flera gånger tidigare markerat sitt avståndstagande från generella särdrag för kvinnor, bland annat vid de socialdemokratiska kvinnornas första nationella konferens, som höllits 1907. Hans syster Anna Lindhagen var en av de drivande i motståndet. Carl Lindhagen hade också starka band till den borgerliga svenska kvinnorörelsen, som var lika negativ till ett nattarbetsförbud för kvinnor.²⁴ Antagligen tyckte andra män på kongressen att kvinnokongressen, som avvisat protesterna mot nattarbetsförbudet, tillräckligt klargjorde den socialistiska ståndpunkten. Att förtydliga Parisresolutionen från 1889 med krav på att nattarbetsförbudet borde utvidgas till att omfatta män var inte aktuellt, och skulle nästan desavouera kvinnornas avvisande av det danska förslaget.

Under Köpenhamns socialistkongress för kvinnor bestämdes att en internationell kvinnodag skulle införas och firas. Om det kunde alla enas. Den första skulle hållas den 19 mars 1911.²⁵ Samma år skulle en internationell rösträttskongress hållas i Danmarks grannland Sverige. Där skulle nattarbetsförbudet för kvinnor än en gång aktualiseras fast det inte heller där fanns uppsatt på någon dagordning.

23. *Histoire ...* Tome 19:471ff.

24. Karlsson 1995:248.

25. Dornemann 1973:232f.

(16) 1911 & 1912: En feministisk international?

You must realize that there is not only the struggle for woman Suffrage, but that there is another mighty, stormy struggle going on all over the world, I mean the struggle on and near the labour-market.

Marie Rutgers-Hoitsema, 1911

International Woman Suffrage Alliance (IWSA) fann sin slagkraft i att vara en enfrågerörelse. Alliansen strävade efter att göra rösträttskampen kraftfull. Det var viktigt att kunna visa upp många deltagare. Inom Alliansen fanns inte plats för någon diskussion om andra sidor av medborgarskapet. Därmed kunde kvinnor som inte hade pretentioner på en förändring av genusarbetsdelningen ansluta sig. Eftersom tiden inneburit ett uppsving för en moderlighetsideologi fick en sådan stor plats inom rösträttsrörelsen. Men några aktivister fortsatte att värdera frågan om kvinnors ekonomiska medborgarskap högt. De ville se en mer omfattande emancipation i jämlikhetens tecken. Några av dem tog initiativ till en ny internationell organisation i Stockholm 1911.

IWSA höll sin sjätte internationella kongress i juni i Stockholm. Den samlade 1200 deltagare.¹ Organisationen, som bildats i opposition till vagheten inom ICW, hade utgått från radikala kvinnors krav på jämlikhet. Röst-rätten hade i Europa blivit aktuell när män i land efter land under slutet av 1800-talet organiserade sig för att utvidga sin rösträtt. Bara i länder som Frankrike och Schweiz hade alla män sedan 1848 politiskt medborgarskap. Sakförhållandet kan formuleras på ett annat sätt: i Europa hade sedan länge *män – enbart män* men inte *alla män* – fullt politiskt medborgarskap. Alla kvinnor hade varit uteslutna fram till 1906.

När ideologier om jämlikhet under 1800-talet fick allt större genomslag,

1. 12–17 juni 1911, Catt 1911:7; Tidningsskriverierna om kongressen var omfattande, se t ex *DN* för månaden juni samt *Iduns kongressnummer* 1911.

tillsammans med en ekonomisk utveckling som gav större resurser att fördela, krävde nya grupper av människor att bli delaktiga i politikens beslut. Under 1800-talet hade inkomst och egendom varit viktiga för att legitimera medborgerliga rättigheter. De som utdefinierats blev allt påstridigare under slutdecennierna. Nya grupper drev demokratiseringsprocessen framåt. Brist på inkomst eller förmögenhet hade hållit många män utanför statens angelägenheter, inte könet. För kvinnor förhöll det sig på annat sätt; under 1800-talet hade det biologiska könet varit det som för alltid uteslöt en person från ett jämlikt politiskt medborgarskap. Därtill kom lagar, regler och traditioner som diskriminerade kvinnor på arbetsmarknaden och gifta kvinnor allra mest. Några få ogifta kvinnor hade i kraft av sina inkomster kunnat få lokalt politiskt inflytande. Enstaka kvinnor hade krånglat sig mellan finmaskiga nät av diskrimineringar och lyckats skaffa sig ett relativt stort ekonomiskt oberoende. Men ingenstans hade kvinnor något att bestämma om i statens affärer. För kvinnor var könet definitivt diskriminerande politiskt. Därtill var könet kraftigt begränsande när det gällde ekonomiska rättigheter.

Efter år 1900 växte kvinnors otålighet, parallellt med att män kämpade för rösträtten, och kanaliserades in i organisationer för rösträtt. Nationella kvinnorösträttsorganisationer växte fram och anslöt sig till IWSA, som grundats 1904. Åsikterna om genusarbetsdelningen, kvinnors lönearbete och andra ekonomiska frågor kunde i den allt större skaran aktivister vara av varjehanda slag, från relativt konservativa till ytterst radikala; ekonomi och arbete var icke-frågor inom denna snabbt växande organisation.

Den inflytelserika svenska författarinnan Ellen Keys bok *Barnets århundrade* hade kommit ut på svenska år 1901. Snart fanns den översatt till de stora västerländska språken. I den fanns ett värtaligt försvar för nattarbetsförbudet för kvinnor; Key hävdade det med argument om att modern borde vara hemma och uppfostra barnen. Key var dessutom förespråkare för rösträtt för kvinnor. Hon argumenterade i den frågan också utifrån moderskapet. Det var kvinnans särart, som skulle tillföras samhället. Hon jämförde staten med en familj där uppgifterna var delade mellan föräldrarna efter traditionellt mönster:²

2. Keys bok innehåller ett kvantitativt omfattande försvar för särlagar på arbetsmarknaden för kvinnor och särskilt för nattarbetsförbudet, Key 1900 (1911–1912, eng 1909a), flera tyska upplagor 14e uppl 1908; Manns (1994) 2001; Melander (1994) 2001; Obs att Ellen Key tidigare hade gjort ett utfall

Kvinnan bör få rösträtt och tillträde till alla de medborgerliga livets områden, emedan samhället behöver mödrar lika väl som fäder.³

Keys inställning delades troligen av många på rösträttskongressen i Stockholm 1911. I opposition till sådana strömningar organiserades där ett internationellt nätverk för att försöka revidera den nya diskriminerande lagen på arbetsmarknaden, nattarbetsförbudet. IWSAs ordförande Carrie Chapman Catt var informerad om planerna i förväg av Marie Rutgers-Hoitsema. I ett brev höll Catt med Rutgers-Hoitsema om att "kvinnans behov och rätt till arbete för en rättvis lön och under rättvisa villkor var större än behovet av rösträtt". Men hon varnade Rutgers-Hoitsema för att åsikterna om detta var skiftande inom hennes organisation.⁴ Catt var medveten om att många höll med Ellen Keys formulering om varför kvinnor behövde rösträtt. Som ordförande insåg hon att arbetslivet var en mer komplicerad fråga än rösträtten och att de kvinnor som arbetade för politiskt medborgarskap inte alltid var intresserade av ett ekonomiskt sådant.

I sitt tal vid kongressens öppnande markerade Carrie Chapman Catt ändå att hon var för en jämlikhet i arbetslivet utan att göra det till en huvudfråga. Hon anspelade öppet på särlagarnas negativa inverkan, när hon beskrev industrisamhällets förändrade villkor för kvinnor i industriellt arbete:

Överallt betalas de sämre än män för samma arbete, överallt diskriminerar man mot dem. De är utlämnade till krafter över vilka de inte har någon kontroll. Lagstiftande organ, som varken förstår kvinnor eller betydelsen av denna kvinnoinvasion i den moderna industrin, försöker att reglera löner, timmar och villkor under vilka kvinnor arbetar. Redan har allvarliga orättvisor drabbat många kvinnor på grund av sådan dåligt underbyggd lagstiftning.⁵

mot kvinnorörelsens försök att få in kvinnor på tidigare s k manliga arbetsområden, Key 1896, och att hon skrivit en bok om kvinnorörelsen där hon fortsatt sin kritik, 1909b, eng 1912 & 1979.

3. Key 1896:55; Karlsson 1995.

4. "That woman's need and her right to labor at fair pay and under fair conditions is a greater question than the suffrage, we will all agree." Brev från Rutgers-Hoitsema till Catt 26/4 1911, brev från Catt till Rutgers-Hoitsema, Stockholm 12/5 1911. Mapp 12 Coll R-H IIAV; *International Woman Suffrage Alliance (IWSA). Report of Sixth Congress*, Stockholm, Sweden, June 12, 13, 14, 15, 16, 17, 1911. London 1911, hädanefter = *IWSA Report ... 1911*.

5. Rubriken: "Is woman suffrage progressing?". "[...] Everywhere paid less than men for equal work, everywhere discriminated against, they are utterly at the mercy of forces over which they have no control. Law-making bodies, understanding neither women nor the meaning of this woman's invasion

Chapman Catt var för en arbetsmarknad utan regleringar och gjorde ingen anspelning på den socialistiskt feministiska ståndpunkten. Dessutom fastslog hon att den omfattande prostitutionen och handeln med kvinnor, så kallad ”vit slavhandel”, hade sin grund i de ojämlika villkoren på arbetsmarknaden. Om inget vidtogs skulle könssjukdomar spridas ”och försämra [den mänskliga] rasen”. Chapman Catt såg inte erövringen av rösträtten som den slutliga lösningen utan önskade nära nog en förändring av hela samhällssystemet.⁶

Hennes tal innehöll dels en tro på kvinnor som mer angelägna än män om ”samhällets totala välfärd”, dels ett krav på att kvinnor skulle få samma villkor som män i politik och på arbetsmarknaden, det vill säga en feministisk blandning av en tro på kvinnor som annorlunda än män med krav på en jämlik lagstiftning. Betoningen av det biologiska hade tilltagit i samhällsdebatten. Det fanns socialdarwinistiska ekon i Catts tal när hon hävdade att ”vi försvarar det allra bästa hos mödrarna av vår ras”. Ett sådant ordval kunde – men behövde inte – göra att krav på jämlik lagstiftning i arbetslivet försvagades. När Carrie Chapman Catt framhöll att kvinnan var väsensskild från mannen kunde hon stärka kvinnor som önskade särdrag i deras övertygelse. Men Catt själv gjorde sig inte till tolk för krav på särbehandling utifrån sin särartsargumentering, tvärtom.⁷ Som ordförande för en stor organisation, i sig radikal, hade hon anledning att verka ideologiskt enande. Hon hade sträckt sig långt när hon yttrade sig så tydligt som hon gjorde om att reglering av arbetsmarknaden försvårade för kvinnor.

Någon kongressbok med program och inlägg publicerades inte efteråt. Den officiella rapporten från Stockholmskongressen består av en samling rapporter, som varje land i förväg lämnat in om vad som hänt sedan rösträttskongressen i London. Bara en enda av dessa, den norska, hade överhuvudtaget en kommentar om skyddslagstiftning.⁸ Fru F. M. Qvam, ordförande

of modern industry, are attempting to regulate the wages, the hours, the conditions under which they shall work. Already serious wrong has been done many women because of this ill-advised legislation.” (69f) *IWSA Report ... 1911:58–71*.

6. ”White Slave Traffic [...] deteriorating the race” (70), *IWSA Report ... 1911:69f*; Catt omfattade en evolutionism som låg nära den som Perkins Gilman företrädde: kvinnors potential måste tas tillvara för att mänskligheten skulle kunna utvecklas. Fowler 1986:56ff.

7. ”the ultimate welfare of society” samt ”we are defending the highest good of the mothers of our race” (70f), *IWSA Report ... 1911:69ff*.

8. ”Reports of countries affiliated”, *IWSA Report ... 1911:72–137*.

för Landstemmeretsforeningen, uttryckte sin lättad över att kvinnorörelsen i hennes hemland hade hindrat ett nattarbetsförbud:

L.K.S.F. [den norska kvinnorösträttsföreningen] har alltid använt sitt inflytande till förmån för kvinnor när lagar som berört kvinnor har kommit upp till behandling i riksdagen. Så till exempel lyckades vi, när arbetarskyddslagarna var uppe till behandling, se till att få igenom beslut om en kvinnlig yrkesinspektör och *att lagen inte förbjuder kvinnors nattarbete*.⁹

Norge och Finland var vid denna tid de två nordiska länder som avvisat Bernkonventionen. Finland var det första land i Europa som gett kvinnor rösträtt (1906) och där hade regering och lagstiftare inte kunnat negligera kvinnors åsikter. Anna Lundström från det finska Kvinnoaksförbundet Unionen betonade att de kvinnor som var representerade i finska lantdagen varit negativa till särlagar. Regeringen hade låtit utföra en enkät bland industriarbeterskor om nattarbetsförbudet och avstått från att införa ett sådant när det visade sig att arbeterskorna var emot idén.¹⁰

Den finska yrkesinspektrisen och lantdagsledamoten Vera Hjelt talade på ett heldagsmöte för allmänheten på Folkets Hus, vilket leddes av Anna Lindhagen. Det var arbetarrörelsens egen arena i huvudstaden och mötet vände sig till en lokal publik. Hjelt talade svenska. Ämnet var socialt och politiskt samarbete mellan män och kvinnor i Finland. Som exempel på att lantdagen, det finska parlamentet, var följsam mot kvinnor lyfte hon fram enkäten som hade visat att arbeterskor inte ville ha inskränkningar i sin rätt att arbeta. Mer än 64 procent av kvinnorna i undersökningen behövde sin inkomst eftersom de var änkor, frångivna eller övergivna kvinnor. De hade ansett att en lag om nattarbetsförbud skulle ge dem osäkrare arbetsförhållanden. Bara 13 procent av de tillfrågade hade varit positiva till en särlag. De flesta hade ansett att en lag skulle beröva dem valfrihet i arbetet, ta ifrån dem bättre arbeten och hänvisa dem till hemindustriellt lågavlönat arbete. Hjelt menade att arbeterskorna

dels icke önska att deras arbetsfrihet skall kringskäras af sådan särlagstiftning
dels ha ställt sig tveksamma om nattarbetsförbudet verkligen vore en ”skydds-

9. *IWSA Report ... 1911:120* [UWs kursiv].

10. Danmark skulle inte heller komma att ansluta sig. Hagemann 1995; Ravn 1995; Wikander 1994:51. Initiativet till enkäten hade utgått från Unionen. *IWSA Report ... 1911:92ff.*

lag” för dem eller om icke densamma snarare skulle komma att drifva dem ifrån det bättre aflönade och ordnade fabriksarbetet till hemindustrin och beroendet af osäkert, tillfälligt arbete.

Den finska kvinnorörelsen hade följt den utländska debatten. Vera Hjelt åberopade de feminister som redan på internationella kongresser på 1890-talet framhållit att lagstiftningen var negativ, eftersom den minskade kvinnors frihet och tvingade dem att ta sämre arbeten. Här bekräftas ett direkt inflytande från kontinentens kongresser till Norden och att de aktiva kvinnorna hade ett livaktigt internationellt nätverk. Den finska lantdagen hade beslutat att minska på nattarbetet så mycket som möjligt för både män och kvinnor, ett beslut helt i Vera Hjelts smak. Hjelt hade några år tidigare betecknat en skyddslagstiftning bara för kvinnor som en ”vårdspolitik”. Genom att presentera enkäten, som hon själv en gång varit med om att initiera, ville Hjelt stärka den redan starka opinionen bland svenska socialdemokratiska kvinnor mot ett nattarbetsförbud. Kanske ville hon samtidigt demonstrera vilken nytta kvinnor kunde ha av sin rösträtt.¹¹ Kanske skulle svenska kvinnor med rösträttens hjälp senare kunna förändra och riva upp den svenska riksdagens följsamhet mot Bernkonventionen? En viss anledning till optimism på längre sikt kunde rösträtten troligen ge. Men ett litet antal kvinnor från länder som redan anammat Bernkonventionen såg ingen anledning att invänta sitt politiska medborgarskap. De ville så snart som möjligt riva upp förbudet mot att arbeta på natten.

Många av delegaterna på rösträttskongressen i Stockholm hade varit aktiva på andra kvinnokongresser. Kanske ska det inte ses som märkligt att nattarbetsförbudet dök upp informellt i Stockholm 1911 liksom det gjort i Köpenhamn året innan. Bernkonventionen hade mött ett organiserat motstånd från kvinnor i de nordiska länderna och det var aktuellt. Svenskor hade på hemmaplan kraftigt protesterat mot att Bernkonventionen infördes. Beslut hade ändå tagits vid riksdagarna 1908 och 1909. Från år 1911 blev nattarbets-

11. *IWSA Report ...* 1911:9f. Se även A. Lindhagens korrespondens med Rutgers-Hoitsema och hennes motstånd mot nattarbetsförbudet. Vol. 20, ALs Saml. SSA; Anna Lindhagen var syster till Carl Lindhagen; Hjelt 1909 (cit. 3); Hjelt 1911:8f (cit. 8); *Actes du Congrès Féministe International de Bruxelles 1912*, publiés par les soins de Mlle Marie Popelin, docteur en droit, secrétaire générale de la Ligue. Bruxelles: Impr. Scientifique, 1912:58, hädanefter = Bruxelles 1912; Hjelt-Cajanus 1946; Karlsson 1995.

förbudet tillämpat i Sverige, övervakat av yrkesinspektionen.¹² Självklart hade inte upprördheten över utgången lagt sig när rösträttskongressen hölls.

Marie Rutgers-Hoitsema samlade information om de förbudsfientliga opinionerna under sin vistelse i Stockholm. Hon förberedde ett organiserat motstånd mot det internationaliserade nattarbetsförbudet och ytterligare andra konventioner som kvinnor fruktade senare skulle tas på internationell nivå. Till Stockholm hade hon kommit som en av elva suppleanter i den holländska delegationen. Hon var aktiv inom rösträttsarbetet i Holland och sedan länge uttalat emot nattarbetsförbudet. Före kongressen hade Rutgers-Hoitsema inte bara skrivit till Carrie Chapman Catt om sina planer utan även till Marie Bonneval, Frankrike, Dagny Bang, Norge, Maikki Friberg, Finland och Louise Neergaard, Danmark för att engagera dem. Hon hade avslutat sitt rundbrev med en mening som klingade som ett motto: ”Rätten till arbete är lika oumbärlig för kvinnan som rätten att rösta.”¹³

Rutgers-Hoitsema började med att samla intresserade kvinnor i ett av konferensrummen på Grand Hôtel, som var säte för kongressen. Hon presenterade en skiss på en ny internationell organisation, vars huvudsyfte var att upphäva nattarbetsförbudet och införa könsneutrala förhållanden i arbetslivet. Hon föreslog grundandet av en organisation med namnet International Women's Labour Association. Konstitutionsförslagets utgångspunkt var att ”män och kvinnor, som fötts som lika fria och självständiga delar av den mänskliga rasen, borde skyddas på samma villkor av arbetarskyddslagstiftningen”. Rutgers-Hoitsema tänkte sig en bas av nationella kommittéer. En del av verksamheten skulle vara att kommittéernas medlemmar i sin tur anslöt sig till de nationella avdelningarna av den nya internationella föreningen för arbetarskydd, som låg bakom Bernkonventionen. Inifrån skulle de försöka få nattarbetsförbudet för kvinnor upphävt. Det skulle bli den nya föreningens första uppgift. Kallelsen till detta möte hade distribuerats öppet. De ganska fåtaligt församlade hade olika meningar om förslaget; från tyskan Else Lüders och amerikanskan Maud Nathan mötte det nedgörande kritik.¹⁴ Mötet upplöstes utan att någon förening hade bildats.

12. Karlsson 1995; Åkerblom 1998.

13. "Congrès 1911 – Stockholm" Dos 41, BMD; "Le droit de travail est non moins indispensable à la femme que le droit de vote." Brev (en rundskrivelse) 11/3 1911 från M.H.W. Rutgers-Hoitsema. Mapp 12, Coll R-H IIAV; *IWSA Report ... 1911*:18.

14. "Invitation" till mötet ("room next to Congress Hall") 15 juni 1911 kl 4 1/2 (*half past four*) var

Två dagar senare möttes endast de som var positiva till en jämlik arbetsmarknadsreglering. Dessa kvinnor bildade en organisation med det vagare namnet Correspondance Internationale / International Correspondence / Internationale Korrespondenz. Dess sekreterare och allt-i-allo blev initiativtagaren Marie Rutgers-Hoitsema. Hennes syfte var att skapa en internationell organisation mellan "feminister" i olika länder, som var positiva till arbetarskyddslagar men inte ville att de skulle stiftas enbart för kvinnor. Grunden lades till en internationell organisation kring den socialistiska feminismens idé: ett ekonomiskt medborgarskap och jämlikhet på arbetsmarknaden med arbetarskydd för alla arbetare. I ett brev till norskan Dagny Bang, som varit införstådd med förberedelserna, berättade Rutgers-Hoitsema att svenskorna Anna Lindhagen samt Frida Stéenhoff varit de enda närvarande vid det avgörande tillfället förutom holländskor. Men många fler hade förklarat sig intresserade. Anna Lindhagen blev svensk korrespondent. Lindhagen, Rutgers-Hoitsema själv och norska Dagny Bang utgjorde den nya organisationens kärntrupp.¹⁵

Rutgers-Hoitsema skulle verka för det nya nätverkets utbredning på den internationella kvinnokongressen i Bryssel året därpå. De länder som var intresserade var fortfarande få och organisationen i ett känsligt startläge. På rösträttskongressen hade den varit en liten parentes, inte gjort succé och knappast märkts för de flesta deltagarna. Dagny Bang kommenterade senare

tryckt på ett papper med brevhuvudet "Nationaal Comité Inzake Wttelijke Regeling van Vrouwenarbeid", grundad 1903, och undertecknad av M. W. H. Rutgers-Hoitsema, W. Drucker, Marina Kramers, Dr. Aletta H. Jacobs och J. C. van Lanschot Hubrecht. Det fanns i engelsk, fransk och tysk version. Mapp 12, Coll R-H, IIAV, även i Vol. 20, ALs Saml, SSA; "Constitution of the International Women's Labour Association", med kallelse till mötet "Men and women being born equally free and independent members of the human race, ought to be equally protected by the labour legislation". Mapp 12 Coll R-H, IIAV; tryckt kopia av artikel "Internationale Frauenbewegung und internationaler Arbeiterinnenschutz", *Berliner Politischer Tagesdienst* 21/6 1911 (som hänvisar till *Soziale Praxis*), i 10 412, Pre-ILO, The Archives Unit of ILO; brev från M. W. H. Rutgers-Hoitsema till Dr Bang, 9/7 1911, Mapp 16 Coll R-H IIAV.

15. 17 juni 1911 enades man om ett sk principprogram och en handlingsplan. "Abschrift. Internationale Korrespondenz gegründet in Stockholm, 17 Juni 1911". Brev från M. W. H. Rutgers-Hoitsema till "Dr Bang och Fräulein Lindhagen" 9/11 1911. ALs Saml. Vol. 20. SSA; Tre personer i varje land skulle vara länken till Rutgers-Hoitsema. Hilda Sachs skulle sluta sig till de andra svenskorna. Från Finland Vera Hjelt, Tekla Hultin och Maikki Friberg, från Danmark Frk Th. Daugaard, Louise Neergaard och Julie Arenholt, från Frankrike Mme Léon Brunschvicg och Mme Compain, från Ungern Rosika Schwimmer, från England Cristal Macmillan [sic] och Eva Gore-Booth. Från Tyskland fanns ingen intresserad, bara kritiker. Brev från M. W. H. Rutgers-Hoitsema till Dr Bang, 9/7 1911. Mapp 16 Coll R-H IIAV; korr i Vol. 20, ALs Saml. SSA.

motsättningarna vid bildandet med att uttrycka sin motvilja mot ”skyddsfanatiker” och sin förtvivlan över att kvinnor var så svåra att ena.¹⁶

I slutet av april 1912 samlades Le Congrès Féministe International de Bruxelles, vilket blev den sista kongressen i den rad som kallat sig feministiska. Den var inte en kongress inom International Council of Women, men ändå på omvägar anknuten till den.¹⁷ Kongressen följde med den nya tiden. Huvudorganisatör och generalsekreterare var, som vanligt i Bryssel, jur dr Marie Popelin, feminist av gammalt märke. Hon försökte balansera sin kongress mellan den äldre feminismen och den rösträttsfokuserande. Hon beklagade att de engelska suffragetterna som satt i fängelse inte kunde närvara och hälsade samtidigt moderata rösträttskvinnor varmt välkomna.¹⁸ Ett antal män, särskilt universitetsprofessorer, fanns på listan över kongressens hedersmedlemmar, liksom den socialistiske advokaten och parlamentarikern Émile Vandervelde.¹⁹

I ett öppningstal prisade den socialistiske belgiske parlamentarikern Hector Denis sitt eget hemland för att slå vakt om ”arbetets frihet” och menade att kongressen ville ”föreninga civila rättigheter med ekonomiska rättigheter” för kvinnor.²⁰ Marie Popelin tackade honom och socialistledaren Émile Vandervelde för deras parlamentariska stöd för en arbetarskyddslagstiftning för barn. Däremot avstod hon från att kommentera Vanderveldes och Denis positiva syn på skyddslagar för kvinnor. Saknade den betydelse för Marie Popelin, eftersom det inte var aktuellt med ett nattarbetsförbud för kvinnor i Belgien? Var det stöd kvinnoosaken kunde få i parlamentet främst att vänta från socialister, som därför måste bemötas försiktigt?²¹ Märkligt är Denis tal om

16. "Schutzfanatiker", brev från Bang till Rutgers-Hoitsema (märkt: "Antword op de brief van 9 Juli 1911"), Mapp 16 Coll R-H IIAV. Om organisationens slut, se Appendix II.

17. Bruxelles 1912; Congrès 1912 – Bruxelles, Dos 43, BMD; Lefaucheux 1966:350.

18. *La Française* 19/5 1912; "Le congrès féministe internationale", *L'étoile Belge* 29/4 1912; Congrès 1912 – Bruxelles, Dos 43, BMD.

19. T ex Oddo Deflou, Avril de Sainte-Croix, Maria Vérone och Isabelle Bogelot. Bruxelles 1912: 25f; Congrès 1912 – Bruxelles, Dos 43, BMD.

20. Hector Denis var socialist sedan 1875; "[...] la liberté du travail [...]", "[...] lie le droit civil au droit économique [...]", Congrès 1912 – Bruxelles, Dos 43, BMD.

21. *L'étoile Belge* 29/4 1912, Congrès 1912 – Bruxelles, Dos 43, BMD; Hilden 1993:316ff.

ekonomiska rättigheter för kvinnor – men så uttryckte sig gärna socialister, trots att de var positiva till nattarbetsförbud och andra särlagar.

När kvinnors ekonomiska villkor behandlades på denna kongress togs särlagarna upp. Formuleringarna gick alla i en jämlikhetsriktning. Männens positiva syn på särlagar för kvinnor hade inget stöd. Marie Rutgers-Hoitsema, Wilhelmina Drucker och Marie Bonneval var morgonens tre viktigaste talare. Alla uppehöll sig vid temat jämlikhet i arbetslivet.²²

Marie Rutgers-Hoitsema skisserade en historik av industrialismen, som inneburit en utvidgning av statliga arbetsförbud. Först hade barnarbetet reglerats, senare förbjöds barn helt att lönearbeta, därefter reglerades arbetstiden för ungdomar oavsett kön. Till sist utvidgades lagarna ”som kallades för skyddslagar” till vuxna kvinnor men inte till män. Hon informerade publiken om protesterna i Norge, Finland och Danmark mot den senaste regleringen (utan att nämna Sverige, kanske för att protesterna där varit förgäves) som var Bernkonventionens förbud för kvinnor att arbeta nattetid. Hon kritiserade Internationella föreningen för arbetarskyddslagstiftning och påpekade att den planerade ännu en internationell konvention, som skulle minska arbetsdagen till tio timmar: den skulle gälla enbart kvinnor.²³

Som en möjlighet att göra motstånd presenterade Marie Rutgers-Hoitsema sitt skötebarn, International Correspondence, som enligt henne var ”den första internationella feministiska organisationen”.²⁴ Till feminismen räknade hon således varken den internationella rösträttsrörelsen International Woman Suffrage Alliance eller International Council of Women, organisationer hon väl kände till. För henne utgjorde jämlikhet på arbetsmarknaden basen för feminismen. Syftet med organisationen var

att skapa förbindelser mellan kvinnor, eller rättare sagt mellan feminister i skilda länder, som, även om de tycker att arbetarskyddslagstiftning är nöd-

22. Rubriken var "Conditions d'infériorité de la femme vis-à-vis du travail; lois dites de protection; admission des femmes à tous les emplois et professions; égalité des salaires et traitements à travail égal; travail domestique des gens de maison; syndicats féminins", Bruxelles 1912:55ff & 62ff; Drucker var redaktör för *la Revue féministe néerlandaise*, enl *La Française* 19/5 1912; "Le congrès féministe", *L'étoile Belge* 30/4 1912, samt annat material i Congrès 1912 – Bruxelles, Dos 43, BMD.

23. Bruxelles 1912:56ff; Rutgers-Hoitsema skickade sitt tal till Anna Lindhagen i brev från M. W. H. Rutgers-Hoitsema till A. L. 10/5 med kommentarer om kongressen. Vol. 20, ALs Saml. SSA.

24. "[...] pour autant que je sache, la première organisation féministe internationale [...]". Bruxelles 1912:61.

vändig, är emot en speciell lagstiftning bara för kvinnors arbete, därför att en sådan skadar arbeterskorna.²⁵

Formuleringen var den socialistiska feminismens: arbetarskydd för alla men inga särdrag. Sex stater hade anslutit sig till Internationella korrespondensen: Sverige, Norge, Danmark, Ungern, Nederländerna och Belgien.²⁶

Marie Rutgers-Hoitsema lät hoppfull när hon beskrev hur ”feminister” skulle förenas för att ge kvinnor kraft att tillsammans kämpa för rätten till arbete och emancipation. Hennes retorik var full av inspiration från socialismens sätt att uttrycka sig, ”att förenas”, att gå framåt i ”täta led”, att kämpa för gemensamma ideal:

Vår heta förhoppning är att feminister i alla länder, som hittills kämpat var för sig, och antagligen just därför utan stora framsteg, ska sluta sig samman i framtiden. Att förenas kommer att ge styrka.

Vi hoppas att International Correspondence kommer att vara en startpunkt för feminister i hela världen i en marsch framåt, i täta led, för att uppnå ett gemensamt ideal: kvinnans fullständiga emancipation. Måtte vi aldrig glömma att för att uppnå detta vackra ideal, är rätten till arbete helt nödvändig. Hjälp oss att erövra den rätten.²⁷

För Rutgers-Hoitsema var lönearbetet en rättighet som återstod att erövra. Utan den förblev kvinnor underordnade. Och rätten måste praktiseras. Lönearbete för alla var vägen till emancipation. Undertexten talade också om ett slut på en rigid genusarbetsdelning och att alla yrken skulle vara möjliga att uppnå också för kvinnor.

25. "[...] de former un lien entre les femmes, ou plutôt entre les féministes des divers pays qui, quoique considérant la législation protectrice des travailleuses comme nécessaire, s'opposent à une législation spéciale sur le travail de la femme seulement, à cause du préjudice qui en résulte pour les ouvrières elles-mêmes", Bruxelles 1912:60.

26. Frankrike, Storbritannien och Finland övervägde medlemskap. Bruxelles 1912:60; Korr i Mapp 14, 15, 16 Coll R-H, IIAV.

27. "Nous souhaitons ardemment que les féministes de tous les pays, qui jusqu'ici ont lutté séparément et par cela même probablement sans beaucoup de succès, s'unissent à l'avenir. L'union fait la force. Que, pour les féministes du monde entier, la Correspondance Internationale soit le point de départ d'une marche en avant, en rangs serrés, à la poursuite du même idéal: la complète émancipation de la femme. N'oublions jamais que pour atteindre ce bel idéal, le droit au travail nous est indispensable. Aidez-nous à le conquérir." Bruxelles 1912:61; Detta inlägg var återgivet t ex i *L'étoile Belge* liksom Druckers rapport. *L'étoile Belge* 30/4 1912, Mapp: Congrès 1912 – Bruxelles Dos 43, BMD.

Wilhelmina Drucker stödde henne genom att kritisera konsekvenserna av nattarbetsförbudet. Kvinnor hade uteslutits från skrädderier, mejerier, tvätterier, porslinsstillverkning och post- och telegrafanställningar; deras arbeten hade övertagits av män. Särslagen hindrade kvinnor att göra karriär genom att de blev besvärliga för arbetsgivaren. Dessutom led kvinnor själva psykologisk skada av en lag som innebar att en kvinna aldrig ansågs mer vuxen än en pojke på 16 år. Hennes avslutning var kraftfull – med allusioner till de aktuella författarna Olive Schreiner och Thorstein Veblen – om hur samhällets genusarbetsdelning skapat den passiva överklasskvinnan och nu höll på att sprida samma ”parasitism” till arbetarklassen via lagstiftning.²⁸ Feminismen bekämpade kvinnors passivisering:

Kvinnor från de högre klasserna blir mer och mer parasiter. Skyddslagarna tvingar kvinnor ur de lägre klasserna att också bli det. Medvetenheten – även om den är otydlig hos somliga – om denna förnedring har skapat den feministiska rörelsen. Feminismens själva grund är kampen mot den påtvingade parasitismen. (Applåder)²⁹

Druckers argumentering verkade utgå från ett oberoende feministiskt perspektiv eftersom hon inte begärde samma arbetarskydd för alla. Marie Bonneval kompletterade henne genom att tala till förmån för ett skydd som omfattade både kvinnor och män. Bonneval fick applåder när hon lyfte fram det dubbla kravet, som socialistiska feminister brukade resa och som danska och svenska socialdemokratiska kvinnor försökt få gehör för inom Andra internationalen ett år tidigare.

Brysselmötet förde inom kongressens dagordning fram kritik mot särslagar för kvinnor utan att någon försvarare hade fått formellt utrymme. Inte heller rapporterade Marie Popelin om någon opposition från publiken. Men sådan kan ha förekommit – Popelin hade friserat tidigare kongressprotokoll. Detta var hennes kongress och en belgisk feministisk kongress. Marie Bon-

28. Veblen 1899; Schreiner 1911.

29. "La femme des classes élevées descend de plus en plus au rang de parasite. Les lois de protection obligent la femme des classes inférieures à le devenir aussi. C'est l'impression consciente, ou inconsciente, de cet abaissement qui produit le mouvement féministe. Le féminisme est au fond la lutte contre le parasitisme forcé. (Applaudissements)" (70) Bruxelles 1912:68ff; Applåderna finns inte utsatta i den tryckta protokolls-boken men de kom just här, enl *L'étoile Belge* 30/4 1912.

nevia hade, liksom Carl Lindhagen i Köpenhamn, försökt att få gehör för att utvidga förbudet till alla istället för att upphäva det för kvinnor.

Och denna gång försökte kongressen jämkna något mellan en tidigare strikt feministiskt frankofon linje och en mer diffus internationell anglosaxisk samtidigt som Popelin förbehöll sig rätten att – som tidigare – auktoritärt styra kongressen och dess skriftliga redovisning. Resolutioner togs inte. När det gällde särlagar för kvinnor släppte Popelin bara fram en feministisk om än något skiftande diskurs. Den fick ha socialistiska inslag, trots att hon inte gillade den politiska inriktningen. Hon hade dock insett att socialister kunde vara redskap i emancipationen för kvinnor, antingen de satt i parlamentet eller inte.

(I7) Paris 1913: Den franska feminismens svanesång

Vad betyder väl för oss rösträtten och valbarheten, om alla våra privilegier kringgärdas med undantagslagar [...] Skyddslagstiftningen för kvinnan är förrädisk! Den kan socialist taga tillbaka, hvad vi politiskt vunnit.

Vera Hjelt, 1909

Inom International Council of Women ägde två internationella möten rum tätt efter varandra i Europa, en kongress i Paris 1913 och en i samband med toppskiktets femårsmöte i Rom 1914. I Paris skulle än en gång – och nu *inom* ICW – det socialistiskt feministiska kravet på jämlika arbetsmarknadslagar få stöd. Men det skedde inte för att ICW hade ändrat sin politik utan snarare för att den franska feminismen ännu höll ställningarna. Detta blev den sista internationella manifestationen av kvinnor för jämlikhet på arbetsmarknaden i Europa före första världskriget.

Debatten var hård i Paris. I Rom året därpå fanns feminismen i sin äldre form knappast representerad och moderskapet var satt i högsätet. ICWs linje – dock aldrig satt på pränt – blev att acceptera genusarbetsdelningen och en arbetarskyddslagstiftning som understödde en sådan.

De aktiva fransyskorna, splittrade i smågrupper, hade uppnått ett nationellt samarbete genom att skapa Le Conseil National des Femmes Françaises (CNFF; Franska kvinnors nationalförbund), som anslöts till ICW år 1901. Det innebar att den försiktigare delen av kvinnorörelsen fått ett övertag. En kongress för att konfirmera denna nya konsensus arrangerades av CNFF i Paris år 1913.¹ Men några fransyskor drev ännu kravet på jämlikhet på arbetsmarknaden, vilket kom fram i heta diskussioner kring nattarbetsförbudet.

1. Kongressen hölls 2–8 juni 1913, Mapp: Congrès 1913 – Paris Dos 44, BMD; *Dixième Congrès international des femmes. Œuvres et institutions féminines. Droits des femmes. Compte rendu des travaux*. 1913, par Mme Avril de Sainte-Croix, Secrétaire Générale du Congrès. Paris: Giard & Brière, 1914, hädanefter = Paris 1913; Lefaucheux 1966:243, 350; Klejman & Rochefort 1989:154ff.

Den franska paraplyorganisationen tillät resolutioner på sin internationella kongress. På den punkten var den demokratiska traditionen orubbad.

Den franske inrikesministern förklarade kongressen i Paris år 1913 öppnad i den stora amfiteatern på Sorbonneuniversitetet. Det visade att kvinnofrågan blivit allmänt accepterad. Öppningstalare var bland andra ordföranden för ICW, Lady Ishbel Aberdeen, och rådets internationella sekreterare Alice Salomon. Mme Jules Siegfried, ordförande i CNFF, var kongressens ordförande och Avril de Sainte-Croix dess generalsekreterare.²

I en session om arbete behandlades effekterna av skyddslagar för kvinnor. Louise Compain var rapportör. Hon nämnde det danska motståndet mot nattarbetsförbudet, liksom det svenska och norska. I Sverige, där förbudet införts 1911 hade det inte tagits väl emot av ”feministerna”. Compain påminde om att kvinnliga franska typografer förlorat sina arbeten fast det fortsättningsvis hade varit tillåtet för kvinnor att arbeta natttid med att vika tidningar på tryckerier.³

Alice Salomon och Constance Smith försvarade skyddslagar för kvinnor. Andra uttryckte sig försiktigt. En fransk yrkesinspektris betonade det ”paradoxala” i situationen men sa sig vara positiv till särdrag på grund av deras långsiktiga fördelar. Försvarens sammanlagda mening blev att kvinnors sämre position på arbetsmarknaden inte kunde sägas vara *direkt* orsakade av skyddslagarna. Orsaken angavs vara att manliga fackföreningar gripit in – oklart hur – eller att nya maskiner introducerats. Att kvinnor hade svårt att organisera sig framfördes som nästan biologiskt inbyggt i den kvinnliga naturen och användes som försvar för skyddslagar. Hemarbete och moderskap sades hindra kvinnor på arbetsmarknaden, liksom deras brist på fackligt engagemang.⁴ De sammanlagda argumenten sades leda fram till slutsatsen att skyddslagar skulle hjälpa kvinnor att försvara sin rätt. Tanken att lagskyddet

2. Organisationskommittén hade bestått av 60 kvinnor samt en internationell kommitté med 36 kvinnor. Nästan alla var aktiva i ICW. Utrikesministern Stéphan Pichon och president Raymond Poincaré höll mottagningar för kongressdeltagare. Talarna kom från Australien, Belgien, England med Irland, Holland, Indien, Italien, Kanada, Ryssland, Schweiz, Sverige, Tyskland, USA, Österrike. Paris 1913:6ff, 15ff, 33ff.

3. "les féministes" (231), Paris 1913:226–238, 313; undantagen från nattarbetsförbudet var, enligt Compain: Danmark, Norge, Finland, Rumänien, Ryssland och Balkanstaterna och hela Amerika. Paris 1913:228. Några stater i USA hade dock redan ett sådant förbud. Kessler-Harris, Ch. 7 1982 samt 1995.

4. "Si paradoxal que cela puisse paraître [...]" (234), Paris 1913:234f.

skulle ge kvinnor större makt hade redan ofta hörts från socialister eller fackligt organiserade män och kvinnor.

Rapportören Louise Compain önskade för sin del en tydlig genusarbetsdelning: arbeten som krävde händighet och uppfinningsrikedom borde reserveras för kvinnor. Hon såg gärna statliga ingripanden på arbetsmarknaden för att upprätthålla skilda arbetsmarknader för kvinnor och män.⁵ Bakom hennes modell skymtade den vanliga farhågan för de disharmonier som kunde följa av konkurrensen mellan kvinnor och män om samma arbeten.

Fransyskan Cécile Brunshvieg – aktiv i *L'union française pour le suffrage des femmes*, den franska rösträttsorganisationen – talade om behovet av ett internationellt förbud för barnarbete. Av den internationella arbetarskyddsföreningens direktör Stephan Bauer hade hon fått veta varför nattarbetsförbudet för kvinnor varit lätt att införa som en internationell konvention. Det fackliga stödet hade enligt Baselkansliets chef haft avgörande betydelse. Med barnarbetet låg det annorlunda till. Arbetarnas fackliga organisationer ville inte ha ett internationellt förbud för barnarbetet, eftersom de ville ha pojkar som lärlingar. Många vuxna (män) vägrade att själva utföra de uppgifter de lade ut på pojkarna. Jobben var för smutsiga och svåra och krävde små kroppar eller fingrar. Eftersom flickor aldrig antogs som lärlingar uppstod inga problem med ett nattarbetsförbud för kvinnor. Konventionen om ett nattarbetsförbud för vuxna kvinnor hade ytterligare underlättats av att de manliga arbetarna slapp konkurrens.⁶

Brunshvieg avslöjande om de fackliga organisationernas inflytande på utformningen av nattarbetsförbudet för kvinnor, bekräftade anklagelser feministerna i årtal hade riktat mot de fackligt organiserade. Det bekräftar också vad Andra internationals kongresser visat, även om man där hellre betonat nattarbetsförbudet som en vägröjare för andra arbetarskyddslagar. Också den senare motiveringen var riktigt, enligt Bauer. Han menade att motståndet mot skyddslagar generellt blivit uppluckrat genom Bernkonventionen 1906. Barnarbetet kunde stå på tur för internationell reglering.

Cécile Brunshvieg ville ha skyddslagar av socialdarwinistiska skäl. Hon talade om människoslåktets bästa, ett vanligt uttryck för att förorda skydd

5. "le plus d'adresse" (236) och "le plus d'ingéniosité" (236), Paris 1913:236f.

6. Paris 1913:238ff; Brevhuvud i brev från Brunshvieg till Rutgers-Hoitsema (febr? 1912) visar att hon tillhörde denna rösträttsorganisation. Vol. 20, ALs Saml. SSA.

av kvinnor och barn. Staten måste undvika att skada industriidkarnas intressen ”i vars händer varje lands stora krafter vilar”.⁷ Internationaliseringen var viktig. Då konkurrerade alla industrier på samma villkor. Det var också en av de officiella anledningarna till Bernkonventionen. Men Brunschvicgs förhållningssätt var inte i majoritet på denna kongress.

Än levde en fransk feministisk vaksamhet över rättvisa och lika villkor. Det blev tydligt när Louise Compain lade fram förslag till resolutioner. Den första blev utan vidare antagen. Den stödde facklig organisering bland kvinnor. Det andra förslaget förordade särlagstiftning för kvinnor. Resolutionen liknade en konvention som förbereddes inom den internationella föreningen för arbetarskyddslagstiftning: en lag som i typiska kvinnoyrken skulle ge en arbetsvecka på 48 timmar.⁸

Marguerite Durand bad genast om en omröstning om principen med särlagar eftersom de feministiska kongresser som tidigare hållits i Paris hade uttalat sig *emot* sådana. Hon lanserade en resolution mot alla särlagar efter kön, som skulle göra den föreslagna omöjlig att ställa.⁹ Därmed började en lång diskussion fylld av starka känslor. En skiljelinje gick mellan lika behandling och särbehandling; rättvisa och jämlikhet ställdes mot moderskap, familj och människosläktet. Durand avslutade med ett brandtal i vilket hon på retoriskt feministiskt vis omdefinierade ”skyddslagar” till ”förtryckslagar”. Compain och Durand tvistade om vad det ökade antalet kvinnor i industrin egentligen betydde; Compain såg det som ett bevis för att särlagarna *inte* tvingade bort kvinnor från lönearbeten medan Durand framhöll att kvinnor trängdes ut ur vissa arbeten, för att samlas i andra.¹⁰ Den ena talade om antalet arbetare, den andra om genusarbetsdelningen.

Försvararna ville se saken i ett långt perspektiv, vilket var den verbala koden för försvar av särlagar: avskedanden i stunden skulle bli betydelselösa på längre sikt. ”[D]et handlar om rasen, det handlar om de ofödda barnen”. Moderskapet stod i fokus när särlagar försvarades utifrån ”hygieniska” synpunkter. I försvarsgruppen var alla mer eller mindre influerade av en social-

7. "[...] des industriels qui tiennent entre leurs mains un des grandes forces du pays." Paris 1913:242.

8. Paris 1913:493ff, 510.

9. Paris 1913:510f, 519, se resolutionen i text senare.

10. "[...] des lois de protection [...]"; "[...] des lois d'oppression! [...]" (514), Paris 1913:514ff.

darwinistisk moderskapssyn, liknande den Ellen Key företrädde och som var stark i den tyska kvinnorörelsen.¹¹

Advokaten Maria Vérone, ur den nya generationen feminister i Frankrike, betonade jämlikhetsprincipen och avvisade särlagar som orättfärdiga privilegier:

Ur ett feministiskt perspektiv kräver vi jämlikhet, både när det gäller politik och när det gäller ekonomi. Vi kan inte på samma gång kräva jämlikhet och privilegier, då får vi ingen jämlikhet.¹²

Det blev omröstning, först om den allmänna resolutionen mot särlagar som Marguerite Durand formulerat. Den antogs men inte enhälligt:

Lagar, som reglerar kvinnors arbete ska upphävas och ersättas av en uppsättning arbetarskyddslagar som är likadana för hela den arbetande populationen oavsett kön.¹³

Louise Compain, som märkte vartåt kongressens majoritet lutade, formulerade om sina förslag till resolutioner om minskad arbetstid så att ingen skillnad på kön längre gjordes. Dessa antogs.¹⁴ Därmed anslöt kongressen sig till arbetarrörelsens krav på en åttatimmarsdag, som den feministiska kongressen i Paris gjort redan 1900. Men denna gång valde man en mer hovsam form och ville att den kortare arbetsdagen skulle införas gradvis. Radikalismen var på väg att tunnas ut. Fast det var en kongress inom ICW lyckades den hålla fast vid den feministiskt socialistiska principiella jämlikheten, arbetarskydd för alla. Men någon enighet fanns inte på kongressen. Oppositionen hade varit tydlig, ledd av kongressens rapportör.

Egentligen finns det inte någon större anledning att i detta sammanhang ta upp den kongress som hölls i Rom 1914. Den får dock vara med för att visa hur svagt försvaret för jämlikhet blivit. Det var helt marginaliserat inom ICW. Rådets femårsmöte sammanträdde i maj. Strax efteråt arrangerade det

11. Stoehr 1987; Melander 1994.

12. "[...] au point de vue féministe nous réclamons l'égalité, tant au point de vue politique qu'au point de vue économique, nous ne pouvons pas, en même temps, réclamer l'égalité et des privilèges, sans quoi ce ne serait plus l'égalité." Paris 1913:517; Klejman & Rochefort 1989:161f.

13. "Que les lois d'exception qui régissent le travail des femmes soient abrogées et remplacées par l'application, à toute la population ouvrière et sans distinction de sexe, d'un régime égal de protection." Paris 1913:519 samt 510f.

14. Paris 1913:519.

italienska nationalrådet en kongress, som ansågs dåligt organiserad men av stor betydelse för italienska kvinnors självkänsla.¹⁵

En för allmänheten öppen kväll ägnades åt ”de ekonomiska aspekterna på kvinnoarbetet”. På mötet borde ett nattarbetsförbud och andra särdrag tagits upp, om de skulle vara med alls. Men där ville de flesta se den gifta kvinnan hemma hos sina barn.¹⁶ Ett undantag utgjorde till en början Louisa Creighton, ordförande i National Council of Women of Great Britain and Ireland, som började med att tala om lönearbete. Hon önskade lika lön för lika arbete, facklig organisering, minimilön och bättre utbildning. Men snart gick hon över till moderskapets speciella villkor. Staten borde bli en garant för att gifta kvinnor med barn aldrig behövde lönearbeta. Hon talade därmed om en form av moderskapsförsäkring, som tog över mäns försörjningsansvar, ett nog så radikalt förslag. Barnen skulle bli försörjda av alla skattebetalare, inte av enskilda män, och kvinnor skulle betalas av staten för att uppfostra sina egna barn. Kvinnor kunde ändå aldrig arbeta på samma villkor som män på arbetsmarknaden, eftersom de kanske skulle gifta sig och få barn, var det argument Creighton lyfte fram för detta drastiska förslag. Hon unnade varje kvinna att bli gift och få ett gott hem eftersom ”yrket som hustru och mor [är] inte endast det finaste utan också det bästa yrket för varje kvinna”.¹⁷ Trots att hennes inlägg börjat på arbetsmarknaden var det för att så mycket mer lyfta fram kvinnan i familjen som mor. Gertrud Bäumer, Tyskland, var inne på en liknande tankegång: hemmafruns arbete borde få uppskattning och ersättas med pengar fast hon insåg att det inte kunde betalas till sitt fulla värde.

Gabrielle Duchêne från Frankrike var inte lika moderskapsinriktad när hon lyfte fram kravet på lika lön för lika arbete. Att kvinnor och män arbetade i olika yrken gav inte en tillräcklig förklaring till deras olika löner. Hon re-

15. Quinquennial 6–16 maj 1914 samt kongress 14–20 maj (16–23 maj) 1914, "Congrès International, organisé par le Conseil National des Femmes Italiennes, Rome 14–20 Mai 1914", programblad och "Congrès International des Femmes, Rome 16–23 1914, Programme et Règlement du Congrès, Palais des Beaux Arts, Valle Giulia", 13s Film 82–325 5, HLA, LaB; *Congresso Internazionale Femminile – Roma*, u å; International Council of Women, *5th quinquennial meeting, Rome 1914*, edited by the Countess of Aberdeen, President. Karlsruhe, 1914, hädanefter = ICW Rome 1914; *FBw* 1914 (15/6):89.

16. ICW Rome 1914 Content:VIlff; *Congresso Internazionale Femminile*, 1914; Zepler 1914:934; "Meeting on Economic Aspects of Women's Work", Wednesday, May 13th 1914, ICW Rome 1914: 287–302.

17. "[...] the profession of wife and mother [is] not only the noblest but the happiest profession for any woman", ICW Rome 1914:289.

kommenderade bättre utbildning samt facklig organisering tillsammans med män.¹⁸ Norskan Gina Krogs inlägg blev det enda som – om än i förbigående – explicit kritiserade skyddslagarna för kvinnor:

Låt oss revidera de lagar män har stiftat för kvinnor, även när de har satt rubriken "beskydd" över dem. Många kvinnor i de nordiska länderna ser faror med dessa skyddslagarna.¹⁹

Krog berättade vidare att de nordiska kvinnorna, denna gång också de från Island, skulle samlas i Köpenhamn samma år för att diskutera de negativa konsekvenserna av skyddslagarna för kvinnor.

Om förhållandet mellan rösträtt och ekonomi talade prästen Anna Howard Shaw. Hon var ordförande för National American Woman Suffrage Association. Tyvärr finns inte hennes inlägg återgivet, och hon hade för vana att tala utan manuskript.²⁰ Rösträtten hade blivit viktig och sent omsider tagits upp på allvar inom ICW när redan några länder infört den för kvinnor. Det utmanande i den frågan var att vissa länder, till exempel Sverige och Österrike, infört rösträtt för alla män utan att kvinnor fått samma rätt.

Inom ICW var en positiv syn på arbetarskyddslagarna för kvinnor redan etablerad. Rösträtten började först sent komma upp på dagordningen. Tillsammans visar det på inställningen till kvinnoemancipationen inom denna konservativa och försiktiga internationella kvinnoorganisation.²¹ En jämlikhet skulle sökas endast i det politiska livet, när den faktiskt höll på att bli verklighet. Men samtidigt förstärktes försäkringarna om att arbetsdelningen mellan kvinnor och män var komplementär och inte skulle rubbas även om kvinnor fick rösträtt. Många män, liksom kvinnor, föreställde sig att kvinnor inte i någon högre grad skulle ägna sig åt politiken som yrke om de fick rösträtt; de skulle rösta men inte själva ställa upp som politiker. Politikens arena var – i den föreställningsvärld där genusarbetsdelningen rådde – helt enkelt ett område för mäns verksamhet, medan familjen var kvinnornas.

18. ICW Rome 1914:294.

19. "Let us revise the laws men have made for women, even when they have given the word 'protection' as a title. Many women in our northern countries see a danger in several of these protective laws." ICW Rome 1914:296.

20. Inte tryckt, bara omnämnd som "Suffrage and Economics", ICW Rome 1914:300ff; Linkugel & Solomon 1991:62.

21. Text FBw 1913:89 om det omöjliga i att hålla rösträtten borta från Romkongressen.

(18) Resultat och reflexioner

Radical feminism remained the hegemonic tendency within the women's liberation movement until 1973 when cultural feminism began to cohere and challenge its dominance.

Alice Echols, 1989

Den tidiga internationella välfärdspolitiken¹ med ett speciellt nattarbetsförbud för kvinnor medverkade till att konstruera kvinnor som kategori till en mindre flexibel arbetskraft. Konventionen om ett särskilt nattarbetsförbud fick följder utöver de konkreta hindren för nattarbetet. Debatterna omkring den bidrog till att legitimera kvinnors ekonomiska beroende av män, och förde ut och formulerade åsikter om kvinnors roll i arbetet internationellt. De bidrog till en stabilisering av en rigid genusarbetsdelning av lönearbetet och därtill av det obetalda arbetet inom familjen. Debatterna deltog i formandet av en artikulerad ideologi om en manlig familjeförsörjare. Den internationella konventionen gick hand i hand med en konstruktion av kvinnlighet, och därmed också manlighet, som förnyades inom den moderna industrialiserade världen.

Diskussioner, verklighetsbeskrivningar och normer blev genom konventionen och genom nationella lagar till en verklighet som kvinnor och män har fått leva med och förtjäna sitt uppehälle under. Ett nattarbetsförbud för endast kvinnor blev en "lösning" på genuskrisen vid sekelskiftet 1900, som konfirmerade och nyskapade äldre strukturer i relationerna mellan kvinnor och män. Förbudet i form av en internationell konvention på arbetarskyddets område måste även ses som modernt och med sin tid. Genom att en konvention kunde komma till stånd, introducerades ingripande över nationsgränserna i arbetslivet och det blev legitimt med arbetsrätt på en internationell nivå. Nattarbetsförbudets internationalisering blev ett steg bakåt när det

1. Herren-Oesch 1992.

gällde jämlikheten på arbetsmarknaden, men konventionen är värd att uppskattas av andra skäl. Den gav en möjlighet för olika grupper att ena sig om att påbörja en internationalisering av arbetsrätten. En organisering för dess utbredning kom till stånd.

Införandet av ett nattarbetsförbud i de flesta länder i västvärlden, förbudets spridning och dess höga status som en konvention inom ILO skulle under minst ett århundrade medverka till att legitimera en rigid genusarbetsdelning och stödja dess praktik. Konventionen utgick från att kvinnor hade andra ”plikter” än män i familjen även om de lönearbetade. Den var ett internationaliserat, ideologiskt motiverat och konkret bidrag till att kvinn emancipationen bromsades.

Denna studie är ett exempel på hur diskurser och diskussioner konkret kan forma verkligheten efter sin tolkning av hur den ser ut och efter normer om hur den borde vara. Det skedde när en tolkning av kvinnans plats i samhället blev till lagar för alla människor att leva efter. Nattarbetsförbudet blev till en gränsöverskridande politisk styrning av mäns och kvinnors placering inom den ekonomisk-tekniska utvecklingen, vilken utan denna styrning kanske skulle ha lett till ett samhälle med mer genusjämlika villkor på arbetsmarknaden. I grova drag: konventionen lyckades sätta käppar i hjulet för förändringar, genom att hålla fast kvinnor som underordnade, sidoordnade, män i arbetslivet.

Studien rör främst hur ideologi och tidens beprövade allmänna förnuft ställdes som rättesnöre för spridning av lagar till andra länder via internationalism. Den prövar inte verkligheten under dessa ideologier, men hävdar ändå att verkligheten inte var entydig. Det var en brytningstid. I en sådan har vi oftast svårt att inte använda äldre ideologiska måttstockar för att skapa en bild av vad som sker. De flesta tillämpar nedärvda föreställningar. Andra ifrågasätter dem.

En argumenterad kritik kan ha sin betydelse. Kanske inte så mycket på kort sikt som på längre. I fallet med en nattarbetslagstiftning för enbart kvinnor verbaliserades kritiken av enstaka personer, små grupper och bara i vissa länder. Men dessa bidrog till att diskussionen hölls levande, kunde föras vidare och i våra dagar bli till uppfattningar som kan beredas så stor plats i samhället att lagar och attityder kan förändras.

Hur gick det till när nattarbetsförbudet kunde införas som en *ny* inskränk-

ning för det ena könet, i en tid när andra hinder i arbetslivet hade avvecklats och kvinnor fick allt större möjligheter till lönearbete? Den ekonomiska konjunktur som rådde när kvinnors nya uppgifter i den moderna samhället skapades, bör ha haft viss betydelse för den ideologiska utvecklingen. De första diskussionerna på internationella kongresser om särdrag för kvinnor och om nattarbetsförbudet i synnerhet fördes i slutet av en längre ekonomisk depression i den europeiska ekonomin. Internationaliserade rekommendationer och resolutioner om denna särdrag för kvinnor togs i början av 1890-talet, på en konferens i Berlin 1890 och under Andra internationalen 1889 och 1893. Formuleringarna fastställdes innan efterfrågan på kvinnor – och män – som lönearbetare åter steg på arbetsmarknaden. Den långa depressionen, som börjat på 1870-talet, hade ännu inte släppt sitt grepp. Under de ekonomiskt svåra åren hade motsättningar mellan kvinnor och män, liksom de mellan kapital och arbete, accentuerats. Den ideologiskt motiverade misogynin och många mäns motstånd mot kvinnors emancipation fanns som en underström, som etablerats redan under en tidigare period. Kvinnor hade länge försökt flytta fram sina lagliga positioner, liksom de på arbetsmarknaden. Allt oftare misslyckades män med att försörja sig eller sina närmaste. Under samma tid hade kvinnor fått mer tillgång till utbildning, även om den var långt ifrån lika tillgänglig för dem som för män. Uppfattningar om kvinnors och mäns olika arbetsområden, som rått under skråtiden, fanns kvar hos många. Kvinnor ansågs lätt som intränglingar på mäns arbetsområden om äldre förhållanden rubbades. En genuskris blev tillspetsad när konjunkturen svängde uppåt.

Barrington Moore har i sin bok *Injustice* beskrivit hur akuta kriser historiskt brukar uppstå, när stora omvälvningar i ekonomin äger rum, tillgängliga resurser ska omfördelas och det samtidigt finns ett medvetet ifrågasättande av fördelningen. Så länge ett samhälle är statiskt, är det mindre lätt att ifrågasätta det som alltid varit på samma sätt. När välståndet växer, då kommer ifrågasättandet lätt igång, liksom när det minskar.² Under 1800-talet sker i Europa en enastående tillväxt och nya grupper vill ha sina delar av det. Under den nämnda långa depressionen hade en arbetarrörelse börjat bli organiserad och framför allt artikulerad. Omtolkningarna av vad som var rimligt och rätt var många. Socialism och liberalism fick verbala uttryck och kunde i viss

2. Moore 1978: Part One.

mån gå över i organiserad form när demokratiska institutioner pressades fram som lösningar på urbanisering och industrialisering. Vem skulle få vad av de ökade resurserna och på vilket sätt? Kvinnor ville även de komma med i de nya diskussionerna om vad som var rättvist och rimligt. Genuskrisen kom att vara en del av den samhällsomvandling, som var dramatisk vid 1800-talets slut och in på 1900-talet.

De ideologiska motsättningarna i denna genuskris till och med ökade med bättre tider när kvinnor allt oftare fick möjlighet att ta avlönat arbete. Det fanns mer att fördela. De ökade resurserna öppnade för en schism men också för förhandlingar. Det fanns både en efterfrågan och ett utbud av kvinnlig arbetskraft. Män hade tidigare känt sig trygga i sitt vedertagna monopol på bättre arbeten. Nu såg de sin legitimitet som överordnade, dittills garanterad av lagar och förordningar, hotad. Genuskrisen spädades på när kvinnor kunde få utöva arbeten med högre status och kanske något bättre betalning än tidigare. Motståndarna mot kvinnors nya yrkesval ville förhindra en redan påbörjad upplösning av genusgränser i lönearbetet.

Ett exempel på hur genuskrisen kom till uttryck gav tryckeribranschen, i vilken kvinnor togs in i ökande antal. Där blev män utmanade av konkurrensen. Den mansdominerade eller mansmonopoliserade fackliga rörelsen för tryckare agerade för att utesluta kvinnor från yrket och från facket stöd. Deras motivering var familjeförsörjarideologin. Kvinnors möjlighet till egen försörjning, eller åtminstone till att tjäna pengar på eget arbete, rubbade även arbetsdelningen inom familjen. Feminister hänvisade under nattarbetsförbudsstriden gärna till det hårda motståndet från typografer, när de ville demonstrera hur män använde nattarbetsförbudet som en uteslutningsmekanism. De hade inte lyckats med ett totalt arbetsförbud för kvinnor och då satsade de på ett partiellt, underbyggt med en ideologi om familjen som samhällets bas. Den internationella konventionen som förbjöd kvinnor nattarbetet bör ses som en kompromiss mellan en helt fri arbetsmarknad med hård exploatering och ett absolut yrkesförbud för gifta kvinnor.

Trots att den internationella konventionen om ett nattarbetsförbud för kvinnor mötte en välartikulerad och ihållande ideologisk kritik från kvinnor som framträdde offentligt på internationella kongresser, fick deras synpunkter inte politiskt genomslag mer än i några få europeiska länder. Dit får räknas Danmark, Norge och Finland. Men kritiken fortsatte och levde

kvar under mellankrigstiden. Formulerade krav på jämlikhet på arbetsmarknaden och ett ekonomiskt medborgarskap för kvinnor har fortsatt att resas fram till våra dagar, ibland principiellt och övergripande, ofta i opposition till konkret ojämlik behandling. Därmed blev också de argument som de socialistiska feministerna formulerade inte bara döda bokstäver, sedda i ett längre perspektiv. Deras verklighetstolkning, som sa att kvinnor inte skulle befrias från underordningen i samhället utan att ha uppnått en jämlik ekonomisk ställning, är ännu aktuell. Att det politiska medborgarskapet inte har varit tillräckligt, är välkänt.

På sikt skulle den materiella verkligheten på arbetsmarknaden – efterfrågan på kvinnors arbetskraft tillsammans med kvinnors kapacitet och deras behov av att tjäna pengar – underminera om än inte undanröja den rigida genusarbetsdelningen. Ännu tillhör den inte det förflutna. Genusarbetsdelningen är en seg struktur, inkorporerad i det moderna samhället. Svårigheterna att finna en lösning på genuskrisen ligger till stor del i att finna en accepterad tolkning av vad som hänt och vad som ännu händer, vad som är viktigt och vad som måste skyddas i förhållande till hur arbetslivet och de ekonomiska villkoren i verkligheten är utformade. Efter samtidens tolkningar måste politiska beslut tas. Det är svårt att säga vad som är mest komplicerat, verklighetstolkningen eller politiken. Men utan en tolkning av vad som sker och bör ske, tas inga politiska beslut.

Även andra generella resonemang kan föras utifrån studien om införandet av nattarbetsförbudet för kvinnor under åren 1889 till 1919.

Det kan konstateras att speciell arbetarskyddslagstiftning för kvinnor finns av två slag. De diskuterades ofta – men inte alltid – som en enda kategori vid de kongresser boken har följt. I en modern studie, gjord inom ILO, skiljer man dock på två kategorier av skyddslagar för kvinnor. För det första finns lagar som gäller kvinnor som barnafödorskor, det vill säga som verkliga mödrar. För det andra finns lagar som gäller alla kvinnor generellt och under alla förhållanden. De senare lagarna ser alla kvinnor – uttalat eller outtalat – som potentiella mödrar och som en annan typ av arbetskraft än män.³ Gemensamt

3. *Night Work of Women in Industry* 2001:3.

är att lagarna i praktiken enbart handlar om kvinnor. I princip skulle den första typen av lagar även kunna inkludera män, ja även rent praktiskt – om till exempel en man adopterade ett barn och därför fick lov att ta ut sådan ledighet som varit reserverad för mödrar. Distinktionen mellan de två kategorierna kan aldrig bli riktigt klar men är inte desto mindre viktig. Den ena typen av lagar relateras direkt till en konkret situation: att få och, möjligen, att ha barn. Den andra typen är kopplad till att eventuellt (på grund av kön) ha den fysiska förmågan att bära fram ett barn. En man som förälder skulle aldrig kunna omfattas av en lag som gällde enbart kategorin kvinnor.⁴ Om hans relation till ett barn istället för hans kön vore det som lagen tog hänsyn till, skulle utfallet bli annorlunda.

Hur uppfattades denna gräns mellan två kategorier av skyddslagar vid förra sekelskiftet? Det går att följa en utveckling. Till att börja med avstod motståndarna till nattarbetsförbudet på flera håll från att tala om kvinnor som mödrar och höll sig bara till jämlikhetsargument. För dem var moderskapet skilt från lönearbetet. Kanske talade de enbart om ogifta kvinnor? Hur som helst var deras motstånd mot den ojämlika lagen sällan en fråga om något annat än jämlikhet. Däremot drog de som ville införa särlagstiftning ofta fram kvinnans roll i familjen som argument – inte sällan var det deras starkaste. Det var huvudsakligen män – men även kvinnor – som talade varmt om kvinnan som hustru och mor. Och då talade de inte alltid främst om att kvinnan var moder till barn som hon skulle ta hand om. Hon var husmodern som skulle se till att mannen fick mat på bordet när han kom hem från arbetet. Det var hennes uppgift att hålla honom borta från ”cabaret”-besök. Om hemmet var ostädat ville inte mannen stanna hemma och det fick hustrun skulden för. Det var kvinnan som mannens hushållerska som var viktig, och som hans underordnade maka i den äktenskapliga sängen.

De flesta män som arbetade för att driva igenom internationaliseringen av ett nattarbetsförbud för kvinnor var kallsinniga mot en lagstiftning som skulle skydda arbetande gravida kvinnor. Vid flera tillfällen avvisade manliga anhängare av nattarbetsförbudet helt en diskussion om ett sådant rättsligt skydd. Det är inte märkligt om man ser till hushållerske-synen på kvinnan.

4. I Sverige har vi numera inte lagar för enbart mödrar utan för kategorin ”föräldrar”. Att det ännu är mödrar som främst tar tillvara den möjlighet till betald föräldraledighet som lagen ger, är en annan fråga.

Bakom detta låg inställningen att det var allmänt olämpligt att gifta kvinnor lönearbetade, med eller utan barn. Det ville man inte uppmuntra genom att ge kvinnor i arbetslivet stöd under graviditet och bidrag för lönebortfall vid nedkomsten. Om en kvinna blev gravid skulle hon sedan länge vara gift och ha lämnat arbetslivet. Familjens roll i samhället sågs som central och det var den som skulle stödjas. Diskursen kring nattarbetsförbudet kunde tala om modern, men det var enbart den gifta modern det egentligen var tal om. Ensamstående mödrar – som blev allt flera – var inte ofta nämnda av dem som ville ha särdrag för kvinnor.

I slutet av perioden kom förbudsivrarna att lyfta fram moderskapet alltmör. Det föranledde motståndarna att också ta upp moderskapet – på sitt sätt. De utvecklade skillnaden mellan lagar som handlade om bestämda perioder i kvinnors liv och generella lagar för alla kvinnor, på samma sätt som den moderna ILO-rapporten från 2001 gör det. Nästan alla motståndare till särdrag såg moderskapet som viktigt och menade att kvinnan hade en bestämd roll i familjen. Värt att notera är att de skandinaviska kvinnorna i slutet av perioden verkar tala om alla mödrar, oavsett civilstånd,⁵ och alltså tycks ha velat inkludera ogifta mödrar i sitt tal om det specifika mödraskapet.

Enstaka feminister skilde ut sig och var radikalare, både när det gällde arbetsdelningen i hemmet – Marie Bonneval – och vad moderskapet innebar för kvinnor – flera exempel finns. Förändringen över tid bland förbudsmotståndarna kan ses som ett svar på alla de argument om särlagstiftningen som utgick från familjen och moderskapet. Det kan också ses som ett svar på en reell situation: fler och fler kvinnor med barn lönearbetade utanför hemmet, gifta som ogifta. En tendens bland tidens radikala kvinnor var att mer realistiskt se att många kvinnor, även mödrar, behövde lönearbeta. Sociala insikter ledde – för en del – till att frågan om barnafödande införlivades i de kritiska diskussionerna. Allra längst gick nog Betzy Kjelsberg från Norge när hon vid ILOs bildande 1919 framhöll att hon var för skyddslagar ”för gravida kvinnor och kvinnor som tar hand om barn under ett års ålder” men mot alla andra former av skyddslagar.⁶ Hennes radikala förslag blev inte ens diskuterat.

5. Bund für Mutterschutz und Sozialreform, den tyska föreningen, som grundats 1905, visade de nya strömningar inom den radikala kvinnorörelsen, där mödraskapet oavsett civilstånd skulle uppvärderas. Weiland 1983:58ff.

6. "[...] pregnant women and women nursing children under one year of age [...]". Citerad i Rie-

Det blev de skandinaviska kvinnorna som tydligt lyfte fram distinktionen mellan två olika typer av skyddslagar för kvinnor, å ena sidan de skyddslagar som var direkt knutna till graviditet och perioden efter den, å den andra de generella skyddslagar för alla kvinnor oavsett deras konkreta livssituation, sådana de föreslogs på Andra internationalen år 1910. Distinktionen hade tidigare inte gjorts lika tydlig.

En annan linje i debatterna kom att handla om nattarbetsförbud kontra en helt oreglerad arbetsmarknad. Här stod en extremliberal linje mot en som var för arbetarskydd. Inom den debatten måste kvinnorna placera sig, vilket gav dem besvär i förhållande till den praktiska verkligheten. På kongresserna kunde kvinnor som var motståndare till nattarbetslagstiftning för enbart kvinnor ansluta sig till ideologin om den fria arbetsmarknaden av två olika skäl. Det ena var att de verkligen inte alls ville ha någon reglering, det andra var att de satte jämlikheten först, arbetarskyddet i andra hand. Den andra kategorin ville gärna se skyddslagar, men bara om de vore lika för alla.

Sedan fanns det kvinnor som stödde ett nattarbetsförbud för enbart kvinnor. Särskilt efter att det hade blivit en internationell konvention, men också dessförinnan, var även dessa av två olika slag. Några ansåg att det var bättre att kvinnor blev särbehandlade än att de behövde arbeta natt. Många av dem ville att män med tiden också skulle omfattas av ett nattarbetsförbud. Den andra sorten ansåg att kvinnor skulle särbehandlas och hade inte några problem med det; kvinnor behövde beskydd bättre än män. Dessa fyra olika kategorier kan man finna också bland män.

Kvinnor på den europeiska kontinenten, som kallade sig för feminister och som var socialister (de som jag genomgående har benämnt socialistiska feminister) var de som starkast förde fram ett krav på jämlikhet i utformningen av ett nattarbetsförbud. Förbudet var positivt – särbehandling negativt. Alla skulle omfattas av förbudet, inte bara det ena könet. Denna linje hade funnits i tidiga diskussioner kring nattarbetsförbudet och hade t ex varit även manliga socialisters önskemål. Under den tid som denna bok följer går det att se hur det blir kvinnor som längst och mest envetet håller fast vid denna jämlikhetsvision, medan socialistiska män och kvinnor som följer partilinjen

slutar att framföra detta som ett krav. De accepterar särlagar för kategorin kvinnor.

För de kvinnor som inte ville särbehandlas blev situationen förändrad när nattarbetsförbudet hade blivit verklighet. Frågan om man skulle begära utökning av lagstiftningen till alla i första hand eller om lagen borde avskaffas om den inte kunde omfatta alla, förblev i flera diskussioner inte alls belyst. Det var ett dilemma. Det verkar som om de som så småningom accepterade den internationella konventionen – jag tänker t ex på Marie Bonneval som tycks ha gått med på ett nattarbetsförbud år 1900 från att några år tidigare ha varit emot det – vill se det som ett första steg mot ett jämlikt förbud och därför slutade att opponera sig. Den norska fabriksinspektrisen Betzy Kjelsberg däremot vill inte alls ha något nattarbetsförbud år 1919, hellre än ett bara för kvinnor. Den feministiska International Correspondence grundad 1911 gjorde inte sitt ställningstagande härvidlag helt klart i sin programdeklaration. De ansåg att ”arbetarskyddslagstiftning är nödvändig” men de var ”emot en speciell lagstiftning bara för kvinnors arbete”. I praktiken var deras handlingsstrategi att få bort Bernkonventionen, vilket visar att de föredrog nattarbete för alla på lika villkor, framför särlagar, precis som Kjelsberg.⁷

Nattarbetsförbudsdebatterna ger även tillfälle att särskåda genuskonflikter inom socialismen. Den revolutionära socialismen, som i Tyskland kallades socialdemokratisk vid denna tid, ville etablera en ”klar gränsdragning” mellan vad man menade var helt oförenliga politiska världsåskådningar. Socialistiska kvinnor valde nattarbetet som en av de frågor som skulle demonstrera att ett samarbete var omöjligt. Under kongressen 1896 i Berlin lyfte de fram sin positiva inställning till nattarbetsförbudet som särskiljande trots att många borgerliga kvinnor i Tyskland redan då var positiva till det. Den klara gränsdragningen ingick i socialismens ideologi, som lyfte fram klasskamp och oförsonlighet. Både rösträtten och nattarbetsförbudet borde ha kunnat förena kvinnor i aktioner över denna politiserade klyfta om man ser till sakfrågorna. Men partiet i Tyskland ville poängtera skillnaden mellan sina egna ställningstaganden och det som benämndes ”borgerligt”, och genom Andra

7. "[...] considérant la législation protectrice des travailleurs comme nécessaire, s'opposent à une législation spéciale sur le travail de la femme seulement [...]"; Bruxelles 1912:60.

internationalen spreds denna politiska strategi. Borgerligheten var fienden och som sådan skulle den betraktas som ett enda block, en enhet. Denna strategi till trots kom socialistiska (partitrogna) kvinnor på internationella kongresser att stå emot socialistiska kvinnor som var emot nattarbetsförbudet för kvinnor. Clara Zetkin bestämde från 1893 och framåt normerna för gränsdragningen. I början av 1890-talet hade ännu kvinnor som Émilie Claeys och andra argumenterat för jämlikheten. Zetkin upprätthöll ”gränsdragningen” genom sitt inflytande på den tyska kvinnorörelsen och, genom den, på Andra internationalen. I Köpenhamn 1910 blev detta åter tydligt. Det är uppenbart att viljan att markera gränsen kom från socialisterna.

Socialismens tidiga inriktning mot ett jämlikt nattarbetsförbud som en målsättning på sikt för båda könen, försvann ur deras diskussioner från mitten av 1890-talet, när förbudet var infört i de stora länderna på kontinenten. Särbehandlingen i sig blev försvarad. Trots detta fanns även socialistiska män som ville utöka nattarbetsförbudet till båda könen för att få en jämlikhet på arbetsmarknaden och som genom att försvara den linjen gick emot den vanligaste politiken; dit hörde svensken Carl Lindhagen och fransmannen René Viviani. Det kan vara värt att notera att de kom från länder där socialistiska kvinnors protester varit välartikulerade och där den revolutionära retoriken inom socialismen hade en stark motpol i en reformistisk. Som personer hade dessa två män nära band med kvinnorörelserna i sin respektive hemländer.

Genom socialisters förhållande till nattarbetsförbudet blir det tydligt hur kvinnors krav på jämlikhet ibland uppskattades men med tiden avvisades när det gällde arbetsmarknaden. Jämlikheten fanns inte annat än som retorik beträffande genusarbetsdelningen. Under några få år omkring 1890 var genusjämlikheten som princip stark inom Andra internationalen, men därifrån försvann den för att sedan enbart återfinnas på feministiska kongresser. På den dramatiska kongressen i Zürich 1897 om arbetarskyddslagar hade den försvunnit, om vi bortser från Marie Bonnevals förlöjligade försök att resa frågan om en jämlik arbetsmarknad.

Motståndet mot nattarbetsförbud för kvinnor var mest lyckosamt i Danmark, Norge och Finland. Där infördes inget förbud. Vad kan det ha berott på? I Finland hade kvinnor fått rösträtt 1906. De kvinnor som valdes in i lantdagen var motståndare till nattarbetsförbudet. Bland dem fanns fabriksinspektrisen

Vera Hjelt och Alexandra Gripenberg, som båda väl kände till diskussionerna på internationella kvinnokongresser och den feministiska inställningen. I Finland företogs en enkät för att utröna åsikterna bland nattarbetande kvinnor, som till sin majoritet var negativa till förbudet. I de nordiska länderna var dock kvinnors nattarbete av liten omfattning eller säsongsbetonat. Det är kanske också ett skäl till att förbudet inte blev infört, men knappast till den heta diskussion som hade förts där. I Sverige anfördes förresten just det lilla antal kvinnor som skulle omfattas av förbudet, som skäl att anta det.⁸ Det är intressant att kunna konstatera att motståndarna i Norden hämtade inspiration, argument och stöd för sitt motstånd mot nattarbetsförbudet genom deltagande i internationella kongresser i Europa. Där hade en jämlikhet på arbetsmarknaden och med fokus på nattarbetsförbudet med kraft hävdats av engelska, franska, holländska och belgiska feminister långt innan förbudet blev aktuellt för de nordiska länderna. Personliga kontakter, artiklar och referat från kongresser vittnar om inflytandet från den kontinentala feministiska debatten. Det var i Frankrike, Belgien och Holland som den socialistiska feminismens kamp för ett jämlikt nattarbetsförbud utvecklades, även om den där inte fick politiskt genomslag, lika lite som den fått det i England.

Debatterna kring nattarbetsförbudet visar hur maktlösa kvinnor under den här perioden var i det stora hela, även om deras kongresser accepterades och besöktes. Inte ens när kvinnokongresser blev officiella inom en världsutställning uppmärksammades kvinnornas välformulerade avståndstagande av män som diskuterade samma nattarbetsförbud på i tid och geografi mycket närliggande kongresser. Debatterna visar även att många kvinnor valde att följa den politik som män utstakade. Men det är intressant att notera hur de kvinnor som var positiva till nattarbetsförbudet i sin argumentering trots allt avvek från män.

De tidigaste internationella feministiska kongresserna ville se en total jämlikhet på alla områden. Arbetsmarknaden var inte det minst viktiga av dessa, och motståndet mot det särskilda nattarbetsförbudet blev en principiell fråga. Mina resultat ifrågasätter att kampen om den politiska medborgarrät-

8. Karlsson 1995.

ten skulle ha varit den radikalaste. Jag visar att rösträttsrörelsen snarast blev en förenklande och förminskande ideologi i jämförelse med de radikalarer emancipationsidéerna på några av de tidigaste internationella kongresserna. Rösträtten hade fördelen av att med sitt enda mål, formellt politiskt medborgarskap, kunna samla stora skaror. Den anknöt också till mäns rösträttskamp. Man skulle till och med kunna fråga sig om kvinnor verkligen hade satt just rösträtten så högt om inte män hade inlett en rörelse för allmän rösträtt. Naturligtvis kunde då inte redan aktiva emancipationskvinnor låta bli att kräva detsamma – men prioriteringen i tid blev så att säga pådyvlat dem utifrån. Så gick det till när socialister och liberaler i Europa ville ha rösträtt för män, så hade det varit i USA tidigare när rörelsen för de svarta männens rätt att bli politiska medborgare hade vuxit. Rösträttsrörelsen i Europa slog igenom samtidigt som en betoning av kvinnors annorlunda biologi växte fram inom kvinnorörelsen. Kvinnligheten blev alltmer kulturellt betonad som avvikande från manligheten. Moderligheten var kvinnans öde, och det skulle bejakas. Detta bröt med en tidigare radikal riktning på de internationella kongresserna som ställt krav på jämlik behandling av staten. Rösträttsrörelsen och dess på många håll relativt snart positiva resultat⁹ bidrog säkert till att kvinnor kunde ta ett steg framåt. Men det var ett mindre steg än många hittills framställt det som. Jämlikheten på arbetsmarknaden blev för lång tid bortförd från diskussionerna.

I den europeiska kvinnorörelsens begynnelse, så som den avtecknas på de internationella kongresserna, fanns en radikal syn på kvinnor som berättigade till samma ekonomiska oberoende som män. Denna inriktning har undervärderats av forskningen, som uppfattat kravet på politiskt medborgarskap som viktigare än kravet på ekonomiskt medborgarskap. Min förklaring till varför rösträttsrörelsen betraktats som radikalast, är att de som skrivit historien varit alltför bundna vid den syn som rösträttskvinnorna själva gav av sin kamp och sin seger. När kvinnorörelsen återupptäcktes på 1960-talet var det därtill viktigt att kunna finna några segrar. Om kamp och vinst var det naturligt att berätta. Till skildringen av denna relation mellan olika krav inom den tidiga kvinnorörelsen och hur man ska vikta dem i förhållande till varandra, är

9. I Västeuropa utvidgades rösträtten till kvinnor efter första världskriget i många länder och då hade rörelsen bara varit organiserad i något tiotal år, högt räknat. Det är en snabb utveckling, historiskt sett. Inte ens 50–60 år är, för en historiker, någon särskilt lång tid för en kamp om nya rättigheter.

denna bok bara ett bidrag. Och jag vill framhålla att enligt min studie är det uppenbart att rösträttens vikt har överdrivits betydligt.

När vi idag söker efter orsaker till våra egna negativa erfarenheter av att ojämlikheten mellan kvinnor och män består, känns det ahistoriskt att inte anknyta till de skarpa analyser som gjordes för mer än 100 år sedan. Den skeva genusarbetsdelningen, bristen på ekonomiskt medborgarskap och den ekonomiska beroendeställningen till den äkta mannen, lyfte de oberoende feministerna tidigt fram som anledningarna till kvinnors underordning. De ville uppnå en total jämlikhet med män. Detta krav på ”jämlikhet” hade inget med likhet att göra. Jämlikheten var den universella som hävdats under den franska revolutionen av 1789 och senare förts fram av socialismen och liberalismen. Feministerna ansåg att den borde omfatta även dem.

Medvetenheten om det ekonomiska medborgarskapets betydelse har funnits och genomsyrat mycket av litteraturen om arbetsmarknaden under samma period som vi har haft den andra vågens kvinnorörelse och en ökad genusmedvetenhet. Arbetslivsforskningen har kommit med många och oerhört initierade bidrag till en analys av kvinnors fortsatta underordning. Men det har saknats en insikt om att det för länge sedan fanns grupper som redan gjorde en sådan analys. Det är en tradition som tappats bort.

Gifta kvinnors ekonomiska position, och därmed deras ekonomiska medborgarskap, har förblivit svagare än mäns under största delen av 1900-talet och i de flesta europeiska länder.¹⁰ Praktiken däremot har gått framåt, om än långsamt, när kvinnor fått tillgång till allt fler typer av arbeten, har fått utbilda sig på samma villkor som män och kunnat nå högre positioner än kvinnor tidigare kunnat.

I fallet med ekonomin kan man säga att den materiella utvecklingen verkat för kvinnors emancipation medan det har varit lagstiftningen som bromsat, knuten till en traditionell kvinnoyn. Beträffande ett politiskt medborgarskap har lagstiftningen varit otvetydigt jämlik, men där har praktiken bromsats av den traditionella kvinnoynen. I båda fallen har en äldre ideologi och syn på relationen mellan kvinnor och män utgjort hinder. Men i fallet med arbetsmarknaden har denna ideologi därtill upprätthållits genom ett stort

10. Niskanen 2004; Green & Owens 2004.

antal små lagar och to m internationella konventioner, som bildat ett nät av hinder, vilka måste övervinnas ett efter ett. Nattarbetsförbudet i början av 1900-talet är ett sådant.

Idag anser vi ännu ofta att kvinnors deltagande i politiken ska ses som den främsta lösningen på kvinnors underordning. Ett tecken på detta är det frenetiska räknandet av antalet kvinnor i regering, riksdag och politiska partier.¹¹ Naturligtvis har antalet en viss betydelse, men den är kraftigt överdriven i förhållande till den betydelse som ligger i den rigida genusarbetsdelningen i hela samhället. Inom den ekonomiska sfären och därmed i arbetslivet fördelas maktresurser i minst lika hög grad som inom den politiska.

Det finns många andra teman utöver det ekonomiska medborgarskapet som går att finna i mitt sätt att närma mig debatterna om nattarbetsförbudet. Dit hör vidare temat om framväxten av internationella intellektuella mötesplatser, här i första hand internationella kongresser, deras organisering, bredd, genomslag och betydelse. Dessa kongresser skulle kunna ge ingångar till analyser av annat internationellt samarbete med eller utan tydliga resultat i form av internationella överenskommelser. En viktig aspekt på detta är kvinnors tidiga och envetna deltagande – och försök att delta – i denna typ av internationalisering. Många andra ämnen togs upp till behandling på internationella kongresser, som fysisk fostran, ekonomisk och kommersiell geografi, filosofi och tullregleringar, för att bara nämna några från år 1900 i Paris.¹²

Inom nattarbetsstudien finns också temat om den nygamla kvinnligheten – ständigt återskapad – som visserligen har tagits upp i många studier, mot vilka jag kan luta min forskning, men som jag tror har många internationella aspekter kvar att utforska.

För mig har kartläggningen av de processer i samhället som ännu håller kvar kvinnor i underordning varit mest betydelsefullt med denna studie. Hur ideologiska – och förvetenskapligade – tolkningar av vad som sker tycks styra politik till kvinnors nackdel, har många före mig konstaterat.

Debatten om lämpligheten av att ha ett särskilt strikt nattarbetsförbud för kvinnor har fortsatt i andra former under 1900-talet. Förbudet gäller fortfa-

11. Parité-debatten i Frankrike är ett exempel.

12. Schroeder-Gudehus & Rasmussen 1992:138f.

rande i stora delar av världen och blir föremål för omprövning och eventuellt förnyad ratificering vart tionde år. Nya länder kan ansluta sig. Sverige, som började tillämpa ett nattarbetsförbud enligt den så kallade Bernkonventionen år 1911, sade upp sin anslutning till ILOkonventionen år 1962. Därefter har avtal mellan arbetsmarknadens parter istället reglerat nattarbetet i Sverige. Men ILOkonventionen är ännu idag föremål för verbala och rättsliga strider, till exempel mellan Europeiska unionens domstol och dess enskilda medlemsländer. Mål har varit uppe i Luxemburg med både Frankrike och Italien, som ännu under 1990-talet hävdade sin rätt att tillämpa nattarbetsförbudet eftersom de hade ratificerat ILOkonventionen. Vad skulle väga tyngst, EUs fria arbetsmarknad eller ILOs restriktioner, som har uppskattats i stora delar av tredje världen som ett skydd mot överexploatering av kvinnor:¹³ I Europa avgick EU med segern.

13. Se bl a *Court of Justice of the European Communities. Arrêt de la Cour du 25 juillet 1991*; Bué & Roux-Rosse 1993:51ff; Ayass 2000; *Night Work of Women in Industry* 2001.

(I9) Slutfundering

Nein, die Frauen in ihrer Gesamtheit lassen sich nicht under einen Hut bringen. Sehe und erfahre ich nicht täglich, dass es auch völlig anders geartete Frauen gibt, Frauen wie Sturm und Feuer? Es gibt Amazonen und Opferlämmer, Hypatias und liebe, einfache Hausmütterchen, – und alle wollen sich nach ihrer Wesensart bethätigen und alle haben Recht, tausendmal Recht.

Hedwig Dohm, 1899

Vad som utspelade sig i form av debatter i början av 1900-talet kan mycket väl ha haft en långsiktigare inverkan än man i första hand kan vara benägen att tro. En sådan inverkan på lång sikt beror förmodligen dessutom på den politiska maktens allmänna utveckling och kvinnorörelsens relationer till den. Vad jag skulle vilja formulera som en hypotes – en förmodan som inte heller kommer att kunna verifieras – är att det är möjligt att den nordiska långsiktiga utvecklingen, som idag kännetecknas av att barnomsorgen är en del av dessa länders välfärdspolitik, kan föras tillbaka till debatter och attityder som började formuleras för ett sekel sedan. Välfärds- och socialpolitiken är i Sverige av idag utformad så att alla kvinnor (än så länge handlar det mest om kvinnor) kan – och förväntas – arbeta hel- eller lång deltid även när de har barn mellan två och sju år. Därtill har Sverige en könsneutral föräldraledighet på drygt ett år, som är knuten till förmånliga villkor för den kvinna eller man som har haft heltidsarbete innan barnet föddes.

Vi har sett att det var de nordiska kvinnorna som – i Köpenhamn 1910 – lyckades koppla sitt motstånd mot ett ojämnt nattarbetsförbud till insikter om moderskapet, på ett sätt som gjorde att familj och arbete samt omsorg om de små barnen skulle gå att förena. Sina idéer om jämlikhet på arbetsmarknaden hämtade de nordiska kvinnorna från kontakter med den kontinentala kvinnorörelsens internationella kongresser. Debatten till förmån för ett nattarbetsförbud för kvinnor handlade om kvinnan som moder och den upplösning av familjen som en lönearbetande moder skulle innebära. Då lyckades de nordiska kvinnorna på Andra internationalen föra samman krav

på lika behandling på arbetsmarknaden med krav på ledighet och stöd för de kvinnor som var mödrar. De drog in moderskapets villkor i debatten om arbetsmarknaden utan att backa från kravet på jämlikhet. I sin argumentering skilde de på kvinnor och mödrar; de krävde jämlikhet för alla kvinnor parat med vissa lättnader för dem som verkligen fick barn. Och i den nordiska modellen – om vi ska kunna kalla den så på detta stadium och så som den formulerades av de danska kvinnorna i Köpenhamn 1910 – talades det både om gifta och ogifta mödrar. Alla skulle ha rätt till lönearbete och försörjning; alla skulle ha rätt att ta hand om sina barn när de var små. De gjorde inte någon distinktion mellan dessa grupper av kvinnor med barn vilket annars var vanligt att göra. Alla dessa drag kan ses som preludier till det som på sikt blev en svensk modell för att kombinera barnafödande och föräldraskap med arbete. Den togs in från europeiska debatter och formulerades om, och idag har den utvecklats till att formellt omfatta både jämlikhet och ett aktivt delat föräldraskap.

Naturligtvis hade den politiska utvecklingen i övrigt haft sin betydelse. Sverige har haft en lång period av starkt socialdemokratiskt inflytande och regeringsmakt. Liberala idéer har befruktat den socialistiska skepsisen till jämlikhet mellan könen. Detta har inte varit utan betydelse för den tolkning jag vill göra av den långsiktiga utvecklingen. Samtidigt var ett motstånd mot kvinnor som jämlika lönearbetare, särskilt från fackligt håll, starkt under mellankrigstiden även om det inte nådde upp till regeringskretsar. Sverige fick ett uttryckligt (troligen internationellt unikt) förbud för diskriminering av gravida och gifta kvinnor på arbetsmarknaden år 1939. Debatten om kvinnors rätt till lönearbete på samma villkor som män har under hela 1900-talets förts vidare, med förtecken som hördes redan 1910 och senare vid ILOs första arbetarkonferens 1919 i den norska fabriksinspektorn Betzy Kjelsbergs anförande. Det är inte heller enbart de socialdemokratiska kvinnorna som fört denna debatt; även liberala och andra politiskt engagerade kvinnor har i högsta grad arbetat för jämlikhet på arbetsmarknaden och i utbildningen. Betoningen på vad som ska ses som rikslikaren för jämlikhet har skiftat och motstånd har funnits, men – jag återkommer till detta – en debatt har hela tiden förts och förts vidare.

Kanske kan man säga att kriget och de bakslag för demokratin som i samband med dem bredde ut sig över debatter och möjligheter, försinkade

utvecklingen på den europeiska kontinenten. Från Frankrike, Nederländerna och Belgien, samt från Storbritannien, kom tidigt radikala idéer om jämlikhet som senare nästan kvävdes, när mer konservativa familjevärderingar fördes fram som normgivande och blev till socialpolitik. Men detta är hypoteser som kräver ytterligare forskning. Frågan om ett eventuellt sådant samband, samt den om en förklaring till den nordiska politikens speciella kombination av vad vi kan kalla föräldralinjen med arbetslinjen, är vad jag vill föra upp på dagordningen.

Appendix I

Teorier, metoder och källor

Ett genusperspektiv på nattarbetsförbudet för kvinnor har belyst hur äldre uppfattningar av kvinnligt och manligt bidragit till att hålla fast gamla villkor – i detta fall genom lagar och en internationell konvention – på ett sätt som konserverat kvinnors underordning i samhället. Mot denna idébaserade ”backlash” vid sekelskiftet 1900 restes ett motstånd som i sin tur var idébaserat. Motståndet hade till viss del de materiella förändringarna – det som jag gärna kallar för ”verkligheten” – på sin sida. De konserverande ideologiska strömningarna med sin syn på kvinnor som annorlunda och underordnade män, vann flera delsegrar i början av 1900-talet och har därmed fördröjt men inte helt kunnat hindra förändringar över 1900-talet. De idéströmningar som var baserade i demokratiseringen och dess jämlikhetssyn stod för motståndet och blev långsiktigt allt mer inflytelserika. Studien är påverkad av de senare årens så kallade lingvistiska vändning och kan sägas tillämpa en ideologianalys med inslag av diskursanalys, men detta på ett eklektiskt sätt.¹

Vi föds alla in i en väv av tidigare tolkningar och dessas konkreta uttryck i samhällets och livets organisering. Materiellt och mentalt går svårligen att helt skilja åt annat än teoretiskt. Den verklighet vi lever i begrips genom att den tolkas. Skilda tolkningar kan existera jämsides. Diskussionerna, som kan kallas för diskurser, består av försök att få gehör för olika tolkningar av det som sker. Med ledning av dessa tolkningar beslutas i sin tur politiska, ekonomiska och ideologiska ramar, som våra liv formas inom. Utifrån dem måste vi leva, anpassa oss och/eller förändra. Nattarbetsförbudet för kvinnor utgick från tolkningar om kvinnors lönearbete som blev till verklighet – kanske inte helt den verklighet som de som genomdrev förbudet hade önskat sig, men ändå en form för kvinnors och mäns liv och relationer.

Boken har följt det som diskuterades och beslöts på internationell nivå under den undersökta perioden (1889–1919) genom internationaliseringen av

1. Bergström & Boréus 2000.

en särslag för kvinnor: nattarbetsförbudet. Berättelsen har varit full av aktörer, som måste leva inom sitt samhälles och sin tids ramar. Ofta går deras sätt att se på politikens mål och medel direkt emot varandra – *eller* samverkar de tvärs över könsgrensarna likaväl som över klass- och nationsgränser. På internationella kongresser skapades arenor för konsensus eller motsättningar där diskurser fördes om vilka ingrepp som borde göras, vilka lagar som behövdes stiftas, för att den bild man gjorde sig av kvinnor och kvinnlighet, män och manlighet, skulle förverkligas på bästa sätt. Inget bestämdes utifrån enbart kön, klass eller nationalitet.

Studien följer skapandet, förändringarna och återupprepningarna av genusförhållanden i ett historiskt perspektiv. Den har visat på *föränderliga* processer, inte på mekaniskt återupprepade relationer. Men besläktade böjningsformer av mänskliga relationer har visat sig ha en tendens att återkomma. Hindren för förändring har varit stora och i högsta grad ideologiska. Svårast att ändra har varit *relationen* mellan kvinnor och män i arbetet, trots att allas arbeten – avlönade lika väl som oavlönade – avsevärt förändrats genom teknik, arbetsorganisation och ideologi. Genom alla dessa förändringar har förhållandet mellan kvinnor och män ständigt uppfattats som problematiskt. Det har varit föremål för debatter och är det än idag. Själv talade jag om ”ett stillastående inom förändringen” efter att ha studerat genusarbetsdelningen i en porslinsfabrik under hundra år (Gustavsberg 1880–1980). Relationen av underordning tycks ofta reproduceras på nya sätt. Nattarbetsförbudet visar på ett av dessa sätt. Ändå har på lång sikt de senaste 150 åren inneburit reella förändringar.

Pregnanta uttalanden föregår ofta attitydförändringar. Utan principiella resonemang om kvinnan som medborgare, hade inte andra aktörer senare kunnat omsätta de djärva tankarna i verklighet. Utan att utopiska tankar om jämlikhet förts fram, hade inte förändringar kommit till stånd. På de internationella kongresserna, som boken analyserar, fälldes ibland yttranden som än idag inte har landat i verkligheten men tillhör det som ännu många strävar efter. De radikalaste synpunkterna, de som bröt mest mot tidens normer och ville ändra mest drastiskt, ledde inte till omedelbara förändringar. Den internationella spridningen av nattarbetsförbudet för kvinnor visar på en motsatt konservativ tendens. Men visionen av en genusneutral arbetsmarknad lyftes under dessa decennier fram av feminister. Visionen har fortlevt under mer än

hundra år, medan verkligheten sakta – men aldrig säkert – har förändrats i en mer jämlik riktning. Kvinnor i västvärlden kan numera något oftare uppnå ekonomisk självständighet, om än inte på samma villkor som män.

Olika lösningar på den sociala frågan i hela dess vidd, som startpunkter för det som senare blev välfärdsstatsregimer i västvärlden, har funnit stort intresse bland forskare under senare decennier. Detta intresse ska idag ses i perspektivet av att de som innehaft den politiska makten under slutet av 1900-talet har börjat betrakta de statliga regleringarna och ingreppen i arbetslivet som alltför omfattande. Välfärdsforskningen har – kan man säga – blickat bakåt för att försöka beskriva en epok med en socialpolitik som verkar gå mot sitt slut, och som på den vägen genomgår kraftiga förändringar både praktiskt och ideologiskt.

Vi kan idag se slutet på en period av ideologisk legitimering av statliga regeringar, som inleddes i slutet av 1800-talet. Då ingrep stat efter stat i Europa med lagstiftning för att reglera förhållanden bland annat på arbetsmarknaden och mellan dess parter. Undervisning blev obligatorisk och statligt finansierad. Infrastruktur samordnades och samlades på många håll i statliga monopol. Pensionssystem och andra välfärdsanordningar började sakta införas. Staten tog ett övergripande ansvar på stora områden. Detta skedde under trycket av den radikaliserade politiken som det demokratiska genombrottet och dess förspel åstadkom. Sådan är den större socialpolitiska kontext i vilken denna bok ska läsas. En del av dessa statliga regleringar utgjordes av arbetarskyddslagstiftningen, vars idéer och praktik spreds från land till land, och blev internationaliserade genom ILO.²

Samverkan mellan nationellt och internationellt

En viktig del av välfärdens utveckling var dess spridning från land till land. Detta skedde på olika sätt. Vi har ännu inte någon detaljerad bild av hur idéer och system för välfärd transfererades mellan länder.

2. Om denna inledande välfärdsstatspolitik som den utvecklades under 1900-talet finns en litteratur i varje europeiskt land. Som exempel kan nämnas Lindenlaub 1967; Ratz 1980; Ratz 1997; Chambelland 1998; Topalov 1999; Wisselgren 2000; Horne 2004. Även översikter har kommit, t ex Baldwin 1990 om den europeiska välfärdsstatens framväxt. Esping-Andersen 1990 kategoriserar välfärdsstater.

Denna bok vill följa hur en konkret lagstiftning, som började i England, och förbjöd kvinnor att arbeta under natten, blev en internationell konvention. Det gör den inte genom att se på vad som hände i de olika länder som sedermera införde samma (eller liknande) förbud, utan genom att se hur frågan behandlades på flera olika typer av internationella kongresser. När jag en gång i tiden ville påbörja denna forskning var min avsikt att också mer konkret knyta den internationella nivån till den nationella, men uppgiften var övermäktig. Däremot kom jag i början av materialinsamlingen i kontakt med forskare i andra länder som såg på införandet från nationellt håll. Ett samarbete resulterade i boken *Protecting Women. Labor Legislation in Europe, the United States, and Australia, 1880–1920* vilket blev ett första steg mot att knyta det nationella till det internationella och söka samspelet mellan dessa. Den här presenterade studien visar hur nationella intresser drev frågan på internationella kongresser i ett medvetet försök att skapa större legitimitet för nationell lagstiftning. Naturligtvis stod de internationella kongresserna i ständig kontakt med nationella debatter: det var på den internationella arenan som de jämkades samman. Ett nattarbetsförbud för kvinnor inte bara diskuterades på en internationell nivå; på denna nivå togs även rekommendationer och resolutioner, ställdes krav och fastställdes så småningom en internationell konvention.

En annan aspekt av hur frågan drevs fram är den organisatoriska formen, eller snarare formerna. Till en början var nattarbetet en fråga på kongresser mer eller mindre tillkomna som nationella initiativ, även om de samlade deltagare från flera länder och kallas internationella. Med tiden bildades internationella överorganisationer. Det skedde inom den Andra socialistiska internationalen, som fick en sammanhållande struktur genom sitt kansli i Bryssel. Det skedde med bildandet år 1900 i Paris av den internationella föreningen för arbetarskyddslagstiftning, med kansli i Basel. Även kvinnorörelsen organiserade sig internationellt i International Council of Women 1893 och i International Woman Suffrage Alliance 1904. I denna internationella organisering kom motståndet mot nattarbetsförbudet att marginaliseras. I Paris år 1889 hade detta motstånd varit en av grunderna för organisationen l'Union Universelle des Femmes. Den havererade efter några års tid men hade hunnit sprida sina idéer om jämlikhet på arbetsmarknaden under den tiden genom internationella kongresser och personliga kontakter med kvin-

nor i de nordiska länderna. När International Correspondence grundades i Stockholm 1911 gjordes ännu ett försök att skapa en internationell organisation i vilken jämlikhet på arbetsmarknaden skulle ha blivit centralt och där motståndet mot nattarbetsförbudet fördes fram som en startpunkt. Den gick under första världskriget upp i en socialdemokratisk organisation och motståndet lades ner.

Arbetarskyddslagstiftning

Arbetarskyddslagstiftning i allmänhet och frågan om en reglerad så kallad normalarbetsdag var en ofta framförd lösning på delar av den sociala frågan. Bismarck har gått till historien som den som införde en socialförsäkring för arbetare, dock nästan helt finansierad av arbetsmarknadens parter. Andra ville gå längre, och statlig reglering var diskussionsfrågan på många håll i den västreländska världen vid den här tiden.

Ett generellt arbetarskydd var en viktig fråga från 1880-talet och in på det nya seklet i många stater i Europa. Det tillhörde den livliga debatten kring en ny syn på det som sedermera har kallats socialpolitik. Det kan avläsas i det stora antalet böcker och artiklar som publicerades under de åren.³ Hela denna debatt om arbetarskyddslagar som fördes i flera länder ungefär samtidigt genom böcker, artiklar och pamfletter vore värd en komparativ studie, för att se hur tankar och idéer influerade varandra över nationsgränserna.⁴ Denna bok, som ägnats en enda fråga, den om spridningen av ett nattarbetsförbud för kvinnor, är en första del av en sådan forskning.

Flera av de tidiga böckerna om sociala reformer var speciellt inriktade på kvinnors skyddsbehov, som *Le travail des enfants, des filles mineurs et des*

3. Elisabeth von Richthofen skrev 1901 en avhandling i Heidelberg (för övrigt den första doktorsavhandling skriven av en kvinna vid det universitetet) med titeln *Über die historischen Wandlung in der Stellung autoritären Parteien zur Arbeiterschutzgebung und die Motive dieser Wandlungen*; Elizabeth Leigh Hutchins och Amy Harrison Spencer publicerade *A History of Factory Legislation* 1903. Marcel Caté skrev år 1911 en juridisk doktorsavhandling i Paris under överinseende av professor Raoul Jay om just Bernkonventionen. Raoul Jay hade, som nämnts tidigare i denna bok, verkat för ett spridande av arbetarskyddslagar internationellt.

4. T ex Steffen 1891; Richthofen 1901; Stjernstedt 1902; Varlez 1902; Caté 1911; Hutchins & Harrison Spencer 1903, 2nd ed. 1911; Se vidare t ex Leroy-Beaulieu 1888; Rouanet i *La Revue Socialiste* 1886 & 1900; Kautsky 1890; Jay 1893; Pic 1894; Boucherette & Blackburn 1896; Bernstein i *Die Neue Zeit* 1891; Jay 1904; diss av Deligny 1907; Webb & Hutchins 1909: alla om allmän arbetarskyddslagstiftning, främst i nationellt perspektiv.

femmes dans l'industrie: Commentaire de la loi du 2 novembre 1892, skriven av Louis Bouquet och utgiven i sin tredje upplaga redan år 1893. Den ingick i en hel serie av utgåvor om "La réglementation du travail". Juristen Claude Weyl disputerade på avhandlingen *La réglementation du travail des femmes dans l'industrie (loi du 2 novembre 1892)* i Paris år 1898 och A. Chazal försvarade sin avhandling *L'interdiction du travail de nuit des femmes dans l'industrie françaises* år 1902. Caroline Milhaud skrev *L'ouvrière en France, sa condition présente, les réformes nécessaires* 1907. Kvinnors villkor som lönearbetare fick alltså speciell uppmärksamhet.⁵

Under dessa årtionden blev kraven på en internationalisering av skyddslaggar allt viktigare i den radikala samhällsdebatten inom universitetsvärlden. De restes först från schweiziskt och tyskt håll, och handlade dels om att villkoren i skilda länder borde vara likartade för att konkurrensen inom industrin skulle vara likadan för alla, dels om att man måste försöka komma till rätta med den "sociala frågan". Här nämner jag bara att Paul Ernst skrev en bok om behovet av en internationell reglering av arbetarskydd, *Die Arbeiterschutzgesetzgebung und ihre internationale Regelung*, år 1890 och att Lujo Brentano skrev i frågan samma år. Den tyska tidskriften *Soziale Praxis, Centralblatt für Sozialpolitik*, följde regelbundet vad som hände på denna front från sin start 1896.⁶

Arbetarskyddslagstiftning för kvinnor, senare forskning

År 1980 kom Angela John med en bok om engelska kvinnor som arbetade vid mynningen till kolgruvor bland annat med att lasta kol på vagnar, "pit brow lasses". De bekämpade under slutet av 1800-talet ett förslag om nya arbetarskyddslagar, som skulle ha tagit ifrån dem deras försörjning. Hotet om inskränkningar i kvinnors arbetsrätt hade svetsat samman dem till ett gemensamt motstånd.⁷ Boken kombinerar en studie av kvinnors arbetsförhållanden med en analys av hur en konventionellt värdegrundad genusarbetsdelning

5. Bouquet 1893; Weyl 1898; Chazal 1902; Hutchins & Harrison Spencer 1903; *Soziale Praxis* 1904–1907; Milhaud 1907; Caté 1911; Fontaine 1920; Sanger 1920; Solano 1920.

6. Ernst 1890; samt t ex Mahaim 1888; Brentano 1890; Bernstein 1891; Böhmert 1890 samt 1900; Lehmkühl 1893; von Berlepsch 1901 och i *Soziale Praxis* 1903; *Soziale Praxis* 1896–1909; Millerand 1907; Pic 1909; Mahaim 1913; Se även Ayass 2000.

7. John 1980.

understöddes av statlig politik och det motstånd detta mötte från de kvinnor som drabbades.

Historiker som Heidi Hartmann och Alice Kessler-Harris har – liksom Angela John – riktat vår uppmärksamhet mot de arbetarskyddslagar som antogs vid förra sekelskiftet, när de diskuterar kvinnors underordning inom det industriella produktionssystemet.⁸ Det är inspiration från deras forskning som har drivit min studie.

Den forskning, som de tog initiativ till inom den andra vågens kvinno-forskning, har sedan andra följt upp. Det har utkommit ett stort antal böcker, som alla varit mer eller mindre inriktade på nationella perspektiv och som sett på statens roll i bibehållandet av en genusarbetsdelning, ibland direkt knutet till särlagar.⁹ Många forskare har anlagt ett bredare perspektiv på genusarbetsdelningen – det hade både Hartmann och framförallt Kessler-Harris – i dess kontinuitet och förändring. En del av välfärdsstatsforskningen kan även den räknas till detta forskningsområde.

Några studier har behandlat statliga skyddslagar för kvinnor i två, tre eller flera länder eller ställt dem vid sidan av varandra. En av dessa är *Différence des sexes et protection sociale (XIXe–XXe siècles)* sammanställd av amerikanskan Leora Auslander och fransyskan Michelle Zancarini-Fournel år 1995. Den tar upp Frankrike, Storbritannien samt USA men utan att försöka göra explicita jämförelser mellan länderna. Artiklarna behandlar inte alltid ens samma perioder. Samlingens för min studie viktigaste artikel handlar om nattarbetsförbudet för kvinnor som togs i Frankrike 1892, om dess förhistoria och dess konsekvenser inom textilindustrin.

Till länderkomparativt inriktade böcker hör den ovan nämnda bok jag var med om att redigera samma år tillsammans med Alice Kessler-Harris och Jane Lewis, *Protecting Women. Labor Legislation in Europe, the United States, and Australia, 1880–1920*.¹⁰ Inom Europa tar den upp Tyskland, Österrike,

8. Kessler-Harris 1982:Ch. 7, "Protective Labor Legislation", Hartmann 1979 (sv övers 1981); en mängd studier har kommit i vilka särlagar för kvinnor behandlats, se även "Selected Readings" i Wikander, Kessler-Harris & Lewis, 1995:359ff samt Schmitt 1995a; Ayass 2000.

9. Baker (1925) 1969 är klassikern på området; Dessutom t ex Mikkelsen 1975; Baer 1978; Lehrer (1980) 1987; Lown 1989; Stewart 1989; Skocpol (1992) 1996; Schmitt 1995; Åkerblom 1998. Jag kommer inte att nämna alla artiklar eller böcker som har skrivits om skyddslagar för kvinnor – se vidare nämnda böckers litteraturhänvisningar.

10. Neunsinger 2001, som jämför Sverige och Tyskland, bör också nämnas här.

de skandinaviska länderna samt Grekland i sin jämförelse. Boken är inriktad på tidiga särdrag om minimilöner, vissa yrkesförbud och restriktioner samt naturligtvis nattarbetsförbudet.

Länderjämförande forskning har så länge som jag varit aktiv forskare – sedan 1970-talet – stått högt i kurs och ibland utförts med lyckat resultat. Vanligt är att jämföra de tre stora europeiska länderna Storbritannien, Frankrike och Tyskland, men även många andra varianter finns. Det kan vara ett vanskligt projekt. Jämförelsen utförs ibland på så aggregerad nivå, att den måste lita till statistik som ändrat kvalitet och inriktning under 1900-talet. Länders stats-, regional- och kommunorganisatoriska olikheter innebär stora svårigheter vid jämförelser.

Denna bok lämnar den direkt länderjämförande nivån och försöker istället att uppifrån och med utgångspunkt från internationella kongresser skapa en bild av hur attityder till och villkor för genusarbetsdelningen och särdrag/skyddslagar riktade direkt till kvinnor har spritts över västvärlden.

Andra internationalen och arbetarskyddet

Om den internationella arbetarrörelsen har mycket skrivits, liksom böcker specifikt om den Andra socialistiska internationalen. Trots att jag letat har jag ändå inte hittat någon forskare som ägnat någon större uppmärksamhet åt Andra internationalens syn på arbetarskyddslagar och hur den bidrog till skyddslagarnas spridning internationellt. På sätt och vis är det lite märkligt eftersom arbetarskydd var ett krav som ständigt figurerade på kongressernas dagordning och som dessutom – vilket denna bok visat – var föremål för meningsskiljaktigheter. Men i det stora hela var alla kongresser inom Andra internationalen fram till första världskriget överens om att begära arbetarskyddslagstiftning av sina respektive stater och socialister tog även till sig äran av att sådan lagstiftning blev internationaliserad. Eftersom arbetarskydd inte sågs som någon kontroversiell fråga uppstod inte de stora diskussionerna på kongresserna om kravet. Där var det istället andra frågor som ständigt gav upphov till livliga och hårda dispyter, och det är schismer som fascinerat forskningen. Med tanke dels på att Andra internationalen ville se sig som revolutionär, dels på att den ville se sig som positiv till kvinnoemancipation, är ändå dess strävan att med statligt och internationellt stöd införa en lagstift-

ning som behandlade arbetare olika inför lagen, därför att de var av olika kön, tämligen intressant. Kongresserna begärde – förutom alldeles i början av 1890-talet – statligt stöd för särbehandling, tvärtemot den bild som de själva och andra har givit av organisationen som förespråkare för en revolutionär jämlikhet. Denna diskrepans i den socialistiska politiken inom Andra internationalen hoppas jag att min bok kunnat föra fram med stor tydlighet.

Kvinnorörelsen och det politiska medborgarskapet

Historieskrivningen om kvinnorörelsens framväxt och dess organisering har koncentrerat sig på den politiska arenan och relativt ensidigt lyft fram de grupper av kvinnor och enskilda kvinnor som krävde politiskt medborgarskap. Dessa har bedömts som de mest radikala inom den första vågens kvinnorörelse. Denna historieskrivning förminskar de då aktiva kvinnoaktivisternas analys av kvinnors underordning, som – vill jag hävda – var långt mer omfattande och prioriterade andra frågor. Värderingen av rösträtten som den radikalaste frågan att driva, har medfört en lätt nedlåtande attityd i beskrivningar av de kvinnor som hade en annan strategi för kvinnoemancipationen och valde en linje med fler och bredare frågor.¹¹

Enligt min mening var jämlikhet med män, i första hand formellt – juridiskt – och i andra hand praktiskt – i hela det samhällsliga livet – det radikala kravet när en internationell kvinnorörelse sakta tog form under slutet av 1870-talet i Europa. Den jämlikhet kvinnor krävde kombinerade rätt till samma utbildning och samma yrken/arbetsuppgifter med alla andra rättigheter som män innehade. Den riktade sig mot all nedvärdering av kvinnors kapacitet inom kultur och arbetsliv. Jämlikheten på arbetsmarknaden ansågs av dessa kvinnoaktivister som en väl så radikal fråga som rösträtten. Men

11. [UW:] Hause & Kenney 1981 är ett sådant exempel. De skriver t ex om den franska kvinnorörelsen vid slutet av 1800-talet: "Since the French movement was in an earlier stage of development, more energy was naturally devoted to nonsuffrage causes" (797), som om det funnes stadier som varje kvinnorörelse måste gå igenom för att komma till full mognad. Artikeln tycks försöka förena en mer nyanserad analys av orsakerna till olika handlingsstrategier med denna förenklade syn på hur en idealisk kvinnorörelse ska utvecklas (med USA och Storbritannien som måttstock) och på vad som "måste" hända för att kvinnor ska få rösträtt. De skiljer inte heller klart mellan kvinnorörelse och kvinnors rösträttsrörelse: det senare är det högsta stadiet av kvinnorörelse.

rösträtten var inte undantagen. I strävan efter en formell och praktisk jämlikhet inkluderades rösträttsfrågan tidigt, dock utan att pekats ut som den mest betydelsefulla eller den som alla krafter borde samlas omkring.

I början av 1900-talet kom emellertid rösträttsfrågan på den europeiska kontinenten att bli den fråga som samlade nästan alla krafter och all energi för kvinnor. Varför blev det så? Fokuseringen mot rösträtten för kvinnor kommer samtidigt som de män i Europa, som varit uteslutna från politiska rättigheter, allt mer organiserat krävde detta för sin del. Kvinnor blev utmanade när de insåg att de inte inkluderades i denna människans kamp om en så kallad allmän rösträtt. Rösträtt blev i slutet av århundradet till kvinnorörelsens mest centrala krav och det svepte fram genom internationell organisering med start år 1904. Detta inträffade parallellt med att moderskapet blev ideologiskt uppmärksammat och uppvärderat inom kvinnorörelsen och i den större samhälleliga debatten.

Den ensidiga fokuseringen på rösträtten observerades, med viss resignation, av några av tidens ledande kvinnoaktivistkvinnor på den internationella scenen, som tyskan Alice Salomon och holländskan Marie Rutgers-Hoitsema – båda var ju framträdande i debatterna om nattarbetslagen, den ena för och den andra emot ett nattarbetsförbud för kvinnor. Trots att de hade olika syn på kvinnors behov av jämlikhet med män på arbetsmarknaden intog båda en något avvaktande hållning till denna insnävning av rörelsen till att kräva en enda rättighet, rösträtten. Liksom rösträtten blev en dominerande fråga då, har den sedermera fått den mesta och mest prisade uppmärksamheten i historieskrivningen om kvinnors emancipationssträvanden.

Ekonomiskt medborgarskap

Begreppet ”medborgarskap” har haft stort genomslag i studier med ett genusperspektiv alltsedan Carole Patemans nu klassiska studie om begreppets statsvetenskapliga förhistoria kom för knappt tjugo år sedan.¹² Hennes bok är på sätt och vis ett inlägg i den extensiva debatten om svårigheten för kvinnor att uppnå ett jämlikt medborgarskap med män. Samtidigt är bokens teori speciellt användbar för förståelse av 1800-talets motstånd mot kvinnors rösträtt.

12. Pateman 1988.

Det politiska medborgarskapet försvarades som filosofiskt och statsvetenskapligt reserverat för män, vilket gjorde att det också gick att se som kvinnors nyckel till jämlikhet med män. Men inte alla kvinnor inom den första vågens kvinnorörelse ansåg att politiken ensam var kungsvägen till jämlikheten. Som vi har sett var ekonomisk jämlikhet, det vill säga ett ekonomiskt medborgarskap, minst lika viktigt för många av dem.

Men ett sådant medborgarskap har varit svårare att entydigt kämpa för. Det är inte lätt att fastslå när kvinnor har uppnått ett jämlikt ekonomiskt medborgarskap, ens av det formella slaget. Kvinnors ställning på arbetsmarknaden finns inte kodifierad i en enda lag. Hindren för en ekonomisk jämlikhet finns utspridd över många områden. Hinder kan finnas i lagar, som sedda var och en för sig till och med kan tyckas vällovliga. Ett exempel på en sådan oklar lagstiftning i förhållande till den ekonomiska jämlikheten är nattarbetsförbudet, som det kom att framstå redan i diskussionerna för mer än hundra år sedan. Därtill finns hinder i den marknadens praktik, som inte kan vara alltigenom statligt kontrollerad. Hinder för ekonomiskt lika väl som politiskt medborgarskap – i dess praktik – finns därtill väl nermyllade i vårt sätt att värdera kvinnlighet och manlighet, det vill säga i vår kultur och i dess föreställningar.

”Ekonomiskt medborgarskap” var inte något som de kvinnor talade om, som är aktörer i denna bok. Vad flera av dem önskade var ”ekonomiskt oberoende”, vilket kunde skifta innebörd beroende på talaren, men alltid innebar en kritik av rådande förhållanden och krav på större bestämmanderätt över arbetsliv, inkomster och egendom. Tätt sammanvävt med dessa krav fanns kraven på utbildning, rätt till arbete och – från feministerna – rätt till arbete på samma villkor och för samma lön som män.

Economic citizenship, det vill säga ekonomiskt medborgarskap som begrepp, introducerades av Alice Kessler-Harris år 1995.¹³ Senare har termen använts av både historiker och sociologer. Det är inte meningsfullt att här gå in i en längre beskrivning av på vilket sätt den har använts. Vad som kan sägas är att en mycket stor del av debatten om hur begreppet ska användas har handlat om fördelningen av arbete mellan det betalda och obetalda arbetet. Det

13. Föreläsningen hölls i samband med att Kessler-Harris blev hedersdoktor vid samhällsvetenskapliga fakulteten vid Uppsala universitet; se även Kessler-Harris 1996 och 2001.

har alltså handlat om olika så kallade välfärdsregimers sätt att under det sena 1900-talet hantera moderskapet i förhållande till kvinnors förvärvsarbete. Det är en användning av begreppet som är grundad i diskussioner om hur välfärdsstater kan definieras och bör fortsätta att utvecklas.¹⁴ Den diskussionen blir anakronistisk att relatera till analysen av de internationella kongressernas diskurser, vilka fördes före den planerade välfärdspolitikens tidevarv.

I denna bok används begreppet ekonomiskt medborgarskap för att beteckna ett medborgarskap som ger vuxna kvinnor lika väl som män ansvar för den egna försörjningen. Statens uppgift blir att på ett icke diskriminerande sätt se till att alla medborgare kan nyttja sina rättigheter. Det betyder en genusneutral lagstiftning på arbetsmarknaden. Det betyder regler mot diskriminering. Det betyder att staten tar ett ansvar för en infrastruktur som sörjer för att barn, vissa gamla samt sjuka får den omsorg de behöver. Ett ekonomiskt medborgarskap kan inte bli möjligt utan en genusjämlig arbetsmarknad, så som jag förstår det och så som vissa aktörer i denna bok såg det. Ett ekonomiskt medborgarskap enligt min definition utesluter inte statliga eller andra ekonomiska transfereringssystem och inte heller lagliga regleringar på arbetsmarknaden, så länge som de är jämlika. Jag är väl medveten om att frågan om barns och andra beroendes ställning inte är okomplicerad. Hur deras jämlikhet ska säkras är en svårighet. Men för denna boks ändamål har jag inte bestämt begreppet ytterligare. Ett individuellt ekonomiskt medborgarskap står i motsatsställning till ett system med en familjeförsörjarmodell. Feminister i denna bok tog – ofta och intensivt – upp frågan om moderskap och barn i förhållande till ett ekonomiskt medborgarskap för kvinnor. De var fullt medvetna om att det var en svår fråga. Några av dem förutsåg komplikationerna med ett jämlikt ekonomiskt medborgarskap och började föreslå nationella och internationella åtgärder för att göra det möjligt.

Önskvärdheten, och utformningen, av ett sådant jämlikt ekonomiskt medborgarskap är än idag en tvistefråga, även bland kvinnor. Det var – låt oss inte glömma det – för övrigt även fallet med det politiska medborgarskapet en gång i tiden i vår del av världen, och är det fortfarande i andra världsdelar. Inte heller det befanns vara riktigt i harmoni med ett lyckligt förhållande

14. Kessler-Harris 1996:411ff; se t ex specialnumret "Forum: Economic Citizenship", *Social Politics. International Studies in Gender, State, and Society*, Vol. 10, No. 2, Summer 2003.

mellan makar, utan antogs i utbredda samhällskretsar i Europa för hundra år sedan bli ett hinder för kärleksrelationer och för släktets fortbestånd.

Den internationella kvinnorörelsen

Ett viktigt länderkomparativt arbete om kvinnorörelsen kom med Richard Evans *The Feminists* i slutet av 1970-talet, relativt snart översatt till svenska. I den finns ett förtjänstfullt bihang på 10 sidor om internationella kvinnoorganisationer, vilket blev en språngbräda för vidare forskning.¹⁵

Ian Tyrell och Leila Rupp har båda skrivit om stora internationella kvinnoorganisationer utifrån hur de var uppbyggda och vad de arbetade för. Deras böcker har varit av stort värde för min studie – som dock inte är en studie av organisationer, varken kvinnors organisationer eller internationella organisationer, även om de ingår som delar av studien.

Idag pågår ett intensivt arbete med att studera den internationella kvinnorörelsen och dess organisationer. Det är svårt att ha ett grepp över det i dess totalitet. Uppenbart är att forskningen till stor del ännu drivs genom att nationella aktörers handlande på t ex internationella kongresser eller andra internationella sammanhang studeras. Det är svårt för forskare, bundna till arkiv och det nationella närintresset, att komma bort från den horisont som hemlandet utgör.¹⁶

Internationella relationer i ett genusperspektiv

Boken är en studie om internationella relationer. Relationer, här i form av kongresser med deltagare från olika stater, ledde fram till en internationell konvention. Genom att acceptera den konventionen förband sig stater att införa den i sin nationella lagstiftning och praktik. Ändå är inte heller de internationella relationerna bokens huvudtema, utan hur kvinnors underordning på arbetsmarknaden kunnat bibehållas. Nattarbetskonventionens

15. Tonvikten låg på de så kallade borgerliga kvinnoorganisationerna och deras utveckling samt variationer mellan dessa fram till deras sammanbrott efter det första världskriget. De socialistiska kvinnoorganisationerna behandlades separat. Evans (1977) 1979:305ff.

16. Se t ex programmet vid konferenserna Internationalism of the Women's Movement, Bremen 15–17 sept 2005 och Crossing Borders. Women's organizing in Canada, Great Britain, Sweden and the U.S. 1880–1950, Uppsala 8–9 juni 2006.

tillkomst blir det nav som får illustrera hur en konvention kunnat formeras internationellt.

Traditionellt har forskning om internationella relationer handlat om omständigheterna före, under och efter krig samt villkoren för fred och säkerhet. I mycket har forskning om internationella relationer varit diplomatins och utrikespolitikens historia, om mellanstatliga förhållanden. Den har bedrivits av statsvetare och historiker. Den har utgått från tre grundförutsättningar: att de viktigaste aktörerna i världspolitiken är stater, att staters handlingsätt kan förklaras rationellt, och att stater vill uppnå makt och ser detta som sitt viktigaste intresse. En sådan avgränsning av forskningsområdet blev ifrågasatt under slutet av 1900-talet, och även ett feministiskt perspektiv kunde komma till användning.¹⁷ Den ökade globaliseringen av ekonomi, politik och kultur vill forskare, samhällsdebattörer och politiker idag behandla som serier av internationella relationer. Den enskilda staten ses inte längre som huvudaktören, även om säkerhetspolitiska aspekter ännu är starkt framträdande inom området. Det som kommit att betecknas som forskningsfältet Internationella Relationer (IR) har idag en slagsida mot tiden efter andra världskriget, även om det har breddats betydligt i sina ämnesval.

Denna bok går längre tillbaka i tiden. Staten finns inte som initiativtagare eller aktör utom vid ett fåtal tillfällen. En enda kongress var sammankallad av ett statsöverhuvud, den i Berlin 1890, som genomfördes på initiativ av den tyske kejsaren. Gränsen för hur ett statligt engagemang ska bestämmas kan vara svårdragen. Ett flertal kongresser var officiella kongresser vid världsutställningar, utställningar som i sin tur hade en stat som huvudarrangör och garant i bakgrunden. Och stater var inte alls passiva när det gällde nattarbetsförbudet. De sände delegerade till utvalda kongresser vilka hölls i främmande länder, och de kunde erkänna ytterligare andra kongresser genom att stödja föreningar som ville skicka delegerade.¹⁸ Det var förvisso stater som kongressdeltagare vände sig till med sina internationella manifestationer och resolutioner som ville få till stånd eller förhindra nationell lagstiftning och dessas

17. Kuehl 1986; Iriye 1989; Tyrell 1991a & b; Tickner 1992; Whitworth 1994; Pettman 1996.

18. Hela frågan om hur internationella kongresser finansierades är ytterst komplicerad – det skedde genom ett nät av statliga, lokala och helt privata källor. Jag känner inte till någon studie som fördjupat sig i detta. En svensk studie har börjat se på hur kvinnorörelsen finansierades: Silke Neunsinger och Pernilla Jonsson. Se även Dölle 1997 om finanseringen av den borgerliga kvinnorörelsen i Tyskland.

internationella spridning. Men eftersom staten/staterna inte står i centrum för studiens intresse är det inte dess/deras agerande eller argument som har analyserats; de har enbart konstaterats. Inte desto mindre blir det en studie om staters politiska samverkan på en internationell nivå och om hur politik bedrevs genom att den nationella och den internationella nivån interagerade när internationella överenskommelser kom till stånd.

För att observera hur kvinnors ställning på arbetsmarknaden etablerades står debatter vid internationella kongresser i centrum. På dem anläggs bland annat ett ideologi- och diskursanalytiskt genusperspektiv. Vad är då ett genusperspektiv på internationella relationer i min studie? Statsvetaren Sandra Whitworth gjorde i början av 1990-talet en genomgång av den genusforskning som bedrivits inom området. Hon visar att IR är ett forskningsfält som sent har fått upp ögonen för genus, i betydelsen av att undersöka den ständigt pågående sociala konstruktionen av kvinnligt och manligt, vilket är själva meningen med min studie av nattarbetsförbudet för kvinnor. Först under 1990-talet har det börjat komma ut allt fler böcker som handlar om genus och internationella relationer inom samhällsvetenskaplig forskning,¹⁹ men studierna är fortfarande relativt få.

Whitworth skissar en teori om – en modell för – genusstudier i internationell kontext. Hon ger två exempel genom att presentera sin egen forskning om de internationella organisationerna, International Planned Parenthood Federation (IPPF) och International Labour Organisation (ILO). Hon beskriver forskningsinriktningen på ett sätt som överensstämmer med några av de avsikter jag haft när jag studerat nattarbetsförbudets internationalisering.

[...] vi bör forska om *hur* internationella handlingar och överenskommelser skapar och underbygger uppfattningar om genus och genusrelationer. Hur man ser på vad som är maskulint och feminint eller kvinnors och mäns lämpliga uppgifter i arbetslivet, samhället och familjen (för att nämna några få områden) är, enkelt uttryckt, sociala konstruktioner. Jag hävdar att internationella institutioner har sin betydelse i den komplicerade process som är medskapande i dessa konstruktioner.²⁰

19. Whitworth 1994.

20. "I argue throughout this work that we ought to be concerned with the ways in which international practices are involved in creating and sustaining assumptions around gender and gender relations.

I likhet med Sandra Whitworth anser jag att idéer om genus och genusrelationer uppstår i ett samspel mellan verkliga livserfarenheter som män och kvinnor har och de uppfattningar eller tolkningar som de själva och andra gör av dessa erfarenheter. Detta resulterar inte sällan i institutioner – via exempelvis kongresser och organisationer – och lagar som skapas för att kodifiera dessa verklighetstolkningar.²¹ De kan komma till för att finna lösningar på svåra situationer som anses ha uppkommit eller för att underlätta förlopp som anses som önskvärda. Det politiska verkar numera ofta på en övernationell nivå. Denna bok pekar på intressanta förhållanden och motsättningar när internationella regleringar var under framväxt. Och den visar hur idéer om genusrelationer skapade konkreta situationer i den verklighet där arbeten fördelades och utfördes.

Nitza Berkovitch har följt hur internationella organisationer ingripit för att reglera kvinnors arbetsmarknad. Hon betonar att dessa regler inte hindrade kvinnors lönearbete men skapade en genussegregerad arbetsstyrka.²² Berkovitch ser en utveckling från ”moderskap till medborgarskap”, vilket också är titeln på hennes bok. Den omfattar hela det tjugonde århundradet. Min bok stannar vid begynnelsen av den förändring hon kartlägger. Det hon finner typiskt för den andra hälften av detta sekel, vilket är lanserandet av begrepp som *right to employment*, *equal pay* och *equal opportunities*, har jag redan hittat som diskussionsfrågor på många internationella kongresser under den första vågens kvinnorörelse. Berkovitchs studie är utmärkt. Men hon hävdar att utvecklingen gått från en syn på kvinnor som annorlunda till en där de betraktas som jämlika medborgare. Jag ser inte detta framsteg som lika stort och inte heller lika ofrånkomligt. Min studie pekar på hur nödvändigt det är att få genomslag för en verklighetstolkning om man ska kunna förändra ett samhällssystem. Utgången är aldrig given. En riktning mot jämlikhet kan inte förutsättas. Inom kvinnorörelsen har flera linjer funnits parallellt med olika starkt genomslag och jämlikhet har alltid funnits med, särskilt starkt som krav i organiserings början.

Notions of masculine and feminine or the appropriate roles of women and men in the workforce, society or family (to name only a few) are, simply put, social constructs. My claim here is that international institutions are one part of a complex process in that construction”. Whitworth 1994:xii.

21. Whitworth 1994:xii.

22. Berkovitch 1999:3 (huvudtitel: *From Motherhood to Citizenship*).

Internationella kongresser som källmaterial

Mitt källmaterial är främst tryckta protokoll till mer eller mindre officiella internationella kongresser eller andra tryckta beskrivningar av dem. Många kongresser har kommit ut i bokform. Även så har dessa bastanta publikationer inte varit lätt åtkomliga, utan funnits bevarade på ett fåtal bibliotek. Som källmaterial har jag även använt tidningsreferat som legat nära den ifrågavarande kongressen i tid. *La Fronde*, exempelvis, tryckte dagligen diskussionsrapporter från kongresser i Paris. Som källmaterial står dessa referat nära den verklighet som de vill skildra, men de har inte sällan skrivits av personer med utpräglade åsikter, vilket har påverkat hur dessa refererat eller vilka av deltagarnas bidrag som tagits med. Sådana omständigheter har betonats när de kommit i dagen. Naturligtvis har källor ställts mot varandra där så varit möjligt. Samtidigt kan sägas att protokollböckerna och andra publikationer från och före kongresserna har varit det material utifrån vilket frågan – internationaliseringen av ett nattarbetsförbud – drivits fram och protesterna framförts. Därför är själva kongressprotokollen som sådana intressanta.

Kongresser kan vara utmärkta för att undersöka internationell opinionsbildning i skilda ämnen. Jag har valt att följa en fråga genom flera typer av internationella kongresser, ett angreppssätt som jag inte sett någon annan genomföra. Mitt intresse är inte kongresserna i sig, inte heller deras bakomliggande organisationer och dessas uppkomst och struktur. Det är istället kongressernas argument för och emot nattarbetsförbudet som intresserat mig med deras diskurser, fyllda av ideologiskt präglade föreställningar. Dessa kom i sin tur att påverka dels utformningen av arbetsmarknaden, dels hur män och kvinnor uppfattade sina plikter och uppgifter i samhället.

På de internationella kongresser som min studie omfattar uppträdde personer ofta som företrädare för sin nation och uttalade sig med viss eftertanke och medvetenhet. Det som skulle förmedlas var genomtänkt. Förberedda föredrag framfördes. I debatterna vädrades åsikter som redan formats före kongressen. Det som framlades kan karaktäriseras som ideologi blandad med information och var avsett att påverka politiskt. Det var fyllt av normer om kvinnlighet och manlighet.

Kongresserna har gett material till en studie om diskurser om kvinnor – diskurser som bryts mot varandra eller bara ligger där jämsides varandra utan

att ömsesidigt påverka. Det har blivit en studie om hur nationsgränser över-skreds i formuleringen och spridningen av uppfattningar om vad en kvinna kunde och borde göra, kunde och borde vara. Det handlar i första hand om hur idéer, normer, uppfattningar kom att formas, förvaltas och förändras och i andra hand om hur en internationell konvention kom till. På kongresserna konstruerades en ideell, transnationell²³ kvinnokaraktär, som blev accepterad över i stort sett hela den europeiska kontinenten. Dock fanns parallellt ett välformulerat och genomtänkt motstånd, vilket min studie också vill lyfta upp ur glömskan.

Ordet och begreppet feminism

Det är svårt att förstå vad ordet ”feminist” som begrepp idag står för, när drygt ett sekel gått sedan det lanserades. Det enda som säkert kan sägas är att det ännu kan vara kontroversiellt, att det tolkas på många sätt och att det inte finns någon gemensam tolkning av ordet som begrepp. Begrepp står här för den tolkning som görs av ett ords innebörd. I denna bok används ordet genomgående i den betydelse det gavs av de kvinnor som själva valde att kalla sig för feminister i Paris på 1890-talet, det vill säga som en beteckning på de kvinnor som var aktiva för att lagar och praktik skulle behandla män och kvinnor som jämlikar.

I USA fick ordet feminism ett första genomslag på 1910-talet men återkom med full kraft först under den andra vågens kvinnorörelse på 1960- och 70-talen. Ordet slog långsamt igenom inom den svenska kvinnorörelsen från 1970-talet och då under inflytande från den användning det fått i USA.²⁴

I denna bok betecknar ”feminist” de kvinnor som själva lanserade det som ett hedrande ord. Som redan nämnts i inledningen var ordet först en medicinsk term. Sedan användes det 1872 av Alexandre Dumas d y i dennes stridskrift mot kvinnor som ville ha rätt att skilja sig på samma villkor som män.²⁵

23. Den australiensiske forskaren Ian Tyrell pläderar för en *transnational history* för att överskrida nationsgränserna och finna det gemensamma bortom dem, Tyrell 1991:1033.

24. Wikander, artikel under arbete.

25. Fraisse 1989:198f, som också påpekar att Fourier med orätt tidigare ansetts som den som hittat på ordet. Medicinaren Ferdinand-Valère Faneau de la Cour var enl Fraisse den förste; Dumas 1872:91f (se inledningen i denna bok) samt Deraismes 1872, som svarade Dumas, men utan att själv

Orden feminism och feminist är skapade inom franska språket. ”Feministisk” användes i namnet på en internationell kongress som beteckning på emancipationssträvande kvinnor för första gången i maj år 1892. På de internationella kongresser, som denna bok behandlar, kan man urskilja två sorters feminister. Jag har (något förenklat, som alla kategoriseringar) kallat dem för ”socialistiska feminister” samt ”oberoende feminister”. De kunde inta något olika hållningar i fråga om nattarbetsförbudet; alla ogillade de det för kvinnor.

Trots att en glidning av ordet feminism kan finnas i vissa marginella franska texter relativt tidigt under 1890-talet, har feminism och feminist i denna bok använts för att beteckna den radikala jämlikhetsriktningen inom kvinnorörelsen. Det jämlikhetsbegrepp som feministerna anslöt sig till var det universella, i fransk politik och kultur fast knutet till demokrati och republikanism. Under den tid jag undersöker behöll ordet i de flesta fall denna radikala laddning i Frankrike. I början av 1900-talet spreds det sedan långsamt ut över världen. Det blev som begrepp mer diffust när det letade sig vidare till andra länder och språk. Det har aldrig funnits någon helt enhetlig ”uropeisk” användning av ordet eller enighet om dess betydelse.²⁶ I Sverige nämnde Frida Stéenhoff ordet redan 1903 i en skrift med titeln *Feminismens moral*.²⁷ Hos henne – och hos andra kvinnor utanför det franska språkområdet – kan man märka en lätt glidning av ordets betydelse. Det behöll dock sin klang av radikalitet och önskan att förändra. I England användes ”feminism” för första gången 1898 av Elizabeth Wolstenholme Elmy²⁸; i USA blev det accepterat på 1910-talet.²⁹

Ordet feminism och vad det stod för som begrepp tycks varit så laddat att det nästan försvann helt under mellankrigstiden, för att dyka upp igen och bli mer allmänt i den andra vågens kvinnorörelse med början på 1960-talet.

använda ordet feminist; Jfr Gubin etc 2004:23.

26. Offen 1988 menar att det fanns en europeisk definition av ordet feminism, som var vag och förknippad med moderskap, vilket jag hävdar är felaktigt. Däremot har Offen rätt i att den europeiska kvinnorörelsen när den växte omkring år 1900 kom att sätta moderskapet högt. Men dess olika riktningar var mycket nyanserade och det fanns ett radikalt krav på ekonomiskt medborgarskap inom kvinnorörelsen.

27. Carlsson Wetterberg (1994) 2001:69f.

28. Caine 1997:143.

29. Cott 1987:13.

Appendix II

Slutet för International Correspondence – en internationell organisation för en jämlik arbetsmarknad

För International Correspondence, som grundats i Stockholm 1911, blev det början till slutet när organisationens ständiga sekreterare och eldsjäl Marie Rutgers-Hoitsema allvarligt skadades i en bilolycka i början av 1913. Under första världskriget tynade organisationen bort. Kampen mot nattarbetsförbudet och för jämlikhet på arbetsmarknaden togs sedermera upp av Open Door International, som grundades i slutet av 1920-talet och fortsatte oppositionen.¹

Till en början hade nätverket International Correspondence fungerat enligt planerna och etableringen verkade gå smidigt. Medlemmar hade börjat verka i enlighet med idén om att infiltrera den internationella föreningen för arbetarskyddslagstiftning i Basel. Nätverket hade representerats av två kvinnor på föreningens årliga generalförsamling i Zürich den 10–12 september 1912. Som föreslogs i handlingsprogrammet hade kvinnorna anslutit sig till sina hemländers föreningar för arbetarskydd och den vägen kunnat få med representanter med rätt att tala på mötet i Zürich. Den danska yrkesinspektisen Julie Arenholt och Marie Rutgers-Hoitsema hade genom sina respektive länders arbetarskyddsföreningar lyckats få komma med som delegerade, vilket hade krävt stor möda. Fransyskan Gabrielle Duchêne och holländska Wilhelmina Drucker deltog som gäster. Dessa fyra hade signerat en broschyr, utgiven av International Correspondence, som redogjorde för föreningens motstånd mot nattarbetsförbudet för kvinnor och andra särdrag. Julie Arenholt hade tagit till orda under förberedande möten och talat för en jämlik behandling och Marie Rutgers-Hoitsema hade ”trots att det var ganska besvärligt” fått möjlighet till ett kort inlägg under sista dagens plenarmöte. Hon uttalade sig som representant för kvinnor som protesterade ”mot ett särskilt skydd för kvinnors arbete” och som tillsammans hade grundat International

1. Om olyckan, t ex brev till Mme Duchêne från M.W.H. Hoitsema 4/2 1914 Mapp 15 Coll R-H, IIAV; T ex ”The Open Door International and Maternity Protection”, *International Labour Review* Vol. 21 nr 2 1930.

Correspondence. Hon talade för kommittéer i nio länder: Sverige, Norge, Finland, Danmark, Ungern, Frankrike, Storbritannien, Belgien och Nederländerna.² Men protesten fick inget gehör.

På den internationella arenan var alla andra vid det här laget överens om att kvinnors ekonomiska medborgarskap var en oviktig fråga. Kvinnorörelsen i stort koncentrerade sig på rösträtten, medan den manligt dominerade internationella föreningen för arbetarskyddslagstiftning behöll sin kvinnosyn och -politik. De utgick troligen från att det skulle dröja innan kvinnor fick rösträtt och att det därför – för att tolka dem välvilligt – var angeläget att beskydda kvinnor på ett ridderligt sätt tills de kunde behandlas som ”vuxna”.

Marie Rutgers-Hoitsema lade efter olyckan över ansvaret för International Correspondence på Martina G. Kramers, som varit med redan i Stockholm vid dess grundande. Under kriget övergav organisationen under Kramers ledning sin ursprungliga plan om att verka för en likvärdig arbetarskyddslagstiftning och övergick till att enbart arbeta för ”lika lön för lika arbete” i ett socialdemokratiskt sammanhang. Fredsrörelsen hade bidragit till att splittra kvinnorörelsen, enligt Kramers, som för sin del hade valt att arbeta tillsammans med män i den nya situationen.³ Genom att föreningens ledning blev socialdemokratisk, och med tanke på dess syn på arbetarskyddet, är det lätt att förstå att det tidigare kravet på jämlikhet tappades bort.

Socialdemokratiska kvinnor i gemen fortsatte att vara ivriga tillskyndare av nattarbetsförbudet för kvinnor – dock inte de svenska socialdemokratiska kvinnorna. Genom Anna Lindhagen gjorde de ett försök att ändra på socialisternas inställning till nattarbetsförbudet inför den kongress som skulle ha sammanträtt i Wien under år 1914. Clara Zetkin däremot ville ha med en klar resolution för denna särslagstiftning. Som taleskvinna för arbetsutskottet för

2. "[...] though it gave me a great deal of trouble [...] against a special protection for women's work". Brev från "Für die Internationale Korrespondenz M.W.H. Rutgers-Hoitsema" "An das Nationale Korrespondenz-Bureau in Ungarn, Finnland, Norwegen, Schweden und Dänemark" 30/9 1912 Mapp 16 Coll R-H, IIAV; Brev från "[...] the International Correspondence M.W.H. Rutgers-Hoitsema" till "the National Committee in Great Britain [...] Miss Gore-Booth" "contre une protection spéciale du travail feminine [...]" 7/10 1912 Mapp 14 Coll R-H IIAV; Brev från M.W.H. Rutgers-Hoitsema till Mme Duchêne, Paris 6/4 1913 och "An das Nationale Korrespondenz-Bureau in Dänemark und Schweden, Fri Neergaard und Fri Lindhagen" 17/4 1913, Mapp 15 Coll R-H, IIAV; Ytterligare brevväxling inför detta möte finns i Vol. 20, ALs Saml. SSA.

3. Brev till "Werte Genossin" dvs Anna Lindhagen från Martina G. Kramers, Rotterdam 2/3 1917, med brevhuvudet "Vereenigtingter Behartiging van de Belangen der Vrouw". Vol. 20, ALs Saml. SSA.

den socialdemokratiska kvinnokongressen opponerade sig Anna Lindhagen mot Zetkin i detta. Istället föreslog hon och hennes kamrater att kongressen skulle diskutera förbudet men avstå från en resolution och endast låta diskussionen utgöra svaret på frågan. Anna Lindhagen bad också Clara Zetkin att vid kongressen framföra de svenska socialdemokratiska kvinnornas motstånd, eftersom de inte själva hade råd att skicka någon delegerad.⁴ Någon kraftmätning eller ens något förtigande blev aldrig aktuellt eftersom kongressen aldrig kom till stånd.

Den organisation som mest pregnant skulle föra kampen mot det ojämlika nattarbetsförbudet vidare – efter kriget och efter det att International Labour Organisation hade gjort det till en av sina konventioner – var Open Door International.

4. Brev (i kopia) till "Werte Genossin" dvs Clara Zetkin från Anna Lindhagen för "Arbeitsausschuss des Sozialdemokratischen Frauenkongress" 25/2 1914 samt brev (kopia) till "Genossin Zetkin" (ganska kort i tonen) 11/7 1914 – båda breven handlar i huvudsak om nattarbetsförbudet. Vol. 2, ALs Saml. SSA.

Appendix III

Tabell över internationella kongresser

år	ort	kongress	behandlas i denna bok	kvinnokongress	feministisk kongress	ICW-kongress	socialistisk kongress	officiell vid världsutställn
1878	Paris	<i>Le Congrès international du droit des femmes</i> , 25 juli–7 augusti (samma sommar som en världsutställning)		•	•			
1888	Washington	<i>The International Council of Women</i> , 25–30 mars (vid vilken en mellan kongresser sammanhållande organisation med samma namn började förberedas)		•		•		
1889	Paris	<i>Le Congrès français et international du droit des femmes</i> , 25–29 juni (samma sommar som en världsutställning)	•	•	•			
1889	Paris	<i>Le Congrès international des œuvres et institutions féminines</i> , 12–18 juli	•	•				•
1889	Paris	<i>Le Congrès international ouvrier socialiste</i> (The First Congress of the Second Socialist International), 14–20 juli	•				•	
1890	Berlin	<i>Der internationale Arbeiterschutzkonferenz</i> , 15–29 mars	•					
1891	Bryssel	<i>Le Congrès international ouvrier socialiste</i> (The Second Congress of the Second Socialist International), 16–23 augusti	•				•	
1892	Paris	<i>Le Congrès général des sociétés féministes</i> , 13–15 maj	•	•	•			
1893	Chicago	<i>The World's Congress of Representative Women</i> , 15–22 maj (International Council of Women tar definitivt form)		•		•		•
1893	Zürich	<i>Le Congrès international ouvrier socialiste</i> (The Third Congress of the Second Socialist International), 6–12 augusti	•				•	
1896	Paris	<i>Le Congrès féministe international</i> , 8–12 april	•	•	•			
1896	London	<i>Le Congrès international socialiste des travailleurs et des chambres syndicales ouvrières</i> (The Fourth Congress of the Second Socialist International), 26 juli–2 augusti	•				•	

FEMINISM, FAMILJ OCH MEDBORGARSKAP

år	ort	kongress	behandlas i denna bok	kvinnokongress	feministisk kongress	ICW-kongress	socialistisk kongress	officiell vid världsutställn
1896	Berlin	<i>Der Internationale Kongress für Frauenwerke und Frauenbestrebungen</i> , 19–26 september (samma sommar som en industriutställning)	•	•				
1897	Bryssel	<i>Le Congrès Féministe International de Bruxelles</i> , 4–7 augusti	•	•	•			•
1897	Zürich	<i>Der Internationale Kongress für Arbeiterschutz in Zürich / The International Congress for Protective Labour-legislation</i> , 23–28 augusti	•					
1897	Bryssel	<i>Le Congrès International de Législation du Travail</i> , 27–30 september	•					
1899	London	<i>The International Congress of Women</i> , 26 juni–5 juli (i samband med ICWs s k Quinquennial Meeting, femårsmöte)	•	•		•		
1900	Paris	<i>Le Congrès international des œuvres et institutions féminines</i> , 18–23 juni	•	•				•
1900	Paris	<i>Le Congrès international pour la protection légale des travailleurs</i> , 25–28 juli	•					
1900	Paris	<i>Le Congrès international de la condition & des droits des femmes</i> , 5–8 september	•	•	•			•
1900	Paris	<i>Le Congrès socialiste international</i> (The Fifth Congress of the Second Socialist International), 23–27 september	•				•	
1904	Berlin	<i>Der Internationale Frauen-Kongress in Berlin</i> , 12–18 juni	•	•		•		
1905	Bern	teknisk förberedande kongress inom Internationella föreningen för arbetarskyddslagsstiftning, inför en diplomatisk kongress	•					
1906	Bern	diplomatisk kongress, 17–? september, vid vilken nattarbetsförbudet för kvinnor antogs	•					
1907	Stuttgart	<i>Le Congrès socialiste international</i> (The Seventh Congress of the Second Socialist International), 16–24 augusti	•				•	
1907	Stuttgart	<i>The First International Congress of Socialist Women</i> , 17 augusti (i samband med den ovanstående)	•	•			•	
1909	Toronto	<i>The International Congress of Women</i> , 24–30 juni (i samband med ICWs s k Quinquennial Meeting, femårsmöte)	•	•		•		

år	ort	kongress	behandlas i denna bok	kvinnokongress	feministisk kongress	ICW-kongress	socialistisk kongress	officiell vid världsutställn
1910	Köpenhamn	<i>Le Congrès socialiste international</i> (The Eighth congress of the Second Socialist International), 28 augusti–3 september	•				•	
1910	Köpenhamn	<i>The Second International Congress of Socialist Women</i> , 26–27 augusti (i samband med den ovanstående)	•	•			•	
1911	Stockholm	<i>The International Woman Suffrage Alliance, Sixth Congress</i> , 12–17 juni	•	•				
1912	Bryssel	<i>Le Congrès Féministe International de Bruxelles 1912</i> , 28–30 april	•	•	•			
1913	Paris	<i>Le Dixième Congrès international des femmes. Œuvres et institutions féminines. Droits des femmes</i> , 2–8 juni	•	•	•	•		•
1913	Bern	teknisk förberedande kongress						
1914	Rom	<i>The International Congress of Women</i> , 16–23 maj (i samband med ICWs s k Quinquennial Meeting, femårsmöte)		•		•		
1919	Washington	<i>The International Congress of Working Women</i> , första veckan i november	•	•				
1919	Washington	första årsmötet (= den beslutande församlingen) i den nya organisationen ILO, slutet av oktober till slutet av november	•					

Källor och bibliografi

Följande arkiv och bibliotek, för tryckta källor samt litteratur, har använts:

Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv, Köpenhamn. (ABBA)
Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Stockholm. (ARAB)
Archives Nationales, Paris. (AN)
Bibliothèque de Conservatoire National des Arts et Métiers, Paris. (CNAM BAM)
Bibliothèque de France, Paris. (BF)
Bibliothèque Historique de la Ville de Paris, Paris. (BHVP)
Bureau International du Travail/Organisation International du Travail, Paris. (BIT/OIT)
Bibliothèque Marguerite Durand, Paris. (BMD)
Bibliothèque Nationale; flyttat till Bibliothèque de France, Paris. (BN)
Bayrisches Staatsbibliothek, München. (BSB)
Finnish Literature Society, Literature Archives, Helsingfors.
Freie Universität Berlin, Universitätsbibliothek, Berlin. (FU)
Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek, Göteborg. (GBG)
Geheimes Staatsarchiv, Berlin. (GS)
HumanistCentrums bibliotek, Uppsala. (HC)
International Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging / International Information Centre and Archives for the Women's Movement, Amsterdam. (IIAV)
ILOs bibliotek och arkiv, Genève. (ILOB)
Kungliga biblioteket, Stockholm. (KB)
Landesarchiv Berlin, Berlin. (LaB)
Library of London School of Economics, British Library of Political and Economic Science. (ML = Main Library) (LSE, eg BLPES)
Musée Social, Paris. (MS)
New York Public Library, New York. (NYPL)
Riksdagsbiblioteket, Stockholm. (RA)
Staatsbibliothek, Preussischer Kulturbesitz, Berlin. (SBPK Haus 1 & 2)
Stockholms universitetsbibliotek, Stockholm. (SUB)
Women's Library (tidigare Fawcett Library), London. (WL)
Zentralinstitut für Sozialwissenschaftliche Forschung-Bibliothek, Berlin. (ZI)
Åbo Akademis Bibliotek, Åbo. (ÅAB)

Förkortningar

ABBA	Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv
AG	Alexandra Gripenbergs arkiv i Finska litteratursällskapets bibliotek
AN	Archives Nationales
ARAB	Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek
BAM	Bibliothèque de Conservatoire National des Arts et Métiers (CNAM)
BF	Bibliothèque de France
BHVP	Bibliothèque Historique de la Ville de Paris
BIT/OIT	Bureau International du Travail / Organisation International du Travail
BLPES	British Library of Political and Economic Science
BMD	Bibliothèque Marguerite Durand
BN	Bibliothèque Nationale
DKN	Danske Kvinders Nationalråd / National Council of Danish Women
FBF	Fredrika-Bremer-förbundet
<i>FBw</i>	<i>Die Frauenbewegung, Revue für die Interessen der Frauen</i>
FU	Freie Universität
GBG	Göteborgs universitetsbibliotek
GS	Geheimes Staatsarchiv
HC	HumanistCentrums bibliotek
HLA	Helene Lange Archive
ICW	International Council of Women
IIAV	International Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging / International Information Centre and Archives for the Women's Movement
ILO	International Labor Organisation
IWSA	International Woman Suffrage Alliance
<i>JdF</i>	<i>Le Journal des Femmes</i>
KB	Kungliga biblioteket
LaB	Landesarchiv Berlin
LSE	London School of Economics
MS	Musée Social
NYPL	New York Public Library
<i>PR</i>	<i>La Petite République</i>
RB	Riksdagsbiblioteket
SBPK	Staatsbibliothek, Preussischer Kulturbesitz
SSA	Stockholms stadsarkiv
SUB	Stockholms universitetsbibliotek
WL	The Women's Library
ZI	Zentralinstitut für Sozialwissenschaftliche Forschung
ÅAB	Åbo Akademis Bibliotek

Otryckta källor

Danmark

Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv (ABBA), Köpenhamn

Callesens samling (min benämning): dokumentsamling om Andra socialistiska internationals kvinnokongresser, vilka samlats för en volym i Minkoffs utgåva av Andra internationals. Denna volym har hittills inte blivit tryckt. Materialet förvaras numera hos ABBA.

Danske Kvinders Nationalråd (DKN), Köpenhamn

Arkiv tillhörigt det danska nationalrådet.

Finland

Finska litteratursällskapets litteraturarkiv (the Literature Archives of the Finnish Literature Society), Helsingfors

Alexandra Gripenbergs arkiv (AG).

Frankrike

Les Archives Nationales (AN), Paris

Mapp: ... de 1900, F 12 4317, Mapp: F 12 4318, Mapp: F 12 4319.

Bibliothèque Historique de la Ville de Paris (BHVP), Paris

Fonds Bouglé.

Bibliothèque Marguerite Durand (BMD), Paris

BMD har bl a "dossiers" (dos) om olika ämnen, kongresser eller personer.

Kongresser: Congrès 1878 – Paris, Dos 31; Congrès 1892 – Paris, Dos 33; Congrès 1896 – Paris, Dos 37; Congrès 1897 – Bruxelles, Dos 36; Congrès 1899 – Londres, Dos 38; Congrès 1900 – Paris, Dos 84; Congrès 1904 – Berlin, Dos 39; Congrès 1908 – Paris, Dos 40; Congrès 1912 – Bruxelles, Dos 43; Congrès 1913 – Paris, Dos 44; Congrès 1911 – Stockholm, Dos 41.

Personer: Hubertine Auclert Dos AUC; Ghénia Avril de Sainte-Croix Dos AVR & Dos 091 AVR; Marie Bonneval Dos BON; Marya Chéliga-Loévy Dos CHE; Gabrielle Duchêne Dos DUC; Marguerite Durand Dos DUR & Dos 331 TYP; Maria Martin Dos MAR; Paule Minck Dos MIN; Jeanne Oddo-Deflou Dos ODD; Maria Pognon Dos POG; Eugénie Potonié-Pierre Dos POT; Nelly Roussel Dos ROU; Clémence Royer Dos ROY; Léonie Rouzade Dos ROU.

Nederländerna

International Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), Amsterdam

Marie Rutgers-Hoitsemas (1847–1934) arkiv, Collection Rutgers-Hoitsema (Coll R-H).

Schweiz

The Archives Unit of ILO, Genève

Arkivhandlingar från L'association internationale pour la protection légale des travailleurs / the International Association for Labour Legislation / die Internationale Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz (Pre-ILO), 1986, ej indexerat arkivmaterial.

Sverige

Stockholms Stadsarkiv (SSA), Stockholm

Anna Lindhagens Samling (ALs Saml)

Kvinnohistoriska Samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek (GBG), Göteborg

Svenska Kvinnors Nationalförbund (SKN)

Tyskland

Landesarchiv Berlin (LaB)

Helene Lange Archive (HLA)

Tryckta källor

Anm: Likhetstecken (=) används för att visa den förkortning som används i noterna.

Tryckta kongressprotokoll och kongresstexter i kronologisk ordning

- 1878 *Congrès international du droit des femmes, ouvert à Paris, le 25 Juillet 1878, clos le 9 Août suivant. Actes. Compte-rendu des séances plénières.* 3me livraison. Paris: Auguste Ghio, u. å. (= Paris 1878)
- 1888 *Report of the International Council of Women Assembled by the National Woman Suffrage Association.* Washington DC: R H Darby, 1888. (= ICW Washington 1888)
- 1889 *Congrès français et international du droit des femmes, 1889, tenu à Paris, salle de Géographie du 25 au 29 juin 1889.* Paris, 1889. (= Paris June 1889)
- Congrès internationaux socialistes de Paris 1889. Histoire de la IIe Internationale.* Tome 6, 7, Geneva: Minkoff Reprint 1976 (= *Histoire ...* Tomes 6–7)
- Actes du congrès international des œuvres et institutions féminines* (Exposition universelle internationale de 1889). Publiés par les soins de la Commission nommée par la Comité d'organisation. Paris: Société d'éditions scientifiques, 1890. (= Paris July 1889)
- 1890 *Conférence internationale concernant le règlement du travail aux établissements industriels et dans les mines.* Par autorisation officielle. Leipzig: Duncker & Humblot, 1890.
- Die Protokolle der internationalen Arbeiterschutzkonferenz.* In amtlichem Auftrag. Leipzig: Duncker & Humblot, 1890.
- 1891 *Congrès international ouvrier socialiste.* Bruxelles, 16–23 août 1891. *Histoire de la IIe Internationale.* Tome 8, Geneva: Minkoff Reprint 1977 (= *Histoire ...* Tome 8)
- 1893 *Congrès international ouvrier socialiste.* Zürich, 6–12 août 1893. *Histoire de la IIe Internationale.* Tome 9, Geneva: Minkoff Reprint 1970-talet (= *Histoire ...* Tome 9)

- Protokoll des Internationalen Sozialistischen Arbeiterkongresses in der Tonhalle Zürich vom 6. bis 12. August 1893* Red. Organisationskomitee. Zürich: Grütlivereins, 1894, *Histoire ...* Tome 9.
- 1896 *Der Internationale Kongress für Frauenwerke und Frauenbestrebungen in Berlin 19. bis 26. September 1896*. Eine Sammlung der auf dem Kongress gehaltenen Vorträge und Ansprachen. Hrsg von der Redaktions Kommission: Rosalie Schoenflies, Lina Morgenstern, Minna Cauer, Jeannette Schwerin, Marie Raschke. Berlin: H Walther, 1897. (= Berlin 1896)
- Schirmacher, Käthe, "Le congrès de Berlin", *La Revue Féministe*, 1896: 737–756.
- 1897 *Actes du Congrès Féministe International de Bruxelles, (4–7 août) 1897*, publié par les soins de Mlle Marie Popelin, docteur en droit, secrétaire générale du congrès. Bruxelles: Impr. Scientifique, 1898. (= Bruxelles Aug 1897)
- Vincent, (Eliska) Mme, *Congrès féministe international de Bruxelles, en 1897* (fransidan: "Société féministe 'L'égalité' Rapport adressé au Conseil Municipal de Paris, à la Chambre Consultative des Associations ouvrières de France, au Syndicat des ouvrières et ouvriers de la Manufacture des Tabacs du Gros-Caillou par Les Déléguées du Groupe 'L'égalité' au Congrès féministe international de Bruxelles, & au Congrès de la paix à Hambourg en 1897"), Paris 1898.
- Der Internationale Kongress für Arbeiterschutz in Zürich vom 23. bis 28. August 1897*. Amtlicher Bericht des Organisationskomitees. Zürich 1898, 280s. (= Zürich Aug 1897)
- International Congress for Protective Labour-legislation at Zürich 23rd to 28th of August 1897*. The circulars of the Organising Committee. Papers and motions and Provisional List of the Participants in the Congress. Zürich 1897. Shorter English version: Zürich Aug 1897, 150s.
- Internationaler Kongress für Arbeiterschutz in Zürich vom 23. bis 28. August 1897*. Die Cirkulare des Organisationskomites. Referate und Anträge und Vorläufiges Verzeichniss der Kongresstheilnehmer. Zürich: Buchdruckerei der Schweiz. Grütlivereins, 1897.
- Maier, Gustav (Zürich), Bericht von *Die Verhandlungen und Beschlüsse des internationalen Kongresses für Arbeiterschutz in Zürich (23.–28. August 1897)*. Bern: Verlag von Steiger & Cie, 1897.
- Musée Social, Bulletin Mensuel* Série B Circulaire No 14, "Le congrès de la protection ouvrière à Zurich", Paris 15 octobre 1897: 401–443.
- Congrès International de Législation du Travail, tenu à Bruxelles du 27 au 30 septembre 1897*. Rapports et compte rendu analytique des séances publié par le bureau de la commission d'organisation. Bruxelles: Weissenbruch, 1898. (= Bruxelles Sept 1897)
- Seilhac, Leon de, *Congrès de la législation du travail tenu à Bruxelles du 27 au 30 septembre 1897*. Paris: Maison Didot, 1898.

- 1899 International Council of Women *2nd quinquennial meeting, London, July 1899*, edited by the Countess of Aberdeen, retiring President. London: T. Fisher Unwin, 1900. (= ICW London 1899)
- The International Congress of Women, London, July 1899*. Edited by [Ishbel Maria Gordon] Countess of Aberdeen. London: T. Fisher Unwin, 1900. 6 Vols. Vol. 1 *Women in Education*. Vol. 2 *Women in Industrial Life*. Vol. 3 *Women in Politics*. Vol. 4:1 *Women in Professions*. Vol. 4:2 *Women in Professions*. Vol. 5 *Women in Social Life*. (= London 1899 Vols. 1–6)
- 1900 *2e congrès international des œuvres et institutions féminines, tenu Au Palais des Congrès de l'Exposition Universelle de 1900* sous la présidence d'honneurs de M. Léon Bourgeois et sous la présidence de Mademoiselle Sarah Monod. Compte rendu des travaux par Madame Pégard, Chevalier de la Legion d'honneur, secrétaire générale du congrès, 4 Vols. Paris: Impr. de Charles Blot, 1902. (= Paris June 1900)
- Congrès international pour la protection légale des travailleurs. Tenu à Paris, au Musée Social, du 25 au 28 Juillet 1900. Rapports et compte rendu analytique des séances*. (Ministère du Commerce, de l'Industrie, des Postes & Télégraphes. Exposition universelle internationale de 1900) Paris: Arthur Rousseau, 1901. (= *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900)
- "Congrès international pour la protection légale des travailleurs tenu à Paris au Musée Social du 25 au 28 Juillet 1900. (Cette étude est due à notre collaborateur M. André Lichtenberger)" *Musée Social, Bulletin Mensuel*, Année 1900, No 8. Août: 261–296. (= *Congrès ... des Travailleurs*, Paris 1900 II)
- Congrès international de la condition & des droits des femmes, tenu les 5, 6, 7 et 8 Septembre 1900 à l'exposition universelle au Palais de l'Économie sociale et des Congrès*. Questions économique, morales et sociales. Éducation. Législation: droit privé, droit public. Paris: Impr. des Arts et Manufactures, 1901. (= Paris Sept 1900)
- La Fronde. Journal Féministe* (daglig tidning Paris dec 1897–1905), dir. Marguerite Durand.
- Congrès socialiste international. Paris, 23–27 septembre 1900. Histoire de la Ile Internationale*. Tome 13, Geneva: Minkoff Reprint 1980. (= *Histoire ...* Tome 13)
- Rapport général sur les congrès de l'exposition*, par M. de Chasseloup-Laubat, (Exposition Universelle Internationale de 1900 à Paris) Paris: Impr. Nationale, MXMVI, 1906.
- 1904 International Council of Women *3rd quinquennial meeting, Berlin, June 1904*, edited by May Wright Sewell, retiring President. Vols. 1–2, Boston 1909–1910. (= ICW Berlin 1904)
- Der internationale Frauen-Kongress in Berlin 1904*. Bericht mit ausgewählten Referaten. Hrsg. im Auftrage des Vorstandes des Bundes deutscher Frauenvereine von Marie Stritt. Berlin 1905. (= Berlin 1904)

- Handbuch für die III. Generalversammlung des internationalen Frauenbundes in Berlin vom 6.-11. Juni 1904 und für den internationalen Frauenkongress in Berlin vom 12.-18. Juni 1904.* Hrsg. vom Lokalkomitee. ("Wegweiser" m m) Berlin: Habel, 1904. (= Handbuch Berlin 1904)
- Rutgers Hoitsema, Marie, "Om skyddslagstiftning för kvinnor. Föredrag hållet vid Internationella kvinnokongressen i Berlin 1904" (övers från manuskript) *Dagny* 1904: 377–383.
- Congrès socialiste international. Amsterdam, 14–20 août 1904. Histoire de la IIe Internationale.* Tome 14, Geneva: Minkoff Reprint u å (troligen 1980) (= *Histoire ...* Tome 14)
- 1907 *Congrès socialiste international. Stuttgart, 16–24 août 1907. Histoire de la IIe Internationale.* Tome 17, Geneva: Minkoff Reprint 1985 (= *Histoire ...* Tome 17)
- Reports to the First International Conference of Socialist Women, in Stuttgart on Saturday 17. August 1907, at 9 a.m. in the Liederhalle.* 41s, Callesens samling ABBA.
- 1909 International Council of Women *4th quinquennial meeting, Toronto, Canada, June 1909*, edited by the Countess of Aberdeen, President. London: Constable & Co, Ltd, 1910. (= ICW Toronto 1909)
- Report of the International Congress of Women held in Toronto, Canada, June 24th–30th, 1909, under the auspices of the National council of women of Canada.* 2 Vols., Toronto: Geo Parker & Sons, 1910. (= Toronto 1909)
- Agenda for the Quinquennial Sessions of the International Council of Women to be held at Toronto, Canada, June, 1909.* Aberdeen: the Rosemount Press, 1909.
- Our Lady of the Sunshine and Her International Visitors of 1909.* A Series of Impressions Written by Representatives of the Various Delegations Attending the Quinquennial Meeting of the International Council of Women in Canada, June 1909. Ed. by the Countess of Aberdeen, President I.C.W. London: Constable & Company, 1909.
- Who's who at the congress. International Council of Women, Toronto, June 1909.*
- 1910 *Congrès socialiste international. Copenhague, 28 août–3 septembre 1910. Histoire de la IIe Internationale.* Tome 19, 20, 21, Geneva: Minkoff Reprint 1981, 1982 (= *Histoire ...* Tome 19, 21)
- Zetkin, Clara, "Die Zweite Internationale Konferenz Socialistischer Frauen zu Kopenhagen" *Die Gleichheit* 20. Jg., 1910b: 387–389.
- 1911 *International Woman Suffrage Alliance (IWSA). Report of Sixth Congress,* Stockholm, Sweden, June 12, 13, 14, 15, 16, 17, 1911. London 1911. (= *IWSA Report ...* 1911)
- Catt, Carrie Chapman, *Går kvinnorösträttsrörelsen framåt?* tal av CCC vid den internationella kvinnorösträttsalliansens VI:te kongress i Stockholm den 12 juni 1911, jämte en kort biografi över Mrs Catt av Ezaline Boheman. Stockholm: Landsföreningen för Kvinnans Politiska Rösträtt 1911.

- Hjelt, Vera, *Det sociala och politiska samarbetet mellan män och kvinnor i Finland*. Föredrag vid sjätte internationella kvinnörösträttskongressen i Stockholm i juni 1911. Helsingfors 1911.
- 1912 *Actes du Congrès Féministe International de Bruxelles 1912*, publiés par les soins de Mlle Marie Popelin, docteur en droit, secrétaire générale de la Ligue. Bruxelles: Impr. Scientifique, 1912. (= Bruxelles 1912)
- 1913 *Dixième Congrès international des femmes. Œuvres et institutions féminines. Droits des femmes. Compte rendu des travaux. 1913*, par Mme Avril de Sainte-Croix, Secrétaire Générale du Congrès. Paris: Giard & Brière, 1914. (= Paris 1913)
- 1914 *International Council of Women 5th quinquennial meeting, Rome 1914*, edited by the Countess of Aberdeen, President. Karlsruhe i.B.: G. Braunsche Hofdruckerei und Verlag, 1914. (= ICW Rome 1914)
- 1919 *Resolutions Adopted by First International Congress of Working Women, Washington, U.S.A., October 28 to November 6, 1919*. Issued by National Women's Trade Union League of America, 64 West Randolph Street, Chicago, Ill. U.S.A., pamflett 16s, u å, trol 1919.
- Solano, E. John, ed., *Labour as an International Problem. A Series of Essays comprising a Short History of the International Labour Organization and a Review of General Industrial Problems*, (Appendix I "The Labour Sections of the Peace Treaty"; Appendix III "Draft conventions and recommendations adopted by the International Labour Conference at Washington"), London: Macmillan, 1920.

Tryckta källor i alfabetisk ordning (inklusive kongressprotokoll och -texter)

- Actes du Congrès Féministe International de Bruxelles, (4–7 août) 1897*, publiés par les soins de Mlle Marie Popelin, docteur en droit, secrétaire générale du congrès. Bruxelles: Impr. Scientifique, 1898. 150s. (= Bruxelles Aug 1897)
- Actes du Congrès Féministe International de Bruxelles 1912*, publiés par les soins de Mlle Marie Popelin, docteur en droit, secrétaire générale de la Ligue. Bruxelles: Impr. Scientifique, 1912. 170s. (= Bruxelles 1912)
- Actes du congrès international des œuvres et institutions féminines* (Exposition universelle internationale de 1889). Publiés par les soins de la Commission nommée par la Comité d'organisation. Paris: Société d'éditions scientifiques, 1890. 539s. (= Paris July 1889)
- Adelborg, Gertrud, "Från International Council och kvinnokongressen i London" (G. A.) *Dagny* 1899: 269–279 & 309–316.
- Aftonbladet*, Stockholm, 18/6 1904.
- Agenda for the Quinquennial Sessions of the International Council of Women to be held at Toronto, Canada, June, 1909*. Aberdeen: the Rosemount Press, 1909.

Andra Socialistiska Internationalen, se *Histoire de la IIe Internationale*.

L'Association internationale pour la protection légale des travailleurs. Assemblée constitutive tenue à Bâle les 27 & 28 Septembre 1901. Rapport et compte-rendu des séances publiés par le Bureau de l'Association ... des travailleurs: le secrétaire générale Etienne Bauer, Le président Henri Scherrer, Le vice-président Théodore Curti. (Publications de l'Association internationale pour la protection légale des travailleurs, No. 1.) Berne: Schmidt et Francke; Paris: H. Le Soudier; Léna: Gustave Fischer, 1901.

L'Avenir des Femmes, dir. Leon Richer. 1871–1879. Tidskriften hette *Le Droit des Femmes* 1869–70 & efter 1879.

Bauer, Etienne, dir. *Le travail de nuit des femmes dans l'industrie. Rapports sur son importance et sa réglementation légale*, par l'Association internationale pour la protection légale des travailleurs. Léna, Berne, Paris: Fischer, 1903a.

Bauer, Stephan, Hrsg., *Die gewerbliche Nachtarbeit der Frauen. Berichte über ihre Umfang u ihre gesetzliche Regelung*. Im Auftrage der Internationalen Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz. Jena: Fischer, 1903b. (tysk version av ovanstående)

Bilder vom Internationalen Frauen-Kongress Berlin, im Juni, 1904. Im Auftrag des Berliner Lokalkomitees, red. von Eliza Ischenhauser, Berlin: August Scherl, Verlagsbuchhandlung, 1904.

Braun-Gizycki, Lily, *Frauenfrage und Sozialdemokratie. Reden anlässlich des Internationalen Frauenkongresses zu Berlin*. Berlin: Vorwärts, 1896.

Braun, Lily, *Die Frauenfrage. Ihre geschichtliche Entwicklung und wirtschaftliche Seite*. Leipzig: Verlag von S. Hirzel 1901 (Berlin-Bonn: Dietz, 1979).

Braun, Lily & Clara Zetkin, "Gesetzlicher Arbeiterinnenschutz. Antrag zum Parteitag der Sozialdemokratischen Partei 1899 in Hannover", Brinker-Gabler 1979:181.

Bulletin de l'Union Universelle des Femmes, Revue Mensuelle. Dir: Marya Chéliga-Loévy (1890–1891) nr 1, 15 janvier 1890–nr 19 (juillet?) 1891. Nr 15 är det sista bevarade. Nota bene: artiklar från Finland (Vera Hjelt & Ehrnrooth), Island, Sverige (Ellen Fries), Danmark (Julie Meyn), Norge. BMD & Fond Bouglé, BHVP.

Bulletin de l'Office international du travail: 1905–1913.

Catt, Carrie Chapman, *Går kvinnorösträttsrörelsen framåt?* tal vid den internationella kvinnorösträttsalliansens VI:te kongress i Stockholm den 12 juni 1911, jämte en kort biografi över Mrs Catt av Ezaline Boheman. Stockholm: Landsföreningen för Kvinnans Politiska Rösträtt 1911.

Cauer, Minna, "Der Internationale Kongress für Frauenwerke und Frauenbestrebungen in Berlin am 19. bis 26. September 1896", *Die Frauenbewegung* 1896 Nr. 18:165–167.

--, "Der Internationale Frauenkongress in Berlin, September 1896", *Die Frauenbewegung*, 1896 Nr. 19: 177–181.

--, "Nachklänge", *Die Frauenbewegung*, 1896 Nr. 20: 190–191.

FEMINISM, FAMILJ OCH MEDBORGARSKAP

- Cederschiöld, Maria, "Om arbetareskyddslagstiftning för kvinnor. I anledning af en kongl. proposition vid årets riksdag", *Dagny* 1900: 171–181.
- -, "Genmälen med anledning av Dr Lydia Wahlströms berättelse öfver internationella kvinnokongressen i Berlin 1904", *Dagny* 1904: 324–328.
- Chéliga, Marya, "Congrès International des Femmes" i *Petit Bleu* 11/7 1899.
- Conférence internationale concernant le règlement du travail aux établissements industriels et dans les mines*. Par autorisation officielle. Leipzig: Duncker & Humblot, 1890.
- Congrès français et international du droit des femmes, 1889, tenu à Paris, salle de Géographie du 25 au 29 juin 1889*. (= Paris June 1889) Paris, 1889. 279s.
- Congrès international de la condition & des droits des femmes, tenu les 5, 6, 7 et 8 Septembre 1900 à l'exposition universelle au Palais de l'Economie sociale et des Congrès*. Questions économique, morales et sociales. Éducation. Législation: droit privé, droit public. Paris: Impr. des Arts et Manufactures, 1901. BMD (= Paris Sept 1900)
- Congrès International de Législation du Travail, tenu à Bruxelles du 27 au 30 septembre 1897*. Rapports et compte rendu analytique des séances publié par le bureau de la commission d'organisation. Bruxelles: Weissenbruch, 1898. 740s. (= Bruxelles Sept 1897)
- 2e Congrès international des œuvres et institutions féminines, tenu Au Palais des Congrès de l'Exposition Universelle de 1900* sous la présidence d'honneurs de M. Léon Bourgeois et sous la présidence de Mademoiselle Sarah Monod. Compte rendu des travaux par Madame Pégard, Chevalier de la Légion d'honneur, secrétaire générale du congrès, 4 Vols. (Vol. 3 mer än 550s) Paris: Impr. de Charles Blot, 1902. (= Paris June 1900)
- Dixième Congrès international des femmes. Œuvres et institutions féminines. Droits des femmes. Compte rendu des travaux*. 1913, par Mme Avril de Sainte-Croix, Secrétaire Générale du Congrès. Paris: Giard & Brière, 1914. Mer än 575s BMD (= Paris 1913)
- Congrès international du droit des femmes, ouvert à Paris, le 25 Juillet 1878, clos le 9 Août suivant. Actes. Compte-rendu des séances plénières*. 3me livraison. Paris: Auguste Ghio, éditeur, u å, troligen 1878. 213s. (= Paris 1878)
- Congrès international pour la protection légale des travailleurs. Tenu à Paris, au Musée Social, du 25 au 28 Juillet 1900. Rapports et compte rendu analytique des séances*. (Ministère du Commerce, de l'Industrie, des Postes & Télégraphes. Exposition universelle internationale de 1900) Paris: Arthur Rousseau, 1901. 563s. (= Congrès ... des Travailleurs, Paris 1900)
- "Congrès international pour la protection légale des travailleurs tenu à Paris au Musée Social du 25 au 28 Juillet 1900. (Cette étude est due à notre collaborateur M. André Lichtenberger)" *Musée Social, Bulletin Mensuel*, Année 1900, No 8. Août: 261–296. (= Congrès ... des Travailleurs, Paris 1900 II)
- Congresso Internazionale Femminile. Roma – 16–23 Maggio – Roma*. u å.

- Court of Justice of the European Communities. Arrêt de la Cour du 25 juillet 1991*, "Egalité de traitement entre hommes et femmes – Interdiction législative du travail de nuit des femmes."
- Dagny*, tidning för svenska kvinnorörelsen, utgifven genom Fredrika-Bremer-förbundet, 1886–1913:
- 1889 "Kvinnokongresser i Paris" 168–169; "Om kvinnokongresserna i Paris sommaren 1889" I, II & III av Ellen Fries 178–182, 215–220, 245–253. "Pariserbref" sign Uffe (eg Anna Sandström) 183–190.
- 1898 "Internationella Kvinnoförbundets kongress" 479–481.
- 1899 "Internationella Kvinnokongressen i London" 223–225; "Från International Council och kvinnokongressen i London" av G(ertrud) A(delborg) 269–279 & 309–316.
- 1900 "Om arbetareskyddslagstiftning för kvinnor. I anledning af en kongl. proposition vid årets riksdag" av Maria Cederschiöld 171–181; "De internationella kvinnokongresserna i Paris 1900 I & II" 265–269 & 334–337; "De internationella kvinnokongresserna i Paris, III. Kvinnornas fredskongress" 365–366, av sign E. B.
- 1904 "Berliner-kongresserna 4–18 Juni" 271–273; "Internationella kvinnokongressen i Berlin 1904" av Lydia Wahlström 277–285 och 295–301; "Genmälen med anledning av Dr Lydia Wahlströms berättelse öfver internationella kvinnokongressen i Berlin 1904", av Alexandra Gripenberg 322–324, av Maria Cederschiöld 324–328, svar av Lydia Wahlström 328–330; "Om skyddslagstiftning för kvinnor. Föredrag hållet vid Internationella kvinnokongressen i Berlin 1904" (övers från manuskript) av Mrs Rutgers-Hoitsema 377–383.
- Deux mémoires présentés aux gouvernements des états industriels en vue de la convocation d'une conférence internationale de protection ouvrière.* (Publications de l'Association internationale pour la protection légale des travailleurs, No 4) Paris-Nancy 1905.
- Dissard, Clotilde, "Le congrès féministe de Paris en 1896", *Revue international de sociologie* 1896: 537–552.
- Les Droits de la Femme* nr 17, 8/9 1900:1.
- The Englishwoman's Review*, a quarterly, ed. Helen Blackburn (1900 samt 15/10 1909).
- L'étoile Belge*, 29/4, 30/4 1912.
- Le Figaro*. Daglig tidning, Paris: 20/7–20/9 1878; 3/7 1889; 1–25/5 1892; 1–19/4 1896; 27/5–12/6, 18–28/6, 20–31/7, 4–12/9, 24–30/9 1900.
- La Française, journal de Progrès Féminin*, veckotidning. Directrice et fondatrice: Jane Misme: 19/5 1912.
- Die Frau, Monatsschrift für das gesamte Frauenleben unserer Zeit*. Hrsg. Helene Lange, Berlin: 1900 (7. Jg.) Heft 10, Juli & Heft 11, August (se Salomon & Stritt).
- Die Frauenbewegung, Revue für die Interessen der Frauen.* (= FBw) Hrsg. Minna Cauer, Berlin: Dümmlers Verlagsbuchhandlung:
- 1896 (II. Jahrgang) Nr. 18 (15. Sept.) "Der Internationale Kongress für Frauenwerke und Frauenbestrebungen in Berlin am 19. bis 26. September 1896" av Minna

- Cauer 165–167; Nr. 19 (1. Okt.) "Der Internationale Frauenkongress in Berlin, September 1896" av Minna Cauer 177–181; Nr. 20 (15. Okt.) "Nachklänge" av Minna Cauer 190–191.
- 1900 (VI. Jahrgang) Nr. 13 (1. Juli) "Brief aus Paris. I. Die Sitzungen des Exekutiv-Komitees der Internationalen Föderation zu Paris am 14. und 15. Juni 1900" av Anna Pappritz 98–99; Nr. 14 (15. Juli) "Brief aus Paris. II. Der Internationale Frauenkongress (2. Congrès International des Oeuvres et Institutions Feminines)" av Anna Pappritz 105–108.
- La Fronde. Journal Féministe.* Daglig tidning, Paris dec 1897–1905, dir. Marguerite Durand. (använt dagarna omkring kongresser, utom 1–12/7 1899 vilka saknas)
- Fries, Ellen, "Om kvinnokongresserna i Paris sommaren 1889" I, II & III, *Dagny* 1889: 178–182, 215–220, 245–253.
- Die Gleichheit, Zeitschrift für die Interessen der Arbeiterinnen*, Hrsg. Clara Zetkin 1891–1924, (första året: Hrsg. Emma Ihrer), Stuttgart.
- Gripenberg, Alexandra, "Genmälen med anledning av Dr Lydia Wahlströms berättelse öfver internationella kvinnokongressen i Berlin 1904", *Dagny* 1904: 322–324.
- Hainisch, Marianne, *Bericht über die Generalversammlung des International Council und den Frauencongress zu London im Juni, 1899, erstattet von der Österreichischen Delegierten*, Vienna. 1900 21s.
- Handbuch für die III. Generalversammlung des internationalen Frauenbundes in Berlin vom 6.–11. Juni 1904 und für den internationalen Frauenkongress in Berlin vom 12.–18. Juni 1904.* Hrsg. vom Lokalkomitee. ("Wegweiser" m m) Berlin: Habel, 1904. (= Handbuch Berlin 1904)
- Hirsch, Max, "Das Verbot der Nachtarbeit" (skrivet till Pariskongressen 1900) *Jahrbuch ... im deutschen Reich*, den s k Schmollers Jahrbuch, 1901.
- Histoire de la IIe Internationale.* 23 Vols., Geneva: Minkoff Reprint, 1976, 1977, 1980, 1981, 1982, 1985 (= *Histoire ... Tome X*); följande band, *Tomes*, har använts:
- 5: Stegmann, C. & C. Hugo, *Handbuch des Sozialismus.* Zürich 1897.
- 6–7: *Congrès internationaux socialistes de Paris 1889.*
- 8: *Congrès international ouvrier socialiste. Bruxelles, 16–23 août 1891.*
- 9: *Congrès international ouvrier socialiste. Zürich, 6–12 août 1893.*
- 13: *Congrès socialiste international. Paris, 23–27 septembre 1900.*
- 14: *Congrès socialiste international. Amsterdam, 14–20 août 1904.*
- 17: *Congrès socialiste international. Stuttgart, 16–24 août 1907.*
- 19: *Congrès socialiste international. Copenhague, 28 août–3 septembre 1910.*
- 21: *Congrès socialiste international. Copenhague, 28 août–3 septembre 1910.*
- Hjelt, Vera, *Det sociala och politiska samarbetet mellan män och kvinnor i Finland.* Föredrag vid sjätte internationella kvinnorösträttskongressen i Stockholm i juni 1911. Helsingfors 1911.
- Idun, praktisk veckotidning för kvinnan och hemmet/illustrerad tidning för kvinnan och*

- hemmet*, "Qvinnokongresserna i Paris 1889" osign. 1889: 302 & 311f; "Kvinnokongressen i Paris" av H. S. (= Hilda Sachs) 1900: 430f.
- The International Congress of Women, London, July 1899*. Edited by [Ishbel Maria Gordon] Countess of Aberdeen. London: T. Fisher Unwin, 1900: 6 Vols.: Vol. 1 *Women in Education* 222s; Vol. 2 *Women in Industrial Life* 252s; Vol. 3 *Women in Politics* 152s; Vol. 4:1 *Women in Professions* 215s; Vol. 4:2 *Women in Professions* 246s; Vol. 5 *Women in Social Life* 267s. (= London 1899 Vols. 1–6)
- International Council of Women *2nd quinquennial meeting, London, July 1899*, edited by the Countess of Aberdeen, retiring President. 363s. London: T. Fisher Unwin, 1900. (= ICW London 1899)
- International Council of Women *3rd quinquennial meeting, Berlin, June 1904*, edited by May Wright Sewell, retiring President. Vols. 1–2, 197s & 245s. Boston 1909–1910. (= ICW Berlin 1904)
- International Council of Women *4th quinquennial meeting, Toronto, Canada, June 1909*, edited by the Countess of Aberdeen, President. 466s. London: Constable & Co, Ltd, 1910. (= ICW Toronto 1909)
- International Council of Women *5th quinquennial meeting, Rome 1914*, edited by the Countess of Aberdeen, President. 515s. Karlsruhe i.B.: G. Braunsche Hofdruckerei und Verlag, 1914. (= ICW Rome 1914)
- Der Internationale Kongress für Arbeiterschutz in Zürich vom 23. bis 28. August 1897*. Amtlicher Bericht des Organisationskomitees. Zürich 1898, Zürich Aug. 1897, 280s. (av denna finns en kortare engelsk version *International Congress for Protective Labour-legislation at Zürich 23rd to 28th of August 1897*. The circulars of the Organising Committee. Papers and motions and Provisional List of the Participants in the Congress. Zürich 1897. English version: Zürich Aug. 1897, 150s.) (= Zürich Aug 1897)
- Der Internationale Kongress für Frauenwerke und Frauenbestrebungen in Berlin 19. bis 26. September 1896*. Eine Sammlung der auf dem Kongress gehaltenen Vorträge und Ansprachen. Hrsg. von der Redaktions Kommission: Rosalie Schoenflies, Lina Morgenstern, Minna Cauer, Jeannette Schwerin, Marie Raschke. Berlin: H. Walther, 1897. (= Berlin 1896)
- Der internationale Frauen-Kongress in Berlin 1904*. Bericht mit ausgewählten Referaten. Hrsg. im Auftrage des Vorstandes des Bundes deutscher Frauenvereine von Marie Stritt. Berlin 1905. (= Berlin 1904)
- Internationaler Kongress für Arbeiterschutz in Zürich vom 23. bis 28. August 1897*. Die Cirkulare des Organisationskomitees. Referate und Anträge und Vorläufiges Verzeichnis der Kongresstheilnehmer. Zürich: Buchdruckerei der Schweiz. Grütlivereins, 1897.
- International Woman Suffrage Alliance (IWSA). Report of Sixth Congress*, Stockholm, Sweden, June 12, 13, 14, 15, 16, 17, 1911. London 1911. (= *IWSA Report ...* 1911)
- Le Journal des Femmes. Organe du Mouvement Féministe*. 1891–1911. Startad av directrice Maria Martin. Månadstidskrift. BHVP & BMD.

- La Justice, journal politique du matin*, dir. George Clemenceau. Alexandre Millerand medverkade. 1/6–6/7, 1/9–18/10 1900.
- Lacour, Léopold, "Le congrès féministe de Bruxelles", *Le Journal*, 3, 4, 9, 10/8 1897.
- La Lanterne*. Daglig tidning, Paris, dir. René Viviani: 10–20/5 1892; 5–19/4 1896; 15–24/6 & 1/7 & 25–30/7 & 1–13/9 1900; 30/5–14/6 1913.
- MacDonald, Margaret Ethel, "Zur ersten internationalen Konferenz sozialistischer Frauen", *Sozialistische Monatshefte* 11. Jg. 1907: 663–667.
- Maier, Gustav, (Zürich), Bericht von *Die Verhandlungen und Beschlüsse des internationalen Kongresses für Arbeiterschutz in Zürich (23.–28. August 1897)*. Bern: Verlag von Steiger & Cie, 1897.
- Malmberg, Aino, "Minnen från den internationella kvinnokongressen i London", *Nutid*, Helsingfors, 1899: 216–220.
- Le Matin*. Daglig tidning, Paris: 14 & 16/5 1892.
- Memorial explanatory of the reasons for an International prohibition of "night work for women"*. Issued by the Board of the International Association for labour legislation. n.p. 1905 (enl Catalogue of Publications of the International Association for Labour Legislation etc, BIT Bibliothèque, Contributions bibliographiques No 22). Densamma som följande:
- Mémoire explicatif sur les bases d'une interdiction internationale du travail de nuit des femmes*, présenté aux Hauts Gouvernements par le Bureau de l'Association internationale pour la protection légale des travailleurs. Bâle 1904. Även tryckt med en "mémoire"/ett förbud mot att använda vit fosfor vid tändstickstillverkning under titeln *Deux mémoires présentés aux gouvernements des états industriels en vue de la convocation d'une conférence internationale de protection ouvrière*. (Publications de l'Association internationale pour la protection légale des travailleurs, No 4) Paris: Nancy, 1905.
- Musée Social, Bulletin Mensuel* Série B Circulaire No 14, "Le congrès de la protection ouvrière à Zurich", Paris 15 octobre 1897: 401–443.
- Our Lady of the Sunshine and Her International Visitors of 1909*. A Series of Impressions Written by Representatives of the Various Delegations Attending the Quinquennial Meeting of the International Council of Women in Canada, June 1909. Ed. by the Countess of Aberdeen, President I.C.W. London: Constable & Company, 1909.
- Pappritz, Anna, "Brief aus Paris. I. Die Sitzungen des Exekutiv-Komitees der Internationalen Föderation zu Paris am 14. und 15. Juni 1900", *Die Frauenbewegung* 1900 Nr. 13: 98–99.
- -, "Brief aus Paris. II. Der Internationale Frauenkongress (2. Congrès International des Oeuvres et Institutions Feminines)" *Die Frauenbewegung* Nr. 14: 105–108.
- Protokoll des Internationalen Sozialistischen Arbeiterkongresses in der Tonhalle Zürich vom 6. bis 12. August 1893*. Red. Organisationskomitee. Zürich: Grütlivereins, 1894, se även *Histoire ...* Tome 9.

- Die Protokolle der internationalen Arbeiterschutzkonferenz.* In amtlichem Auftrag. Leipzig: Duncker & Humblot, 1890.
- La Question Sociale. Journal,* Paris: 1/10 & 1/11 1891; 15/5, 15/6 & 5/11 1892; 15/3, 15/6 & 15/9 1893; Jan.–Fevr. & Avril–Mai 1896.
- Le Rappel.* Daglig tidning, Paris: 20/7–25/8 1878; 1/6–6/7, 1–12/9, 21/9–27/9 1900.
- Rapport général sur les congrès de l'exposition,* par M. de Chasseloup-Laubat, (Exposition Universelle Internationale de 1900 à Paris) Paris: Impr. Nationale, 1906.
- Report of the International Congress of Women held in Toronto, Canada, June 24th–30th, 1909, under the auspices of the National council of women of Canada.* 2 Vols., Toronto: Geo Parker & Sons, 1910. (= Toronto 1909)
- Report of the International Council of Women Assembled by the National Woman Suffrage Association.* Washington DC: R. H. Darby, 1888. (= ICW Washington 1888)
- Reports to the First International Conference of Socialist Women, in Stuttgart on Saturday 17. August 1907, at 9 a.m. in the Liederhalle.* 41s, Callesens samling ABBA.
- Resolutions Adopted by First International Congress of Working Women, Washington, U.S.A., October 28 to November 6, 1919.* Issued by National Women's Trade Union League of America, 64 West Randolph Street, Chicago, Ill. U.S.A., pamflett 16s, u å, trol 1919.
- Rutgers-Hoitsema, (Marie) Mrs, "Om skyddslagstiftning för kvinnor. Föredrag hållet vid Internationella kvinnokongressen i Berlin 1904" (övers från manuskript), *Dagny* 1904: 377–383.
- Sachs, Hilda, se *Idun* 1889; *Dagens Nyheter*: 17/4, 20/4 & 21/4 1896.
- Salomon, Alice, "Die Reform der französischen Arbeiterschutzes und die Frauen", *Die Frau*, Heft 10, Juli 1900: 610–612.
- Sandström, Anna, (sign Uffe) "Pariserbref" *Dagny* 1889: 183–190.
- Schirmacher, Käthe, "Le congrès de Berlin", *La Revue Féministe*, 1896: 737–756.
- Seilhac, Leon de, *Congrès de la législation du travail tenu à Bruxelles du 27 au 30 septembre 1897.* Paris: Maison Didot, 1898.
- Stritt, Marie, "Der internationale Kongress für Frauenwerke und Frauenschöpfungen in Paris", *Die Frau*, Heft 11, August 1900: 641–646.
- Le Temps.* Daglig tidning, Paris: 5–20/5 1892.
- l'Univers et le Monde,* journal religieux: 1–13/6 1900.
- Wahlström, Lydia, "Internationella kvinnokongressen i Berlin 1904", *Dagny* 1904: 277–285 och 295–301 samt svar med anl av "Genmälen ... internationella kvinnokongressen i Berlin 1904", *Dagny* 1904: 328–330.
- Who's who at the congress. International Council of Women, Toronto, June 1909,* u å.
- Vincent, (Eliska) Mme, *Congrès féministe international de Bruxelles, en 1897* (framsidan: "Société féministe 'L'égalité' Rapport adressé au Conseil Municipal de Paris, à la Chambre Consultative des Associations ouvrières de France, au Syndicat

FEMINISM, FAMILJ OCH MEDBORGARSKAP

des ouvrières et ouvriers de la Manufacture des Tabacs du Gros-Caillou par Les Déléguées du Groupe 'L'égalité' au Congrès féministe international de Bruxelles, & au Congrès de la paix à Hambourg en 1897"), Paris 1898.

Viviani, René, "Féminisme et Socialisme" *Justice* 22/9 1900.

Vorwärts, Berlin: 22/9, 23/9, 24/9, 27/9 1896, 1. Beilage zum *Vorwärts* 23/9 & 25/9 & 26/9 1896, 2. Beilage zum *Vorwärts* 29/9 1896. 1. Beilage zum *Vorwärts* 16/6 1904.

Zepler, Wally, "Internationale sozialistische Frauenkonferenz 1910", *Soz. Monatshefte* 14. Jg. Band 2 1910a: 1130–1131.

- -, "Int. Frauenkonferenz 1910", *Soz. Monatshefte* 14. Jg. Band 3 1910b: 1454–1456.

- -, "Rundschau" ... "dem internationalen Frauenkongress" i Rom, *Soz. Monatshefte* 18. Jg. Band 2 1914: 934.

Zetkin, Clara med Lily Braun, "Gesetzlicher Arbeiterinnenschutz. Antrag zum Parteitag der Sozialdemokratischen Partei 1899 in Hannover", Brinker-Gabler 1979: 181.

- -, (troligen), "Die internationalen Tagungen zu Kopenhagen", *Die Gleichheit* 20. Jg., 1910a: 369–371.

- -, "Die Zweite Internationale Konferenz Socialistischer Frauen zu Kopenhagen", *Die Gleichheit* 20. Jg., 1910b: 387–389.

Litteratur fram till och med 1920

- Allemane, J., "Le Palais des Femmes", *La Question Sociale*, 1/8 1892: 277f.
- Avril de Sainte-Croix, Ghénia, pseud "Savioz"; "Le Féminisme à l'exposition universelle", *Revue de Morale Sociale* Dec. 1900: 505–512.
- -, *Le féminisme*. Paris: Giard & Brière, 1907.
- Baldwin, Simeon E., "The International Congresses and Conferences of the Last Century, as Forces working toward the Solidarity of the World", *American Journal of International Law*, July 1907.
- Baudrillart, Henri, *La liberté du travail. L'association et la démocratie*. Paris: Guillaumin et Cie, 1865.
- Bauer, Etienne/Stephan, *L'association internationale pour la protection légale des travailleurs et l'office international du travail, 1901–1910*. Bruxelles: Hayez, impr. des Académies royales de Belgique, 1910.
- -, *Arbeiterschutz und Völkergemeinschaft*. Zürich: Füssli, 1918
- -, "Arbeiterschutzgesetzgebung, Internationale Arbeiterschutz", *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* 4 Aufl., 1922: 686–701.
- Bebel, August, *Die Frau und der Sozialismus*. (1 Aufl., Berlin: Dietz Verlag 1883), 25 Aufl., 1974.
- Berlepsch, Hans Hermann, Freiherr von, "Soziale Entwicklung im ersten Jahrzehnt nach Aufhebung des Sozialistengesetzes", Vortrag auf d. 12. Evangel.-sozialen Kongress in Braunschweig am 30. Mai 1901. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1901.
- Berlin und seine Arbeit: amtlicher Bericht der Berliner Gewerbe-Ausstellung 1896, zugleich eine Darstellung des gegenwärtigen Standes unserer gewerblichen Entwicklung*. Hrsg. vom Arbeitsausschuss: Fritz Kühemann, B. Felisch, L. M. Goldberger. Mit einem Plan der Ausstellung und 357 Abbildungen. Berlin: Dietrich Reimer/Ernst Voksen, 1898.
- Bernstein, E., "Frauenrechtleri und Arbeiterschutz", *Die Neue Zeit*. Stuttgart 1891:173–182.
- Berättelse över Landsorganisationens verksamhet år 1919*, avgiven till Representantskapets möte i maj 1920. [I denna finns översatt de delar av fredsfördraget som gäller arbete samt protokollet från "Arbetarkonferensens första sammanträde år 1919". UWJ Stockholm: Arbetarnes Tryckeri 1921:77–98.
- Boucherett, Jessie & Helen Blackburn, *The Condition of Working Women and the Factory Acts*. London 1896.
- Bouquet, Louis, sous-directeur au ministère du commerce et de l'industrie, secrétaire de la commission supérieure du travail dans l'industrie, *Le travail des enfants, des filles mineurs et des femmes dans l'industrie: Commentaire de la loi du 2 novembre 1892*. Serie: La réglementation du travail, Paris, Nancy: Berger-Levrault, (1893) 3e éd. 1893.

FEMINISM, FAMILJ OCH MEDBORGARSKAP

- Braun, Lily, *Die Frauenfrage. Ihre geschichtliche Entwicklung und wirtschaftliche Seite*. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1901.
- Brentano, Lujo, *La réglementation internationale de l'industrie*. Extrait de *la Revue d'économie politique*, No de mars-avril. Paris: E. Larose & Forcel, 1890.
- Butler, H. B., "The Washington Conference, 1919", *Solano* 1920:198–246.
- Butler, Josefina-E., *Personal Reminiscences of a Great Crusade*. London: Horace Marshall & Son, 1896 new ed. 1898.
- -, *Souvenirs personnels d'une grande croisade*, précédés d'une préface par Yves Guyot. Paris: Fischbacher, 1900.
- Böhmert, Victor, "Der internationale Arbeiterschutz", *Der Arbeiterfreund* 28. Jg. 1890: 41–47.
- -, "Die Weltkongresse für Arbeiterwohl auf der Pariser Weltausstellung von 1900", *Der Arbeiterfreund* 38. Jg. 1900: 335–349.
- Caté, Marcel, *La convention de Berne de 1906, sur l'interdiction du travail de nuit des femmes employées dans l'industrie*. Thèse pour le doctorat. Université de Paris. Faculté de droit. Président: M. Jay, professeur, Paris: Emile Larose, 1911.
- Chazal A., *L'interdiction du travail de nuit des femmes dans l'industrie françaises*. Thèse. Paris: Pedone, 1902.
- Clark, Alice, *Working life of women in the seventeenth century*. 1st ed. 1919. London: Routledge, 1992.
- Courcelle-Seneuil, J-G., *Liberté et socialisme ou discussions des principes de l'organisation du travail industriel*. Paris: Librairie de Guillaumin et Cie, 1868.
- Dagens Nyheter*. Daglig tidning, Stockholm: april 1896, juni 1911.
- Debor, Louise, "Les deux féminismes", *La Fronde* 16/7 1900.
- Deligny, Georges, *Le règlement de travail*. Thèse pour le doctorat en droit. Université de Nancy: Berger-Levrault, 1907.
- Demy, Adolphe, *Essai Historique sur les Expositions Universelles de Paris*. Paris, 1907.
- Deraismes, Maria, *Eva contre M. Dumas fils*. Paris: E. Dentu, 1872.
- Dohm, Hedwig, *Die Antifeministen. Ein Buch der Verteidigung*. Berlin: Fred. Duemmlers Verlagsbuchhandlung, 1902, även senare upplagor.
- Dumas, Alexandre fils, *L'homme-femme: réponse à M. Henri d'Ideville*. Paris: Michel Lévy frères, 1872. (BnF microfiche 1996)
- The Englishwoman's Review*, "Women's congresses in Paris", Oct 15th, 1900:232.
- Ernst, Paul, *Die Arbeiterschutzgesetzgebung und ihre internationale Regelung*. Berlin: Verlag der Berliner Volkstribüne (Berliner Arbeiterbibliothek Xlls Heft) 1890.
- Exposition Universelle 1900*, Paris: Les Editions 1900, 1991.
- Fontaine, Arthur, Councillor of State, Director of Labour to the Ministry of Labour in France, Chairman of the Governing Body of the I.L.O., "A Review of International Labour Legislation", *Solano* 1920: 161–194.

- Fontane, Theodor, artikel i *Kreuzzeitung* 4/4 1860, tryckt i Fontane, Th., "Wie man in Berlin so lebt". *Beobachtungen und Betrachtungen aus der Hauptstadt*. Berlin: Aufbau-Verlag, 2. Aufl. 2002.
- Francke, E., *Jahrbuch für Gesetzgebung im Deutschen Reich* 25, 1901: 758–764.
- Gilman, Charlotte Perkins, *Women and Economics: A Study of the Economic Relation between Men and Women as a Factor in Social Evolution*. Boston: Small, Maynard & Co., 1898. Reprint, with an introduction by Carl Degler. New York: Harper & Row, 1966.
- , (som Perkins Stetson) "The Woman's Congress of 1899" The Arena Company, Boston, 1899, taget år 2005 ur <http://etext.lib.virginia.edu/modeng/modengJ/browse.html>
- , *The Home: Its Work and Influence*. New York: McClure, Philips & Co., 1903.
- , *The Living of Charlotte Perkins Gilman, an autography*. New York: D Appleton-Century, 1935.
- La Grande Revue de l'Exposition*, supplementaire de *Revue des Revues*, 1900.
- Gripenberg, Alexandra, *Ett halfår i Nya Werlden. Strödda resebilder från Förenta Staterna*. Helsingfors: G. W. Edlunds förlag, 1889, kortare version Borgå: Holger Schildts förlag, 1973. (Translated and edited by Ernest J. Moyne. *A half year in the new world. Miscellaneous Sketches of Travel in The United States (1888)*, University of Delaware Monograph Series No. 4) Newark, Delaware: Univ. of Delaware Press, 1954.
- , *Reformarbetet till förbättrandet af kvinnans ställning*. 3 Vols., Helsingfors: Otava, 1893–1903.
- , "Elizabeth Cady Stanton och kvinnoaksarbetet: föredrag hållet i Stockholm, hôtel Continentals sal d. 30 maj 1896", 44s u å trol 1896.
- Guyot, Yves, *La Prostitution*. Paris u å.
- , förord till Butler 1900, fransk övers.
- Hamilton, Cicely, *Marriage as a Trade*. (1st ed. 1909) reprint, London: The Women's Press, 1981.
- Hjelt, Vera, "Skyddslagstiftningen. Föredrag hållet vid Kvinnoaks Förbundet Unionens möte i Helsingfors den 2 mars 1909." (övers och publicerad i norska *Nylænde* 1 mai 1909)
- Hutchins, Elizabeth Leigh & Amy Harrison Spencer, *A History of Factory Legislation*. (London School of Economics and Political Studies. Studies in Economics and Political Science, No. 10) (1st ed .1903, förord av Sidney Webb; 2nd ed London: King & Son, 1911) Orchard House 3rd ed. 1926.
- Iduns kongressnummer*. Festskrift med anledning af sjätte internationella kvinnorösträttskongressen i Stockholm 12–17 juni 1911. Stockholm 1911.
- Irwin, Margaret H., *Women's Employment in Shops: Report of an Enquiry conducted for the National Federal Council of Scotland for Women's Trades*. Glasgow: Brit. Lib. Pol. Science, 1896.

FEMINISM, FAMILJ OCH MEDBORGARSKAP

- -, *Home Work amongst Women. Report of an Enquiry conducted for the Glasgow Council for Women's Trades*. Two parts. Glasgow: Brit. Lib. Pol. Science, 1897.
- -, *Women's Work in Tailoring and Dressmaking. Report of an Enquiry conducted for the Scottish Council of Women's Trades*. Glasgow: Brit. Lib. Pol. Science, 1900.
- -, Secretary to the Scottish Council for Women's Trades, *The Problems of Home Work*. 3rd ed. Glasgow: K. & R. Davidson, 1906.
- Jay, Raoul, 1898 professeur de législation industrielle à la Faculté de Droit, Paris. *Etude sur la question ouvrière en Suisse*. 1893.
- -, *La protection légale des travailleurs*. Paris: Larose, 1904.
- Kautsky, Karl, *Der Arbeiterschutz besonders die internationale Arbeiterschutz-Gesetzgebung und der Achtstundentag*. 2. Aufl. Nürnberg: Würlein & Co, 1890.
- Kevor, L. de, "Le Palais de la Femme", *La Grande Revue de l'Exposition 1900*: 91–94.
- Key, Ellen, "Missbrukad kvinnokraft" och "Naturenliga arbetsområden för kvinnor". *Tvenne föredrag*. Stockholm 1896.
- -, *Barnets århundrade*. 2 Vols., Stockholm: Bonnier, 1900; ny upplaga med efterskrift om mottagandet av första upplagan, 1911–1912.
- -, *Das Jahrhundert des Kindes*. 14. Auflage 1908.
- -, *The Century of the Child*. [översatt från tyskan!] New York, London: G.P. Putnam's sons, 1909a.
- -, *Kvinnorörelsen*. Stockholm: Bonnier, 1909b.
- -, *The Woman Movement*. (Westport. Conn: Hyperion Press 1912) Reprint of the 1912 ed. publ. by Putnam's, New York, foreword by Havelock Ellis, 1979.
- Lampérière, Anna [publicerade först under sitt flicknamn Yon; i en bok från 1889 kallas hon Lucien Delabrousse, dvs en manlig pseudonym; senare antingen Yon Lampérière (1901 och 1903) eller enbart Lampérière, Anna], *Le rôle social de la femme. Devoirs. -- Droits -- Éducation*. (En serie artiklar tidigare publicerade i *Le Temps*.) Paris: F. Alcan, 1898.
- -, *La femme et son pouvoir* (ett exemplar på MS har en handskrivna dedikation till "M. L. Mabileau, Hommage et souvenir"). Paris: Giard & Brière, 1909.
- Lange, Helena & Gertrud Bäumer. *Handbuch der Frauenbewegung*. Teil 1–5: Teil 1 *Die Geschichte der Frauenbewegung in den Kulturländern*. 1901, Teil 2 *Frauenbewegung und soziale Frauentätigkeit in Deutschland nach Einzelgebieten*. 1901, Teil 3 *Der Stand der Frauenbildung in den Kulturländern*. 1902, Teil 4 *Die deutsche Frau in Beruf*. 1902, Teil 5 *Die praktische Ratschläge zur Berufswahl*. 1906. Berlin: W. Moeser, 1901–1906.
- Lehmkuhl, August, Priester der Gesellschaft Jesu, *Internationale Regelung der sozialen Frage*. "Die sociale Frage" beleuchtet durch die Stimmen aus Maria-Laach, 7. Heft. Freiburg in Breisgau: Herder, 1893.
- Leroy-Beaulieu, Paul, *Le travail des femmes aux XIXe siècle*. Paris: Charpentier & Cie, 1873.

- -, "Le travail des femmes et sa réglementation", *Economiste français*, 9 juin 1888.
- Livet, Albert, "Le mouvement socialiste au Quartier Latin", *La Revue Socialiste* No. 155 1897: 560–592.
- Loliée, Frédéric, "Le Palais des Congrès", *La Grande Revue de l'Exposition* 1900: 5–7.
- Lüders, Else, *Der "Linke Flügel". Ein Blatt aus der Geschichte der deutschen Frauenbewegung*. Berlin: Verlag von W. & S. Loewenthal, u å, trol 1904.
- Mahaim, Ernest, professeur à l'université de Liège, "La Question de la Protection Internationale des Travailleurs", *Revue d'Économie Politique* No 6 1888.
- Mahaim, Ernest, *Le droit international ouvrier*. Paris: Larose & Tenin, 1913.
- Milhaud, Caroline, *L'ouvrière en France, sa condition présente, les réformes nécessaires*. Paris: F. Alcan, 1907.
- Millerand, Alexandre, député, ancien ministre, *Le socialisme réformiste français*. Paris: Bibliothèque socialiste, 1903.
- -, *L'association internationale pour la protection légale des travailleurs et sa section française*. Paris 1907.
- -, "La conférence officielle de Berne (Mai 1905), La protection légale des Travailleurs. Discussions de la Section Nationale Française, de l'Association Internationale pour la Protection légale des Travailleurs". 3. série. Paris 1907: 51–71.
- -, "La deuxième Conférence Officielle de Berne, rapport", *Association Nationale Française pour la Protection Légale des Travailleurs*. Paris 1914: 3–51.
- Minck, Paule, "L'émancipation de la femme et le socialisme", *La Question Sociale* 1/10 & 1/11 1891.
- Museux E., "Le faux-frère Yves ... Guyot", *La Question Sociale* 15/6 1893.
- Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens*, Hrsg. Karl Kautsky, J. H. W. Dietz, Stuttgart, 16. Jg. 1897/98.
- Orry, Albert, *Les Socialiste Indépendants*. Paris: Rivière, 1911.
- La Petite République. Journal socialist. Quotidien (PR)*, Paris; Alexandre Millerand, dir. 1893– (avril 1896; juin & sept. 1900; 15/7–3/8, 1/9–11/10 1900).
- Pic, Paul, professeur de droit, *Traité élémentaire de législation industrielle: les lois ouvrières*. 1e éd. Paris: Rousseau, (1 éd. 1894; 2 éd. 1903) 3 éd. 1909a (6 éd. 1930).
- -, *La protection légale des travailleurs et le droit internationale ouvrier*. Paris: F. Alcan, 1909b.
- Picard, Alfred, *Le bilan d'un siècle (1801–1900)* Vol 5, Paris: imprimerie nationale, 1906.
- Popp, Adelheid, Hrsg., *Gedenkbuch 20 Jahre österreichische Arbeiterinnenbewegung*. Wien, 1912.
- Potonié-Pierre, Eugénie, "Un terrain de conciliation", *La Question Sociale*, 15/4 1892:158f.
- -, "Un jalon", *La Question Sociale*, 15/6 1892: 233f.

FEMINISM, FAMILJ OCH MEDBORGARSKAP

- , "La Solidarité des Femmes", *La Question Sociale*, 15/3 1893:77f.
- , "Congrès féministe international", *La Question Sociale*, Avril–Mai, 1896: 378ff.
- , "Le congrès féministe de Bruxelles", *La Question Sociale*, Novembre–Decembre 1897: 635–637.
- Proudhon, Pierre-Joseph, *La Pornocratie ou les femmes dans les temps modernes*. Paris: Marpon & Flammarion, u å, ca 1865.
- La Question Sociale, Revue Mensuelle du Mouvement Socialiste Internationale*, dir. P Argyriades, 1e Série 1885, 2e Série 1891–1897. "Les associations féministes aux États-Unis" av L.M. 15/9 1892: 320 och "Les étudiants" av P.A. 15/11 1892: 384 samt några osign artiklar.
- Richthofen, Elisabeth von, *Über die historischen Wandlungen in der Stellung der autoritären Parteien zur Arbeiterschutzgesetzgebung und die Motive dieser Wandlungen*. Heidelberg, Diss. 1901.
- La Revue Socialiste*, journal 1885–1914, Benoît Malon, dir. 1885–1900; en serie artiklar 1886 om "Le Travail des enfants et des femmes", se Rouanet, se även Rouzade 1887 och Livet 1897.
- Rinman, Erik B., "Skilda sociala frågor. Internationellt arbetareskydd." *Social Tidskrift* 1, 1901: 204ff.
- Rouanet, Gustave, "Le Travail des enfants et des femmes", *La Revue Socialiste* nr 15 1886: 193ff, nr 16 1886: 334–344 (om lagstiftningen i Europa och USA), nr 18 1886: 497ff (om lagstiftningen i Frankrike 1841–1874), nr 20 1886: 717–729, nr 21 1886: 799ff.
- , "Les députés socialistes et la protection du travail" *La Revue Socialiste* nr 181 1900: 1–25.
- Rouzade, Léonie, "Les femmes devant la démocratie", *La Revue Socialiste* nr 30 1887: 519–534.
- Salomon, Alice, *Frauenemancipation und soziale Verantwortung. Ausgewählte Schriften*. Band I: 1896–1908. Berlin: Luchterhand, 1997.
- , "Zur Verteidigung der Arbeiterschutzgesetze" (i *Die Frau*, April 1902), omtryckt i Salomon 1997:130–137.
- , "Chronik der internationalen Frauenbewegung 1910/1911" samt samma krönika för åren 1911/12 och 1912/13 i *Jahrbuch der Frauenbewegung mit Kalendarium*, 1912, 1913, 1914, im Auftrage des Bundes deutscher Frauenvereine herausgegeben von Dr. Elisabeth Altmann-Gottheiner. Berlin: G.B. Teubner in Leipzig, 1912, 1913, 1914.
- , *Alice Salomon. Character ist Schicksal. Lebenserinnerungen*. (Aus d. Engl. *Character is destiny*. Übers. von Rolf Landwehr.) Weinheim & Basel: Beltz, 1983.
- Sanger, Sophy, "Practical Problems of International Labour legislation", Solano 1920: 135ff.
- Schreiner, Olive, *Woman and Labour* (sv övers *Kvinnan och arbetet*. Stockholm: Hugo Gebers förlag 1911). London: T. Fisher Unwin, 1911.

- Séché, Léon, *Jules Simon; sa vie et son œuvre, 1814–1896*. (1:e éd. Paris: A. Dupret, 1887) nouvelle éd., Paris: E. Lechevalier, 1898.
- Seilhac, Léon de, *Le monde socialiste: les partis socialistes politiques, les congrès socialistes politiques, les divers formules du collectivisme*. Paris: V. Lecoffre, 1904.
- Senchet, Emilien, *Liberté du travail et solidarité vitale*. Thèse de doctorat ès-lettres-philosophie (Toulouse), Paris: Giard & Brière, 1903.
- Shotwell, James T., "Historical significance of the International Labour Conference", Solano 1920:41–66.
- Shafts*, Vol IV No. 5 May 1896: 50.
- Simon, Jules, *L'ouvrière*. Paris: Hachette, 1861.
- , *Le Travail*. 1866.
- , *L'ouvrier de huit ans*. Paris: Librairie internationale, 1867.
- Solano, E. John, ed., *Labour as an International Problem. A Series of Essays comprising a Short History of the International Labour Organization and a Review of General Industrial Problems*, (Appendix I "The Labour Sections of the Peace Treaty"; Appendix II "Resolutions passed at the Berne Conference, 1906"; Appendix III "Draft conventions and recommendations adopted by the International Labour Conference at Washington"; Appendix IV "Draft conventions and recommendations adopted by the International Labour Conference – Genoa, 1920"), London: Macmillan, 1920.
- Soziale Praxis, Centralblatt für Sozialpolitik*, Organ des Verbandes Deutscher Gewerberichte, Hrsg. 1896 Dr. J. Jastrow, senare Prof. Dr. Ernst Francke. (Årg börjar 1 okt; utkommer varje vecka.)
- 1896 Nr. 40 Privatdozent J. Jastrow, "Das Ministerium Berlepsch", sp 1061ff.
- 1897 Nr. 22 Henriette Fürth, "Frauenfrage. Erwerbs- oder Hausarbeit der Arbeiterfrau?" sp 533ff; Nr. 1 "Der internationale Kongress für Arbeiter-Gesetzgebung zu Brüssel", osign sp 7ff;
- 1898 Nr. 23 Helene Simon, "Mittel und Wege zur Durchführung des gewerblichen Frauen- und Kinderschutzes" sp 589ff.
- 1899 Nr. 23 E. Francke, "Internationale Vereinigung zur Förderung der Arbeiterschutzgesetzgebung" sp 609ff; Nr. 26 Alfred Weber, "Der Arbeiterschutz in der Konfektion und verwandten Gewerben" sp 689ff; Nr 6 Agahd, "Soziale Zustände. Fabrikarbeit verheiratheter Frauen und Kindererziehung".
- 1900 Nr. 26 F. Schotthoefer, "Frankreich und die internationalen Bestrebungen zur Fortbildung des Arbeiterschutzes"; Nr. 27 H., "Die Fabrikarbeit verheiratheter Frauen und der 10 stündige Arbeitstag"; Nr. 28 "Internationale Arbeiterschutzkongress in Paris", osign; Nr. 31 Frhr v. Berlepsch, "Ein Internationaler Kongress für gesetzlichen Arbeiterschutz"; Nr. 32 F. Schotthoefer, "Frankreichs Vormarsch auf dem Gebiete des Arbeiterschutzes"; Nr. 43 E. Francke, "Internationaler Kongress für gesetzlichen Arbeiterschutz in Paris".
- 1901 Nr. 2 "Die Internationale Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz und das In-

- ternationale Arbeitsamt. Konstituierende Sitzung am 27. und 28. September 1901 in Basel" sp 26ff.
- 1902 Nr. 3 Prof. Dr. E. Warweiler, "Arbeiterschutz und Konkurrenzfähigkeit" sp 57ff; Nr. 10 Prof. Raoul Jay, "Die Anwendung der Arbeiterschutzgesetzgebung in Frankreich im Jahre 1901", sp 249ff.
- 1903 Nr. 24 Elisabeth Jaffé-Richthofen, "Wöchnerinnenfürsorge und Krankenkasse" sp 633ff; Nr. 47 Helene Simon, "Die amtlichen Erhebungen über die Arbeitszeit der Fabrikarbeiterinnen in Preussen" sp 1228ff och Nr. 48 forts sp 1253ff; Nr. 52 Fabriksinspektor Dr. Fuchs, Karlsruhe, "Die Verhandlungen der ständigen Kommission der internationalen Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz in Basel am 9., 10. u. 11. September 1903" sp 1353ff; Nr. 52 Dr. Georg Sydow, "Die Generalversammlung des Vereins für Sozialpolitik (Vom 14. bis 16. September in Hamburg)" sp 1359ff; Nr. 1 & 2 Freiherr Hans v. Berlepsch, "Warum betreiben wir soziale Reforme" (om Berlepsch ur Lindenlaub, 1967: 447).
- 1904 Nr. 34 Charles Picquenard, Chef-redakteur des "Bulletin de l'Office du travail" Paris, "Der französisch-italienische Arbeitsvertrag" sp 873–878; Nr. 51 "Gesellschaft für Soziale Reform. Internationale Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz" sp 1328f; Nr. 51 Charlotte Engel-Reimers, Berlin, "Die Organisation weiblicher Arbeiter" sp 1325ff, forts Nr. 52 sp 1351ff; Alice Salomon, "Arbeiterschutz. Für und gegen den Arbeiterinnenschutz" sp 92ff.
- 1905 Nr. 22 Helene Simon, "Der englische Arbeiterschutz" sp 568ff.
- 1906 Nr. 38 "Internationale Regelung des Verbots der industriellen Nachtarbeit der Frauen" sp 982f; Nr. 42 "Internationale Arbeiterschutzverträge" sp 1085f.
- 1907 Nr. 3 "Die internationalen Arbeiterschutz-Staatsverträge" sp 65ff; Nr. 23 Felix Clauss, "Erste deutsche Konferenz zur Förderung der Arbeiterinneninteressen" sp 590ff.
- 1908 Nr. 38 notis "Ablehnung des Internationalen Arbeiterschutzvertrages in Schweden" sp 1011; Nr. 45 notis, "Gesellschaft für Soziale Reform. Internationale Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz" sp 1182; Nr. 2 E. Francke, "Die 5. Generalversammlung der Internationalen Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz, Luzern, 27.–30. September 1908" sp 25ff; Nr. 11 "Allgemeine Sozialpolitik. Neu-Regelung der Frauenarbeit in Deutschland" sp 273f; Nr. 12 E. Francke, "Die Neuregelung der Frauenarbeit in Deutschland" sp 290–294; Nr. 13 notis "Der Aufsturm gegen die Regelung der Frauenarbeit".
- 1909 Nr. 21 Generalsekretär Prof. Dr. E. Francke, "Die Tätigkeit der Gesellschaft für Soziale Reform in den Jahren 1907 und 1908. Bericht für die 4. Generalversammlung" sp 539ff; Nr. 31 notis "Das Verbot der Frauennachtarbeit in Schweden" sp 827; Nr. 49 E. Francke, "Gesellschaft für Soziale Reform. Internationale Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz".
- Der Sozialistische Akademiker. Organ der sozialistischen Studirenden und Studirten deutscher Zunge.* Berlin: Commissions-Verlag von Hans Baake, 1895–1896.
- 1896 Wally Zepler, "Der internationale Frauenkongress", 601ff.

- Sozialistische Monatshefte, Internationale Revue des Sozialismus*, Verlag der S. M., Berlin 1897–1919.
- 1907 "Internationale sozialistische Frauenkonferenz", osign notis, 890.
- Spengler, Oswald, *Preussentum und Sozialismus*. München: Beck, 1920.
- Stanton, Theodore, ed. *The Woman Question in Europe. A series of original essays, with an introduction by Frances Power Cobbe*. (New York, London & Paris: G. P. Putnam's Sons, 1884). Reprint New York: Source Book Press, 1970.
- Steffen, Gustaf F., *Normalarbetsdagen* (Studentföreningen Verdandis småskrifter. 33), Stockholm: Bonniers, 1891.
- Stegmann, C. & C. Hugo, *Handbuch des Sozialismus*. Zürich 1897, se *Histoire ...* Tome 5.
- Stjernstedt, Georg, *Den svenska Arbetareskyddslagstiftningen och Yrkesinspektionen* (Studentföreningen Verdandis småskrifter. 107), Stockholm, Bonniers, 1902.
- Vandervelde, Émile, *Institutions patronales. Exposition universelle de Paris, 1889. Section d'économie sociale*. Rapport. Bruxelles: P. Weissenbruch, 1889 12s.
- Varlez, Louis, *Le travail de nuit des femmes en Belgique*. 1902.
- Webb, Mrs Sidney, Miss B. L. Hutchins & the Fabian Society, eds., *Socialism and National Minimum*. (Bl a: Webb, "The economics of factory legislation", Hutchins, "Gaps in our factory legislation") London: A. C. Fifield, 1909.
- Weber, Alfred, "Die Entwicklung der deutschen Arbeiterschutzgesetzgebung seit 1890", *Schmollers Jahrbuch*, N. F., 21. Jg., 1897: 1145–1194; samma på kongress, Bruxelles Sept 1897: 187ff.
- Veblen, Thorstein, *The theory of the leisure class: An economic study of the evolution of institutions*. 1st ed. New York 1899.
- Weininger, Otto, *Geschlecht und Charakter. Eine prinzipielle Untersuchung*. (1903) Siebente unveränderte Auflage. Wien & Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1905.
- Weyl, Claude, *La réglementation du travail des femmes dans l'industrie (loi du 2 novembre 1892)*. Thèse pour le doctorat, Faculté de Droit de Paris, Paris: Larose 1898.

Litteratur från och med 1921

- Aimone, Linda & Carlo Olmo, *Les Expositions universelles, 1851–1900*. Paris: Belin, 1993.
- Alcock, Anthony, *History of the International Labor Organization*. London: Macmillan, 1971.
- Allwood, John, *The Great Exhibitions*. London: Studio Vista, 1977.
- Alfthan, Märta von, *Sju årtionden med Unionen. Kvinnosaksförbund i Finland*. r.f. Helsingfors: Söderström & Co distr, 1965.
- Anderson, Bonnie S, *Joyous Greetings. The First International Women's Movement 1830–1860*. Oxford etc: Oxford U. P., 2000.
- Ardailou, Pierre, "Foi protestante, action sociale et convictions républicaine: Jules Siegfried", *Chambelland* 1998: 75–101.
- Arnaud-Duc, Nicole, "Les contradiction du droit", Duby & Perrot, *Histoire des femmes* Vol. 4, 1991:87–116.
- Auslander, Leora & Michelle Zancarini-Fournel, dir., *Différence des sexes et protection sociale (XIXe–XXe siècles)*, Saint-Denis: P. U. de Vincennes, 1995.
- Avdela, Efi, "'To the Most Weak and Needy': Women's Protective Labor Legislation in Greece", Wikander, Kessler-Harris & Lewis 1995: 290–317.
- Ayass, Wolfgang, "'Der Übel grösstes'. Das Verbot der Nachtarbeit von Arbeiterinnen in Deutschland (1891–1992)", *Zeitschrift für Sozialreform* (Wiesbaden), 46. Jg., Heft 3, März 2000:189–220.
- Baer, Judith A., *The Chains of Protection: The Judicial Response of Women's Labor Legislation*. London: Greenwood Press, 1978.
- Baker, Elizabeth Faulkner, *Protective Labor Legislation with Special Reference to Women in the State of New York*. Columbia University Studies in History, Economics and Law. Vol. 116 no. 2. New York: AMS Press, (1925) 1969.
- Baldwin, Peter, *The politics of social solidarity: class bases of the European welfare state 1875–1975*. Cambridge: Cambridge U.P., 1990.
- Bennett, Jim, Robert Brain, Simon Schaffer, Heinz Otto Sibum, Richard Staley, 1900: *The New Age. A Guide to the Exhibition*. Cambridge: Whipple Museum of the History of Science, 1994.
- Bergström, Göran & Kristina Boréus, *Textens mening och makt. Metodbok i samhällsvetenskaplig textanalys*. Lund: Studentlitteratur, 2000.
- Berkovitch, Nitza, *From motherhood to citizenship. Women's rights and international organizations*. Baltimore & London: Johns Hopkins U.P., 1999.
- Bertocci, Philip A., *Jules Simon: Republican Anticlericalism and Cultural Politics in France, 1848–1885*. Columbia: Univ. of Missouri, 1978.
- Bidelman, Patrick Kay, *Pariahs stand up! The Founding of the Liberal Feminist Movement in France, 1858–1889*, Westport, Conn. & London 1982.

- Birnbaum, Pierre, *Les fous de la République. Histoire politique des Juifs d'État de Gambetta à Vichy*, Paris: Fayard, 1992.
- Boris, Eileen, *Home to Work: Motherhood and the Politics of Industrial Homework in the United States*, Cambridge, U.K.: Cambridge U.P., 1994.
- Boxer, Marilyn J, "Protective legislation and home industry: the marginalization of women workers in late nineteenth and early twentieth-century France", *Journal of social history* 20 (1986):1: 45–65.
- Brick, Françoise, "Le positivisme ouvrier et la question du travail", *Luciani* 1992:51–80.
- Brinker-Gabler, Gisela, Hrsg, *Frauenarbeit und Beruf*. (Mit Beiträgen von Lily Braun, Hedwig Dohm, Alice Salomon & Clara Zetkin u.a.) Frankfurt a/M.: Fischer Taschenbuchverlag 1979.
- Bué, Jennifer & Dominique Roux-Rossi, *Le travail de nuit des femmes dans l'industrie*. (Direction de l'Animation de la Recherche des Études et de Statistique. Ministère du Travail, de l'Emploi et de la Formation professionnelle) Paris: La Documentation française, 1993.
- Bürgi, Markus, "Hintergründe und Bedeutung des Entscheides für einen internationalen Arbeiterkongress in Zürich", van Holthoon & van der Linden 1988:336–354.
- Caine, Barbara, *English Feminism, 1780–1980*. Oxford etc: Oxford U. P. 1997.
- Carr, William, *A History of Germany 1815–1945*. London: Edward Arnold (1969) 1977.
- Carlsson Wetterberg, Christina, "Penningen, kärleken och makten. Frida Stéenhoffs feministiska alternativ", Wikander 2001.
- Chambelland, Colette, dir., *Le musée social en son temps*. Paris: Presses de l'École normale supérieure, 1998.
- Charle, Christophe, *A Social History of France in the 19th Century*. (på franska 1991) Oxford/Providence: Berg, 1994.
- Christensen, Birgit, Hrsg., *Demokratie und Geschlecht. Interdisziplinäres Symposium zum 150-jährigen Jubiläum des Schweizerischen Bundesstaates/ Démocratie et sexes. Symposium interdisciplinaire à l'occasion du 150e anniversaire de l'État Fédéral*. Zürich: Chronos, 1999.
- Cole, Margaret, *The Story of Fabian Socialism*. London, Melbourne, Toronto: Heinemann, 1961.
- Compère-Morel, Adéodat, éd., *Grande Dictionnaire socialiste du mouvement politique et économique, national et international*. Paris: Publication Sociales, 1924.
- Cooper, Patricia, *Once a Cigar Maker: Men, women, and work culture in American cigar factories, 1900–1919*. Urbana: Univ. of Illinois Press, 1987.
- Corradin, Irène & Jacqueline Martin, dir. *Les femmes, sujets d'histoire. À la mémoire de Marie-France Brive*. (Collection Féminin & Masculin), Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, 1999.
- Cornell, Elias, *De stora utställningarna. Arkitekturhistoria och arkitekturexperiment*. Stockholm: Natur & Kultur, 1952.

- Cott, Nancy F., *The Grounding of Modern Feminism*. New Haven & London: Yale U.P., 1987.
- Daley, Caroline & Melanie Nolan, eds., *Suffrage and Beyond. International Feminist Perspectives*. Annandale & Auckland: Pluto Press & Auckland U.P., 1994.
- Davidoff, Leonore & Catherine Hall, *Family Fortunes. Men and women of the English middle class 1780–1850*. London etc: Hutchinson, 1987.
- Davidoff, Leonore et al., *The Family Story. Blood, Contract and Intimacy, 1830–1960*. London & New York: Longman, 1999.
- Derfler, Leslie, *Alexandre Millerand. The Socialist Years*. La Haye: Mouton & Co., 1977.
- Dick, Jutta & Marina Sassenberg, Hrsg., *Jüdische Frauen im 19. und 20. Jahrhundert. Lexikon zu Leben und Werk*. Reinbek bei Hamburg:rororo Handbuch, 1993.
- Dictionnaire Biographique du mouvement ouvrier français*. Se Maïtron, 1960-talet.
- Dictionnaire de biographie française*. Paris: Letouzey et ane, 1936.
- Dictionnaire des parlementaires français*. Robert, Bourlouton & Cougny, dir., Paris 1889–1940.
- Diebolt, Evelyne & Marie-Hélène Zylberberg-Hocquard, dir., *Marcelle Capy -- Aline Valette. Femmes et travail au dix-neuvième siècle*. Paris: Mémoire des Femmes, Syros 1984.
- Dornemann, Louise, *Clara Zetkin. Ein Lebensbild*. (Berlin: Dietz 1957) 5. völlig neu Aufl. 1973.
- Drake McFeely, Mary, *Lady Inspectors. The Campaign for a Better Workplace 1893–1921*. Oxford: Basil Blackwell, 1988.
- Dreyfus, Michel, "Léopold Mabillean et le mouvement mutualiste français et international, de 1895 à 1921", *Chambelland* 1998:103–118.
- Droz, Jacques, *Histoire générale du socialisme*. Vol. II *De 1875–1918*. Paris: Quadrige PUF, (1974) 1997.
- Dublin, Thomas, *Women at work: the transformation of work and community in Lowell, Massachusetts, 1826–1860*. New York: Columbia U.P., 1979.
- DuBois, Ellen Carol, ed.& comm., *Elizabeth Cady Stanton, Susan B Anthony. Correspondence, Writings, Speeches*. New York: Schocken Books, 1981.
- -, *Harriot Stanton Blatch and the Winning of Woman Suffrage*. New Haven & London: Yale U.P., 1997.
- Duquesne, Jacques, förord till *Exposition Universelle 1900*. Paris: Les Editions 1900, 1991.
- Dzeh-Djen, Li, *La presse féministe en France de 1869 à 1914*. Diss. Univ. de Paris. Paris: Libr. L. Rodstein, 1934.
- Dölle, Gilla, *Die (un)heimliche Macht des Geldes. Finanzierungsstrategien der bürgerlichen Frauenbewegung in Deutschland zwischen 1865 und 1933*. Frankfurt a/M.: dipa-Verlag, 1997.

- Eagle Russett, Cynthia, *Sexual Science. The Victorian Construction of Womanhood*. Cambridge, Mass & London: Harvard U.P., (1989) 1991.
- Ekström, Anders, "Industriexpositionen – en 'läroanstalt'?", *Tvärsnitt*, 1–2, 1991:102–109.
- , *Den utställda världen. Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*. Stockholm: Nordiska museets förlag, 1994.
- Elwitt, Sanford, *The Third Republic Defended: Bourgeois Reform en France, 1880–1914*. Baton Rouge: Louisiana State U.P., 1986.
- Engels, Friedrich, *The condition of the working class in England*. (ty. *Die Lage der arbeitenden Klasse in England 1845*) Oxford 1952.
- Esping-Andersen, Gøsta, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity, 1990.
- Evens, Richard J., *The feminist movement in Germany 1894–1933*. London & Beverly Hills: SAGE Publications, 1976.
- , *The Feminists. Women's Emancipation Movements in Europe, America and Australasia*. London: Croom Helm, 1977 (sv övers: *Kvinnörelsens historia i Europa, USA, Australien och Nya Zeeland 1840–1920*. Stockholm: Liber, 1979).
- , Richard J. & W. Robert Lee, eds., *The German family: essays on the social history of the family in the nineteenth and twentieth century Germany*. London: Totowa N.J., 1981.
- Everard, Myriam, "Wilhelmina Drucker: partisan without a party, feminist beyond sexes", conference-paper and a hand-out with bibliographical dates and facts, written for the European Social Science History Conference, Amsterdam 6/3 1998.
- & Mieke Aerts, "Forgotten Intersections. Wilhelmina Drucker, Early Feminism and the Dutch-Belgian Connection", *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 77, 1999: 440–472.
- Fadershuset. 1800-talet*. Nordisk kvinnolitteraturhistoria Band 2. Höganäs: Wiken, 1993.
- Fahlgren, Margaretha, *Kvinnans ekvation. Kön, makt och rationalitet i Strindbergs författarskap*. Stockholm: Carlssons, 1994.
- Fau-Vincenti, Véronique, "La peur d'un homme", *Itinéraire. Une vie, une pensée. Pierre-Joseph Proudhon*. No. 7, Lausanne: CIRA 1990:56–60.
- Fayet-Scribe, Sylvie, *Associations féminines et catholicisme. De la charité à l'action sociale XIXe–XXe siècle*. Paris: les éditions ouvrières, 1990.
- Ferenczi, Thomas, *L'invention du journalisme en France: naissance de la presse moderne à la fin du XIXe siècle*. Paris: Plon, 1993.
- Feurer, Rosemary, "The Meaning of 'Sisterhood': The British Women's Movement and Protective Labor Legislation, 1870–1900", *Victorian Studies* 31, Winter 1988: 233–260.
- Florin, Christina & Bengt Nilsson, *"Något som liknar en oblodig revolution..." Jämställdhetens politisering under 1960- och 70-talen*. Umeå: Umeå universitet, 2000.

- Follows, John W., *Antecedents of the International Labour Organization*. Oxford: Clarendon Press, 1951.
- Foster, Catherine, *Women for All Seasons. The Story of the Women's International League for Peace and Freedom*. Athens & London: Univ. of Georgia Press, 1989.
- Fowler, Robert Booth, *Carrie Catt. Feminist Politician*. Boston: Northeastern U.P., 1986.
- Fraisse, Geneviève, *Clémence Royer. Philosophe et femme de sciences*. Paris: La Découverte, 1985.
- -, *Muse de la raison. La démocratie exclusive et la différence des sexes*. Paris: Alinea, 1989.
- Frangeur, Renée, *Yrkeskvinna eller makens tjänarinna? Striden om yrkesrätten för gifta kvinnor i mellankrigstidens Sverige*. Lund: Arkiv, 1998.
- Frevort, Ute, *Frauen-Geschichte zwischen bürgerlicher Verbesserung und neuer Weiblichkeit*. Frankfurt a/M.: Suhrkamp, 1986. (Eng övers *Women in German History. From Bourgeois Emancipation to Sexual Liberation*. Oxford, Hamburg, New York: Berg & St. Martin's Press, 1989.)
- Gagliardi, Ernst, *Bismarcks Entlassung*. Erster Teil: *Die Innenpolitik*. Tübingen: Mohr, 1927.
- Garrigues, Jean, *Le Boulangisme*. Paris: PUF, 1992.
- Gellner, Ernest, *Stat, nation, nationalism*. (Övers fr eng *Nations and Nationalism*, London: Blackwell 1983.) Nora: Nya Doxa, 1997.
- Girardet, Raoul, *Le nationalisme français. Anthologie 1871–1914*. (Paris: Armand Colin 1966) Paris: Éditions du Seuil, 1983.
- Glucksmann, Miriam, *Women assemble: women workers and the new industries in inter-war Britain*. London: Routledge, 1990.
- -, *Cotton and Casuals. The Gendered Organisation of Labour in Time and Space*. Durham: Sociology Press, 2000.
- Goldberg Moses, Claire, *French Feminism in the 19th Century*. (SUNY Series in European Social History) Albany: Univ. of New York Press, 1984.
- Goliber, Sue Helder, *The life and times of Marguerite Durand*. Maskinskriven Ph. D. diss., Kent State Univ., USA 1975.
- Gordon, Peter & David Doughan, *Dictionary of British Women's Organisations 1825–1960*. London: Woburn Press, (2001) 2002.
- Grandner, Margarete, "Special Labor Protection for Women in Austria, 1860–1918", Wikander, Kessler-Harris & Lewis 1995:150–187.
- Green, David R. & Alastair Owens, eds., *Family welfare: gender, property, and inheritance since the seventeenth century*. Westport, Conn.: Praeger Publ., 2004.
- Greenhalgh, Paul, *The Ephemeral Vistas. The expositions universelles, great exhibitions and World's Fairs, 1851–1939*. Manchester & New York: Manchester U.P., 1988.
- Grinberg, Suzanne, *Historique de Mouvement suffragist depuis 1848*. Paris 1926.

- de Groot, Gertjan & Marlou Schrover, eds., *Women Workers and Technological Change in Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. London: Taylor & Francis, 1995.
- Gubin, Éliane et al., éd, *Le siècle des féminismes*. Paris: les éditions de l'atelier, 2004.
- Gubin, Éliane, "Pour le droit au travail: entre protection et égalité", Gubin et al. 2004:163–178.
- Guilbert, Madeleine, *Les fonctions des femmes dans l'industrie*. Paris, La Haye: Mouton & Co., 1966.
- Hagemann, Gro, "Protection or Equality? Debates on Protective Legislation in Norway", Wikander, Kessler-Harris & Lewis 1995: 267–289.
- Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, Hrsg. Ludwig Elster, Adolf Weber, Friedrich Wieser, Jena: Fischer, 4. Aufl. 1923–1928.
- Hartmann, Heidi, "Kapitalismen, patriarkatet och könssegregationen i arbetet", (*Monthly Review Press*, 1979) *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* Nr 1–2 1981:7–30.
- Haupt, George, *La Deuxième Internationale, 1889–1914. Étude critique des sources, essai bibliographique*. Paris, La Haye: Mouton & Co., 1964.
- , *Aspects of International Socialism, 1871–1914: Essays by George Haupt*. Cambridge, NY/London etc: Cambridge U. P./ Paris: Éd. de la Maison des Sciences de l'Homme, 1986.
- Hause, Steven C. & Anne R. Kenney, "The Limits of Suffragist Behavior: Legalism and Militancy in France, 1876–1922", *American Historical Review* Vol. 86 No. 4 (Oct.) 1981: 781–806.
- & --, *Women's Suffrage and Social Politics in the French Third Republic*. Princeton: Princeton U.P., 1984.
- Hausen, Karin, "Family and role-division: the polarisation of sexual stereotypes in the nineteenth century – an aspect of the dissociation of work and family life", Evans & Lee, eds. 1981:51–83.
- , Hrsg., *Frauen suchen ihre Geschichte*. München: Beck, 1987.
- , Hrsg., *Geschlechterhierarchie und Arbeitsteilung. Zur Geschichte ungleicher Erwerbschancen von Männern und Frauen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993a.
- , "Wirtschaften mit der Geschlechterordnung. Ein Essay", Hausen 1993:40–67 [1993b].
- Hedenborg, Susanna & Ulla Wikander, *Makt och försörjning*. Lund: Studentlitteratur, 2003.
- Herkner, Heinrich, Dr. Professor der Staatswissenschaften an der Universität von Berlin. *Die Arbeiterfrage. Eine Einführung*. Erster Band, *Arbeiterfrage und Sozialreform*, Zweite Auflage, 1897, Siebente, erweiterte und umgearbeitete Auflage. Berlin und Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, 1921.
- Herren-Oesch, Madeleine, "La formation d'une politique internationale du travail avant la première guerre mondiale", Luciani 1992:409–426.

- Hilden, Patricia Penn, *Women, Work, and Politics. Belgium 1830–1914*. Oxford: Clarendon Press, 1993.
- Higonnet, Margaret Randolph, Jane Jensen, Sonya Michel & Margaret Collins Weitz, eds, *Behind the Lines. Gender and the two World Wars*, New Haven & London: Yale U.P., 1987.
- Hirdman, Yvonne, *Med kliven tunga: LO och genusordningen*. Stockholm: Atlas, 1998.
- Hjelt-Cajanus, Esther, *Vera Hjelt, en banbryterska*. Helsingfors: Söderström, 1946.
- Hobsbawm, E. J., *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality*. Cambridge etc: Cambridge U.P., 1990.
- Holm, Birgitta, "Ett världsspännande befielseföretag", *Fadershuset. 1800-talet*. Nordisk kvinnolitteraturhistoria Band 2. Höganäs: Wiken, 1993:242–254.
- Holthoorn, Frits van & Marcel van der Linden, eds., *Internationalism in the Labour Movement 1830–1940*. 2 Vols., Leiden, New York, København, Köln: E. J. Brill, 1988.
- Horne, Janet, "Le libéralisme à l'épreuve de l'industrialisation: la réponse du Musée social", *Chambelland* 1998:13–27.
- -, *Le Musée social aux origines de l'état providence*. Paris: Belin, 2004.
- Howe, Renate, "A Paradise for Working Men but Not Working Women: Women's Wage-work and Protective Legislation in Australia, 1890–1914", *Wikander, Kessler-Harris & Lewis* 1995: 318–336.
- Hunt, Karen, *Equivocal Feminists. The Social Democratic Federation and the woman question 1884–1911*. Cambridge: Cambridge U.P., 1996.
- -, "Internationalism in practice: the politics of a British socialist and feminist before the First World War" (om Dora Montefiore), paper till the European Social Science History Conference, Amsterdam, 5–7 March 1998.
- Iriye, Akira, "The Internationalization of History", *American Historical Review* No. 1 (Febr.) 1989: 1–10.
- Isay, Raymond, *Panorama des Expositions Universelles*. Paris: Gallimard, 1937.
- Jami, Irène, *La Fronde, quotidien féministe (1897–1903) et son rôle dans la défense des femmes salariées*. (Memoire de Maîtrise, Univ. de Paris I – Sorbonne, sous M. Maurice Agulhon) Otryckt diss. 1981. BMD.
- Jansz, Ulla, "Women or Workers? The 1889 Labor Law and the Debate on Protective Legislation in the Netherlands", *Wikander, Kessler-Harris & Lewis* 1995: 188–209.
- Johannisson, Karin, *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*. Stockholm: Norstedts, 1994.
- John, Angela V., *By the Sweat of Their Brow. Women Workers at Victorian Coal Mines*. London: Croom Helm, 1980.
- -, ed., *Unequal Opportunities. Women's Employment in England 1800–1918*. Oxford: Basil Blackwell, 1986.
- Johnston, G. A., Past Assistant Director-General and Past Treasurer of the ILO, *The In-*

- ternational Labour Organisation. Its Work for Social and Economic Progress.* London: Europa Publications, 1970.
- Joll, James, *The Second International, 1889–1914.* New York: Weidenfeld & Nicolson, 1955.
- Jordanova, Ludmilla, *Sexual Visions: Images of Gender in Science and Medicine between the Eighteenth and Twentieth Centuries.* Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf, 1989.
- Kalifa, Dominique, *L'encre et le sang. Récits de crimes et société à la Belle Époque.* Paris: Fayard, 1995.
- Karlsson, Lynn, "The Beginning of a 'Masculine Renaissance': The Debate on the 1909 Prohibition against Women's Night Work in Sweden", Wikander, Kessler-Harris & Lewis 1995: 235–266. (Sv "Inledningen till en 'maskulin renässans'. Debatter kring 1909 års förbud mot nattarbete för kvinnor", Wikander & Manns 2001a:161–193.)
- , "Perspectives on Gendered Labor Legislation in Sweden during the 20th Century", Annette Thörnquist ed., *Work Life, Work Environment and Work Safety in Transition. Historical and Sociological Perspectives on the Development in Sweden during the 20th Century.* Stockholm: Arbetslivsinstitutet, 2001b.
- Kessler-Harris, Alice, *Women have always worked. A Historical Overview.* New York: The Feminist Press, 1981.
- , *Out to Work. A History of Wage-Earning Women in the United States.* New York-Oxford: Oxford U. P., 1982.
- , *A Woman's Wage: Historical Meanings and Social Consequences* Lexington: U. P. of Kentucky, 1990.
- , m fl, eds., *Protecting Women. Labor Legislation in Europe, the United States, and Australia, 1880–1920*, se: Wikander, Kessler-Harris & Lewis 1995.
- , "The Paradox of Motherhood: Night Work Restrictions in the United States", Wikander, Kessler-Harris & Lewis 1995:337–357.
- , "Gender Identity: Rights to Work and the Idea of Economic Citizenship", *Schweizerische Zeitschrift für Geschichte*, Vol. 46, 1996:411–426.
- , *In Pursuit of Equity. Women, Men, and the Quest for Economic Citizenship in 20th-Century America.* Oxford, New York etc: Oxford U. P., 2001.
- Klejman, Laurence & Florence Rochefort, *L'égalité en marche. Histoire du Mouvement Féministe en France 1868–1914.* Tome I & II 1169. Thèse de doctorat sous la dir. de Mme Michelle Perrot, Université de Paris VII, UER/GSS Histoire, sept. 1987.
- & --, *L'égalité en marche. Le féminisme sous la Troisième République.* Paris: Presses de la fondation nationale des sciences politiques – des femmes, 1989.
- Knight, Denise D., ed. & comm., *The Diaries of Charlotte Perkins Gilman*, 2 Vols., Charlottesville & London: U. P. of Virginia, 1994.
- Kock, Karin, "Kvinnorbetet i Sverige", SOU 1938:47: 353–470.

- Koven, Seth & Sonya Michel, eds, *Mothers of a new world: maternalist politics and the origins of welfare states*. New York: Routledge, 1993.
- Krakovitch, Odile, éd., *Maria Deraismes. Ce que veulent les femmes. Articles et discours de 1869 à 1894*. Paris: Mémoire des Femmes, Syros, 1980.
- Kuchenbuch, Thomas, *Die Welt um 1900. Unterhaltungs- und Technikkultur*. Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1992.
- Kuehl, Warren F., "Webs of Common Interests Revisited: Nationalism, Internationalism, and Historians of American Foreign Relations", *Journal of Diplomatic History* Vol. 10, No. 2 (Spring) 1986: 107–120.
- Lagergren, Fredrika, *På andra sidan välfärdsstaten. En studie om politiska idéers betydelse*. Eslöv: Symposion, 1999.
- Landes, Joan B., ed., *Feminism. The Public and the Private*. Oxford: Oxford U.P., 1998.
- Leduc, Jean, *Histoire de la France: l'enracinement de la République 1879–1918*. Paris: Hachette, 1991.
- Lefauchaux, Marie-Hélène, ed., *Women in a Changing World: The Dynamic Story of the International Council of Women since 1888*. London: Routledge & Kegan Paul, 1966.
- Lehrer, Susan, *Origins of Protective Labor Legislation for Women, 1900–1925*. (Binghamton N.Y., 1980) Albany: New York Press, 1987.
- Le Rider, Jacques, *Le cas Otto Weininger: racines de l'antiféminisme et de l'antisémitisme*. Paris: PUF, 1982.
- -, *Modernité viennoise et crises de l'identité*. Paris: Presses universitaires de France 1990. (Eng övers *Modernity and Crisis: Culture and society in fin-de-siècle Vienna*. Cambridge: Polity, 1993.)
- Lewis, Jane, *Women in England 1870–1950. Sexual divisions and social change*. Sussex: Wheatsheaf, 1984.
- -, *Women and Social Action in Victorian and Edwardian England*. London: Edward Elgar, 1991.
- -, "La législation protectrice du travail en Grande-Bretagne (fin du XIXe–début du XXe siècles)", *Auslander & Zancarini-Fournel* 1995:53–72.
- -, ed., *Women and Social Policies in Europe. Work, Family and the State*. Aldershot: Edgar, 1993.
- - & Sonya O. Rose, "'Let England Blush': Protective Labor Legislation, 1820–1914", *Wikander, Kessler-Harris & Lewis* 1995:91–124.
- -, m fl, eds., *Protecting Women. Labor Legislation in Europe, the United States, and Australia, 1880–1920*, se: *Wikander, Kessler-Harris & Lewis* 1995.
- Linden, Marcel van der, "Internationalism in the labour movement, 1830–1940: fragments of a bibliography", *van Holthoon & van der Linden* 1988:625–654.
- - & Jürgen Rojahn, eds., *The Formation of Labour Movements, 1870–1914. An international perspective*. 2 Vols. Leiden etc: E. J. Brill, 1990.

- Lindenlaub, Dieter, *Richtungskämpfe im Verein für Sozialpolitik. Wissenschaft und Sozialpolitik im Kaiserreich vornehmlich vom Beginn des "neuen Kurses" bis zum Ausbruch des ersten Weltkrieges (1890–1914)*. Teil 1 & 2. Beihefte zu *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Wiesbaden: Steiner Verlag, 1967.
- Linkugel, Wil A. & Martha Solomon, *Anna Howard Shaw. Suffrage Orator and Social Reformer*. New York etc.: Greenwood Press, 1991.
- Lister, Ruth, *Citizenship. Feminist Perspectives*. London: Macmillan, 1997.
- Lorwin, Lewis, *Labour and Internationalism*. London: Macmillan, 1929.
- Lotherington, Ann Therese & Ann Britt Flemmen, "Negotiating Gender: The Case of the International Labour Organization", Stølen & Vaa 1991, Göteborg.
- Lown, Judy, *With Free and Graceful Step*. Oxford: Polity, 1989.
- Luciani, Jean, éd., *Histoire de l'Office du Travail (1890–1914)*. Paris: Syros, 1992.
- Maitron, Jean, dir., *Dictionnaire Biographique du mouvement ouvrier français*. Paris: les éditions ouvrières, 43 Vols., 1960-talet.
- Mallet, Anne-Marie L., "2 novembre 1892–30 mars 1900: Genèse de la loi Millerand", Luciani 1992:259–285.
- Malcolmson, Patricia E., *English Laundresses. A Social History, 1850–1930*. Urbana & Chicago: Univ. of Illinois Press, 1986.
- Manns, Ulla, "Kvinnofrigörelse och moderskap. En diskussion mellan Fredrika-Bremerförbundet och Ellen Key", Wikander 1994:51–79 eller Wikander & Manns 2001:30–62.
- -, *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremer-Förbundet 1884–1921*. Stockholm/Stehag: Symposion, 1997.
- Mappen, Ellen, *Helping Women at Work. The Women's Industrial Council 1889–1914*. London: Hutchinson in association with the Explorations in Feminism Collective, 1985.
- -, "Strategists for Change: Social Feminist Approaches to the Problems of Women's Work", John 1986:235–259.
- Marchand, Bernard, *Paris, histoire d'une ville. XIXe–XXe siècle*. Paris: Seuil, 1993.
- Martin, Benjamin F., *Count Albert de Mun. Paladin of the Third Republic*. Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press, 1978.
- Maugue, Annelise, *L'identité masculine en crise au tournant du siècle*. Paris: Eds. Rivage, 1987.
- Mayeur, Jean Marie, *Les débuts de la IIIe République 1871–1898*. Paris: Éditions du Seuil, 1973.
- McFadden, Margaret H., *Golden Cables of Sympathy. The Transatlantic Sources of Nineteenth-Century Feminism*. Lexington: U.P. of Kentucky, 1999.
- McMillan, James F., *Housewife or Harlot: The Place of Women in French Society, 1870–1940*. New York: St. Martin's Press, 1981.

- . , *France and Women 1789–1914. Gender, Society and Politics*, London & New York: Routledge 2000.
- Melander, Ellinor, "Vän eller fiende? Ellen Keys mottagande i sekelskiftets tyska kvinnorörelse", Wikander 1994: 103–133 eller Wikander & Manns 2001: 90–126.
- Mikkelsen, Birthe, "En undersøgelse af spørgsmålet om den særlige beskyttelse af kvindelige arbejdere, specielt i forbindelse med udformningen af den anden fabrikslov i 1901" (xerox), Københavns Universitet, 1975.
- Mil neuf cent. Revue d'histoire intellectuelle* 7, specialnummer "Les congrès, lieux de l'échange intellectuel 1850–1914", Paris 1989.
- Milkman, Ruth, *Gender at Work. The Dynamics of Job Segregation by Sex during World War II*. Urbana & Chicago: Univ. of Illinois Press, 1987.
- Moore Jr., Barrington, *Injustice. The Social Bases of Obedience and Revolt*. London & Basingstoke 1978.
- Müller, Walter, Angelika Willms & Johann Handl, *Strukturwandel der Frauenarbeit 1880–1980*. Frankfurt & New York: Campus Verlag, 1983.
- Määttä, Sylvia, *Kön och evolution. Charlotte Perkins Gilmans feministiska utopier 1911–1916*. Nora: Nya Doxa, 1997.
- Nationalencyklopedin*. Höganäs: Bra Böcker, 1989–.
- Nationalencyklopedins ordbok*. Höganäs: Bra Böcker, 1995.
- Neue Deutsche Biographie*, II. Band, Berlin: Duncker & Humblot, 1955.
- Neunsinger, Silke, *Die Arbeit der Frauen – die Krise der Männer. Die Erwerbstätigkeit verheirateter Frauen in Deutschland und Schweden 1919–1939*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2001.
- Nienhaus, Ursula, *Berufstand Weiblich*. Berlin: Transit Buchverlag, 1982.
- . , *Vater Staat und seine Gehilfinnen. Die Politik mit der Frauenarbeit bei der deutschen Post (1864–1945)*. Frankfurt & New York: Campus Verlag, 1995.
- Night Work of Women in Industry*. (International Labour Conference, 89th Session 2001, Report III, Part 1B) Geneva: International Labour Office 2001.
- Nilsson, Ulrika, *Kampen om Kvinnan. Professionalisering och konstruktion av kön i svensk gynekologi 1860–1925*. Uppsala: Uppsala universitet, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Skrifter 2003.
- Niskanen, Kirsti, "Marriage and economic rights: women, men, and property in Sweden during the first half of the 20th century", Green & Owens 2004:243–267.
- Offen, Karen, "Depopulation, Nationalism and Feminism in Fin-de-Siècle France", *American Historical Review* 89, No. 3 June 1984.
- . , "Sur l'origine des mots 'féminisme' et 'féministe'", *Revue d'histoire moderne et contemporaine* Vol. 34 1987:492–496.
- . , "Defining Feminism: A Comparative Historical Approach", *Signs: Journal of Women in Culture and Society* Vol. 14 1988 No. 11.

- , "Women, Citizenship and Suffrage with a French Twist, 1789–1993", Daley & Nolan 1994: 151–170.
- "The Open Door International and Maternity Protection", *International Labour Review*, Vol. 21 (2), 1930.
- Ory, Pascal, *Les Expositions universelles de Paris*. Paris: Ramsay, 1982.
- , *1889 L'expo universelle*. (La mémoire des siècles) Paris: ed complexe, 1989.
- Parr, Joy, *The gender of breadwinners: women, men and change in two industrial towns 1880–1950*. Toronto: Toronto U.P., 1991.
- Pateman, Carole, *The Sexual Contract*. Cambridge: Polity, 1988.
- Périgord, Paul, *The International Labor Organization. A Study of Labor and Capital in Cooperation*. New York, London: D. Appleton & Company, 1926.
- Petit Robert. Dictionnaire de la langue française*. Paris: Le Robert, 1990.
- Pettman, Jan Jindy, *Worlding Women. A feminist international politics*. London & New York: Routledge, 1996.
- Phelan, Edward J., "The International Labour Organisation. Its ideals and results", *Studies* Dec. 1925.
- , *Yes and Albert Thomas*, London: Cresset, 1936.
- Pinchbeck, Ivy, *Women Workers and the Industrial Revolution 1750–1850*. (1930) London: Frank Cass & Co. Ltd, 1969.
- Pinot de Villechenon, Florence, *Les expositions universelles*. Paris: PUF, 1992.
- Quataert, Jean H., *Reluctant Feminists in German Social Democracy, 1885–1917*. Princeton N.J.: Princeton U.P., 1979.
- Rabaut, Jean, *Marguerite Durand (1864–1936). "La Fronde" féministe ou "Le Temps" en jupons*. Paris: L'Harmattan, 1996.
- Rasmussen, Anne, "Le travail en congrès: élaboration d'un milieu international", *Luciani* 1992:119–134.
- Ratz, Ursula, *Sozialreform und Arbeiterschaft. Die "Gesellschaft für Soziale Reform" und die sozialdemokratische Arbeiterbewegung bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges*. Berlin: Colloquium Verlag, 1980.
- , *Arbeiteremanzipation zwischen Karl Marx und Lujo Brentano. Studien zur Geschichte der Arbeiterbewegung und der Bürgerlichen Sozialreform in Deutschland*. Berlin: Duncker & Humblot, 1997.
- Ravn, Anna-Birte, "'Lagging Far Behind All Civilized Nations': The Debate over Protective Labor Legislation for Women in Denmark, 1899–1913", Wikander, Kessler-Harris & Lewis 1995:210–234.
- Rebérioux, Madeleine, *La République radicale? 1898–1914* (Nouvelle histoire de la France contemporaine, 11) Paris: Éditions de Seuil, 1975.
- , *Jaurès. La parole et l'acte*. Paris: Découvertes Gallimard. Histoire, (1994) 2004.
- Renard, Didier, "Assistance et bienfaisance: le milieu des Congrès d'assistance, 1889–1911", Topalov 1999:187–218.

- Rendall, Jane, *The Origins of Modern Feminism: Women in Britain, France and the United States, 1780–1860*. Basingstoke: Macmillan, 1985.
- Riegelman, Carol & Anne Winslow, *Social Justice for Women. The International Labor Organization and Women*. Durham & London: Duke U.P., 1990.
- Rierner, Eleanor S. & John C. Fout, eds., *European Women. A documentary history, 1789–1945*. (1980) Brighton: The Harvester Press Ltd, 1983.
- Riley, Denise, 'Am I that name?': *feminism and the category of 'women' in history*. Basingstoke: Macmillan, 1988.
- Riot-Sarcey, Michèle, *La démocratie à l'épreuve des femmes. Trois figures critiques du pouvoir 1830–1840*. Paris: Albin Michel, 1994.
- Roberts, Elizabeth, *Women's work 1840–1940*. Cambridge: Cambridge U.P., 1988.
- Rose, Sonya O. & Jane Lewis, "Let England Blush': Protective Labor Legislation, 1820–1914", Wikander, Kessler-Harris & Lewis 1995:91–124.
- Rowold, Katharina, ed. & intro. of reprints, *Gender & Science. Late Nineteenth-Century Debates on the Female Mind and Body*. (Bl a Henry Maudsley, "Sex in mind and in education", *The Fortnightly Review* Vol. 15 1874 reprinted 32–53; Frederic Harrison, "The emancipation of women", *The Fortnightly Review* Vol. 50 1891 reprinted 259–277 samt Millicent Garrett Fawcett, "The emancipation of women", *The Fortnightly Review* Vol. 50, 1891, reprinted 278–293.) Bristol: Thoemmes Press, 1996.
- Rupp, Leila J., "Constructing Internationalism: The Case of Transnational Women's Organizations, 1888–1945", *American Historical Review* 1994, Vol. 99: 1571–1600.
- -, *Worlds of Women. The Making of an International Women's Movement*. Princeton: Princeton U.P., 1997.
- Sainsbury, Diane, *Gender, Equality and Welfare States*. Cambridge: Cambridge U.P., 1996.
- Sauer, Else, "Clara Zetkin und die Frauenrechtlerinnen", *Mitteilungsblatt der Arbeitsgemeinschaft. Geschichte des Kampfes der deutschen Arbeiterklasse um die Befreiung der Frau*, 7. Heft, September 1975: 1–10.
- Sayers, Janet, *Biological Politics. Feminist and Anti-Feminist Perspectives*. London & New York: Tavistock, (1982) 1985.
- Schmitt, Sabine, *Der Arbeiterinnenschutz im deutschen Kaiserreich. Zur Konstruktion der schutzbedürftigen Arbeiterin*. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 1995a.
- -, "All These Forms of Women's Work Which Endanger Public Health and Public Welfare': Protective Labor Legislation for Women in Germany, 1878–1914", Wikander, Kessler-Harris & Lewis 1995b:125–149.
- Schroeder-Gudehus, Brigitte & Anne Rasmussen, *Les fastes du progrès. Le guide des Expositions universelles 1851–1992*. Paris: Flammarion, 1992.
- Shanley, Mary Lyndon, "Suffrage, Protective Labour Legislation, and Married Women's Property Laws in England", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 12 1986 No. 1: 62–77.

- Showalter, Elaine, *Sexual Anarchy. Gender and Culture at the Fin de Siècle*. London: Virago, 1992.
- Shotwell, James T., ed., *The Origins of the International Labor Organization*. (2 Vols.) Vol. 1: *History*, New York: Columbia U.P., 1934.
- Skocpol, Theda, *Protecting Soldiers and Mothers. The Political Origins of Social Policy in the United States*. Cambridge, Mass. & London: Belknap Press of Harvard U.P., (1992) 1996.
- Smeds, Kerstin, *Helsingfors – Paris. Finland på världsutställningarna 1851–1900*. Helsingfors: Svenska litteraturhistoriska sällskapet. Finska Historiska Samfundet, 1996.
- Smith-Rosenberg, Carroll, *Disorderly Conduct. Visions of Gender in Victorian America*. Oxford: Oxford U.P., (1985) 1986a.
- , "The New Woman as Androgyne: Social Disorder and Gender Crisis, 1870–1936", Smith-Rosenberg (1985) 1986b:245–296.
- Social Politics. International Studies in Gender, State, and Society*, specialnummer "Forum: Economic Citizenship" med Alice Kessler-Harris, Jane Lewis, Ana M. Guillén & Barbara Hobson, Vol. 10, No. 2, Summer 2003.
- Sommestad, Lena, *Från mejerska till mejerist. En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess*. Lund: Arkiv, 1992.
- Sowerwine, Charles, "Le Groupe féministe socialiste 1899–1902", *Le mouvement social* 1975: 87–120.
- , *Les Femmes et le Socialisme*. Paris: Presses de la fondation nationale des science politiques, 1978.
- , "Workers and Women in France before 1914: The Debate over the Couriau Affair", *Journal of Modern History* 55 1983: 411–441.
- Stewart, Mary Lynn, *Women, Work, and the French State: Labour Protection and Social Patriarchy, 1879–1919*. Kingston, Montreal, London: McGill-Queen's U.P., 1989.
- Stoehr, Irene, "'Organisierte Mütterlichkeit': Zur Politik der deutschen Frauenbewegung um 1900", Hausen 1987:225–253.
- Stone, Judith F., *The Search for Social Peace: Reform Legislation in France 1890–1914*. (SUNY Series on Modern European Social History) Albany: Univ. of New York Press, 1985.
- Stølen, Kristi Anne & Mariken Vaa, eds., *Gender and Change in Developing Countries*. Oslo: Norwegian Univ. Press & distributed outside Scandinavia by Oxford U.P., 1991.
- Svanström, Yvonne, *Policing Public Women. The Regulation of Prostitution in Stockholm 1812–1880*. Stockholm: Atlas Akademi, 2000.
- Svensk Uppslagsbok* Vol. 1–32, 2. uppl. Malmö: Norden AB, 1947–1955.
- Taylor Allen, Ann, "Mothers of the new generation: Adele Schreiber, Helene Stöcker, and the evolution of a German idea of motherhood, 1900–1914", *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 10, 1985.

FEMINISM, FAMILJ OCH MEDBORGARSKAP

- Taylor, Barbara, *Eve and the New Jerusalem. Socialism and Feminism in the Nineteenth Century*. New York: Pantheon Books, 1983.
- Thibault, Marie-Noëlle & Michèle Riot-Sarcey, "La préhistoire de la protection: enquêtes et autres discours sur le travail des femmes", *Auslander & Zancarini-Fournel* 1995:41–51.
- Thönnessen, Werner, *Frauenemanzipation. Politik und Literatur der deutschen Sozialdemokratie zur Frauenbewegung 1863–1933*. Frankfurt a/M: Europäische Verlagsanstalt 1969.
- Tickner, Ann J., *Gender in international relations: feminist perspectives on achieving global security*. New York: Columbia U.P., 1992.
- Topalov, Christian, dir., *Laboratoires du nouveau siècle. La nébuleuse réformatrice et ses réseaux en France, 1880–1914*, Paris: éd. de l'école des hautes études en sciences sociales, 1999.
- Trappe, Werner, *Dr. Hans Freiherr von Berlepsch als Sozialpolitiker*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Wirtschafts- und Sozialwissenschaftlichen Fakultät der Universität Köln, 1934.
- Turbin, Carole, *Working Women of Collar City. Gender, Class, and Community in Troy, New York, 1864–86*. Urbana & Chicago: Univ. of Illinois Press, 1992.
- Tyrell, Ian, *Woman's World, Woman's Empire. The Woman's Christian Temperance Movement in International Perspective*. Chapel Hill N.C.: Univ. of North Carolina Press, 1991a.
- -, "American Exceptionalism in the Age of International History", *American Historical Review* Vol. 96 No. 4 (Oct.) 1991b.
- Ullman, Annika, *Stiftarinnegenerationen. Sofi Almquist, Anna Sandström, Anna Ahlström*. Stockholm: Stockholmia förlag, 2004.
- Wahlström, Lydia, *Trotsig och försagd*, Stockholm: Natur & Kultur, 1949.
- Waldemarson, Ylva, *Kvinnor och klass – en paradoxal skapelseberättelse: LOs kvinnoråd och makten att benämna, 1898–1967*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet, 2000.
- Valette, Aline, *Aline Valette – Marcelle Capy. Femmes et travail au XIXe siècle*. Paris: Mémoire des Femmes, Syros 1984.
- Walkowitz, Judith R., *City of dreadful delight: narratives of sexual danger in late-Victorian London*. London: Virago, 1992.
- Vandervelde, Émile, *Souvenirs d'un militant socialiste*. Paris: Denoël, 1939.
- Webb, Beatrice, *The Diary of Beatrice Webb*. Ed. Norman & Jeanne Mackenzie, London & Cambridge, Mass., 4 Vols. 1982–1985.
- -, *My Apprenticeship*. (London 1924) reprint. Cambridge 1979.
- -, *Our Partnership*. Ed. B. Drake & M. I. Cole, London 1948.
- -, med Sidney Webb, *The Letters of Sidney and Beatrice Webb*. Ed. Norman Mackenzie 3 Vols. Cambridge 1978.

- Wecker, Regina, "Equality for Men? Factory Laws, Protective Legislation for Women in Switzerland, and the Swiss Effort for International Protection", Wikander, Kessler-Harris & Lewis 1995:63–90.
- Weiland, Daniela, *Geschichte der Frauenemanzipation in Deutschland und Österreich. Biographien. Programme. Organisationen*. Hermes Handlexikon Düsseldorf: ECON Taschenbuch Verlag, 1983.
- Whitworth, Sandra, *Feminism and International Relations. Towards a Political Economy of Gender in Interstate and Non-Governmental Institutions*. London: Macmillan (Macmillan international political economy series), 1994, 1997.
- Wiesen Cook, Blanche, "There is no protection without equality", *Crystal Eastman on Women and Revolution*, ed. Blanche Wiesen Cook. Oxford, London, New York: Oxford U. P., 1978:154–231.
- Wikander, Ulla, *Kvinnors och mäns arbeten: Gustavsberg 1880–1980. Genusarbetsdelning och arbetets degradering vid en porslinsfabrik*. Lund: Arkiv, 1988.
- , "International Women's Congresses, 1878–1914", Maud L. Eduards m fl red, *Rethinking Change. Current Swedish Feminist Research*. Stockholm: HSFR, 1992:11–36.
- , "Kvinnor, krig och industriell rationalisering", *Kvinnohistoria. Om kvinnors villkor från antiken till våra dagar*. Stockholm: Utbildningsradion, 1994: 188–202.
- , Alice Kessler-Harris & Jane Lewis, eds., *Protecting Women. Labor Legislation in Europe, the United States, and Australia, 1880–1920*. Urbana & Chicago: Univ. of Illinois Press, 1995a.
- , "Some 'Kept the Flag of Feminist Demands Waving': Debates at International Congresses on Protecting Women Workers", Wikander, Kessler-Harris & Lewis, 1995b:29–62.
- , "Periodization and the Engendering of Technology: The Pottery of Gustavsberg, Sweden, 1880–1980", de Groot & Schrover 1995c:135–150.
- , *Von der Magd zur Angestellten. Macht, Geschlecht und Arbeitsteilung 1789–1950*. Frankfurt a/M.: Fischer Taschenbuch Verlag, 1998.
- , "Political and Economic Citizenship in the International Women's Movement at the Turn of the 20th Century" mit "Zusammenfassung" auf Deutsch & "Résumé" en français, Christensen 1999a:53–72.
- , *Kvinnoarbete i Europa 1789–1950. Genus, makt och arbetsdelning*. (Sv version av Wikander 1998.) Stockholm: Atlas Akademi, 1999b.
- & Ulla Manns, red, *Det evigt kvinnliga. En historia om förändring*. (Stockholm: Tiden, 1994; endast Wikander) Lund: Studentlitteratur, reviderad upplaga 2001.
- Wilkins, Wynona H., "The Paris International Feminist Congress of 1896 and Its French Antecedents", *North Dakota Quarterly* Vol. 43, 1975:5–28.
- Wils, Kaat, "Science, an Ally of Feminism? Isabelle Gatti de Gamond on Women and Science", *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, Vol. 77, 1999:416–439.

FEMINISM, FAMILJ OCH MEDBORGARSKAP

- Winock, Michel, Introduction: "The International socialist congress of Paris (September 23–27, 1900)", *Histoire ...* Tome 13, 1980:11–14.
- -, *La fièvre hexagonale. Les grandes crises politiques de 1871 à 1968*. Paris: Calmann-Lévy, 1986.
- Wisselgren, Per, *Samhällets kartläggare. Lorénska stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapens formering 1820–1920*. Stockholm/Stehag: Symposion, 2000.
- Wittrock, Ulf, "'Das neue Weib'. Kring sekelskiftets kvinnobild", *Samlaren* 108, 1987: 21–38.
- Wolgensingher, Jacques, *La grande aventure de la Presse*. Paris: 72/Découverte Gallimard, 1989.
- Zancarini-Fournel, Michelle, "Archéologie de la loi de 1892 en France", *Auslander & Zancarini-Fournel* 1995:75–92.
- Zeisler, Hans, "Thesen zur Dissertation A: Luise Zietz. Leben und Wirken in der proletarischen Frauenbewegung 1865–1922 (Ein biographischer Beitrag)", *Mitteilungsblatt der Arbeitsgemeinschaft. Geschichte des Kampfes der deutschen Arbeiterklasse um die Befreiung der Frau* Heft 2, 1978: 36–51.
- Zylberberg-Hocquard, Marie-Hélène, *Féminisme et Syndicalisme en France*. Paris: Les éditions ouvrières, 1981.
- Åkerblom, Annika, *Arbetarskydd för kvinnor. Kvinnlig yrkesinspektion i Sverige 1913–1948*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1998.
- Åmossa, Karin, *Du är NK! Konstruktioner av yrkesidentiteter på varuhuset NK ur ett genus- och klassperspektiv 1918–1975*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2004.
- Östberg, Kjell, *Efter rösträtten. Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet*. Stockholm/Stehag: Symposion, 1997.

Källor till motton i boken

(s 6): Fritz Stern, Introduction, *The failure of illiberalism*. London 1972:xxxi; *The Living of Charlotte Perkins Gilman. An Autobiography*. New York 1935:131.

Kap 1 (s 11): Paul Ernst, *Die Arbeiterschutzgesetzgebung und ihre internationale Regelung*. Berlin 1890:3.

Kap 2 (s 24): Simone de Beauvoir, *Det andra könet (Le deuxième sexe, 1949)*, övers Inger Bjurström och Anna Pyk. Stockholm 1973, pocketutgåva 1995:404.

Kap 3 (s 41): Ann Therese Lotherington & Anne Britt Flemmen, ur Kristi Anne Stølen & Mariken Vaa eds, *Gender and Change in Developing Countries*. Oslo & London 1991:307.

Kap 4 (s 56): Susan B. Anthony om "the Position of Women in the Political Life of the United States", *The International Congress of Women, London, July 1899*. Vol. 3 *Women in Politics*, Edited by [Ishbel Maria Gordon] Countess of Aberdeen. London 1900:4.

Kap 5 (s 78): Aug. Lehmkuhl, präst, *Internationale Regelung der sozialen Frage*. Freiburg 1893:1.

Kap 6 (s 99): Hilda Sachs, *Dagens Nyheter* 20 april 1896.

Kap 7 (s 119): Lotten Dahlgren, *Dagny* 1896:234.

Kap 8 (s 144): Alice Kessler-Harris, *Out to Work. A History of Wage-Earning Women in the United States*. Oxford etc 1982:201.

Kap 9 (s 162): May Wright Sewall, i Wright Sewall, ed., *The World's Congress of Representative Women*. Vol. 2. Chicago & New York 1894:3.

Kap 10 (s 193): Marguerite Durand, i förordet till *Congrès international de la condition & des droits des femmes, tenu les 5, 6, 7 et 8 Septembre 1900*.

Kap 11 (s 219): Alexandra Gripenberg på den internationella kongressen i London 1899; citatet på svenska ur *Dagny* 1899:275ff.

Kap 12 (s 242): Alice Kessler-Harris, *Out to Work. A History of Wage-Earning Women in the United States*. Oxford etc 1982: 206.

Kap 13 (s 261): Brev från A. Millerand till [S. Bauer] 9/4 1905, Mapp: Vorarbeitungen zur Arbeiterschutzkonferenz 1905/06, 10 400, ILOarkivet, Genève.

Kap 14 (s 277): Robert Booth Fowler, *Carrie Catt, feminist politician*. Boston 1986:160.

Kap 15 (s 283): Leonore Davidoff, "Regarding Some 'Old Husbands' Tales': Public and Private in Feminist History" i Joan B. Landes, *Feminism, the Public & the Private*. Oxford & New York 1998:182.

Kap 16 (s 296): Brev från Marie Rutgers-Hoitsema till Carrie Chapman Catt, 26 april 1911, Mapp 12 Coll R-H IIVA.

Kap 17 (s 309): Yrkesinspektrisen Vera Hjelt, Finland, i broschyren *Skyddslagstiftningen* 1909:14.

Kap 18 (s 316): Alice Echols, *Daring to Be Bad. Radical Feminism in America 1967–1975*. Minneapolis 1989: 243.

Kap 19 (s 331): Hedwig Dohm, "Reaktion in der Frauenbewegung" i *Die Zukunft* Bd 29 1899:282 (taget från www.hedwigdohm.de/themen.htm 2006-06-14).

Register

- Aberdeen, Lady Ishbel 165, 221, 237, 278, 310
Addams, Jane 165
Adelborg, Gertrud 223, 229, 232
Adler, Victor 284
Allgemeinen Österreichischen Frauenvereins 129
Amadori, Rosa Marie 111
Anderberg-Jensen, Louise 289
Anderson, Adelaide M. 264, 267
Andra internationales 22, 86–93, 96, 97, 110, 115,
137, 149, 183, 203, 209, 211, 235, 257,
282–285, 291, 293, 318, 323, 325, 331, 342
Andra socialistiska internationales 33, 35, 86, 338,
342
Anthony, Susan B. 56, 60, 238, 239, 243, 244, 257
Anti-Suffrage Movement in the State of New York
238
Arenholt, Julie 292, 303, 354
Argyriades 104
Arlt, Ilse von 264–266
L'association internationale pour la protection légale
des travailleurs 42, 191, 261
Auclert, Hubertine 17, 63–68
Auerbach, Mlle 105
Augspurg, Anita 135, 222, 238, 239
Augusta 244
Auslander, Leora 341
Aveling, Edward 66, 231
Avril de Sainte-Croix, Ghénia 165, 166, 170–173,
176, 178, 180, 304, 310

Baader, Ottilie 138, 139, 215, 285
Bajer, Frederik 71, 105
Bajer, Mathilde 105, 111
Baker, Elizabeth Faulkner 341
Balgarnie, Florence 74, 75, 106, 235, 239
Ballay 104
Bang, Dagny 302, 303
Bang, Nina 292
Bauer, Stephan [Etienne] 261, 311
Baum, Marie 248
Beauvoir, Simone de 24
Bebel, August 93, 104, 141, 151, 152, 284
Béllion, Camille 116, 117, 203, 204, 224, 230, 231
Berkovitch, Nitza 350
Berlepsch, Hans von 54, 81, 119, 147, 183, 262,
263
Berlepsch-Seebach, Baron de 165
Berliner Hausfrauenverein 121
Bernstein, Eduard 92, 284
Berwick, J. de 200
Beurdeley, Monsieur 70, 75, 76
Bieber-Böhm, Hanna 122, 170
Bismarck, Otto von 78, 79, 81
Blackburn, Helen 122
Blake, Lillie Devereux 71
Blatch, Harriot Stanton 224, 230, 233–236, 254
Blom- och plymmakerskornas fackförening 175, 197
Blondel, Georges 182
Bluhm, Agnes 122

Bodø, Gudrun 289
Bogelot, Isabelle 58, 72, 103, 108, 111, 165, 304
Bondfield, Margaret 43, 248
Bonnevial, Marie 104, 110, 111, 156–158, 184, 197,
201, 202, 206, 207, 218, 302, 305, 307, 322,
324, 325
Bosanquet, Helen 165
Bouquet, Louis 340
Bourgeois, Léon 165
Bourguin, prof. 181
Bouvard, Stéphanie 175, 176, 178, 182, 197
Branting, Hjalmar 284
Brants, Victor 262
Braun-Gizycki, Lily 92, 128, 129, 133–136, 138,
140, 151, 152, 154, 157, 249, 256, 287
Bremer, Fredrika 39
Brentano, Lujo 146, 147, 262, 340
Breton, Georges 181
Briat, Edmond 181
Bright, A. H. 165, 169
Brooke, Emma 236
Brunschvicg, Cécile 303, 311, 312
Brunswick 196
Bund Deutscher Frauenvereine 120, 133, 220, 242,
244, 247, 251, 256
Bund für Mutterschutz und Sozialreform 322
Burke, Edmund 258
Burrows, Herbert 237
Butenschön, frk 60
Butler, Josephine 28, 71
Bürgi, Markus 93
Bäumer, Gertrud 314
Bötcher, fru 289

Campbell, Helen 200
Campbell, Mary Hollowell 200
Carton de Wiart 149, 150
Castner, Elvira 122
Caté, Marcel 339
Catt, Carrie Chapman 222, 243, 257, 277, 298, 299,
302
Cauer, Minna 110, 122–124, 129–135
Cauwès, Paul 182, 184, 185, 191, 262, 263
Cederschöld, Maria 224
Cepeda, Rafael Rodriguez de 181
Champy 182
Chasselout-Laubet, greven av 168, 169
Chazal, A. 340
Chéliga-Loévy, Marya 17, 19, 69, 99, 103, 104, 111,
155, 165, 223
Christ-Gutbier, Jean 122
Christensen, Marie 289
Claeys, Émilie 94, 95, 111, 325
Clarke, Hanna 200
CNFF, se Le Conseil National des Femmes Françai-
ses
Commission of Labour Legislation 43
Compain, Louise 303, 310–313
Comte, Auguste 101, 188, 264

- Conseil National des femmes allemandes 200
 Le Conseil National des Femmes Françaises (CNFF) 309
 Le conseil supérieur de l'industrie et du commerce 145
 Contencin, Mme de 182
 Cornelissen-Rupertus, Mme 165
 Correspondance Internationale 303
 Cott, Nancy F. 99
 Cour, Ferdinand-Valère Faneau de la 352
 Coutant, Mme 111
 Creighton, Louisa 314
 Crone, Henriette 289, 292
 Cummings, Mrs Willoughby 221
 Curti, Théodore 181, 261, 263
- Dahlgren, Lotten 119, 122
 Dansk typograforbunds Kvindelige Afdeling 291, 292
 Darwin, Charles 26, 106, 257
 Daugaard, Th. 303
 Davidoff, Leonore 283
 Debor, Louise 175, 181
 Decurtins, Leopold 151, 157
 Defflou, Oddo 221, 304
 Denis, Hector 262, 304
 Deraismes, Maria 39, 56, 59–65, 69, 104, 113, 199, 352
 Deville, Constans 104
 Diamandy, Georges 106, 107
 Dickinson, Mary Lowe 111
 Diebolt, Evelyne 106
 Dodd, Dr. 253
 Dohm, Hedwig 122, 331
 Dornemann, Louise 287, 288
 Dreyfus, Alfred 194
 Drucker, Wilhelmina 95, 111, 158–160, 203, 280, 281, 303, 305, 307, 354
 DuBois, Ellen Carol 233, 235
 Duchêne, Gabrielle 314, 354
 Dumas, Alexandre d y 17, 352
 Durand, Marguerite 109, 110, 185, 188, 193, 196–200, 204, 205, 312, 313
 Dworschack, Adelheid 95
- Echols, Alice 316
 Ehmrooth, Adelaide 105
 Elmy, Elizabeth Wolstenholme 100, 353
 Engels, Friedrich 86, 152
 Ernst, Paul 11, 340
 Escudier, Paul 179
 EU 55, 330
 Evans, Richard 347
- Fabian Society 227, 233, 234
 Fabre, Mme 65, 66
 Fawcett, Millicent Garrett 122, 130
 La Fédération française des sociétés féministes 99, 103
 La Fédération française des travailleurs du Livre 113, 188
 Fêresse-Deraismes, Mme 197, 200
 Ferry, Albert 104
 Flemmen, Anne Britt 41
- Fontaine, Arthur 50, 51, 182, 262
 Fourier, Charles 102, 352
 Fowler, Robert Booth 277
 Foyer, Lucien Le 167, 169
 Fraisse, Geneviève 352
 Francke 181
 Frederiksen, Kristine 71
 Fredrika-Bremer-förbundet 57, 103, 122, 251
 Freud, Sigmund 27
 Friberg, Maikki 104, 105, 109, 111, 302, 303
 Fries, Ellen 57, 60, 61, 65, 69–71, 74, 105
 Fürth, Henrietta 140, 142, 172
 Föreningen för arbetarskydd 261
 Första socialistiska internationalen 33
- Galliffet, markis de 210
 Gamond, Isabelle Gatti de 264, 265
 Geijer, frk 60
 Gérault-Richard, Leon Alfred 198, 208
 German National Council of Women 242
 Gide, Charles 182
 Gilman, Charlotte Perkins 6, 256–260, 299
 Giraud, Léon 67–69
 Gnauck-Kühne, Elisabeth 123
 Gomard, K. 97
 Gompers, Samuel 43
 Gore-Booth, Eva 303
 Gouge, Olympe de 64
 Gourlet, Mlle de 182
 Greenhalgh, Paul 35
 Greulich, Margarete 149
 Gripenberg, Alexandra 58, 105, 122, 134, 165, 219, 221–225, 230–234, 239, 255, 326
 Groupe des étudiants – Socialistes révolutionnaires internationalistes de Paris 107
 le Groupe féministe socialiste 203
 Gubitz, Maria 122
 Guesde, Jules 102, 116, 194, 208
 Guillaume-Schack, Gertrud 137, 138, 224, 236, 237
 Gumplowicz, Héléne 182, 190
 Guyon, Louis 181
 Guyot, Yves 62, 71, 72, 103, 106, 108, 147, 148
- Haighton, Elise A. 111, 124
 Hainisch, Marianne 165
 Hamilton, Cicely 29
 Hanna, Gertrud 292
 Hansen, N. 289
 Harlor, Mlle 200
 Harrison, A. 182
 Hartmann, Heidi 14, 159, 341
 Haupt, George 211, 283, 294
 Hause, Steven C. 63, 343
 Haver, Mme Schook 200
 Henrotin, Charles 200
 Henrotin, Ellen M. 219
 Herkner, Heinrich 190
 Hermann, Laura 122
 Hesselgren, Kerstin 292
 Heymann, Anita Gustava 222
 Hicks, Amie 224, 236, 237
 Hirsch, Max 186, 187, 262, 264, 267–269
 Hjelt, Vera 292, 300, 301, 303, 309, 326

FEMINISM, FAMILJ OCH MEDBORGARSKAP

- Hobsbawm, Eric 86, 211
Hobson, John A. 253
Hoffman, Ottilie 200
Horesco, Esmeralda 111
Howe, Julia Ward 39
Hultin, Tekla 303
Hutchins, B.-L. 182
Hutchins, Elizabeth Leigh 190, 339
- Ichenhäuser, Eliza 122
ICW, se International Council of Women
Ihrer, Emma 137, 138, 140
ILO, se International Labour Organisation
Internationale Korrespondenz 303
Internationale Vereinigung für gesetzlichen Arbeiterschutz 42, 261
International Association for Labour Legislation 42, 43, 261
International Correspondence 303, 305, 324, 339, 354, 355
International Council of Women (ICW) 22, 43, 44, 72, 134, 218–222, 225, 232, 237, 242–244, 256, 258, 261, 277, 278, 280, 304, 305, 309, 310, 313, 315, 338
International Labour Organisation (ILO) 12, 16, 20–22, 41–47, 49–55, 261, 263, 317, 320, 330, 332, 349, 356
International Planned Parenthood Federation (IPPF) 349
International Woman Suffrage Alliance (IWSA) 219, 243, 282, 283, 296–298, 305, 338
International Women's Labour Association 302
Internationella arbetarskyddsforeningen 191
Internationella arbetsbyrån 262
Internationella foreningen för arbetarskyddslagstiftning 46, 273, 305
Internationella korrespondensen 306
Internationella socialdemokratiska kvinnoorganisationen 287
Irwin, Margaret 95
Isay, Raymond 194
IWSA, se International Woman Suffrage Alliance
- Jacobs, Aletta H. 303
Jami, Irène 195
Jaurès, Jean 194, 208, 211, 284
Jay, Raoul 182, 190, 262, 339
Jensen, Alvida 289
Jensen, Johanne 289
John, Angela 340, 341
Jonsson, Pernilla 348
Jousselin, Mlle 175–177
Jung, Carl Gustav 27
- Kafka, Franz 26
Kauffmann, Caroline 197
Kaufmann, Dr. 262
Kautsky, Karl 210, 211
Kautsky, Louise 94, 96
Kenney, Anne R. 63, 343
Kergomard, Mme 170
Kessler-Harris, Alice 96, 144, 242, 341, 345
Keufer, Auguste 113, 114, 188, 189, 216, 237, 262, 274
- Key, Ellen 27, 224, 258, 297, 298, 313
Kiær [Kiaër?], A. C. 264
Kirschner, Margarethe 122, 124
Kjelsberg, Betzy 47–49, 292, 322, 324, 332
Kleerekoper, Dr 280
Klejman, Laurence 101, 105, 196, 198, 201, 206
Kohut, Rebeka 200
Kommission für Arbeiterinnenschutz 133
Krakovitch, Odile 62
Kramers, Martina G. 303, 355
Krog, Gina 238, 315
Kusmany, Nicolas 186
Kvindeligt Arbejderforbund i Danmark 291
Kvinnliga typografers fackförbund 175
Kvinnosaksförbundet Unionen, se Unionen
- Lacombe, Rose 64
Lacour, Léopold 103, 105, 106
Lagerheim, Alfred 274, 275
Lampérière, Anna Yon 173, 174, 175, 181
Landstemmeretsforeningen 300
Lange, Helene 221, 256, 258, 259
Lanschot Hubrecht, J. C. van 303
Lavy, A. 114, 115
Lefort 196
Lehmkuhl, Aug. 78
Leroy-Beaulieu, Paul 62
Levrier, Antonin 67
Lévy, Malvina 175, 176
Lewis, Jane 229, 341
Lichtenberger, André 182, 188
La Ligue belge du Droit des Femmes 100
La ligue française pour le droit des femmes 49, 60, 157, 175, 199
La Ligue socialiste des femmes 104
Lindhagen, Anna 295, 300, 301, 303, 305, 355, 356
Lindhagen, Carl 294, 295, 301, 308, 325
Loliée, Frédéric 164
Lorwin, Lewis 87
Lotherington, Ann Therese 41
Loubet, Emile 163
Lundström, Anna 300
Luxemburg, Rosa 141
Luzatti, Luigi 183
Lüders, Else 255, 302
- Mabileau, Léopold 166, 173, 180, 182
Macarther, Mary 43
MacDonald, James Ramsay 284, 285
MacDonald, Margaret 165, 169, 170, 172, 224, 236, 285
MacMillan, Chrystal 280, 303
Máday, Andor de 264
Mahaim, Ernest 262, 263, 264, 269
Mallet, Anne-Marie L. 186
Mariani, Emilia 111, 113
Martin, Maria 17, 65, 70, 74, 103, 104, 108, 109, 111, 113–117, 154, 165, 167, 168, 172, 175, 199, 200, 221
Marx, Eleanor 66, 231
Marx, Karl 86, 104, 152
Matchmakers' Union 237
Matsuzaki, M. 264

- Maugeret, Marie 164
 Maybaum, Frau 122
 Meissner-Diemer, Frau 124
 Melia, Jean 111
 Mey, Henriette van der 248
 Meyer, Cecilia 200
 Meyer, Johanne 105, 165
 Milhaud, Caroline 340
 Millerand, Alexandre 50, 112, 116, 182–184, 186,
 194, 208, 210, 211, 261, 263, 274
 Minck, Paule 92, 114, 115, 156
 Molander, Ida 111
 Monod, Sarah 165, 166
 Montefiore, Dora 105, 200, 224, 235, 236, 254
 Montessori, Maria 122, 131, 132, 142
 Moore, Barrington 318
 Morgenstern, Lina 71, 105, 110, 121–128, 130,
 134, 137, 200
 Morsier, Auguste de 176
 Morsier, Emilie de 71, 75
 Moses, Claire Goldberg 63, 101, 206
 Motte 181
 Mouritzen, Hildora 289
 Mun, Albert de 109, 116, 164, 262
 Murby 284
 Müller, Mme 175, 176
 Määttä, Sylvia 257
 Möller, Eli 122
- Nathan, Maud 302
 National American Woman Suffrage Association
 (NAWSA) 277, 315
 National Council of Women, USA 111
 National Council of Women of Great Britain and
 Ireland 314
 National Federation of Women Workers 43
 National Union of Women's Suffrage Society 240
 National Women's Trade Union League 44
 National Women's Trade Union League of America
 45
 Nationernas förbund 22, 42, 45, 46
 NAWSA, se National American Woman Suffrage
 Association
 Neergaard, Louise 302, 303
 Nendtwich, Yolanta 165
 Nersessian 111
 Neunsinger, Silke 341, 348
 Nielsen, M. Camilla 289
 Nyssens 183
- Offen, Karen 353
 L'office international du Travail 262
 Olivecrona, Rosalie 60
 Ootchinnicoff, Barbara 111
 Open Door International 354, 356
 Ormsby, Frost Mrs 111
 Otto, Louise 105
- Palmer, Bertha M. H. [jfr Potter-Palmer, Bertha] 219
 Pappritz, Anna 166, 177
 Parren, Callirhoë 71, 165
 Passy, Frédéric 62, 72, 167, 168, 169
 Pateman, Carole 344
- Pégard, Mme 165, 168, 172, 178
 Petersen, Alfrida 289
 Petersen, Gram 289
 Philippovich, Eugen von 185, 262, 263
 Pic, Paul 147, 186, 187, 262, 264, 269
 Pichon, Stéphane 310
 Pierre, Eugénie 61
 Pilliet, Blanche Edwards 111
 Pioger, Julien 113
 Plumptre, Constance 169
 Pognon, Maria 110, 112, 113, 170, 178, 199, 200,
 206
 Poincaré, Raymond 310
 Popelin, Marie 71, 100, 111, 122, 153, 154, 165,
 304, 307, 308
 Popp, Adelheid, se Dworschack
 Potonié-Pierre, Edmond 61, 108
 Potonié-Pierre, Eugénie 17, 60, 103, 104, 107–109,
 111, 112, 122, 154, 156, 196
 Potter-Palmer, Bertha 165, 180
 Proudhon, Pierre Joseph 100, 101, 158
- Quataert, Jean H. 136
 Qvam, F. M. 299
- Raschke, Marie 110, 122, 134
 Rasmussen, Ella 289
 Ravn, Anna-Birte 288
 Reichesberg, N. 295
 Renaud, Elisabeth 196, 208
 Retzius, Anna Hierta 71, 105
 Richer, Léon 39, 59, 60, 200
 Richter, Dr 180
 Richthofen, Elisabeth von 339
 Ridding, Lady Laura 224
 Riegelman, Carol 49
 Rinman, Erik 81
 Robinson, Ellen 111
 Rochefort, Florence 101, 105, 196, 198, 201, 206
 Roos, frk 60
 Ropemakers' Union 236
 Rosenheim, Frau 122
 Routledge, Florence 130, 131
 Rouzade, Léonie 104, 105, 111
 Royer, Clémence 17, 60, 103, 106, 108, 197, 200
 Rozier, Arthur 218
 Rupp, Leila 221, 347
 Rutgers-Hoitsema, Marie 251–255, 260, 296, 298,
 301–303, 305, 306, 311, 344, 354, 355
- Sachs, Hilda 57, 99, 111, 303
 Saffroy, Berthe 182
 Saint-Léon, Etienne Martin 182
 Saint-Simon, Henri de 101, 102
 Saksjan, Elisabeth 124
 Salomon, Alice 136, 143, 169, 186, 225, 226, 228,
 247–249, 278, 279, 310, 344
 Sandström, Anna 59, 60
 Sanger, Sophy 43
 Saumoneau, Louise 196
 Savioz, sign [Avril de Sainte-Croix, Ghénia] 180, 181
 Scherrer, Heinrich 181, 261
 Schirmacher, Käthe 111, 122, 172, 182, 187–190,
 237

FEMINISM, FAMILJ OCH MEDBORGARSKAP

- Schlesinger, Lydia 122
 Schlesinger-Eckstein, Therèse 122, 129–131
 Schmitt, Sabine 88, 94, 136, 158
 Schmoller, Gustav 249
 Schoenflies, Rosalie 110, 122, 134
 Schook-Haver, Mme 203
 Schoug, frk 60
 Schreiner, Olive 307
 Schwerin, Jeanette 110, 122, 129, 132–135, 143, 221, 247
 Schwimmer, Rosika 248, 303
 Scottish Council for Women's Trades 95
 Seilhac, Léon de 182, 262
 Sémetschkine, Mme 200
 Sewall, May Wright 71, 105, 162, 221
 Shaw, Anna Howard 257, 277, 315
 Siegfried, Jules 180, 183
 Siegfried, Julie 180, 310
 Sigg, Jean 149
 Simon, Helene 249–251
 Simon, Jules 61, 67, 69, 71–73, 76, 82–84, 166, 176, 273
 Simon, Mme Jules 165
 Smith, Constance 310
 La Société l'Avenir des Femmes de Nîmes 65
 La Société pour amélioration du sort de la Femme et la revendication de ses droits 59
 La Solidarité des Femmes 104
 Sombart, Werner 181, 262
 Souchon, prof. 181
 Sowerwine, Charles 101, 102, 105, 195–197, 206
 Spencer, Amy Harrison 190, 339
 Spencer, Herbert 229
 Spengler, Oswald 195
 Spuller, Eugène 83
 Stanton, Elizabeth Cady 39, 60, 160, 232, 233, 238
 Stanton, Theodore 39, 40, 165
 Stéenhoff, Frida 66, 303, 353
 Steno, Flavia 200
 Stenografernas fackförening 175
 Stern, Fritz 6
 Stone, Lucy 39, 71
 Stopes, Mrs 71
 Straube, fru 60
 Strauss, Louis 145, 146, 148
 Strélakoff, Mlle 200
 Strindberg, August 26
 Stritt, Marie 128, 164, 166, 244–247, 251
 Stromer, Frau 122
 Struwe, inspektör 181
 Syndicat des blanchisseuses et laveuses et infirmières etc. 111
 Szérenyi 181
 Sömmerskornas fackförening 175, 177
- Talma, A. S. 262
 Thomas, Albert 46
 Thorstenson, Axianne 280
 Tolain, H. L. 82
 Trygg, Alli 71
 Tyrell, Ian 74, 347, 352
 Tyska kvinnoförings förbund 122
- Unionen – Kvinnosaksförbund i Finland 104, 300
 L'Union française pour le suffrage des femmes 311
 l'Union Universelle des Femmes 103, 223, 338
 Urban, Ernesta 111
- Vaillant 104, 182
 Valette, Aline 104–106, 108
 Valleroux, Hubert 147
 Vandervelde, Émile 91, 93, 210, 283, 304
 Van Kol, Nellie 95, 111
 Varlez, Louis 269
 Veblen, Thorstein 307
 Vedel, Annette 264, 265, 267
 Vedel, H. 181
 Vérone, Maria 49, 304, 313
 Vidart, Mlle 221
 Vignerot, Paule 171–176, 203
 Vincent, Mme 103, 104, 108, 111–114, 122, 170, 171, 176–178, 197, 200, 203
 Vischer, Albert 262
 Viviani, René 197, 198, 206–208, 211, 325
 Wahlström, Lydia 242–244, 257
 Waldeck-Rousseau 210
 Webb, Beatrice 190, 224–231, 233, 235, 236, 249
 Webb, Sidney 190
 Weber, Adna F. 264
 Weber, Alfred 80
 Wegmann, H. 186
 Weininger, Otto 26
 Weiss, André 197
 Weyl, Claude 340
 Whitworth, Sandra 349
 Wicksell, Anna Bugge 71
 Wilbour, Mme 111
 Wilhelm II 79–81, 120, 139, 209
 Wilkins, Wynona H. 56, 107
 Willard, Frances 71
 Wilson, Teresa 165, 221
 Winock, Michel 212
 Winslow, Anne 49
 Witt, Frau von 122
 Wollstonecraft, Mary 258
 Women's Industrial Council 43
 Women's Protective and Provident League of Glasgow 95
 Women's Trade Union League 43, 44, 95, 130
 Women Workers' Association 95, 235
 World's Woman's Christian Temperance Union 39
 Wright, Carol 262
 Wright-Sewall, May 165
 Wuerz, Louise 289
- Zancarini-Fournel, Michelle 341
 Zetkin, Clara 88–90, 92, 94, 96, 97, 115, 123, 133, 134, 136–138, 140, 141, 143, 151, 152, 154, 157, 196, 212, 215, 268, 284, 286–288, 290, 292, 293, 325, 355, 356
 Zietz, Luise 211–218
 Zylinderberg-Hocquard, Marie-Hélène 106